

президента проголошено, але як невинне формулювання тої самої старої засади політичної рівноваги. Збільшення озброєнь усіх держав, як старих, так і тих, що щойно вийшли з війни, запевняє надовго тріумф сього принципу. Нота уряду Сполучених Держав Північної Америки до Італії з 10 серпня 1920 р. у справі Росії, в котрій виступається відверто проти самовизначення колись належних до неї народів, була автентичною інтерпретацією 14 пунктів і моральною перемогою всіх тих, що бачили у вільсонізмі нужденний фарс¹³⁶.

Ще менше, ніж вільсонівська ідея, може служити нам точкою опертя друга велика інтернаціональна ідея, значення котрої, особливо тепер, надзвичайно переоцінюється. Ця ідея – це міжнародний соціалізм. Ще за життя Маркса і Енгельса не можна було цього сказати, бо тоді міжнародна соціал-демократія мала власну інтернаціональну політику і фактично провадила її. Що більше! Вона справді була революційним міжнародним чинником, виказуючи своє моральне попертя націям, що рвалися до свободи¹³⁷. Але від того часу ставлення соціал-демократії до пригнічених націй радикально змінилося. *Nah war der Freund, nun ist er fern!*¹³⁸

Взагалі історію міжнародного соціалізму, з точки видження його закордонної політики, можна поділити на три доби: добу Маркса, Енгельса і Ласалья, добу II Інтернаціоналу аж до вибуху останньої війни і добу, котра, натхнена отруйно-імперіалістичним духом кремлівських ляхів, зачалася по російській революції.

Основоположники «наукового соціалізму» стояли виразно за активну міжнародну політику робітництва. Вони ні в якому разі не були ані пацифістами, ані наївно-романтичними прихильниками визволення всіх націй, із циганами і ескімосами включно. Далеко від сього. Вони ділили нації на такі, що їхнє визволення лежить в інтересах людського поступу (людського поступу, а не «визволення пролетаріату!»), і на такі, від зникнення котрих лише виграє людська цивілізація. Під час європейських конфліктів вони ніколи не виступали як нейтральні пацифісти, а підтримували активно сторону тої держави, перемога котрої, на їхню думку, лежала в інтересах розвитку людства. Тому під час війни 1854 р. Маркс виступав на боці ворогів Росії. Щодо Австрії, то він уважав її за державу, котра, як опора проти Росії, бодай так довго потрібна для Європи, як довго існує в Росії цар (хто детально студіював дотичні погляди Маркса, певний, що, коли б він був живий у 1914 р., то, напевно, стояв би на боці ворогів Росії). Іншої думки був Ласаль, котрий виступав за розділ Туреччини та Австрії, думаючи, що це прискорить вибух німецької революції. В 1859 р. той самий Маркс рішуче стає на сторону Габсбурзької монархії, бо Наполеон III, союзник Росії, був для нього найстрашнішою небезпекою для європейської демократії. Для Ласалья, навпаки, Австрія була державою, що стягала на себе найбільшу ненависть демократичних кіл, а не Наполеон, бо, попри свій деспотизм, голосив демократичні принципи, об'єктивно служачи їм. Під час війни 1866 р. заново повторилися розбіжності в поглядах між наслідником Ласалья

¹³⁶ Майже 4 роки тому в Бернській «Кореспонденції Національностей Росії» (з 2-го лютого 1917 р.) автор виступав проти першого видання 14 пунктів Вільсона. В своєму посланні до Сенату Вільсон розвивав тоді свою ідею Ліги народів, головними підставами котрої були доктрина Монро, застосована до всіх держав, і свобода, дана кожній нації, щоб визначати власну політику. Автор назвав цю засаду фарсом, бо під націями, очевидно, там розумілися вже існуючі держави або нові, котрих постановня лежало в інтересі Америки або Антанти, решта ж, як усі національності Росії, очевидно, і надалі мали підлягати юрисдикції тої держави, до котрої вони належали. «Голандські Відомості», орган нідерландської противоєнної Ліги (*Antuorlog Raad*), з 5-го березня 1917 р. назвали тоді ці погляди непорозумінням.

¹³⁷ Детально про міжнародну політику німецької соціал-демократії див.: Донцов Д. Енгельс, Маркс і Ласаль про «неісторичні нації».

¹³⁸ Поряд був товариш, тепер уже далеко (нім.).

Швайтцером, з одного боку, Марксом, Енгельсом, Лібкнехтом і Бебелем, з другого. Останні вели кампанію проти Бісмарка, Швайтцер обставав за ним, бо від нього мав дістати німецький народ загальне виборче право. Подібна річ була в 1870 р.

Отже, різниці в німецькій соціал-демократії були великі, але при всіх цих різницях мала вона одну спільну засаду: стояла за чинний уділ у міжнародній політиці, виступаючи активно на одній зі сторін, що вели між собою боротьбу, виступала в обороні пригнічених націй (як угорці, поляки, італійці), хоч би навіть їхні аспірації могли допровадити до збройного конфлікту. Подібних думок трималися також інші, не німецькі соціалісти. Одні з них помилялися, другі – ні, але у всіх була ясна думка, розуміння движучих сил історії, повага перед волею націй і погірдлива усмішка для пацифістичних утопістів на взірць барона Зутнера, у всіх було розуміння інтересів європейської демократії.

Нічого з того не бачимо в людей II Інтернаціоналу. В моральній сплячці, в політичній бідермаєрівщині, що огорнула Європу по 1871 році, зсувалася соціал-демократія поволі, але певно в провалля посибілізму. «Класова боротьба» зайняла всю її увагу, питаннями національними та інтернаціональними не займалися. Від часу до часу для пристойности протестували проти «варварського царату», ба часом революційна енергія пролетаріату підносилася до того ступеня, що, наприклад, італійські робітники готові були висвистати російського царя, коли б він показався на території Італії (як це було під час подорожі Миколи II до Раконіджи), але далі цього симпатії міжнародної соціал-демократії до поневоленних націй не йшли. На ці симпатії могли розраховувати народи, котрі ще могли видобути зі себе, як фіни, крик протесту, але не інші, котрих діди вже запряглися в ярмо. Міжнародний пролетаріат хворував на слабку пам'ять.

Луна Балканської пожежі (1912) збудила соціал-демократію з летаргії. Але не на те, щоб штовхнути її в сторону активної міжнародної політики, як це сталося з Марксом і товаришами в бурхливі дні 1848 р. На це вона вже не була здатна. Не розуміючи нових сил, гамором котрих мав наповнитися світ за кілька літ, – легіонів націй, від Адриатики до Дону і від Балтики до Середземного моря, націй, що вже нетерпеливо дзвеніли скованими для них у Петербурзі, Відні і Константинополі кайданами, соціал-демократія уважала за наймудріше застосувати випробувану політику страуса. Забуваючи стару латинську максиму, що «природу можна опанувати, тільки корючись її законам», себто коли послуговуєшся її ж силами, «науковий соціалізм» проголосив свою нейтральність. Із тривогою бачив він велику хуртовину, що наближалася до нас, знав, що навіть для пролетаріату не все одно, хто з тої хуртовини вийде живим, а хто ні, але, попри се, вся його тактика обмежувалася одним: паперовими резолюціями проти всіх імперіялізмів. Що робити, коли ці паперові резолюції не вдасться підтримати ніяким чином? Що робити, коли ті, проти кого вони скеровувалися, цих громів не злякаються? Над цим ніхто не думав. «Боже, милостивим будь мені, грішному!» – в цих словах вицерпувалася міжнародна програма II Інтернаціоналу напередодні війни. Хто хотів обсервувати збори цих гонених страхом, безсилим думками і волею людей, що заклинали протестами всяких імперіялістичних духів, як Хома Брут різне чортовиння – словом Божим, той міг бачити їх восени 1912 р. на міжнародному соціалістичному конгресі в Базелі, де протестувалося з однаковим завзяттям і проти австрійського, і проти царського, і проти всяких інших імперіялізмів. Якою сардонічною усмішкою мусило б скривитися обличчя Маркса, якби він міг оглядати се тирлище. Всього довелося б йому повторити своє іронічне: «Moi, je ne suis pas marxiste!»¹³⁹.

¹³⁹ Щодо мене, то я не марксист! (фр.).

Базельські закляття, як відомо, допомогли міжнародній демократії так само мало, як чарівне коло Хомі Брутові. Вій, що спустився на нашу грішну землю з Марса, що давно вештався, клацаючи зубами, навкруги чарівного колеса, за котрим стояв переляканий соціалістичний Хома, підніс свої довгі вії в 1914 р., і Хома вмер. Він став трупом, трупом став II Інтернаціонал. Але, як кожна велика ідея, вона була безсмертна. «Le roi est mort, vive le roi!»¹⁴⁰.

Другий Інтернаціонал умер, хай живе третій! Цим разом добра новина про воскресіння того, хто мав принести збавлення світові, залунала звідти, звідки від віків виходило все «гарне, добре і шляхетне», – з московського Кремля.

Він, цей новий Інтернаціонал, був активніший від того, що щойно вмер. Браку активності йому ніхто закинути не міг. Мав він і свою міжнародну політику, і ця політика була в дечому подібна навіть до політики Маркса, бо так, як і перша, рвала зі сентиментальним і безсилим нейтралізмом. Як, зрештою, могло бути інакше, коли на його чолі стояли такі переконані борці за справу міжнародного пролетаріату, як Будьонний та Брусилів! Армія, війна, протести і страйки проти всякої помочі воюючим із Росією – ось у які форми вилилася та політика. Але в одному вона все ж таки різнилася від політики Маркса: вона підтримувала нації, котрі діяли не в інтересах світової демократії, а проти неї – Росію Бронштейна (себто Троцького) і Угорщину Кона (себто Куна). Своєю агітацією проти довозення зброї до Польщі і України (народ котрої був у повстанні проти Росії) вона допомагала совітському абсолютизмові захлиснути свою криваву петлю на шії знеможеній у боротьбі за свою свободу українській демократії. Під цим оглядом «Третій», зрештою, мало чим різниться від політики свого попередника. Бо коли «Третій» виступав герольдом російської експозитури в Харкові (так зв. Українського Совітського Уряду), то «Другий», як, напр[иклад], група «Socialistische Monatshefte»¹⁴¹, виступав за порозуміння з царатом, намовляючи віддати йому навіть Константинополь або викпиваючи національні претензії України, як се робив Кавтський в «Neute Zeit»¹⁴² через те, що Гоголь писав по-російськи. (Точна аргументація світила «наукового соціалізму»). Під час усієї війни – і це нестерта ганьба в міжнародній соціал-демократії – ні один соціалістичний часопис не підніс голосу протесту проти злочинів російського царату в Галичині, ні один не поставився з симпатією до націй, що визволялися з російського ярма. І один, і другий Інтернаціонал зі суверенним легковаженням переходили до порядку денного над терпіннями, сподіваннями і боротьбою України. «Другий» підтримував морально царську диктатуру на Україні, «Третій» підтримував там, і то не лише морально, диктатуру совітську. Обидва ставили понад усе інтереси зникаючої жмені міського пролетаріату над потребами величезної маси сільської демократії. Цим якраз дефініюється наше ставлення до інтернаціонального соціалізму. Цей інтернаціональний чинник – ворожий нам і, як такий, мусить бути викреслений із числа міжнародних сил, на котрі ми повинні спиратися в нашій акції. Ті сили, на котрі маємо спиратися в міжнародній політиці, – це ані інтернаціональний соціалізм, ані пацифізм, ані вільсонізм, тільки ті, що не є ні такі індолентні, як дві останні, ні такі ворожі нам, як перша, котрі, з одного боку, представляють собою реальну силу в міжнародному житті, з другого – можуть діяти в напрямку здійснення нашого домагання – національної невіддільності.

Відкидаючи всі інтернаціональні доктрини, що перешкоджають осягненню цього ідеалу, мусимо поставити націю в умови, котрі реалізацію цього ідеалу роблять можливою. Інакше, спертися на сили, що сприяють цій реалізації.

¹⁴⁰ Король помер, хай живе король! (*фр.*)

¹⁴¹ «Соціалістичні щомісячні зошити» (*нім.*)

¹⁴² «Новий час» (*нім.*)

Тою силою, на котру ми маємо спертися, є так званий імперіялізм європейських держав, оскільки його напрямок збігається з напрямком нашої політики. Ним – *de gré ou de force*¹⁴³, маємо послуговуватися, коли хочемо не балакати про політику, лише її робити. Цей постулат: шукати опертя в державах, котрі діють у напрямку здійснення нашого національного ідеалу, не новий для нас. Він тільки продовжує нашу традиційну політику, політику Хмельницького (його союз із Карлом X Густавом), Виговського (Гадяч), Дорошенка (Константинополь), Мазепи (Швеція) та цілої нашої політики від 1917 р. Позитивна сторона цього постулату, його деталізація – це шукання союзу з тими країнами, інтереси котрих суперечать у цю хвилину інтересам Росії. Цю засаду треба проголосити одверто, не лякаючись політичних пройдисвітів або власних інтернаціоналістів, замотеличених большевицькою пропагандою, які гримають проти «запродання країни» антантському чи німецькому імперіялізмові. Ті чи інші держави, на котрі можна числити, можуть бути «імперіялістичні» чи «реакційні». Це нас нічого не обходить. Це історичний факт, що ні одна нація не визволялася лише власними силами. Здійснити свої політичні цілі вдавалося їм тільки тоді, коли вони втягали свою справу в круг ідей загальнішого характеру, пов'язували її з інтересами інших держав. Ми не повинні робити ніякого винятку з того правила, мусимо спиратися на кожну силу, котра, допомагаючи нам, має ту саму мету – поділ Росії. Думати інакше, будувати свою справу на боротьбі зі «світовою реакцією» або єднати її зі справою «визволення всіх націй» – значило б провадити політику Дон Кіхота, політику національного самогубства. Практично це значило б, між іншим, під час війни руйнувати таке важливе забороло проти Росії, як Австрія, а тепер – нищити Британську імперію, себто силу, котра не нині, то завтра єдина буде спосібна вступити в конфлікт із Росією, в обох випадках – збільшувати силу і вплив на європейську політику держави, до розпаду котрої ми мусимо стреміти. Як уже зазначено вище, Росія не має привілею забезпечувати свої міжнародні національні інтереси способами, які їй видаються догідними. Коли для добра російської державної ідеї потрібно тягнути в сферу її впливів Україну та ослабити політично Європу з поміччю азійських ханів і претендентів на падишахів, із поміччю мусульманського націоналізму, то в наших інтересах лежить не допустити до цього всякими можливими способами. Подібно, як росіяни, серед різних імперіялізмів можемо послуговуватися таким, котрий може бути нам корисний. Зрештою, можна бути певним, що ні один із них не буде для нас страшніший від імперіялізму Росії, котра по большевицькому експерименті захоче ресурсами України в першій лінії відбудувати себе економічно.

Особливо під теперішню хвилину поміч європейського «імперіялізму» буде нам потрібна, як ніколи, а це з огляду на цілковиту зміну політичного становища Європи, що настало внаслідок війни. Це становище поволі вертає до того, яким воно було перед 1871 роком, коли Росія була головним ворогом європейської демократії. Роль, котру грала Росія в європейській політиці і політичних комбінаціях західних держав, була цілковито інакшою перед і по 1871 році. До цього року не могла зважитися Європа довірити Росії роль оборонниці цивілізації, котру та дістала і відіграла з таким блиском під час війни. Німеччина не була ще злучена і не посідала Ельзас-Лотарингію. Італія, що ледве уконституювалася як незалежна держава, ще не мріяла про нові ревіндикації від Австрії. Ця остання (це було щойно по Садівій) ще не ввійшла в сферу впливів Берліну. Вона хиталася між політикою вільної руки і союзом із Францією. Сепаратистські тенденції її народів ще були заковлі, а дуалістична система, що цим тенденціям запобігала, нараховувала ледве кілька років. Турецький труп ще не виражав нахилу бути перенесеним на цвинтар, а привид

¹⁴³ Волею або силою (*фр.*).

Берлін-Багдад ще не з'явився на політичному екрані Європи. В таких обставинах на нашому континенті не було жодної держави, котра б зичила собі непомірний зріст російського колосу. Навпаки, вже помітні російські наміри поділити Австро-Угорщину непокоїли Європу, пробуджуючи в неї недовір'я. Се була доба політики, що ще жила традиціями 1853-1856 років, політики, що не була ні русофільською, ні австро-, ні германофобською. Лорд Палмерстон, граф Бойст, Віктор Гюго і генерал Ламермора, командуючий італійським експедиційним корпусом у Криму, погруддя якого сором'язливо винесли з італійської Камери в 1915 р., були символами сих настроїв урядів і громадської думки на Заході. Ситуація змінилася по 1871 році, а в 1907-1908 роках стала цілком протилежною. Австрія, котрій Наполеон III відмовив у союзі, наближається до великої Німеччини, що стає найбільшою мілітарною та найсильнішою економічно державою Європи. Від сього часу Париж знав, що інвазія французьких військ в Ельзасі напідкнеться не тільки на опір поморських гренадерів, але й хорватських полків Франца-Йосифа, підтриманих гарматами Скоди. Італія знову, політика якої до її східного сусіда офіційно не змінилася, не могла все ж таки ігнорувати, що Триєст і Трентино за потреби боронитимуться також баварською піхотою. Часто повторювана фраза – «будучина Німеччини лежить на воді», поперта славнозвісною морською програмою Тирцица, звучала для британського вуха як провокація, а романтична подорож Вільгельма в Святу Землю (1898) ясно показала, що коли Наддунайська монархія не мала зробитися помостом для економічної та політичної експансії Німеччини в Малій Азії з усіма наслідками сього факту для держав, що вели активну орієнтальну політику, – то в такому випадку треба було цим державам усіма засобами знищити Турецьку і Габсбурзьку монархії, ставлячи на їхнє місце ворожі Німеччині слов'янські держави. Свіжий дух, що почав віяти з-понад Шпрее в Туреччині та Австрії, куняючий у своєму лицарському, але непристосованому до модерних часів феодалізмі, почули скрізь в Європі. Там вирішили, нарешті, замість того, щоби безчинно приглядатися до односторонньої ліквідації двох політичних центрів, Відня і Константинополя, спровокувати таку їхню ліквідацію, в котрій кожний дістав би свою частину. Кожний, розуміється, окрім Німеччини. З того кола ідей постала спершу в Парижі та Римі, а пізніше і в Лондоні ідея російської противаги (*contre poids russe*¹⁴⁴). Ця ідея, до котрої французька громадська думка поволі при звичаїлася ще від часів Тена і Гамбети, зробила свій урочистий вступ до Франції разом із флотом адмірала Авелана в Тулон. Під час боснійської кризи 1908 р., коли рівночасно албанське питання і отрантське прийняло небезпечну актуальність, думка про російський альянс почала, окрім існуючого союзу з центральними державами, здобувати терен і на Апенінському півострові. Власне, вступ Італії до союзу двох цісарів, власне, укладення тридержавного союзу було початком тої дороги, що привела пізніше Італію до війни з Австрією, як би парадоксально це не звучало. Бо вступ Італії до австро-німецької комбінації та зміцнення через це тридержавного союзу поклали кінець незалежній політиці кожної з великих держав, гуртуючи їх у два ворожі табори. Цей поділ прискорив вибух війни, а тим самим увів плани Італії на Адріатику в сферу близької можливості, що, своєю чергою, було виключене [мірою того], як довго Італія стояла на боці центральних держав. Приєднання Італії до німецько-австрійського союзу прискорило, отже, її відвертий виступ проти центральних держав. Раконіджі (побачення італійського короля з царем 24.X.1909 р.) було природною консеквенцією 20 травня 1882 р., коли Італія ввійшла як третій член до австрійсько-німецького порозуміння. По невдачі кількох спроб зблизитися з Німеч-

¹⁴⁴ Проти російського тиску (*фр.*).

чиною (особливо за канцлерства Бюлова) і розпачливих спроб повернути Австрію до давньої політики Бойста вийшла зі своєї «блискучої самотності» також Велика Британія, що також почала політику зближення з Росією (угода 31.VIII.1907 р.). У той час ніхто з союзників не мав нічого проти того, що Росія розпоряджалася польською розгоною дошкою для офензиви проти Німеччини, а українською – проти Австрії. Історичне призначення цих націй полягало для союзників у тім, що вони дали себе звалтувати російським арміям, а принцип національності в застосуванні до Східної Європи був для союзників «туманною засадою» (principe vagueux). Росія стала суттєвим чинником європейської рівноваги, російський примітивізм – особливою формою демократії, а старий панславизм, перехрещений на неославизм, свіжозачесаний та напарфумований, став знову salonfähig¹⁴⁵ в Європі. В той час, як і тоді, коли йшлося про коаліцію проти Туреччини в XVII в., Європа робила розпачливі зусилля, добиваючись ласки московського царя. По закінченні війни світ опинився перед новою ситуацією. Спроба Німеччини (при допомозі Відня і Стамбула) скрижувати горизонтальні лінії експансії західних держав Марсель – Смірна, Венеція – Триєст, Отранто – Валона, Каїр – Кувейт – Бомбей не вдалася. Роль Берліна в Орієнті скінчилася. Через дезанексію Ельзасу та Лотарингії і союз Франції з досі нейтральною Бельгією ослабла ударна сила Німеччини на Заході. Постановня нових ворожих їй держав на трупі Австро-Угорської монархії замкнуло їй дорогу на Південь. Її колонії та флот знищені. Отже, всі майже цілі, які ставили перед собою держави коаліції, шукаючи союзу з Росією, вже здійснилися. Тим самим тратить цей союз рацію існування. Від тої хвилини, коли ельзаське питання розв'язано так, як хотіла Франція, німецьке і турецьке – як хотіла Велика Британія, австрійське – як Італія, від тої хвилини почався смерк ідеї російської противаги на Заході. Росія, що володіє Варшавою, Києвом і Севастополем, загрожує вже не Потсдаму, Шенбурну і Золотому Рогу, але Празі, Бухаресту, італійському Фіюме і антантським впливам у Малій Азії. Ся небезпека виглядатиме ще страшнішою, коли взяти до уваги, що у випадку відновлення традиції слов'янської політики (посування в сторону Адріатики та Середземного моря) Росія напіткнеться не на колоси – Німеччину і Австрію, лише на новосформовані державки на Заході і Півдні, що ривалізують між собою, на розпорошену Австрію і розпорошену Німеччину. В таких обставинах виростає російська небезпека для Європи до розмірів, що лишають у тіні небезпеку з-перед 1871 року.

Ся небезпека набере просто катастрофічного значення, коли згадати про можливість *німецько-російського союзу*. Загально беручи, існування в центрі Європи компактної маси дисциплінованої, пересякнutoї воєнним духом раси, що нараховує близько 70 мільйонів, є великим плюсом для України. Бо ся раса, особливо по збалканізуванні Середньої Європи, – се єдина сила, котра може стримати завоювання Європи Росією. Виходячи з того факту, деякі німецькі політики (Рорбах) уважають, що сталою лінією німецької політики на Сході має бути попирання окраїнних держав, бо тільки ослаблення Росії може назавше усунути з німецького політичного овиду марево московської Dampfwalze¹⁴⁶. Можем оминати питання, чи сі погляди слухні, чи ні. Певно, що в деякі моменти, як останніх десять літ перед війною та під час війни, німецька орієнтація української політики була одиноко можливою і, як показали події, такою, котра осягнула головну свою ціль – розбиття Росії. Але тепер мало виглядів на те, щоб ся орієнтація могла принести які-небудь корисні результати для України. Бо все жене ці обидві держави, Німеччину і Росію, в обійми одна одної.

¹⁴⁵ Пристойний, гідний (нім.).

¹⁴⁶ Каток, трамбувальник (нім.).

До 1914 р. політика Пруссії, а потім і Німеччини проти Росії була політикою приязненої держави. Як у 1828-1829 рр., 1830-1831 рр. і в 1863 р., під час польських повстань, під час Кримської війни Пруссія, а під час війни 1877-1878 рр. і японської – Німеччина, все ставилася приязно до імперії царя. Потреба вести цю політику зближення обох країн знаходила свій відгук і в Росії, та, коли генерал Куропаткін писав у своїх мемуарах, що не лежало б в інтересах ні Німеччини, ні Росії вести війну між собою, з нього говорила майже вся громадська думка Росії¹⁴⁷. Як відомо, Бісмарк також усе шукав союзу з Росією. Він був тої думки, що коли Австрія та Росія знайшли б собі заняття на Сході, се було б лише на руку Пруссії, котра б таким способом звільнилася від тиску сих обох держав¹⁴⁸. У сей момент Бісмарк ще думав, що ціле східне питання не варте кости одного поморського гренадера. Тому він стремів у 1872 р. до союзу трьох цісарів. Тому аранжував відоме побачення в Скерневіцах (14.X.1884 р.), де, на подив усього світу, укладено славнозвісну «контрасекुरацію». Немало послуг надала, своєю чергою, Берлінові також Росія за Наполеона I і III, під час поразки Пруссії з Австрією і Францією¹⁴⁹. Ся традиційна німецько-російська приязнь мала під собою чотири головні підстави. По-перше, Пруссія не мала спершу інших, окрім континентальних, претензій (1864, 1866, 1870 рр.), але ще ніяких світових і колоніальних забаганок. Далі Німеччина в своїй континентальній політиці не лише не стояла на дорозі Росії, але також мала з нею деякі спільні цілі, як, наприклад, у своїй польській політиці. По-третє, се були торговельні відносини, що лучили обидва сусідні цісарства тісними вузлами. Нарешті, географічне розташування обох країн впливало на їхню тодішню політику. Спільні кордони між Росією і Німеччиною з погляду стратегічного мають подвійне значення. Коли вона, з одного боку, наражає одну з тих держав на напад другої, то вона ж дає можливість комбінованих спільних операцій проти третьої, координованого зосередкування, скупчення і поділу сил воєнних і засобів виживання. Союз тих держав позбавив би еventуальну блокаду з боку їхніх противників усякого ефекту.

Цю, так сказати, природну приязнь між Петербургом і Берліном трохи закаламучено від того часу, як, вступаючи на арену світової політики, Німеччина стала рішуче на боці Наддунайської монархії. Від цього часу обидві «приятельки», втягнуті у вир подій, опинилися перед проваллям, у котре, зрештою, таки звалилися. Але це настало не раптом, і навіть під час війни уважала Німеччина акцію проти Росії за неприємний, проти її волі їй накинута обов'язок. Коли в перший рік війни постало перед Німеччиною питання: проти кого – проти «російського варварства» чи проти «вампіра континенту – облудного Альбіону», відповідь не була на користь Англії. Вже оперативний план німецького генерального штабу, інвазія Бельгії та раптовий наступ на Францію при дефензиві на Сході досить промовисто свідчили про напрям політичної орієнтації керівних берлінських кіл. Д-р Рорбах у своїй новій книзі писав: «Генеральний штаб вирішив уважати стосунок до Росії як істотний момент, а до нього прихилилася і публічна думка, з'єднано до сеї ідеї також цісаря». Перемогла концепція осібною миру з Росією і невблаганної війни проти Англії. Цьому ж русофільству треба завдячувати і факт, що раптом застановлено восени 1815 р. офензиву проти Росії, хоч, як оповідає той самий Рорбах, заявив Гінденбург, що взяття Петербурга вирішило б війну, бо 60% російської амуніції були в ньому і біля нього зосередковані¹⁵⁰.

¹⁴⁷ Ген. Куропаткін А. – Мемуари. – С. 59.

¹⁴⁸ Gedanken und Erinnerungen I, 12.

¹⁴⁹ Про російську політику Німеччини пор.: Donzow D. Die ukrainische Staatsidee und der Krieg gegen Russland. – Berlin, 1915. Перекладено в Києві у 1917 р., у Львові у 1918 р.

¹⁵⁰ Politische Erziehung. – S. 52.

У ніякій суперечності з таким курсом німецької політики не стояла так звана політика поділу Росії. Бо сю політику формально накинено Німеччині неблаганним ходом подій, але ніяк не намірами, спланованими згори, як, наприклад, політика розділу Австрії та Німеччини для Антанти. Подібно також інвазія України була страхом, котрим послуговувалися лише москалі на доказ, що ціла «українська інтрига» носить штемпель *made in Germany*¹⁵¹ – версія, в котру, зрештою, навіть вони самі не вірили, бо знали, що Берестейський мир укладено не для реалізації великої ідеї поділу Росії, лише тому, що це був конечний для обох центральних держав «хлібний мир» (*Brotfrieden*). Ідея поділу Росії як певний політичний план існувала тільки в небагатьох головах у Німеччині перед війною. По війні, попри те, що ця ідея набрала конкретних форм, прихильників її в Німеччині можна було порахувати на пальцях. Тепер, у перший день, коли стануть на ноги Німеччина і Росія, вони опиняться в становищі покинутих товаришами п'яниць, які продирають очі та яким презентують рахунок дебошу. Спільний ґрунт для *amitié*¹⁵² і навіть для *alliance*¹⁵³. Особливо, коли взяти до уваги постання нікому з них непотрібної Польщі, та що по ліквідації німецької виправи в Малій Азії та Австрії всякі причини до ворогування між двома державами зникли. Не можуть бути такими причинами, розуміється, і претензії Великої Британії на Константинополь, ні полонофільська політика Франції.

Ся змора німецько-російського союзу диктує нашій політиці більш, ніж коли-небудь, шукати опори в так званому антантському імперіялізмі, себто в тих державах, серед Антанти, котрі зі зміною політичної карти Європи потраплять в антагонізм до Росії. Об'єктивно беручи, для нас катастрофічне всяке ослаблення держав, котрі сусідують із Росією (включно з Україною), бо вони, як Німеччина, Австрія, а свого часу і Швеція й Туреччина, все були перепоною російському посуванню на Європу і тим самим охороною для нас. Ось чому тепер нам належить вітати всяку солідну комбінацію, котра могла б заповнити отвір, що постав на західному кордоні Росії внаслідок Версальського миру. Для того в наших інтересах лежало б створення солідного блоку держав від Балтики до Чорного моря. Для того в наших інтересах сильні Румунія, Угорщина і Польща. Для того добре було б, коли *union Jak*¹⁵⁴ почав би повівати над Босфором і Дарданелами. Це значило б, що міст між Європою і Азією, як називав Константинополь Карл Маркс, зробився *tête de pont*¹⁵⁵ Європи в її поході на Схід, а не Росії і її експансії на Захід. Взагалі, з усіх можливих антиросійських комбінацій на дальшу мету найможливішою видається комбінація з Англією, котра через свою активну політику підтримання «окраїнних держав» довела, що їй, і, може, їй одиноко, залежить поважно на розділі Росії¹⁵⁶.

Політики з жіночою психологією, себто ті, для котрих логіка пасує перед почуттям, закинуть, напевно, однокіість сим поглядам. Як, бачити колективний ідеал нації тільки в боротьбі з Росією? Яку ж роль займає тоді в цій концепції Польща? Розуміється, щоб бути консеквентним, треба було б ще запитати, де Румунія, де Угорщина, взглядно Чехія, але лишімося при одній Польщі. Отже, запитують: «Чи ідеал, в ім'я якого полум'ям горіла Україна як довга і широка 270 літ тому, не лишився колективним ідеалом нації?» Ні, не лишився. Так, як ненависть голандців до Еспанії

¹⁵¹ Зроблено в Німеччині (*англ.*).

¹⁵² Дружба (*фр.*).

¹⁵³ Союз, об'єднання (*фр.*).

¹⁵⁴ Єдиний Джек (*англ.*) – алегорична назвабританського державного стягу.

¹⁵⁵ Плацдарм (*фр.*).

¹⁵⁶ На цю роллю Англії в розв'язанні російського питання я звертав увагу в квітні 1918 р. під час німецької окупації України. Див.: Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія.

перестала бути складовим чинником нідерландської національної ідеї. Почуття, що надихали наших дідів проти Польщі, ввійшли лише як дрібна частинка в політичний ідеал нації, будучи відновлені тепер у своїй великій частині нічим іншим, як політичним аґавізмом, який хоч, може, і походить із великої любови до рідного краю. Стендаль знав дві категорії любови (правда, не до рідного краю): *l'amour passion*, любов, що мутить мозок і відбирає розум, і *l'amour goût*, любов для забави, флірт паризького товариства часів Людовіка XV, при котрім згубити *ésprit* було найтяжчим непростимим гріхом. Політики, про котрих мова, відчувають до свого рідного краю лише перший сорт стендалівської любови, котра як у політичному, так і в товариському світі часто тільки осмішує палкого адоратора.

Так і Польща. Маємо з нею багато неполагоджених рахунків: і тут, і там, та ще десь. Але все це конфлікти локального значення, може, болючі і страшні, як питання Ельзасу та Лотарингії для Німеччини, взглядно Франції, але все ж локального значення, котрі, попри свій трагізм, ніколи не зможуть наповнити собою поняття колективного ідеалу не лише частини, а й цілої **нації**. Не треба спускати з ока, що відносини між нами і Польщею (щодо взаємної чисельної та політичної сили) скоріше нагадують відносини між Австрією та Угорщиною, а не, скажімо, між старою Австрією та Чехією, що колективного ідеалу з українсько-польського антагонізму так само не можна зробити, як для Франції XIX в. по Ватерлоо, по Седані та Мецу не можна було зробити свого національного ідеалу з антагонізму проти Габсбургів. Найзавзятіші ідеологи ягеллонської ідеї не мріють і не можуть мріяти далі, як по Збруч і Случ, не підносячи претензій на решту Волині, Поділля і Київщини, не кажучи вже про Херсонщину, Катеринославщину або про дідизну Вишневецьких – Полтавщину. Не значить се, що зглядна скромність їхніх претензій йшла вкупі з їхньою виправданістю, але наївно було б робити з тих аспірацій центр нашої політики, тоді коли маємо під боком народ, що підносить із сильнішим натиском права на цілу українську територію, навіть на ту її частину, котра, як Галичина, ніколи до нього не належала. Не треба забувати факт, що українці в Києві – се тільки винятково також значить: і поляки в Києві. Але совітські українці у Львові – се конче значить: і росіяни у Львові. Так було, коли «малоросійські» полки вступали з українськими піснями до Львова в 1914 р., самим своїм виглядом заганяючи бідного Павлика в могилу. Так було в 1920 р., коли кавалерія Будионного під оплески пари збожеволілих українських «патріотів» готувалася вступати у Львів. Дрібною частиною переживань і споминів входить і наш західний антагонізм в наш національний ідеал, але суть сього останнього – інша. Ба більше. Концепція того великого і старого конфлікту між Європою та Росією кидає нас, чи ми того хочемо, чи ні, разом із Польщею по сю сторону демаркаційної лінії, по сю сторону барикади. З тим фактом також мусимо рахуватися, попри протести маніяків, котрим милі традиції Тарговиці або Переяслава. Не треба забувати, що в сьому питанні ніколи перед нами не стояла так справа, як перед поляками, котрі мали вибирати: Німеччину або Росію – держави, майже однаково сильні та однаково небезпечні і ворожі Польщі. Питання – Польща чи Росія – в нас не існувало. Се питання ставилося так: або спираючись на цілу колишню «Західну Росію» (нові окраїнні держави), що без Польщі і (без Румунії) було неможливим, і роблячи відповідні, зрештою, тимчасові і майже конечні жертви, прямувати до суверенности України. Або знову через антипольську чи антирумунську політику розбити блок західних окраїнних держав, старатися відібрати українські провінції Польщі та Румунії ціною з'єднання їх усіх під Росією, ціною втрати національної суверенности. Жертвувати частиною для цілого або цілим для частини, політика провінційна і політика національна. Третьої не було. І тому, які б гарячі звинувачення

не кидали своїм противникам наші провінціялісти, як би не апелювали до чуття (проти Ланцута можна згадати безчисленні Чрезвычайки і навіть Талергоф, котрий міг, однак, лише Дудикевичів привести на бік Росії, якби вони ще перед тим не зробили вже вибору), кожний, хто стремить до з'єднання всіх українських земель, ставлячи зараз цей постулат *понад усе*, і орієнтується на Схід – *працює на користь Росії*, допомагаючи їй поставити хрест над українською непідлеглистю. Логічний наслідок першої, національної політики – болісна, але, певно, тимчасова втрата кількох провінцій. Логічний наслідок протилежної політики – Росія на наших землях!

Суть спору між нашими «полонофілами» і «москвофілами» – проста. Прибитість, інертність, аморфність російської суспільності і те, що в ній усі реформи мусила робити єдина політична активна сила в країні – держава, витворили в безкритичних земляків легенду про меншу агресивність російської суспільності, про меншу небезпечність Росії, як і легенду про «соціальну монархію», легенду, котрій, як побачимо пізніше, бив чолом навіть Драгоманов. Російська суспільність віками мовчала, не сміючи говорити, не беручи участі в публічному житті, тому в нас почали вірити в її лібералізм (вона також була пригнічена). На Заході, також і в Польщі, суспільність здавна була активна, вона, а не лише уряд, робила історію, отже, мусила сама власними руками робити те (пригнічення інших народів), що за мовчазною згодою величезної більшості росіян робив московський уряд. Для того польська суспільність виглядала для вульгарного розуму більш агресивною і більш небезпечною. Там був суспільний націоналізм, там були всякі національні колонізації, боротьба за землю, там ціла суспільність вела екстермінаційну проти України політику, в чому легко переконатися хоча б з лектури Костомарова, в котрого, однак, у всьому, де йдеться про Росію, стрічаємося лише з царськими боярами. Я вже вище зазначив для уникнення плутанини, що ще питання вибору між Польщею і Росією не стоїть так, що або Польща, або Росія має панувати над цілою українською територією, лише так: чи з'єднати всі українські землі під егідою Росії, втрачаючи їхню непідлеглисть або у зв'язку з цілим союзом держав від Балтики до Чорного моря (включаючи еventуально Румунію та Угорщину) добиватися цієї непідлеглисті ціною деяких територіальних хвилевих поступок. Зрештою, твердження про меншу небезпечність російського націоналізму, про меншу агресивність російської суспільності тільки позірно мають слушність. Польща провадить систематичну колонізацію українських земель?! Те саме робить і Росія: реформа 1863 р. у своїй суті була нічим іншим, як примусовою експропріацією близько четвертої частини землі, що була в користуванні *українського* селянина, на користь *російського* панства, що сталося не лише в його економічних, але й у *національних* інтересах. Систематичну колонізацію українських земель провадив російський уряд і пізніше, спрваджуючи цілі села з Московщини на таврійські та херсонські степи або навіть на Поділля. Все те були прояви новітнього суспільного націоналізму, котрий, розуміється, через нерозвиненість російської суспільності не був ще так сильно виражений, але тенденції котрого були вже ясно визначені. Дальшим розвитком цього суспільного націоналізму в Росії була ціла політика всіх 4-х Дум та їхня нагінка на українську пресу, на стоваришення культурні та господарські, на цілий національний український рух. А столипінський закон 1907 р. (нова виборча ординація до Дум) був виданий зі спеціальною метою – знищити вплив неросійських національностей, в тім числі й української, на внутрішню і зовнішню політику держави. З пізніше опублікованих таємних урядових документів видно, що, обмежуючи представництво селянства і козацтва на Україні, уряд мав на меті головню не допустити до політичного впливу національного українського елемента. Отже, той суспільний націоналізм, котрий за на-

ших часів набрав такої величезної сили в Росії та котрий повинен був уже бачити (але не бачив) Драгоманов, так само характеризує російську, як і всяку іншу суспільність. Різниця між Росією та Європою під цим оглядом лише та, що Захід своєю культурою витворює рівночасно активність і в переможених, навчаючи їх хисту самоорганізації та духу відпорности. В Росії – аморфна маса вгорі, але така сама аморфна, нездібна до опору маса внизу. Гаката і пруський мілітаризм нищив національно познанських і поморських поляків, але рівночасно гартував їхню відпорну силу, прищеплюючи їм свій дух організації та суспільної карности. Незвична економічна організація пруської Польщі, котрій дивуються самі німці і котра засудила на фіяско цілу гакатистичну політику, першорядність і висока моральна вартість польського жовніра, познаньчика, – усе це наслідки великого виховного впливу Заходу. Австрія могла нищити нас, але, може, проти своєї волі, виховувала нас у дусі європейського почуття громадського обов'язку і тим не тільки зміцнила відпорність галичан проти поляків, але й дала новій українській державі багато цінних, по-європейськи вихованих робітників. Та сама Унія, що ще збереглася в Галичині, також виявилася ліпшою зброєю проти колонізації, ніж православ'я проти обмосковлення. Приклади ірландців, австрійських і турецьких слов'ян, що, попри все, ліпше зберегли свої національні прикмети і національну волю, ніж підлеглі народи Росії, – се зайва ілюстрація згубного впливу на самодіяльність суспільности, який робить Росія. Поки ся жива сила нації, її активність, організаційний змисл непорушені, доти не можна заперечувати її будучини, а активність може забезпечити нам лише західна культура. Волиємо боротьбу з усіма її наслідками, волиємо можливість боротьби, аніж російську рівність рабів, рівність, котра, може, гарантує від тиску зі сторони рабської суспільности, але котра і нас самих робить нездатними проти насильства спільного пана. Опріч того, не треба забувати, що географічні і чисельні відносини народів Європи роблять цю останню не такою страшною для нас, як Росію. Захід уже задля поданої причини не потрапить знищити якоїсь нації, ціла Німеччина й Австрія не могли зробити з Польщею того, що зробила з нею Росія. В Австрії 8 мільйонів мешканців Галичини мусили стати королівством із далекосяжними автономними правами, а 30 мільйонів угорців – самостійною державою. Росія зробила з 12 мільйонів «крулев'яків» Привіслянський край із російським генерал-губернатором на чолі, а з 40 мільйонів українців – «Юго-Западний край» та «Малоросію», а коли незадовго перед своїм упадком здобула Монголію, то остання дістала назву «Жовторосії». У час поділу Австрії при всій ненажерливості її сусідів саму незаперечно національно німецьку Австрію ніхто не міг анексувати. Росія при поділі Польщі забрала не лише непольські території, але й величезний шмат етнографічно польських земель – «Царство Польское». Російський імперіялізм для свого успіху конче потребує знищити Київ і Варшаву як незалежні політичні центри. Захід, навпаки, в своїх імперіялістичних цілях потребує, аби такі центри в Варшаві й Києві постали. Навіть тоді, коли б він хотів обмежити їхню самостійність, це йому з наведених причин і, як свідчить історія, на довший час не вдалося б. Росія се зробити може. Не допустити до сього можливо лише тоді, коли опертися на ті європейські держави, котрі в даний момент виступають проти російського імперіялізму, коли опертися на Європу взагалі. «Росія, – казав Герцен, – може оволодіти Європою до Атлантичного океану, так само, як вона може бути переможеною аж до Уралу. В першому випадку мусить Європа бути порізненою. В другому – Європа повинна бути міцно злучена в одну цілість»¹⁵⁷.

Ся лучність з Європою при всяких обставинах і за всяку ціну – категоричний імператив нашої зовнішньої політики.

¹⁵⁷ Герцен А. Старий мир и Россия. – С. 54.

IV. У політиці внутрішній

Але не тільки зовнішньої, також і внутрішньої. Надзвичайно складне питання нашої внутрішньої політики майже ніколи не ставилося в нас принципово. Ся політика диктувалася знову «l'amour-passion» – правдивою або вдаваною. А тим часом і тут страшенно мститься зрада колективного ідеалу нації. Знайти Сей ідеал – нелегка річ, і всякі дилетантські експерименти даються тут взнаки, як ніде. Наприклад, хотіти застосувати темп політичної еволюції Франції до Англії було б цілковитим божевільям, і партія, котра в Англії Піта або хоч би в Англії чартизму виступила б із ідеями 1789 р. або з ідеями тиранісидства на Британських островах, стала б у найкоротший час свідком власного банкрутства. Так само, напевно, був би зачислений до божевільних політик, котрий би в Англії старався оперти внутрішню політику на сих елементах, на які вона опиралася в Австрії: на бюрократії, клірі та армії. Старатися віднайти загальні політичні ідеї та поняття нації, що базуються на її історії та економічній структурі, котрі зачерпнуті з напів забутих традицій предків, живуть у теперішній генерації, – значить знайти колективний ідеал нації в її внутрішній політиці, ідеал, реалізація котрого єдино може забезпечити народу його *незалежність*.

Із тої універсальної засади політичної невідлеглиости впливає перша найголовніша максима внутрішньої політики: мати постійно за мету створення не тільки культурної, але й *політичної* нації, нації, свідомої свого *політичного* післанництва. Коли нація сформована, – не допускати впливів, котрі нищили б сей цемент, котрим вона спаяна в одну державну цілість. Коли нація ще не представляє сформованої цілості, – нищити все, що стримує процес такого оформлення. В обох випадках ідеалом є скерувати всі помисли і прагнення одиниць, груп і племен нації до однієї вищої політичної мети. Ніщше вживав колись вираз Wille zur Macht¹⁵⁸. Отже, категоричним імперативом внутрішньої політики має бути – прищепити всім складовим частинам нації Wille zur Nation¹⁵⁹ – «волю к атечеству», як казав Мережковський. У нас тим останнім терміном («нація») за часів нашого занепаду і, як не дивно, за часів відродження нехтували. Замість нього вживали термін «*народ*» («Українська *Народна* Республіка»). І в цім якнайкраще відбивався факт, що ми не були ще тим, що німці зуть Staatsnation¹⁶⁰, лише тільки – Kulturnation¹⁶¹, себто нацією, що трималася разом *почуттям* культурної спільности (як, напр[иклад], Німеччина до 1871 року), а не узами спільних політичних цілей, не *волею* взяти у власні руки свою політичну долю. Нація, в котрій ця воля до власного політичного ідеалу, до політичного чину ще не розвинена або розвинена рудиментарно, власне, не нація, а тільки народ. Слово «народ» (Volk, peuple, people) мало у всіх народів трохи згрідливий сенс (звідси французьке «population»¹⁶²), як щось нижче, недозріле, як одна з верств нації, як російське «простонародье», себто маса, позбавлена політичних аспірацій. В Англії, напр[иклад], нації, що найповніше втілила в собі

¹⁵⁸ Воля до влади (нім.).

¹⁵⁹ Воля до нації (нім.).

¹⁶⁰ Державна нація (нім.).

¹⁶¹ Культурна нація (нім.).

¹⁶² Чернь; простий народ, низи суспільства (фр.).

поняття нації політичної, слово «народ» (people) взагалі майже щезло як визначення поняття «народ», існуючи тільки в сенсі «всі», або «люди», або «служба». Лише в польській мові слово «naród» не носило в собі цього згїрдливого значення, а се тому, що naród – се властиво по-польськи нація, а *народ* буде по-польськи lud, котре якраз має сенс, що в інших мовах поняття народу. І лише в Росії безперестанно плуталися сі два поняття – «народ» і «нація», бо там нація суверенна і незалежна завжди мислилася як панування плебсу, простонароддя, диктатура «мастерових».

Навпаки, слово «нація» завше служило для визначення чогось вищого, шляхетнішого. Се слово виражає стремління народу догори, до вищих форм, до політичної самостійности. Се слово зроджувалося або виринали з забуття в народів, котрі лаштувалися переходити зі стадії Kulturnation до стадії Staatsnation, котрі прозрівали до власного політичного ідеалу, коли в них прокидалася «воля до нації». Про deutsche Nation¹⁶³ починає говорити Лютер. Слово «la nation» набуває чимраз більшого значення в політичній думці французів із хвилиєю наближення революції, коли воно, як поняття держави, стало домінувати над усіма стремліннями, ідеями і почуттями тої страшної доби, котра, знищуючи мовні та історичні партикуляризи, сформувала ельзасців, бретонців, провансальців, південних і північних французів в одну політичну націю. В цім самім сенсі вживається слово «нація» і в Угорщині, в цій політичній нації par excellence¹⁶⁴. В уяві її великих державних мужів – Кошутів, Тис та інших – на всій території колишнього угорського королівства існували, правда, різні національності (племена), культурно-мовні гуртування, як-от румуни, серби, словаки, але одна-єдина, що всіх їх обіймала, мадярська політична нація з однією і тою самою політичною волею всередині держави і назовні. Така була їхня теорія (виняток робилося тільки для Хорватії, котра уважалася за націю політичну), яка, як в уже згаданих випадках, досягла повного розвитку в момент найвищого напруження самоохоронного інстинкту нації: в роки, які безпосередньо передували великій війні і під час останньої.

Ми про себе не можемо сказати, що ми, подібно як неісторичні народи Австрії (словенці, словаки тощо), – тільки народ, тільки культурницька нація. Щоби бути першим, ми жили занадто зрізничкованим суспільним життям, маючи все: і свій міщанський, і свій дідичівський стан (слабкий розвиток першого – прикмета цілого Сходу Європи, не виключаючи Польщі), свою давню культуру. Щоби бути другою – занадто багато виявили волі до самостійного політичного життя. Дикої волі, часом викривленої, часом ніби атрофованої, ніби корчами зводженої на цілі віки, але такої, що потім раптом прокидалася знову з більшим розмахом, більшою енергією. Українці – се ні *люд*, ні *народ*. Се нація, нація політична, бо перший не має взагалі ніяких історичних традицій, як збуджений зі сну сновиди – жодних споминів про свою мандрівку, другий – має традиції, але однобокі, лише культурницькі. Ми маємо повноту сих традицій, хоч, може, й не таку багату, як щасливіші нації, але все ж традицій, котрими живе тільки історична нація. Ми, може, не маємо традицій Сорбони і Саламанки, але маємо спомини про Києво-Могилянську академію. Може, не маємо декларації прав людини і громадянина, ані habeas corpus act¹⁶⁵, але зате маємо традиції Немирича і Орликівської Конституції. Може, не

¹⁶³ Німецька нація (нім.).

¹⁶⁴ Переважно, передусім (фр.).

¹⁶⁵ Норма англійського права, яка гарантує особисту свободу. Будь-який затриманий може подати прохання видати йому постанову habeas corpus, що має силу судового припису, який зобов'язує допровадити затриманого до суду разом із доказом законности його затримання. Ця норма, за деякими даними, існувала ще до Великої хартії вольностей 1215 р. (лат.).

маємо традицій Столітньої війни і «Великої армії», але маємо спомини про Жовті Води, Конотоп і Полтаву. І ніхто не сміє сказати, що на сих полях або за мурами наших культурно-просвітніх інституцій вирішувалися справи, менш важливі для долі людськості або для політичної будучини нашого континенту, ніж ті, котрі вирішувалися в Упсалі, Сорбоні або на зрошених кров'ю полях Фландрії. В своїй «Філософії права» Гегель каже: «Держава – се не штучний твір. Вона знаходиться в світі, отже, в сфері сваволі, випадку і помилок. Невластиве заховання може її деформувати, з одного чи другого боку. Але й найгідкіша людина, злодій, хворий або каліка – все ж живий чоловік: афірмативний принцип життя живе в нім, попри його хиби, а тут, власне, якраз розходиться про цей афірмативний принцип»¹⁶⁶. Ми, може, – каліка серед націй. Як на обставини, серед котрих нам довелося жити, се й не дивно, але все ж – нація з великими історичними традиціями. Плекання сих традицій політичної нації – се, власне, той перший категоричний імператив нашої внутрішньої політики, про котрий говорилося вище. Сей імператив каже нам ніколи не забувати, що основною ціллю нашої політики мусить бути національно-державний, а не національно-культурний ідеал. Нація, що сього не розуміє і задивлена лише в культурні цінності, засуджена скоріше чи пізніше на смерть. Ніякий культурний розвій без політичної негідності неможливий, ні навіть розвиток національної літератури. «Що се може бути за література, література народу без політичної самостійності?» – запитує Фіхте і відповідає, що ціллю літератури є вриватися в публічне життя і старатися сформуванню його згідно зі своїм ідеалом. Літератор думає за тих, що правлять, і «тому він може писати тільки в такій мові, в котрій правиться державою, в мові народу, що творить національну державу»¹⁶⁷. Баварці не стали нацією не тому, що мали спільну мову з іншими німцями, лише тому, що втратили свою політичну незалежність. Мають натомість свою осібну культуру голандці, себто такі самі німці, як і баварці, тільки через те, що їм удалося вибороти власну державність. Нація «культурна», що не має власних політичних ідей, мусить жити чужими, перекладеними, чужим колективним ідеалом. Вся її культура, що не виходить поза рамки примітивного, стає перекладом із чужого. Національна психіка вироджується в скалічення. «Нація» перестає бути повним організмом, робиться сектою, як жиди або «старообрядці». Роздвоєна психіка одиниці, що має нещастя належати до такої нації, шукала повноти змісту і в своїх безуспішних змаганнях закінчувала або донкіхотством, як Містраль, або божевіллям, як Гоголь.

Із принципу політичності нації впливає недопустимість ніяких інших, що претендували б на вищість над ним, над принципом політичної негідності. В ім'я цієї засади відкидається, по-перше, примат територіяльного з'єднання всіх частин нації. Бо коли лише хоч у невеликій частині народу жевріє ідея незалежності, коли хоч частина народу має змогу виявляти волю нації, то це ліпше, ніж коли нидіє цілий мозок нації в рабстві, атрофуючи в цілій нації волю до самостійного життя. З того ж принципу впливає недопустимість жертвувати політичною незалежністю задля осягнення економічних вигод для країни, бо, втративши власну політичну волю, народ недовго користатиме позірними економічними вигодами, скоро стаючи рабом переможця. Рівно ж не можна жертвувати політичним ідеалом в ім'я «соціальної справедливості», в ім'я тих чи інших космополітичних, інтернаціональних ідей, бо і в цьому випадку скінчиться уярмленням нації.

¹⁶⁶ Hegel. Philosophie des Rechtes.

¹⁶⁷ Redean die deutsche Nation.

Із того ж принципу випливає конечність обстоювати права нації не проти того чи іншого режиму, лише проти агресивних замірів інших **націй**, бо не соціальна боротьба є домінуючим чинником у міжнародному житті, а боротьба расова, боротьба народів із народами.

Той, хто цього не розуміє, яким би патріотизмом не прикривався, бореться за ідеали суспільної верстви, провінції або племені, але не за політичні ідеали **нації**.

Засада політичності нації тягне за собою **другу** важливу засаду внутрішньої політики, засаду, з якою нація стоїть і падає. Ця засада – примат зовнішньої політики над внутрішньою, або підпорядкування останньої першій. Усі напрямки та цілі внутрішньої політики мусять оцінюватися за тим, чи вони сприяють вистояти нації в тій війні всіх проти всіх, котра панує в міжнародному житті, чи ні? Внутрішні реформи, урядження, принципи, що захитують незалежність нації назовні, треба без жалю викидати на смітник історії. І навпаки, ідеї та принципи, якими б вони кепськими не видавалися засліпленим доктринерам або фанатикам усяких «ізмів», треба із залізною енергією провадити в життя всередині держави, коли цього вимагає інстинкт самоохорони нації, коли через них вона потрапить встояти на власних ногах як незалежний гуртовий організм.

Організація внутрішніх сил у державі мусить відповідати вимогам її зовнішньої екзистенції, але ніколи навпаки. Сього передусім не треба забувати прихильникам певної універсальної форми конституції, парламентарським або «радянським» кретинам, котрі навіть у добі, коли йдеться про життя нації, коли всі її сили треба зосередити в одній руці, підпорядкувати одній волі, домагаються «привернення конституційного режиму», «свободи преси» та ин. В одних випадках ці фанатики – це тільки папуги, що вміють вимовляти давно завчені слова про свободу, рівність і братерство. В других – свідомі провокатори, котрі з тих чудових слів роблять собі ще менше, ніж ті, проти кого вони їх беруть в оборону. В цих останніх випадках їхня робота – це робота людей над руїнами немилого їм державного організму. В обох випадках вони – демагоги, що можуть стати надзвичайно шкідливими в критичні моменти напруження всієї енергії нації. Цю засаду треба пам'ятати рівно ж Дон Кіхотам усенародного братерства і міжнародного пацифізму. Серед цих людей також немало шкідників. Узагалі ж вони належать до класу, котрий німці називають загальнонебезпечними ідіотами. До цієї категорії належала, між иншим, німецька соціал-демократія до 1914 р. у своїй політиці відмовлення від воєнних кредитів. Лежачи в центрі Європи, оточена державами, котрі всі мали претензії до її території, Німеччина мусила озброїтися до зубів. Цьому наказові мусила підлягати вся її внутрішня політика. Це мусив визнати і один із найбільших ворогів Німеччини – Лойд Джордж, котрий ще перед війною сказав, що народ, котрий знаходиться в географічному розташуванні Німеччини, мусить бути мілітаристичним народом. Про цю засаду думав і знаний Штайн в останніх днях 1813 р. Коли його запитали про бажаний майбутній устрій німецької держави, він відповів, що цей устрій має бути такий, «котрий дав би силу відпору закордону»¹⁶⁸. Цю засаду знав добре й Бісмарк, що, хоч сам [був] юнкер, монархіст і консерватор, вважав за потрібне послуговуватися навіть революційними гаслами всередині держави, коли це було потрібно для зміцнення її зовнішньої незалежності. В своїх «Думках і споминах» він писав: «З огляду на конечність боротьби з колосальною перемогою закордону, в конечнім випадку хапатися навіть за революційні засоби, я не вагався ні на хвилину викинути на

¹⁶⁸ Meinecke. Weltbürgertum und Nationalität. – С. 182.

стіл найсильнішу тоді з карт лібералізму – загальне виборче право... Прийняття загального виборчого права було зброєю в боротьбі проти Австрії та інших держав, в боротьбі за німецьку єдність, а рівночасно погроза останніми засобами в боротьбі з коаліцією»¹⁶⁹.

І ми знаємо, що він не помилявся в своїх рахунках. Навіть Ласалю і його партію з'єднав для себе і для держави в критичний для нації момент. Підводячи висновки цій своїй політиці, старий канцлер писав: «У подібній боротьбі на життя і смерть не бачиться зброї, за яку хапається, і цінності, котрі через її вживання нищаться: єдиний дорадник тоді – успіх у боротьбі, врятування незалежності назовні».

Революція чи еволюція, загальне виборче право чи диктатура, клерикалізм чи антиклерикалізм, роялізм чи республіканізм – усе мусить підлягати категоричному імперативу зовнішньої політики, утриваленню політичної незалежності нації.

У наших умовах зміст поняття «воля до нації» набирає специфічного характеру, і тут ми підходимо до *третього* постулату нашої внутрішньої політики – до т. зв. *традиціоналізму*. Щоб нація могла втриматися назовні, мусять бути міцними її урядження та ідеї, котрі віками довели свою пристосованість до народної психіки, досвідом довели, що потраплять бути міцним цементом суспільності. Ці ідеї та урядження випливають із того ідеалу нації, основною прикметою якого є відстоювання своєї незалежності проти Росії. Народ, історичним завданням і ціллю якого було не дозволити московським впливам вийти поза свої етнографічні межі, мусить плекати в своїй внутрішній політиці ідеї, на котрих нація у своїй боротьбі зросла і зміцніла, – *ідеї окцидентальної культури*. З примату зовнішньої політики над внутрішньою, з вимоги політичної незалежності і традиціоналізму випливає, як логічний наслідок, вимога *окциденталізації всього нашого внутрішнього життя*. Можна мати різні погляди на наше минуле, як і різні культурні симпатії. Але два факти ніхто не посміє заперечити: що першим етапом або передумовою політичної сепарації від Росії є культурна сепарація та що тільки так довго могли ми опиратися російським впливам, як довго непорушно стояли засвоєні нашим народом традиції германо-латинської культури. Це вона привнесла в нас індивідуалістичну психіку, її активність, котрі, діючи як в одиницях, так і в групах, дозволили ставити чоло російським впливам. Литовський статут, Магдебурзьке право, незалежна від світської влади церква (латинсько-римський принцип), церковні братства, козацькі товариства (ідея «лицарства», що лежала в їхній основі, також чисто європейська), становий конституціоналізм, зрештою, приватна власність – усе це були урядження, що виробили з нації європейський тип організованого колективу, збудованого не на московському принципі наказу, тільки на англійсько-європейському принципі самоуправи (selfgovernment¹⁷⁰). Інституції, що виробили в нас велику відпорну силу, а в одиницях – активну психологію борця, що своє найбільш викинчене виявлення знайшла в Америці. Я вказував вище, як ця активістична психологія допомогла Україні стати заслоною переможній ході російського деспотизму в його політичній, релігійній та соціяльній експансії. Те, що було перепороною цій експансії тоді, лишилося нею й досі. Коли інституції, що витворювали цю психіку, зникали, «московилися» або, що було те саме, «православилися», нація стала наближатися до тої медузуватої маси, якою була і є маса російського народу.

Шляхта, насильно і передчасно позбавлена політичного проводу в суспільності, стала забавкою в руках самодержця. За нею пішли позбавлені права самоврядування

¹⁶⁹ Gedanken und Erinnerungen. – Т. II. – С. 78.

¹⁷⁰ Самоуправління (англ.).

міста і Церква, що організувала таку величаву самооборону в XVI віці, спускаючись до рівня московського «ведомства православних дел». Передвиборча агітація на Україні під час виборів до катерининської комісії, разумовщина, українська масонерія початку XIX в., опозиція українського духовенства до секуляризації церковних маєтків, слабкий відгомін козацьких традицій за часів Кримської війни, селянські повстання на Полтавщині і Харківщині в 1902 р. та велика участь українців у російській революції були останніми вибухами завмираючої енергії нації, зведеної московськими політиками до значення кількох десятків мільйонів Платонів Каратаєвих, що разом із 70-ма московських стали тим тараном, перед котрим тремтіла Європа.

Ми не маємо ніякого іншого виходу, щоб врятуватися перед політичною смертю, як здобути назад давню активність, як повернути на стару дорогу, врятувати те, що вдасться врятувати. Уживаючи англійський вираз, можна сказати, що внутрішньою нашою політикою, яка відповідала б зовнішній політиці сепаратизму, має стати *вестернізація* нації (the westernization, «узахіднення», «закциденталення»), плекання всіх живих ще в народній психіці традицій та інституцій Заходу, котрі колись зробили з нас *націю* та із занепадом котрих стали ми *народом*. Цю вимогу мусимо проводити консеквентно в усіх ділянках нашої внутрішньої політики – в стисло *політичній, соціальній, культурній і релігійній*.

Характеристику цього західноєвропейського ідеалу я спробував дати вище. Його загальні риси – це визнання вартости індивідуальности, особистого зусилля, егоїзму в суспільній праці, по-перше; засади організованого колективу і самоакції, по-друге; енергійна оборона національним колективом своїх прав назовні, по-третє; зрештою, негачія російських ідеалів орди (охлократії або деспотизму), уярмлення одиниці і космополітизму.

В царині політики се значить, передусім, ідея демократії, в тому сенсі, як се слово розуміється на Заході. Було б тривіальністю хотіти сим словом визначити суть європейського типу політичної еволюції, але, на жаль, за браком ліпшого терміну мусимо послуговуватися ним. Під демократією розуміємо тут, як уже не раз зазначено вище, економічну і політичну самодіяльність, оперту на свободі одиниці. Ся демократія проходить тепер велику кризу, в котрій її вороги хочуть бачити такий самий смерк богів, якими був колись занепад монархії та аристократії. Криза репрезентаційної системи (парламентаризму), що викликала рецидив монархізму не лише на Заході, але й у нас, і загальний крик за новою економічною і соціальною демократією (не соціал-демократією) – все це важкі симптоми ще важчої хвороби, в яку впала демократична суспільність. Але, незважаючи на ці хвороби, нікому в Європі не впадало до голови захитувати самим принципом, на котрому базувалася досі ціла суспільна еволюція в Європі – принципом самодіяльности і негачії всяких форм «просвіченого абсолютизму» – монархічного чи совітського. Виняток під цим оглядом роблять хіба купки платних або збаламучених агентів кремлівського маніяка, що, зрештою, стрічають велику опозицію у власних краях. Сей принцип не сміємо опускати і ми, ті, що маємо усталити провідні лінії нашої політики по тій великій революції на Сході Європи, котру закохані у всяких плагіятах москалі називають російською. Ця революція призвела до упадку царського абсолютизму, офіційного православ'я і політичної переваги російської народности. На Україні вона призвела до уконституювання гласних форм – політичних, правно-державних і церковних.

Щодо оцінки цієї революції панує в нас найдивніший хаос. Узагалі слово «революція» має в нас якийсь містичний і, сказати б, антинауковий зміст. У нас часто

під цим словом розуміють просто дебош великих розмірів. Революцію робилося не тому, щоби щось позитивне досягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу назовні. Не акція, не свідомий план, а помста. Не *ut a quia*¹⁷¹. Відповідно до цього, скептично дивляться у нас на кожного, хто з будинку, заваленого революцією, збирає цеглини на побудову нового. Се в нас називається «контрреволюцією», революцією ж – зрівняння із землею зненавидженої установи, щоб на місці, де вона колись стояла, як колись на площі Бастилії, можна було повісити табличку з написом: «*Op danse ici*»¹⁷². Контрреволюцією називаються рівно ж тенденції замінити анархію новим, але все ж ладом, котрий, як і щойно повалений, незабаром починає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму. При цьому забувають, що, як у механіці, так і в геометрії, революцією зветься коловоротний рух, що закінчується в тім своїм пункті, звідки почався (по-французьки обертання землі навколо сонця зветься *la révolution de la terre autour du soleil*¹⁷³). У нас революція – це рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати. Це надзвичайно оригінальне розуміння слова «революція» виявилось й в оцінці російської революції, також того перевороту на Україні, котрий, незважаючи на декрети совітського уряду, зробили все ж таки українці, а не росіяни. Не можучи допустити, щоб революція вернула до своєї вихідної точки, наші політичні публіцисти, покликані і непокликані провідники нації та представники соціалістичних партій (а яка партія в нас не є соціалістична?) дійшли висновку, що революція, котра відбувається в нас, – революція соціалістична. Не могло бути більш абсурдного твердження! Бо соціальна революція, котра доконалася на Україні, була не соціалістична, а буржуазна, в правдивому сенсі того слова, так зненавидженого нашими давніми і новонаверненими, безвусими і сивобородими прихильниками Маркса та Йофе. Це була в своїх причинах і наслідках, в самому своєму типі та сама революція, котру легалізувала славнозвісна ніч 4-го серпня у Франції і котра скінчиться на Україні так само, як вона скінчилася там, – витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа, типу, котрий *mutatis mutandis*¹⁷⁴, як одне око до другого, буде подібний до цього мужика, котрому присвятив стільки годин свого таланту Мопасан. Соціалістичним ідеям у масі українського селянства не було, зрештою, звідки взятися, за ними ніхто не стояв, oprіч жменьки міського робітництва і неосвіченої, здекласованої та змосковщеної, хоч і закоханої в «Кобзар», інтелігенції. Твердження деяких «чесних із собою» інтелігентів із тої породи, що кожний селянин ніби з природи речі вже соціаліст, належить до цих милих і наївних дотепів, котрі охоче даруються жінкам і поетам, але котрі як логічні аргументи в рахубу не йдуть. Залишається, звичайно, верства «бідного селянства». Але вона від соціалізму так само далека, як й інші селяни. Соціальні симпатії кожної верстви означаються не висотою її прибутків, тільки тим, звідки вони пливають, їхньою природою. Робітник, джерело прибутків котрого – заробітна платня, хоч яка б висока вона не була, може бути соціалістом. Селянин, що черпає свої прибутки з приватної власности (якими б малими сі прибутки не були), залишиться прихильником засад приватної власности. В своєму «Тероризмі і комунізмі» Кавтський глузує з тих наївних економістів, котрі «думають, що бідний селянин має інші класові інтереси, як можливий, і такі самі, як міський зарібник. Се так само фальшиво, як думка тих, що

¹⁷¹ Щоб і тому (*лат.*).

¹⁷² Тут танцюють (*фр.*).

¹⁷³ Обертання Землі навколо Сонця (*фр.*).

¹⁷⁴ Змінивши те, що можна змінити (*лат.*).

малі капіталісти мусять мати інші інтереси, ніж великі. Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни – збільшити свою посілість. Се якраз їхня мета, а не соціалістична суспільність. І одні, і другі хочуть збільшити свій дохід коштом робітників, одні – через низьку заробітну платню і довгий час праці, другі – через високі ціни на засоби поживи».

До останньої зауваги я ще повернуся пізніше, а поки що обмежуся на занотуванні авторитетного свідоцтва визначного теоретика марксизму про антисоціалістичність селянства в його цілості.

Отже, не могла революція, котру зробило це селянство, бути соціалістичною, навіть у своїх замірах. Не була вона нею і фактично. Причини її полягали в недовкінченості того перевороту, який зробив у 1863 р. Олександр II. Визволення селян із наділенням їх землею призвело до того, що селяни втратили до 24% землі, котрою користувалися за панщини, на користь дідичів. На тій же, що їм залишилася (1,9 десятини на господарство в середньому на Поділлі, 1,2 – на Полтавщині і Київщині), було фактично неможливо вести господарство, бо для того, як на українські обставини, треба було мати від 5 до 10 десятин¹⁷⁵. Десятини, яких бракувало, старався селянин шукати, докуповуючи їх або, хто не міг, орендуючи панську землю. Отже, та сама панщина залишилася, в суті речі, й надалі, та за її остаточне скасування почав якраз своє повстання український селянин ще три роки перед так званою російською революцією, бо вже в 1902 р. у величезних мужицьких розрухах на Полтавщині і Харківщині, розрухах, котрі витягнули на Україну з Петербурга всесильного Плеве, котрі були прологом до «російської» революції та котрі, як усі самостійно-національні, не підтримувані з Москви рухи, замовчували наші фахові історики. І в Середній Європі абсолютизм скасував кріпацтво, як і в Росії. Але він скасував тільки особисту неволю. Повинність селян працювати на дідичівських ланах і обов'язок платити податок панові залишилися аж до 1848 р. Як у 1848 р. у Середній Європі, так на Україні в 1917 р., закладено підвалини для нового буржуазного ладу, що приходив на зміну збанкрутованому феодалізму.

У 1863 р. правний титул взаємин між селянином і великим земельним власником змінено, але не змінено його економічного змісту. В 1917 р. змінено його економічний зміст, але ні одному селянинові на Україні навіть не снилося змінювати правний титул, на підставі котрого він володів землею, – титул приватної, буржуазної власності. «Особое мнение» поетів, як уже зазначено, справи не міняє.

Соціалістичні симпатії малочисельного і малосвідомого, цілком не організованого міського робітництва на Україні і большевизмоманія ще менш чисельних російських і жидівських партій на Україні не міняють нічого в суті революції, що доконалася на Україні в останні роки по падінні царату. Цей переворот відбувається тепер у цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Хорватія, Польща і балканські держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції, котрій дала війна незвичний розмах. Наслідки цієї війни – розпад трьох великих держав – Росії, Австрії та Угорщини і революція в Німеччині – були кінцем політичного впливу земельної аристократії в цих країнах. На сих землях, які ми назвали Сходом Окциденту, слабкий розвиток міського життя і міської буржуазії зробив те, що політичний вплив у державі залишився в руках земельної аристократії: українських дідичів, балтійських баронів, польської шляхти, румунських бояр, богемських великих панів, угорських джентрі і східно-прусських

¹⁷⁵ Bauer O. Bolschewismus oder Sozialdemokratie. – Wien, 1920. – Donzow D. Grosspolen und die Zentralmächte. – Berlin, 1916.

юнкерів. Позбавити політичного впливу цей клас, що найбільш очевидним способом втратив колишній політичний елан, стало ціллю революційних рухів. На зміну йому приходять новий клас – селянство. Це була наскрізь буржуазна ціль, що, однак, не позбавляє цілого історичного процесу, про котрий мова, несподіваного ренесансу селянства, епохального значення в політичній історії Європи. Така оцінка цієї революції визначає також головні лінії зовнішньої та внутрішньої політики України. Разом із революцією війна пересунула осередок ваги економічного і суспільного життя на село, нищачи промисловість, викликаючи валютну кризу, звільняючи селянина від іпотечних боргів, зменшуючи силу міських занепадаючих центрів усілякого люксу. Із загальоканого білого раба, невільника міста селянин став вісью, довкола якої починає крутитися все господарське життя країн, діткнутих війною. Немає нічого дивного, що це пересунення центру економічного життя мусять відбитися і в області політики.

У цій області історична конечність вимагає, щоб клас земельної аристократії, що перестав віддавати суспільності соціальні вартості, склав провід нації, поступаючись ним новому класу, котрий має своїм ідеалом «організовану індивідуальну ініціативу», як її називає Jules Meline: «Le salut par la terre et le Programme économique de l'avenir»¹⁷⁶. Виступлення на політичну арену селянства наступає і в нас. Клас дідицько-шляхетський, що за часів Виговського і Мазепи віддав справді великі прислуги рідному краю, організуючи його та служачи йому шаблею і пером, випустив зі своїх, тепер уже німецьких рук зброю. Справжнім організатором господарського життя країни та його військовим оборонцем стає селянська маса. До неї повинен перейти і політичний вплив, а не, як того хоче Росія, до нової бюрократії. Двісті літ тому ся Росія усунула організаторські класи на Україні не в ім'я недозрілості маси до політичного життя, а для тріумфу московської бюрократії. Те, що тепер стараються робити москалі й наші червоні москвофіли, – це знову в ім'я суто російської засади: не допустити до політичного панування новий організаторський клас, що становить величезну більшість людности, бажаючи заступити його знову московською бюрократією. Боротьба проти принципу самоуправи тоді і боротьба проти того самого принципу тепер. Скування демократії, унерухомлення його активності – і тоді, і тепер. Тому не можемо абсолютно прийняти абсурдного принципу диктатури пролетаріяту, пропагованої в нас економістами, вихованими на безконечних дебатах в брудних емігрантських кімнатах *l'ac Leman*¹⁷⁷, або політиками, що черпали свою соціалістичну мудрість із популярних брошур «для дітей младшево возраста».

Не говорю тут про большевизм. Для кожного, хто хоч трохи розуміється на загальних принципах економіки, ясно, що ся система приречена на банкрутство. Але навіть у своєму іншому вигляді, у вигляді диктатури пролетаріяту, совітська система – небезпечна для нас нісенітниця. За совітською конституцією з 10 липня 1918 р., найвищий орган республіки – це Всеросійський З'їзд Совітів. Він вибирає Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, котрий знову делегує з себе Совіт Народних Комісарів. Отже, цей совітський з'їзд складається з висланців міських совітів, з котрих кожний припадає на 25000 голосуючих, та із висланців губерніяльних совітських з'їздів (що складаються переважно з селян), з котрих кожний припадає на 125000 мешканців¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Слава для землі і економічна програма піднесення (*фр.*).

¹⁷⁷ Женевське озеро (*фр.*).

¹⁷⁸ Конституція РСФСР у «Собрании узаконений». – 20.07. 1918. – Ч. 51.

На губерніяльні з'їзди посилають міста, котрі мають, таким чином, плюральне право голосування на 2000 управнених для голосування, одного посла, а повітові збори вибирають також одного посла, але на 10000 мешканців. Отже, вся, ніколи на практиці, зрештою, не застосована, совітська конституція спирається так само, як і знана вже виборча географія та арифметика Столипіна, на штучному майоризуванні демократії пануючим класом, котрим за царату було дворянство і котрим за большевизму був у теорії пролетаріят. Як справедливо зауважив Ото Бавер, «диктатура пролетаріату в Росії спирається не так на відвертому погвалтуванні буржуазії, як на замаскованому позбавленні прав селянства»¹⁷⁹. Зрештою, навіть самі соціялісти большевицького автораменту не криються з тим, що їхня політика проти села – ніщо інше, як звичайне хлополапство, як кажуть у Галичині. На партійному з'їзді злучених німецьких комуністів у грудні 1920 р. промовці відверто зізнавалися, що жоден совітський режим немислимий без селянства, себто без його бодай нейтральности. А. Гофман мусив визнати, що й середнє і дрібне селянство творять проти комунізму одну масу, котру різними економічними поступками треба привести до залишення опозиції комуністичним політикам. Такої думки тримається і Ленін, котрий, якщо вірити Велсу, дослівно сказав йому під час візиту останнього в Москві: «Се може бути тяжко – поконати селянина en masse¹⁸⁰, але нарізно се не представляє жодної трудности»¹⁸¹.

Як бачимо, апостоли комунізму зовсім не криються з тим, що їхньою ціллю на селі не є безоглядне, зрештою, запровадження комунізму, тільки накинення селянству своєї політичної волі, зроблення з нього безсловесної худоби, з котрою могли б робити, що схочуть, червоні ущасливителі світу.

Для українців, як нації селянської, ніякий компроміс із тією ідеологією неможливий. Як тому, що вона – вбивча для розвитку нації, так і тому, що ця диктатура скоріше чи пізніше завжди виродиться в диктатуру російської меншости, до зведення до нуля політичного значення селянства на Україні. Аргументи, що політична перевага буржуазно налаштованого селянства може легко довести його до союзу з міською буржуазією, отже, до упадку соціальної революції, нас так само мало обходять, як аргументи, що союз із європейськими імперіялістами може привести до їхньої переваги над міжнародною революцією. Сі аргументи нас не обходять, по-перше, тому, що український селянин свою революцію вже зробив і ніякої іншої вже не потребує. Проти совітського режиму, проти диктатури люмпен-пролетаріату він у правдивому значенні цього слова – контрреволюціонер. Далі не обходять нас ці аргументи тому, що ми можемо лише вітати все, що веде до занепаду Росії, з якою би поміччю це не сталося, зрештою, тому, що ні в якій мірі українці не зацікавлені в перемозі соціялістичної революції в усьому світі. Для українського селянства буржуазний лад, що панує в Англії або Америці, та ідеї, котрими він пересякнутий, безконечно ближчі, ніж абсурдна «система», що народилася в татарському інтелекті Леніна, система, що ближче стоїть до способу думання ідеологів царату, ніж проводирів європейського соціялізму. Під час однієї з таємних нарад, що їх скликав перед запровадженням Думи Микола II, міністр Коковцев заявив: «Селянин – це віск, з котрого можна ліпити як чудові, так і ні до чого не потрібні речі»¹⁸². Так само, як царський міністр, задивляється на селянина, очевидно, і

¹⁷⁹ Bauer O. Цит. твір. – С. 48.

¹⁸⁰ У множині, разом (*фр.*).

¹⁸¹ Morning Post. – 9.12.1920.

¹⁸² Die russische Gefahr, Heft 3. (Aus den Geheimprotokollen des Zaren). – Stuttg. 1916.

«вождь світового пролетаріату». Апологети нової форми російського абсолютизму дивляться на селян із кепсько прихованою погордою і ненавистю, як на щось нижче, як на щось, що має лише служити фундаментом їхньому пануванню, як колись служило воно основою панування дворянства. Цієї погорди не викреслити з життя дешевими фразами про єдність інтересів пролетаря і селянина. Коли хочете знати, як т. зв. пролетаріят, а особливо його самозвані ідеологи, дивляться на селянина, прочитайте твори ідейного босяка Горького: «Я всех мужікоф не люблю, – каже один із його героїв, – ані – сволочі. Ані прікінулись сірочами, сідят да прітворяються, но жить могут, у ніх есть зацепка – земля. А я што протів ніх? Я мещанін... А мужіка би, етаво черназемнаво баріна, ух ти! Грабь, дері шкуру, виварачівай наізнанку!» І далі: «Што есть мужік? Мужік есть для всех людей матеріал пітательний, сіречь с'едобное жівотное».

У цих словах чується вже програма другого духового босяка – Леніна. Всі вони дивляться на мужика, як дивився на нього колишній «барін» – як на матеріал для політичних експериментів. Колись робилися сі експерименти в «Государственном Совете» і Думі, а потім у совітах, але в обох випадках він залишився об'єктом політики. «Грабь, дері шкуру, виварачівай наізнанку!» – це лише спопуляризована формула диктатури пролетаріату. І таке ставлення, розуміється, не виняткове, а сумарне. Не тільки вже цитовані німецькі, але й інші соціялісти тримаються тих самих поглядів на селянство, думаючи, що воно лише випадково прокинулося з політичної летаргії, та що ціною дрібних поступок можна буде його примусити продати права політичного первородства і сховатися назад у свою клуню. Це побожне бажання леліють і російські соціялісти та їхні українські підніжки, розвиваючи демагогічний прапор боротьби з «кулаками і куркулями», мобілізуючи сільських «паливодів і горлорізів», збираючи під свій стяг під терміном «деревенской бедноти» злодіїв, конокрадів та інші знищені екзистенції, цих, як гадали Бакунін і Ленін, переконаних прихильників соціялізму.

Це робилося в тих самих цілях, у котрих колись цариця Катерина мобілізувала поспільство на Україні проти шляхти і козацтва, аби по знищенні політичної сили, що була єдиною перепоною для її деспотизму, віддати «визволені» демагогічними гаслами маси до рук московської деспотії. Тоді, коли б політична сила українського панства не була зламана царатом, себто, коли б Україні вдалося відстояти свою незалежність, – тоді економічне панування свого панства ніколи не тривало б так довго, як воно тривало фактично. Говорять, що указ 1783 р., що запровадив у нас панщину, тільки дав правну санкцію існуючому станові речей. По-перше, це не цілком так. По-друге, без тої санкції, без санкції всього апарату великого самодержавного цісарства, ніколи не набрало б кріпацтво на Україні такої сили і консолідованости. Нарешті, як і скрізь на Заході, полишена на свої сили Україна скоріше прийшла б на дорогу зламання політичної та економічної домінації панства або через повстання здолу, як у Франції, або шляхом компромісу, як в Англії, шляхом перетворення станового конституціоналізму в модерний, початки чого вже намічались в Конституції Пилипа Орлика. Так само є й тепер. У чій б руки українське селянство *добровільно* не віддало свою долю (як від Хмельницького віддало воно її в руки козацтва і нового панства), все це буде ліпшою запорукою його будучини, ніж повне знищення політичної активності суспільности і віддання її під курателу деспотизму. Не виключено, що селянська реакція проти диктатури голоти призведе до українського 18-го брюмера, але скоріше чи пізніше панування селянства, тобто більшости, мусить вилитися в форми демократії. Можливо, що селянство піде

пліч-о-пліч із міською буржуазією, а навіть і з фінансовим капіталом. Війна через обезцінення грошей і кооперація знищили значення іпотеки і лихварства, котрі тяжіли над селом і гонили селянина в антикапіталістичний табір, а потреба високого мита на збіжжя також лучить його скоріше з великою промисловістю, аніж із пролетаріатом. Се економічне становище веде селянина часом у табір християнського соціалізму і антисемітизму, а часом у табір т. зв. клерикалізму (*Patrito popolare*¹⁸³ в Італії). Коли ці ідеології відповідають інтересам нашого селянства, воно засвоїть їх, попри «*охи*» й «*ахи*» прихильників різних «ізмів», коли ні – воно відкине їх, так як відкинуло вже царську і совітську ідеологію. Головне ж, аби зосталася непорушеною політична активність нації, що не вдається ніяким способом погодити з російським комунізмом. Визволена ж від своєї «буржуазії» (під котрою розуміється не лише клерикалів, антисемітів, але й усіх небольшевицьких ідеологів селянства, в тому числі «правих», кооператорів і «кулаків»), уярмлена московською бюрократією маса знову політично помре, як померла по занепаду першої Гетьманщини. Старатися не допустити цього – значить допомогти тріумфу виставленої вище тези нашої внутрішньої політики – «вестернізації» нації, тріумфу європейських понять політичної революції.

Отже, селянська дрібнобуржуазна республіка. Такий наш ідеал. Чи економічний розвій має на цьому скінчитися? А де ж «соціалістичний лад»? Говорити про соціалістичний ідеал – для того треба було б писати нову книгу. Питання про його можливість або ні тепер не входить у рамки цієї книги. Можливо, Бавер має рацію, кажучи, «що війна, правда, створила суб'єктивні психічні преміси пролетарської революції, революціонізуючи європейські робітничі маси, але правда також, що вона істотно погіршила об'єктивні економічні преміси соціальної революції в промислових державах, що вели війну, бо розклала їхню продукцію, а через те надзвичайно збільшила їхню залежність від закордону, а передусім від Америки, котра не зубожіла через війну, а ще більше збагатилася, і через це не зреволюціонізувалася»¹⁸⁴. Може, він має рацію, коли каже, що так звана надвартість стала меншою, ніж перед війною, а що, з другого боку, суспільність мусить більшу її частину акумулювати, то в таких умовах конфіскація цієї надвартости робітництвом мало що тому допомгла б. Може, він має рацію, що в таких умовах ліпше не поспішати з юридичним актом соціалізації. Може, має з ним рацію Кавтський, на думку котрого основним завданням, що тяжить над Європою, буде ще довгий час не так запровадження соціалізму, як ліквідація війни, що «моментальне відновлення продукції – значить моментальне відновлення капіталістичної продукції» та що в цім «найсильніша соціалістична воля нічого змінити не може» (*Arbeiter-Zeitung*, 13.VI.1920 р.). Може, обидва автори мають рацію (я, власне, так і думаю), може – ні, але одне певне: завданням внутрішньої української політики не може бути фаворизування того соціалізму, що зродився в не звиклих до логічного думання хаотичних мозках москалів, у людей, що в крові мають значки татарщини і кріпацтва. Європейський соціалізм може набирати різних форм. Наша суспільність справді хвора, і божевільний той, хто думає її врятувати самими багнетами. Тому в стремліннях європейського соціалізму є багато здорового. Сей соціалізм має різні форми: етатизм, синдикалізм, націоналізація, муніципалізація, фабіанізм, тред-юніонізм, кооперативний соціалізм або тепер так популярний у Англії т. зв. гільдійський соціалізм. Всі вони – проти системи

183 Народна батьківщина (*im.*).

184 Bauer O. Цит. твір. – С. 82, 83.

найманой платні (salarial), натхненні глибокою недовірою до парламентаризму. Деякі з них прагнуть взагалі до заміни існуючої системи системою «економічної демократії», в котрій *paus légal*¹⁸⁵ (правлячу верству в країні) буде поділено не на дистрикти, не за географічною засадою, а на організації консументів і продуцентів, із повним обминанням дотеперішнього територіяльного принципу. Але при всіх їхніх різницях всі ці соціалістичні течії твердо стоять на відкиданій Московскою засаді самоуправи, репрезентації та активності мас. Навіть гільдійський рух, котрому Бернард Шоу закидає наміри заснувати нову диктатуру, звести ні на що «пана Кожного», консумента (Mr. Everybody the consommer¹⁸⁶), на користь «пана Хтося», продуцента (Mr. Somebody, the producer¹⁸⁷), схиляється чимраз більше до вищезазначених принципів. Його метою, як вона була визначена в конституції Національної гільдійської ліги, є знищення системи найманой праці та «запровадження self government¹⁸⁸ у промисловості через демократичну систему національних робітничих гільдій у порозумінні з демократичною державою»¹⁸⁹. Розвиток, взятий тред-юніонізмом у напрямку joint control¹⁹⁰, також не грішить проти повищих засад. Цілий професіональний рух робітництва також збудований на цих самих засадах демократії. Найдрастичніше висловився Самуель Гомперс, президент американської федерації, що нараховує стільки робітників – 5 мільйонів, скільки в Росії ніколи не було пролетаріату. Він назвав ці засади засадами «свободи, справедливості і загального виборчого права», котрі, на його думку, американські «чоловіки і жінки ледве згодяться викинути на смітник лише тому, щоби подобатися московським диктаторам Леніну і Троцькому» (див. бернський «Бунд», ч. 463, 1920 р.). Засади, що лежать в основі європейського соціалізму, абстрагуючи від його конкретних вимог і можливості соціалізму взагалі, – це загальні засади динаміки європейського громадянського життя, і як такі мусять бути прийняті нами. В політиці – парламентаризм, а не Совіти. В промисловості – національна угода, а не хаос і диктатура меншости.

Зовсім інші принципи московського соціалізму. Бо згодитися, щоби одна партія, що називає себе комуністичною, абсорбувала в собі всю соціалістичну акцію, претендувати, що вона одна повинна підкорити своїм вказівкам цілий робітничий рух, що вона має заступати всі робітничі соціалістичні організації партії, синдикати і кооперативи, – це не європейський соціалізм. Засудити парламентаризм як систему, що має свої дефекти, – так, але відкидати загальне виборче право як джерело і засіб для опанування масами політичної влади – це не європейський соціалізм. Піддати цілий робітничий рух безконтрольному диктату тємних організацій, зректися принципу більшости, свідомої своєї сили і прав, відкидати свободу преси, особи, стоваришень як буржуазні пересуди, а пропагувати принцип дефетизму – се не європейський соціалізм. Се скоріше ідеал, котрий присвічував попередникам Леніна, московським царям, від котрого віє тим самим духом терору і нетолеранції, тим самим дріб'язковим формалізмом. Читайте, наприклад, §17 випрацюваних Другим комуністичним конгресом умов вступу до III Інтернаціоналу: «Всі партії, що хочуть належати до Комуністичного Інтернаціоналу, мусять змінити свою на-

¹⁸⁵ Офіційна держава, тобто офіційне представництво (фр.).

¹⁸⁶ Містер Еврибоді, споживач (англ.).

¹⁸⁷ Містер Самбоді, виробник (англ.).

¹⁸⁸ Самостійний уряд (англ.).

¹⁸⁹ Le probleme des nationalizations et le «Guild socialism» en Angleterre, par Edm. Laskine, Revue d'Economie politique. – Paris, 1920. – №4.

¹⁹⁰ Спільний нагляд (англ.).

зву, так що кожна партія, яка хоче приступити до цього Інтернаціоналу, має наперед носити ім'я: Комуністична партія такої і такої країни, секція III Інтернаціоналу». Чи не пригадується вам при читанні цього параграфа маніфест царя Олексія Михайловича до православних мешканців Польщі і Литви: «А ви би, православніє християне, асвабодівшісь от злих, в міре і благоденствії своє житіє правождали, і сколько вас Господь Бог на то доброе дело возставил, прежде нашево царскаво пришествія разделеніє с поляками сотворите, как верою, так і чіном: хахли, каторіє у вас на галавах, пастрігите».

Хіба це не те саме? Щоправда, в умовах прийняття до московського Інтернаціоналу (не Олексія Михайловича, а Леніна) стоять у тому самому параграфі такі слова: «Питання назви не є лише формальне, воно – політичне питання великої ваги. Конечно потрібно, щоби кожному звичайному робітникові стала ясна різниця між комуністичними партіями і старою офіційною соціал-демократією, котра зрадила прапор робітничої революції». Але і цар Олексій, напевно, міг би додати до свого маніфесту: «Питання чубів не тільки формальне, але й великою мірою політичне. Конче потрібно, щоб кожному посполитому була ясна різниця між прихильниками православного царя і номінальними його прихильниками, що зрадили інтереси православ'я». Аналогію можна було б перепровадити й далі, бо в обох випадках ціль, у суті речі, була одна й та сама – знищення групи, що стоїть на чолі якогось масового руху, котрий москалі хочуть використати для себе, щоби зробити аморфну масу слухняною наказам Москви. Ленін гримить проти «робітничої аристократії» в Англії. Проти неї ж виступає і Апфельбаум у відозві до французького робітництва (див. *Humanité*¹⁹¹, 18.XI.1920 р.). Хоч ця аристократія була соціалістична, але рівночасно і небезпечна для Москви – як самостійний чинник, що може стати їй в опозицію. Подібно було, коли Московщина з'єднувала собі в XVII в. хлопські маси в Польщі, як тепер – пролетарські в Європі. Тоді в Могилевщині цілі повіти покозачилися, йдучи їй на поміч, але Москва, як каже Драгоманов, «воліла мати діло з неорганізованою хлопською масою, ніж із козаками, і тому сама стримала розвиток козацтва на Білій Русі». Подібно й тепер, вона воліє мати справу з дезорганізованим робітництвом, робітничою голотою, ніж із його свідомою й активною частиною, бо ця остання, як колись козаки, ніколи з московським деспотизмом не погодиться. Ту саму політику ми обсервували й під час російської (большевицької) інвазії в Галичині. Тоді організуючою силою була там галицька інтелігенція, і власне вона стала тим класом, з яким треба було звести рішучу боротьбу, здискредитувати її в очах селян.

Там проти шляхти, тут проти кваліфікованого робітництва, проти інтелігенції або проти «кулаків» – і все з найбільш темними масами, щоб знищити елементи політично мислячі та опозиційні всякій деспотичній методі, що оперує лише з рабами; щоб запанувати над масою, яка, опріч шлункових інтересів і демагогічних кличів, нічого не розуміє. Се якраз властива метода також московського царату і московського соціалізму. Для того, наприклад, і в своїм посланні до французьких робітників домагається Апфельбаум вірності не лише соціалізові, але й Москві і перестерігає проти шовіністів, котрі нарікають на диктатуру Москви. Отже, спершу служба Москві, далі боротьба з шовіністами, котрі инакше називаються ще кулаками, українськими націоналістами і т. д. – заповідь усіх дотеперішніх панів у Кремлі... Ясна річ, що такий соціалізм має стрінутися в нас невблаганних противників.

¹⁹¹ «L'Humanité?» («Людство»), газета Комуністичної партії Франції (франц.).

У політиці – демократія, в соціальному житті – закріплення здобутків селянсько-буржуазної революції та рішуча боротьба з диктаторським соціалізмом – так виглядає на практиці поставлений вище принцип «вестернізації» нашого внутрішнього життя. В церковному житті цей принцип вимагає визволення нашої Церкви з пут російського православ'я, повернення до тих часів, коли церква на Україні була грецька, але й католицька, греко-католицька, а не «греко-кафоліческа». Я вище вказував на величезну роль Церкви як чинника, що формує народну психіку. Тому церковного питання жоден політик обійти не сміє. Не входячи в догматичні розумування, виходимо з простого факту існування церкви як великого культурного фактора, з факту її впливів у масах. Із того простого факту якраз маємо накреслити лінії нашої церковної політики: якою має бути вона в цьому величезному реформаторському русі, який настав на Україні по упадку Росії на всіх полях громадського життя. Зачепивши поле соціальне, політичне і культурне, цей рух, розуміється, не міг затриматися і на полі релігійно-церковному. Реформація мусила настати і тут. У якому напрямку піде сей реформаційний рух на Україні та який його розвиток бажаний тим, хто стоїть на принципах боронених у сій книзі?

Напрямок цей вказується знову всіма, європейськими в своїй суті, традиціями нашого церковного життя. Приймавши релігію з Візантії, Україна скоро з-під залежності від константинопольського патріярха визволилася, і, з другого боку, коли Східна Церква за Керуларія зв'язок із Римською Церквою розірвала, Україна за нею відразу не пішла. А хоч і зробила се пізніше, однак старих зв'язків із церковним Заходом не рвала, при першій можливості нав'язуючи знову обірвану нитку. Сим зв'язком із незалежною, без порівняння від східної культурнішою Церквою, пересякнутою духом активності та індивідуалізму, завдячує також українська Церква і народ сей дух відпорності, сю високорозвинену правову психіку, про котру я говорив вище. Сі прикмети можна ще й тепер спостерігати там, де наш народ не підпав під ярмо московського православ'я, – як у Галичині з її національно свідомим і активним духовенством. Здобути їх назад може наша Церква, як я вже сказав, тільки тоді, коли звернеться до своїх давніх традицій. Хочемо ми сього чи ні, без релігії народ поки що жити не хоче, московським православ'ям незадоволений. Один вихід із сього ненормального стану – не зупинятися, на втіху демагогам, на половині цього великого шляху реформації, на який вступив наш народ по 1917 році, а перейти його до кінця, не ганяючись за отруйними для нації московськими взірцями і вертаючи як у політиці, так і в соціальному та релігійному житті до європейських засад, котрі Україна, хоч у змінених формах, але все визнавала та котрим завдячує, що досі її не знищила московська «культура».

Росія вмирає на наших очах. Організм цієї потвори смертельно зраниений у своїх трьох головних підставах: самодержавстві, народності і православ'ї. Наш колективний ідеал ставить, замість першого, принцип самодіяльності, замість другого, – самовизначення націй, замість третього, – незалежну, наверхнену до своїх давніх зв'язків із Окцидентом, Церкву.

Доходячи до кінця моєї спроби дати короткий нарис того, що я називаю колективним ідеалом нації, резюмую сказане. Нашим ідеалом має бути непідлегла нація із власним національно-політичним ідеалом. Се значить, по-перше, що не сміємо ставити на перший план або чисто культурні, або чисто економічні, ані чисто соціальні, ані чисто племінні («всі вкупи») потреби національного колективу. Хто продає права політичного первородства за «Наталку Полтавку», за принесене на ворожих багнетах «визволення» того чи іншого класу нації від соціального гніту,

за гарантію приналежності до великого господарчого організму, за «національне об'єднання» всіх частин нації – той ренегат, а його політика – політика класу, племені, а не політика суверенної нації, котра цю суверенність ставить понад усе. Далі мусимо прямувати до **національного** ідеалу, а се виключає, щоб ми ставили понад сей ідеал якісь космополітичні цілі (світова революція, інтернаціональний соціалізм, пацифізм). Прямуючи до **власного** національно-політичного ідеалу, мусимо, по-третє, відкинути всякі чужі ідеали, які його заступають, що, зрештою, виходить на одне й те саме, бо за так званими космополітичними ідеалами, під гіпноз котрих потрапляють слабкі нації та маловідпорні одиниці, криються зазвичай суто національні, але чужі ідеали, як під слов'янофільством, большевизмом тощо. Конкретно – сей наш ідеал провадить до політики лучности з Європою і до сепаратизму від Росії – назовні; до «окциденталізації» нашої культури, до засвоєння європейського способу політичної еволюції – всередині. До опертя на той чи інший європейський «імперіялізм» і до оборони аграрно-буржуазної революції в цей момент.

Тільки ясна свідомість цього ідеалу врятує життя нації. Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягується як самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації відводиться спеціальна клітина на шахівниці світової історії. Лише ясно сформульований національний ідеал робить із певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воль усередині нації, які без цього шукають інших центрів тяжіння.

Поставити цей ідеал вимагала від нас історія під час великої катастрофи, що настала внаслідок світової війни. Як сю вимогу сповнено?

V. Демосоціалістичний табір і Драгоманов

Роки, що почалися від 1917 р., були свідками трагічних зусиль нашої генерації вибороти для нації те, що не вдалося дідам і батькам. Як вона взялася до виконання великого завдання? На це запитання не можна відповісти, поки не здамо собі справи з тих сил, котрими з волею чи проти волі довелося будувати Українську державу або так чи инакше брати участь у політичній творчості нації в останні роки, починаючи від воєнної катастрофи Росії. Сими силами були: селянська маса, національна інтелігенція різних класів і український Ольстер, себто національні меншості. Селянська маса, хоч цілком непередготовлена до державного будівництва, показала себе чудовим матеріалом для нього. Глибока свідомість своїх інтересів, великий політичний інстинкт, швидка орієнтація, незламна впертість у переслідуванні цілей, організаційний сприт, змісл порядку, повна байдужість до пацифізмів, антимілітаризмів та інших «ізмів», аристократична відраза до всяких форм охлократії, насильно накидуваних їй інтелігенцією, – такими були прикмети нашого селянства. Їх не в стані зменшити ніякі наївні, скороспілі осуди його ані ворогів, ані приятелів, що старалися представити його то «небезпекою для Європи» (див. славнозвісний колись польсько-французький памфлет: «Un danger pour l'Europe»¹⁹²), то «гайдамацькою дичавиною», то знову бандою, ворожою всякому порядку. Останні голоси зверталися особливо проти так званої отаманщини, забуваючи, що вона, хоч які б жорстокі quasi¹⁹³ антикультурні (розбирання залізниць) форми не приймала, була лише реакцією на спроби насадити в нас большевицьку державність. Реакція була страшна і в своїх формах, може, ніде, окрім України, в теперішнім світі не стрічалася, але хіба деінде існували подібні форми державности, як у пореволюційній Росії? Та чи громадянська війна у Франції, припустімо, мала б інші форми, коли б їй довелося зі зброєю в руках боронитися не тільки проти зовнішнього ворога, але й проти напівзнімчених або переповнених німецькими патріотами-жидами міст? Відповіддю хай буде французьке франкгірерство в 1871 р., як і бельгійське за війни 1914-1918 р., а вони ж мали справу тільки із зовнішнім ворогом, ще до того в тисячу разів культурнішим і людянішим, ніж большевики. Люди, які знали наше селянство ближче, дивилися на сі і подібні ексцеси як на протест проти дегенерації державної влади, значення якої селянин розумів, як не кожний із інтелігентів. Так дивився на сю справу, між іншим, також Стефан Баторій, котрий казав, що з тих «лотриків», як він називав наше козацтво, може, колись постане самостійна держава. Подібно дивилися на ту справу й багато самовидців Хмельниччини, що не відмовляли їй елементів лицарськості. Не инакша справа й тепер, і, напевно, на фундаменті українського селянства можна було вибудувати міцний будинок власної державности, коли б цей народ не був народом без голови. Він її не мав, бо, всупереч своїй назві, інтелігенція цією головою не була.

Тут переходимо до другої верстви, котра несла на своїх плечах наше державне будівництво від 1917 року. І тут бачимо дивну диспропорцію між генієм української раси, між глибокою мудрістю селянина з його вродженою шляхетністю, розвиненим

¹⁹² Небезпечна для Європи (*фр.*).

¹⁹³ Ніби, майже, немовби; у складних словах означає «позірний», «несправжній», «фальшивий». (*лат.*).

чуттям дистинкції, – між цілим підсвідомим життям нації – та верствою, що її репрезентувала назовні, – інтелігенцією. Між генієм країни та її інтелектом. Серед цієї інтелігенції треба спершу відділити ту її частину, котра активно, зі зброєю в руках, віддалася праці здійснення національної цілі. Перед нею стоїмо з німим подивом, бо всякі слова похвали були б тут блюзнірством. Протягом останніх літ вона єдина представляла волю нації до чину, була, властиво кажучи, майже єдиним політичним чинником на Україні. Як така, вона зливається з масою нації, з селянством, що робила одне й те саме діло. Зовсім інше доведеться сказати про масу інтелігенції, котра «робила» нашу історію останніх літ. Українська інтелігенція здавна носила на собі подвійну Каїнову печать – власного духового каліцтва та історичного каліцтва нації. Нація була ампутована, позбавлена більшої частини своїх вищих класів. Інтелігенція хворіла на духове каліцтво, будучи в найвищих проявах свого інтелектуального життя змосковщеною до невпізнання. Обидва факти склалися в дивну гермафродитську анархістську психіку українського інтелігента. Належачи до «мужицької нації», він скоро почав ідентифікувати *націю з класом*. Се зачалось ще від «старих», котрі ні слова не вміли нам оповісти ні про чудові палаци Розумовського, ні про бібліотеку Самойловича, ні про Батурин, ні про Глухів, ні про їхніх панів, котрим стільки завдячує матеріяльна і духовна культура України і котрі скоріше нагадували собою *grands seigneurs*¹⁹⁴ у стилі Валенштайна, ніж вічно п'яних дурників, як їх малює Мордовцев або Костомаров. Се почалось від «старих», що робили разом із російськими істориками з Виговського – ляха, з Мазепи – «реакціонера», що поминали мовчанкою Конституцію Орлика і незалежницькі змагання українського панства за Катерини; що знали Котляревського – веселого оповідача і не знали Котляревського – члена національно-патріотичної організації; що цілий історичний ідеал народу хотіли представити у вигляді якоїсь колосальної «демократичної» та «антибуржуазної» махновщини. Шевченко був тільки метеором, що зблиснув у тій темряві, в котрій куняли в своїх зруйнованих храмах українофільські божки. По нім темрява залягла ще темніша. Звичайно, він став національним пророком, але офіційльне українство викидало з нього все, що не гармоніювало з «демократичним» ідеалом – як його розуміли семінаристи, фармацевти і ліберальні вчителі «словесности». Найглибші акорди його поезії, в котрих дзвеніли мелодії стародавньої традиції та пориву до національної боротьби, не знайшли жодного відгону в нашій інтелігенції. Тужливі згадки «про степи та про могили» були не на часі, а мрії про те, що коли на тих степах «блисне булава», – шовінізмом. «Гайдамаки» – ляпсусом поета, фальшивим акордом, що бринів національною ненавистю. Лишалися, отже, тільки, «вишневий сад зелений», «ласки дівочі» і «червоний місяць, мов діжа», та ще протест кріпака проти панщини. За се останнє і вхопилися в нас, примітивізуючи всього Шевченка і роблячи з цілого «Кобзаря» якийсь перелицьований «утьос Стенькі Разіна». Ідеал, котрий створила собі українська інтелігенція з чудового багатства Шевченкової поезії, був не політичний ідеал нації, а соціально-економічний ідеал класи, ідеал Спартака, фелаків, паріїв, китайських кулі, ідеал народів-класи, котрим, загалюканим, були не в голові якісь політичні прагнення. Почуття національності в пересічного інтелігента розпливалося в сентименталізмі, в *чутті*. *Вольові* моменти в поезії Шевченка, що де в чому так нагадували Франка; моменти, що творять істотну прикмету політичних націй, залишилися мертвими для української інтелігенції. Найбільш популярним гимном була «сладкозвучная» «Ще не вмерла Україна», в котрій навіть тріумф над ворогами мислився не як вислід *вольових* зусиль нації, а як яесь

¹⁹⁴ Великі пани, вельможі (фр.).

побожне бажання («згинуть наші вороженьки, **як роса на сонці**»), як зникнення нечистої сили перед обличчям вічної правди або перед фіолетовими променями, котрим колись французький консул Ено лякав нас, а ми – большевиків. До того самого приводила також ширена з давніх часів концепція, що ми – «нація без буржуазії», твердження безконечно наївне (бо жодної європейської нації без буржуазії нема, лиш одні мають свою, інші – чужу), але котре, культивоване із запалом ученими, ще більш зміцнювало в нас розуміння нації як класи. Іншими словами, інтелігенція втратила не тільки політичний ідеал, який колись її надихав, не тільки спустилася до ролі «культурної нації», якою були, напр[иклад], чехи або словаки перед 1848 роком, але ще нижче – до того щабля, де саме поняття нації зникає, поступаючись місцем поняттю суспільної верстви. В її очах українство не було прастарою, історичною расою, що будилася з довгого сну, сягаючи по політичну владу, – се була суспільна верства упосліджена, без традицій, що прийшла упоминатися за свої соціальні права. В головах нашої інтелігенції українське національне відродження не викликало споминів про італійське *Рисорджименто* або угорські чи польські повстанчі рухи. В її пам'яті вставали не великі постаті нашої історії, не тіні забутих предків, що будували державу, тільки рухи, що цю державу будувати перешкождали. Їхнім ідеалом було провансальство і каталонство. Весь примітивний український націоналізм (рідна мова в школі і т. д.) засвоювався не як постулат нації, що є хвилево пригнічена, але не забула своїх прав, ні! Наша інтелігенція вибирала українську мову, як російський революціонер косоворотку або козакоман смушкову шапку. Як аксесуар не **нації**, а **плебсу**, бачачи в ній, як Драгоманов, «етнографічну ознаку мужицтва» або, як український Арцибашев¹⁹⁵, ознаку «простоти» (чи не простацтва?). Поворот до української мови в нашій літературі – се часто-густо не дальший тяг гетьманських універсалів або листів Мазепи, мови предків, мови традицій. Ні, се було повернення волап'юка сіроми, свого роду арго, котрим пописуються французькі симпатичні большевизму: Барбюс у своїй «Clarté»¹⁹⁶ або Ролан у своїй «Liluli»¹⁹⁷. Українська мова не була мовою колишньої цивілізації, мовою Литовського статуту і старих наших конституцій, се була мова ігноранта, що прийшов диктувати «панам» свою волю. Се була мова тієї «grande canaille populaire»¹⁹⁸, котру Бакунін думав ужити для своєї соціальної революції. Її плекали й шанували не як переказані дідами святощі, лише як річ, що належала до босяцького стилю, до стилю масовика, ворожого, як гадали, всяким буржуазіям. У своїх споминах («Грядущая Россия», Париж, січень 1920 р.) Боборикін описує один російський революційний гурток у Швейцарії, «дами» з якого (зрештою, з інтелігентних кругів) інакше не називали одна одну, як «Варька» та «Катька», а щоб стати зовсім подібними до «народу», вживали таких виразів, як «трескати груші» і «лопати яблуки». Вони думали, що се жаргон нової класи, четвертого стану, котрий кожний правдивий революціонер мусить засвоїти, як, на думку Толстого, кожний народолобець мусить вбратися в лапті та зіпун. Чимось подібним для української інтелігенції була народна мова, котру вона все плутала з мовою пригніченої суспільної верстви, так само, як поняття суспільної верстви – з поняттям нації. Таке розуміння нації знайшло, м[іж] ин[шим], своє відбиття і в літературі. Її темою стали невинна етнографія або протести проти соціальної неволі, а таких поем, як «Войнаровський» Риллеєва, українська література, oprіч Шевченка, не спромо-

¹⁹⁵ Себто В. Винниченко, з яким Д. Донцов вів ідейну заочну полеміку ще від часів перед Світовою війною. – *Ред.*

¹⁹⁶ «Ясність» (Роман А. Барбюса) (*фр.*).

¹⁹⁷ «Лілюлі», сатирична п'єса Р. Роллана (*фр.*).

¹⁹⁸ Велика народна потлоч, каналія, набрід (*фр.*).

глася дати. Характерне для цього настрою також те, що навіть таємнича постать Мазепи, що надихнула своїм трагізмом Ф. Ліста, Г. Верне, В. Гюго, Байрона і багатьох інших, зацікавила лише одного-двох із наших письменників. Першою постаттю в нашій літературі за десять літ перед війною став згаданий уже *малоросійський* Арцибашев, у якого чисто толстовська, чисто босяцька ненависть до інтелігенції йшла в парі з неохайністю стилю і карикатуризацією мови, що часто справді спускалася до якогось огидливого *апро*. Навпаки, небагато письменників-європейців, які будили старі традиції нації, хотіли вивести свою творчість поза вузький овид суспільної верстви або племені, торкаючи моменти чисто національні, як Леся Українка, задихалися й гинули незрозумілі в атмосфері літератури народжуваного хама, соціально-революційної фанфаронади, благодушного провінціалізму, селянського етнографізму, порнографії. Перед ними з респектом відкривали голову, інстинктивно, як звірі в людині, чуючи в них вищий інтелект, але охоче збочували. Не до них, великих пророків національних, летіли оплески інтелігентської юрби, не до них усміхалися розпромінені обличчя розентузіязмованих земляків, не їм співали хвалу в пресі. Тріумф належався ідеологам сперматозоїдизму і поетичним горобчикам, що цвірінькали славу сходячому сонцю «соціальної революції».

Очевидно, що в такій атмосфері не могла зродитися думка про власну державність, постати національно-політичний ідеал. Живучи психологією соціальної верстви, наша інтелігенція не могла протиставити свій нарід як націю другій нації – російській. Свідомости протилежності політичних інтересів між Україною та Росією, між українським і російським народами не було. Ворогом був *режим*, та й се ворогування було, властиво, лише непорозумінням, що виникало з «непоінформованости» про правдиві цілі та прагнення українського руху. Ідея національної самостійности була смішним і шкідливим шовінізмом, бо так дивилася на нього пануюча серед нашої інтелігенції російська соціалістична думка. Отже, не тільки не було власного політичного ідеалу, без котрого нація не є нація, навіть його мати уважалася за непотрібний і шкідливий люксус. Взагалі на всі політичні прояви нашого життя дивилися крізь призму московської державної ідеї. Всі великі рухи минулого, як самостійницький рух українського панства, до Орлика включно, як рух уніятський, штемпелювалося як реакцію або клерикалізм. І тільки ті з них, котрі носили москвофільський характер, підносилися до значення народного ідеалу. Під впливом цієї московської соціалістичної ідеології навіть початки державницької думки (РУП, НУП та інші) завмирили та гинули. Чесноти, плекані в кожному національно-державному ідеалі, як-от суспільна дисципліна, державний авторитет, мілітаризм, відкидалися, як лахміття. Міжнародне братерство, погодження народів, їхня федерація, знищення національних кордонів – ціле сміття засад, котрими ще донедавна дурили собі голову упосліджені верстви суспільности, забуваючи про інстинкт самопомочі й самоохорони, – стали доктриною, котрою мала жити нація, що хотіла собі вибороти самостійне існування! Традиції в нас були, але до них звертатися забороняло панівне розуміння української ідеї, ідеї нового класу, що підносилася здолу, котрій як такій ніяких традицій мати не належалося. Таке розуміння не лишалося без впливу і на концепцію зовнішньої та внутрішньої політики. Нація-держава, інтереси котрої визначаються її географічним або стратегічним становищем, може входити в усякі політичні комбінації, як, наприклад, Росія Олександра III, що перебувала в союзі з республіканською Францією, або Росія Леніна – союзниця Кемалю і Енвера. Упосліджена суспільна верства, що бореться за своє визволення в даній уже державі, шукає собі союзників тільки в інтернаціональному соціалізмі, у визвольних рухах

рабів інших рас. Усередині нація, що втратила колись свою державу, могла прагнути до її здобуття, [але] пригноблена суспільна верства мріє тільки про зміну режиму в уже існуючій державі. Сей класовий світогляд перенесла наша інтелігенція також у сферу своєї національної політики. Назовні це була політика кокетування з космополітичними доктринами, опозиції «клерикалізмові» та «реакції». Всередині – політика не будови, але революції. Відхрещуючись від держави як від шовіністичної вигадки, ніхто з тої інтелігенції навіть не сушив собі голови над питанням, як має виглядати ся держава. В суті речі, національного ідеалу інтелігенція не мала. Його заступав ідеал соціальний або інтернаціональний. Річ природна, що в таких обставинах чужий національний ідеал заступив місце власного, як за браком власного засвоювався провансальцями політичний ідеал Франції. Спершу се був ідеал російської державности, потім – слов'янофільський або антинімецький, в останні часи – ідеал «світової революції». Всі – з московською фабричною маркою. Під гіпнозом цього, в суті речі, московського ідеалу знаходилися майже всі політичні течії на Україні. По-перше, соціал-демократія, що була копією російської партії тієї ж назви, хоч працювала також серед селянства, вважала його за причепок, за таран, котрий має розчистити дорогу до соціальної революції пролетаріату. Ще більше перейнята московфільськими тенденціями була партія українських соціалістів-революціонерів, котра з її соціалізацією землі була на Україні таким самим дивоглядом, яким були, наприклад, торії у Франції, або якобінці в Англії, або християнські соціалісти в Росії, і котра зродилася лише з невірливої психіки українського інтелігента, задивленого, як у сонце, в сліпучі московські бані. Всупереч соціал-демократії, селянство було все ж для них самоціллю, але зі своїм бакунінським анархізмом і російською «общинністю» вони так само далеко стояли від нього, як соціал-демократи зі своїм пролетароманством. Інші несоціалістичні течії, за малими винятками (НУП), так само плавали в російському руслі.

Сі партії та течії різнилися між собою. Одні, ліберали, робили величезне культурне виховне діло, були справжніми працівниками, а не героями революційної фрази, але, незважаючи на це, фактично звужували розмах національного руху, відбираючи в нього всякі політичні тенденції. Другі, соціалісти, підкреслювали політичність українства, однак застерігалися надати йому самостійний національний характер. І перші, і другі старалися погодити українство з існуючим або з майбутнім російським режимом. Свідомости великого конфлікту «Європа – Росія» в них не було, тим не менше, що сей конфлікт вступає в свою гостру стадію. Для всіх них Україна належала до російського світу, хоч і являла певну його відміну. Голоси, які звертали увагу на неминучу війну, на потребу використати її в інтересах нації, вважалися голосами маніяків, коли не провокаторів. Ідея самостійности мала кредит тільки в Галичині, але й там се була лише фраза, повторювана на всіх вічах; скоріше звичайне «умонакломненіє», як сказала б Катерина, без жодного конкретного змісту, а головне – зовсім не продумане і позбавлене розуміння конкретних шляхів для його реалізації. Крім цього, ця вимога завжди підпорядковувалася гаслу «пролетарської революції» (в соціалістів) або «об'єднання нації» (в несоціалістів). У програмі зовнішньої політики стояли гасла, перекладені з російської, як установчі збори, слов'янська федерація тощо. У програмі внутрішньої політики – подібні ж плагіяти з маленькими, ледве помітними відмінами. Але ці відміни, як-от «автономія», «сейм», були розпливчасті, неясні, ніколи в агітації не акцентовані, щоб могли стати центром, що притягує увагу мас. Різко сформульованих національних гасел у нас не було. Тому національна українська ідея не могла знайти формули, що об'єднала би більшу частину населення країни, як укра-

їнського, так і чужого. Неясність і москвофільство в програмі зовнішньої політики не могли прикувати також уваги закордону до українства як до можливого міжнародного чинника. При тім ся неясність не була, як дехто думає, «малоросійською хитрістю» для полегшення легальної акції. Вона була щирою і являла собою скоріше ту «малоросійську самоатверженність», котрою дивувалася ще цариця Катерина в наших дідах. Немислимий хаос і мішанина зі селянського демократизму і соціалістичної диктатури, з міжнародного братерства і націоналізму, з патріотизму і слов'янофільської дурійки, хитання між «королем Данилом» і світовою революцією, між визволенням нації і визволенням пролетаріату, між Костомаровим та Іловайським – ось що панувало в головах нашої інтелігенції перед війною 1914-1918 рр. і революцією. Не маючи ясного національного ідеалу, котрий могли б протиставити російському, інтелігенція ставала під оглядом національним мертвим чинником: активні, які щиро переймалися російським ідеалом, переходили до московського табору; пасивні, що не хотіли цього робити, закінчували провансальством. Провансальство і москвофільство – два бігуни, до котрих йшла наша інтелігенція. Такими були два береги, між котрими, як човен без керма, шамоталася скалічена політична думка українського інтелігента в останніх літах перед вибухом війни 1914-1918 рр.

Велика частина відповідальности за панівну в нас сентиментально-космополітську, москвофільсько-гуманітарну ідеологію лежить на людині, що і досі є головним вождем українського націоналізму. Чоловік, котрий своєю великою інтелігентністю і працюваністю відіграв величезну роль у розвитку нашої політичної думки, чоловік, котрого вважають своїм учителем майже всі наші партії, – Драгоманов. Річ природна, що Драгоманов має великі заслуги перед нашим поколінням: те ніхто йому ніколи не відбере. Сими заслугами були: його колосальна праця, широка освіта і те, що він уперше поставив українство як питання політичне (що, зрештою, його епігони так само скоро, як ґрунтовно, забули) та підкреслював значення національних традицій. Але, не відбираючи сих величезних заслуг у Драгоманова, треба врешті раз ствердити, що цілим напрямком і духом своєї науки він завдав надзвичайної шкоди здоровому розвитку українського націоналізму. Ся шкода випливала з трьох засадничих ідей Драгоманова: з його *космополітизму*, з його переконаного і старанно обґрунтованого (але необґрунтованого) *політичного москвофільства*, на яке він хворів, хоч як се не стараються заперечити його учні, далі – з його *неясного розуміння сути національних конфліктів*, нарешті, з його *дивного погляду на українство*, котрий трохи наближався до погляду цілої нашої інтелігенції, що дивилася на українство не то як на націю, не то як на соціальну верству.

Вся наука Драгоманова була пересякнута сим неясним і туманним космополітичним універсалізмом, отруйний вплив якого ми, власне, тепер відчуваємо на собі. На його думку, всякий націоналізм повинен бути поставлений «під контроль космополітизму» («Листи на Наддніпрянську Україну»). Сей космополітизм уявляв він собі не завжди ясно. Раз це були взагалі «поступові європейські ідеї», раз – знову ближче неозначений соціалізм, якому, на його думку, робили поступки й англійські «міністри, і консерватори», і «німецький імператор, і папа». Провідної думки для громадської праці він шукає не в «почуттях та інтересах національних», але «в інтересах інтернаціональних, вселюдських». Через те Драгоманов відкидає націоналізм, «а надто такий, котрий себе сам протиставляє людськості або космополітизму». Він відкидає ненависть до других народів. Для нього національність допускалася тільки «в ґрунті і формах культурної праці», а «космополітизм – в ідеях і цілях». Він був переконаний, що це дух часу та що тепер скрізь в Європі «висунулися на

перший план тенденції космополітичні, або універсальні». Таке підпорядкування національного моменту моментів «вселюдському», підхоплене, розпопуляризоване й звільгаризоване його учнями, а особливо нашою пресою в час між першою і другою революціями, зчинило в молодій та кволій національній свідомості нашої інтелігенції неможливе спустошення. Передусім через те, що, звичайно, йшли до нас різні «інтернаціональні» ідеї з Росії, а йдучи звідтіля, вони були тільки маскою, що прикривала їхню націоналістичну суть. Так було зі слов'янофільством, так було з боротьбою проти німецького *Drang nach Osten*¹⁹⁹. Так було, зрештою, також зі «світовою революцією». Всі вони, сі цілком, напів і чвертьуніверсальні або космополітичні ідеї, а в кожному разі далекі від «вузького» націоналізму, були плащиком, у котрім з'являвся до нас заборчий імперіялізм Росії. Респект, з котрим під великим впливом Драгоманова зустрічалися ті ідеї в нас, і страх протиставляти їм націоналістичні гасла допровадили до повної безплідности політичну думку на Україні. Пересякнутий цими ідеалами, звикнувши за вказівкою Драгоманова ставити національні постулати під контроль космополітичних, український інтелігент міряв усі завдання національної політики «інтернаціональним», а на практиці московським мірилом. Соціаліст роздирав програму самостійности, замінюючи «самостійну Україну» «дядьком Дмитром», живцем відписуючи програму «української с[оціал]-д[емократичної] робітничої партії» з універсальної російської. В цій «універсальній» програмі він шукав також розв'язання аграрної справи на Україні. З простолінійною логікою ігноранта російський соціаліст ділив усю людськість на пролетаріят і буржуазію. Для селянства, особливої класи з власною програмою, серед цих бігунів не було місця. Не могли знайти для нього цього місця і наші соціалісти, загіпнотизовані «універсальною» ідеєю соціалізму, «котрому навіть Папа і германський імператор робили уступки». Вони так само, як їхні російські товариші, впихали багатомільйонну селянську масу на прокрустове ліжко соціал-демократії. З респекту до тих «універсальних» ідеалів український інтелігент вагався до останнього моменту, навіть під час війни, втягати в свої комбінації «клерикальну» Австрію або «гогенцолернську» Німеччину, не бачачи в своїй наївності, як чудово лучилися сі самі універсальні ідеали в росіянина Плеханова з підтриманням династії Романових. Із респекту до тих самих ідей у нас звикли взагалі ховати національний прапор за всякою іншою, щоби лиш не «шовіністичною», синьо-жовтою, ганчіркою. Се виявлялося то в обороні українського шкільництва тим аргументом, що се полегшило б засвоєння «державної мови»; то в порадах домагатися не національної автономії, а тільки адміністративної, під полою котрої хитрому малоросові вдалося б провести й першу (програма Драгоманова). А особливо величезну шкоду вирядив нам сей універсалізм Драгоманова через проповідь «братерства народів», через боротьбу з ширенням «ненависти до інших народів». Сама по собі чудова засада звелася на практиці до повного абсурду, бо в той час, коли українська ідея мала перед собою безліч ворогів, які важили на її життя, їй проповідувалася поміркованість і полишення ненависти; в той час, коли одним фронтом стояла проти нас Росія, нас переконавано, що цього фронту, в суті речі, нема та що проти нас тільки купка «злонамеренних лічностей». Сим ослаблювано чуйність національної свідомости, сим її ошукано і приспано, аби зненацька збудити у вогні революції. Тоді почалися, розуміється, несподівані відкриття: «несподіванка» щодо московського лібералізму, «несподіванка» щодо московського соціалізму і т. д. Билися головою об мур, розбиваючи її до крови там, де сподівалися братерського поцілунку. Коли українська національна думка щойно кривавим досвідом почала при-

¹⁹⁹ Натиск на Схід (нім.).

ходити до правильної оцінки політичної ідеології різних верств російського *народу*, до свідомости засадничої ворожости російського народу до українських домагань, то вина в цьому значною мірою падає на тих наївних ілюзіоністів, котрі свідомо прищеплювали нації віру у «вселюдські ідеали», в «солідарність працюючих класів усіх народів» і погорду до релігії ненависти.

Другим моментом політичної ідеології Драгоманова, котрий від'ємно відбився на формуванні нашого національного ідеалу, було його політичне москвофільство. Він, правда, всупереч його учням (особливо з першої «Громадської Думки» і «Ради»), бачив в українстві не тільки культурний, а й політичний рух. Але цілі цього руху він розумів дуже вузько: вважав їх *паралельними з цілями Росії*, і в сім була його засаднича похибка. Вже тоді російські політичні мислителі, як Леонтьєв (котрого, м[іж] ин[шим], і Драгоманов раз цитує) та інші, виразно формулювали своє ставлення до Європи, в котрій бачили засадничого противника Росії. Вже тоді вони бачили в слов'янстві, а в тім числі і в нас, тільки поміст, котрий треба «відевропеїзувати», аби по ньому перейти на підбій Європи. Вже тоді вони ставили російську месіянську мету так високо, що готові були зачекати із «визволенням» слов'ян і усуненням турків із Європи, коли се повело б до опанування Константинополя однією з великих європейських держав. Та Драгоманов того не бачив. Він не бачив того, що бачили його російські сучасники, а навіть їхні батьки, а саме, що незалежнення якоїсь країни від Росії (України або Польщі) може настати тільки при ослабленні Росії та при зміцненні Європи. Ненависти до Росії в ньому не було і сліду, а слова Достоевського: «Кожний росіянин, що став європейцем, не може не ненавидіти Росії», напевно, звучали для нього абсурдом.

За такий самий абсурд Драгоманов уважав також політику сепаратизму від Росії, і то не тільки з тих причин, котрі подає офіційно, що він нібито не бачив «ніяких серйозних підстав для українського сепаратизму в Росії» («Листи»), ніякої поважної групи, на котрій цей сепаратизм міг би опертися. Сі причини не були правдиві. Вже хоч би тому, що, розвиваючи свою програму перебудови Росії («Историческая Польша и великорусская демократия»), він каже: «Ми не вважаємо за можливе вдаватися в розумування про те, хто властиво тепер може взятися за здійснення бажаної нам перебудови Росії, тим більше, що, *правду кажучи*, всі громадські елементи, які виявили себе за останній час, і уряд, і революціонери, і земство, дуже мало збуджують у нас оптимістичних сподіванок». Отже, «правду кажучи», Драгоманов навіть для здійснення *своєї* програми лібералізму (котру він протиставляє сепаратизмові), так само, як і для здійснення сепаратистичної програми, не бачив громадських елементів, на котрі можна було б спертися при її здійсненні. Навіть у земстві – ні, в тому земстві, котре спершу він представляв як головну основу своєї політики. Отже, «правду кажучи», підстав для його політики перебудови Росії було так само мало (або так само багато), як і для програми сепаратизму. Чому ж він вибрав не друге, а перше? Тому, що з нього говорив переконаний політичний москвофіл. Тому, що він відкидав програму сепаратизму не тільки через те, що нібито не було верств, на які можна було б спертися, борючись за сю програму, – *він був її засадничим противником*. Бо одна річ – не допускати можливости практично осягнути якусь ціль у *певний момент*, а друга річ – виставляти сю ціль, як пожадану, хоч і віддалену. Як, наприклад, від самого постановня соціалізму представляє сей останній соціалізацію засобів продукції як програму максимум, суспільні реформи як програму мінімум. Сі різниці дуже добре знав і сам Драгоманов, для котрого його програма демократизації Росії також була певною мірою програмою максимум. Він писав: «Ми зовсім

не думаємо вимагати від кого-небудь із наших земляків у Росії активної боротьби з теперішнім політичним режимом. Ми знаємо, що се праця нелегка і ризикована. **Тільки ж із того не виходить, щоб наші земляки мусили тримати в тумані і свої голови.** Се вже зовсім недостойно поважної людини. Треба раз і назавжди признати, що серйозна праця для маси української неможлива, поки не буде в Росії політичної волі» («Листи»). Отже, як видно, сам Драгоманов розрізняв дуже добре – виставлення політичної мети в програмі і можливість **у певний момент** за сю мету боротися. Коли б він відкидав сепаратизм не засадничо, а тільки з браку тих груп суспільности, котрі могли б **у певний момент** боротися за нього, він сказав би всім противникам сепаратизму, перефразовуючи себе самого: «Ми зовсім не думаємо вимагати від будь-кого з наших земляків у Росії активної боротьби з **російською державністю.** Ми знаємо, що це праця нелегка і ризиковна. Тільки ж із того не виходить, щоб наші земляки мусили держати в тумані свої голови. Се вже зовсім недостойно поважних людей. Треба раз і назавжди признати, що серйозна праця для української маси неможлива, **поки ми не відокремимося від Росії.**» Так мусив би сказати Драгоманов, **коли б він не був принциповим противником української самостійности,** коли б не хотів «держати в тумані голови своїх земляків». Але він був принциповим противником сепарації від Росії. Драгоманов навіть глузував із тої ідеї! «В принципі, – писав він, – не тільки нація чи плем'я має право на осібну державу, але навіть усяке село. Єсть же й досі посеред Італії республіка Сан-Марино... Схотіли дві частини Авенцелю поділитися на осібні пів кантони і живуть собі так... То чому б то Україні, навіть Миргородові і Сорочинцям, не бути осібною державою!» («Листи»). Уявіть собі, що в такому глумливому тоні говорить про свою програму максимум соціаліст, і ви будете мати відповідь на запитання: чи Драгоманов був тільки тактичним, чи засадничим противником української самостійности?..

Розуміється, що в тому анархічному колі ідей не могла знайти собі місця ідея державної суверенности. Де причини ворожости Драгоманова до сієї ідеї? Причини були ті, що він **уважав політичні інтереси України ідентичними з інтересами російського імперіалізму,** і в тому, на мою гадку, лежить найфатальніша похибка сього, зрештою, ясного і тверезого розуму, похибка, що мала для розвою нашої політичної думки найшкідливіші наслідки. Драгоманов був переконаний, що Росія «виповняла і наші національні завдання», що «такими національними завданнями були, м[іж] ин[шим]: звільнення нашої країни від насильства татарсько-турецького і від підданства польського». Се завдання мусила виконати Росія, бо Польща була «державою балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи». Московщину ж тягла до цього моря Донщина, і тому се наше завдання мусила виконати якраз вона («Листи»). Тому і «присяга Богдана Хмельницького цареві восточному була актом не тільки натуральним, але й **цілком національним**» («Листи»). Тому він бачив багато спільних інтересів між Україною і Росією, напр[иклад], право колонізації країн між Доном і Уралом («Чудацькі думки про українську справу»). Тому експансія російська на Півдні, переступаючи через труп самостійної України, завершилася для нього **«на задоволення самої України,** котра дістає тепер... береги Чорного моря» («Историческая Польша»). У своїх фатальних похибках Драгоманов іде ще далі. Він уважав за ідентичні не тільки інтереси України та Росії, **але й інтереси Росії та всього слов'янства!** Він думав, що «поляки завше будуть іграшкою інтриганів, поки не злучать своєї долі з долею інших слов'ян» («Восточная политика Германии и обрусение»), і вважав як «зовсім природне, що німецько-мадярські інтереси знаходяться в противенстві до російських і (sic!) слов'янських!» Драгоманов був противником

розділу Росії та вважав за «моральний обов'язок перед **рідним** краєм (яким?) вказати на заміри, дуже живлені в німецькій літературі, на королівство польське» (там само). **Українські** експедиції на береги турецькі в XVI-XVII віках – се для нього початок «тої **російської** (sic!) історичної місії, за котру взялася Російська імперія по прилученні України» (там само). Як бачимо, коли йшлося про зовнішню політику, Україна в Драгоманова моментально розчинялася в Росії, котру він називає навіть «рідним краєм» (!). Для нього відірвання України і навіть Польщі від Росії засадничо недопустиме, бо перечить російському імперіялізмові, котрий Драгоманов ідентифікує з українськими національними інтересами. По всім сказанім у перших розділах цієї праці нема сенсу доводити недоречність думок, що національні інтереси України можна нібито реалізувати не проти Росії, але з нею. Виправдання ідеям Драгоманова не можна шукати навіть у тім, що в той час російсько-український конфлікт не набрав таких гострих форм, та що не можна було передбачати конечности боротьби з Росією. Об'єктивні підстави сього конфлікту були, була й наша історія, що вказувала на цей конфлікт. Історія, котра свідчила, що була в нас тенденція рятувати наш стан посідання на Чорному морі **в союзі з усіма иншими державами**, навіть із тими самими турками й татарами **проти** Росії. Але для Драгоманова ці тенденції не існували. Для нього Мазепа й Орлик були не виразниками національних прагнень, а «винятковими появами» («Листи»). Рівно ж не розумів він, що Переяславський акт був актом розпачу, котрий навіть його творцем мислився як щось тимчасове. Не існували для нього і свідчення самовидця цих подій, серба Крижанича, котрий знайшов на Україні велику «палітическую ересь, что жить под православним царством Масковским горше турецкой муки і египетскаво рабства». Незважаючи на голоси самих росіян, котрі тлумачили російську імперіялістичну ідею як знищення політичної ролі слов'янства, незважаючи на 300-літню практику російської зовнішньої політики, Драгоманов тримався своїх думок. Аргументація його була досить поверхова. Він думав, що як Росія, так і Україна були зацікавлені в посіданні чорноморських берегів (**що було зовсім слушно**), та що через те між обома народами виростає певна спільність політичних ідеалів (**що було зовсім неслухно**). Бо в такому разі мусила б існувати тотожність національно-політичних ідеалів Чехії та Австрії, адже чеські королі завше прагнули до берегів Адріатики, та й Габсбурги, анексуючи Чехію та завойовуючи Адріатичне узбережжя, також, кажучи словами Драгоманова, «виповняли і національні завдання» Чехії?! Отже, не було б ніяких підстав ані для чеського, ані для югославського сепаратизму? І тому «присяга Чехії Габсбургам була б актом не тільки натуральним, але й цілком національним»? Далі в такому випадку і Бельгія мусила б не так уже нарікати на німецьку окупацію, котра лишала неторкнутими осягнуті Бельгією «національні завдання» – володіння берегами океану? Нарешті, сам Драгоманов визнає, що Польща була державою Балтійського басейну. Як Україна, котра з тяжкою бідою сама ледве могла утвердитися над Чорним морем, так і Польща над Балтійським. Отже, перефразовуючи Драгоманова, Росія, завойовуючи ці береги, а потім анексуючи й саму Польщу, діяла також у національних інтересах поляків, бо забезпечувала їм посідання балтійського побережжя?! Се значить доводити ідею Драгоманова до абсурду? **Але вона є ним у самій своїй основі!** Причина сієї засадничої похибки була та, що коли дві держави або народи мають деякі спільні об'єкти в зовнішній політиці, то се веде не до їхнього союзу, як вчив Драгоманов, а **до ривалізації, як вчить історія**. Бо, здобуваючи «для нас» береги Чорного моря, Росія думала не про те, а тільки про свої інтереси, **про стратегічне забезпечення експлуатації України проти можливої загрози з боку Європи, і більше ні про що**.

Як, зрештою, і Австрія, стоячи міцною ногою на Адріятиці, дбала тільки про зміцнення своєї стратегічної позиції в цілях успішнішого панування над тими самими чехами та югослов'янами. Драгоманов не хотів бачити, що під оглядом економічним російський імперіялізм привів нас не до здобуття чорноморських портів, а до колоніального визиску, а під оглядом політичним і культурним – до ослаблення відпорної сили нації та до політичної летаргії. Перша преміса Драгоманова, що українці самі не зуміли здійснити свій національний ідеал, а тому мусили з волею чи проти волі прийняти поміч Москви, привела його до ворожости супроти всяких сепаратизмів. Ся преміса, та ще і його розуміння космополітизму, яке змушувало його думати, що еволюція народів в Європі вже переростає рамки державних організацій і стремить до федерації. Такими були його і вихованого ним покоління ідеї, і тому, коли наша суспільність стала перед страшним завданням політичної організації українства, то не могла нічого іншого сказати, як повторити драгоманівську клятву російській державности. «Сей напад Німеччини, – писала київська «Рада» в момент вибуху війни, – загрожує великим нещастям нашому українському народові, і народ наш, як підданий Російської імперії (що за горда мова!), стоїть перед очевидним і простим фактом: треба боронити імперію, треба обороняти свої дома, волю (sic!), своє добро».

Як бачимо, як се, зрештою, все буває, думки Драгоманова, що мали хоч позір аргументації, знайшли в його епігонів дуже просту, зрозумілу для кожного мужика синтезу: «Ми – піддані Російської імперії, отже, маємо її боронити і ту «волю», котру в ній заживаєм...» Се називалося політичним ідеалом нації!

Ідентифікуючи політичні цілі України з цілями Росії, вважаючи їх, властиво, за одну політичну націю, Драгоманов не міг зрозуміти і сути конфлікту між обома народами. Для нього цей конфлікт не був суперечкою поміж націями, а відповідальність за русифікаторську політику на Україні ніс не народ, а правлячі кола. Се не дало йому можливості виробити ясну програму національної політики, котра вся обмежувалася для нього боротьбою з режимом.

Коли ми захочемо підійти ближче до питання, **чому** Драгоманов не бачив того, що бачили багато його сучасників – росіян, не кажучи вже про європейців, то дійдемо висновку, що спершу може видатися навіть трохи парадоксальним. Отже, причина політичного москвофільства Драгоманова була та сама, що й у галицьких москвофілів старої та новішої дати (адораторів Брусилова в 1914 р. – Будьонного чи Денікіна в 1919 р. і 1920 р.), що і в замотеличених московським універсалістським дурманом українських соціалістів, і в наших мужиків катерининської доби. Причина ся була у ставленні засади егалітаризму, інтересів соціальних понад національні і політичні. Думка властива всім політично нерозвиненим верствам і соціально незрізничкованим націям, а особливо їхній інтелігенції, що безперестанку плутала поняття нації з поняттям суспільної класи. Колись наш селянин думав, що цар принесе йому волю, і тому готовий був зректися всіх політичних прав за сочевицю економічних полегшень. Його примітивна логіка не здавала собі справи з того, що навіть хвилиний економічний успіх врешті-решт нищить націю, котра продає право свого політичного первородства, право самій вирішувати власні справи. Його логіка не розуміла, що, зберігаючи се останнє право, так сказати, право національної недоторканности, нація скоріше чи пізніше ліпше урядить також свої соціальні справи у власному інтересі, а не в інтересі чужинця. Як відомо, гайдамаки, які кликали на поміч проти своїх панів царя, ним же були повернуті скоро в кріпацтво. Вони скоро переконалися в хибності своїх сподіванок. Наша інтелігенція сього переконання ще не набрала. Не мав його і Драгоманов. Він, як і В. Антонович, дивився почасти на українську націю,

як дивилася на неї наша інтелігенція перед війною, – майже як на соціальну верству. У своїй сповіді В. Антонович колись писав: «Я – перевертень і гордий із того, так точнісінько, як буду гордий в Америці, коли став би аболіціоністом з плантатора» («Основа», 1862 р., ч. 1). Отже, поляки – се не нація, а плантатори, українці – також не нація, а невільники. І одні, і другі – просто соціальні верстви, що ведуть між собою боротьбу. Трохи подібний погляд на цю справу мав також Драгоманов, котрий, як і Антонович, ставив економічні і соціальні інтереси на перший план, жертвуючи задля них ідеалом політичної самостійности. «Коли б я був поляком, – писав він, – благословляв би небо, що останнє польське повстання не вдалося і в той самий час перешкодило завершенню системи маркіза Вельопольського дістати конституцію для Королівства Польського. І в однім, і в другім разі Польща могла б стати конституційною державою в злуці з Росією чи ні, але з перевагою в представництві аристократії..., котра ніколи не потерпіла б нічого подібного до того устрою селянського стану в Польщі, який запроваджено в 1864 р. московським урядом. А забезпечення мас народу – се такий здобуток для країни і національности, для котрого варто навіть багато перетерпіти» («Восточная политика Германии»). Який сенс цієї вражаючої своєю наївністю тиради? Її сенс – примат ідеї егалітарности над політичною свободою і національною незалежністю, ідеї, котра змушувала багатьох росіян тішитися, що спроби «верховників» у XVIII в. обмежити царську владу ні до чого не довели, бо «дворянський парламент» також ніколи не дав би волі селянам; ідеї, що дала початок легенді про «народного царя»; ідеї, спільної для всіх політичних москвофілів від сосницького гайдамаки XVIII в. до галицького соціяліста XX в.; ідеї, котра змушує також десятки наших учених тішитися, що Петро I зламав українське панство; ідеї верстви, класи, а не нації, ідеї східніх паріїв, а не європейців, для котрих навіть сурогати політичної свободи, самодіяльности дорожчі від усякого щастя під деспотом.

Не потребує тут вказувати на нестійність аргументації Драгоманова, що нібито незалежна Польща не могла б так скоро прийти до селянської реформи. Його твердження найліпше збиваються такими фактами, як 1648 р. на Україні або варшавська конституція 3 травня, котра, хоч як би поверхово не розв'язувала селянське питання в Польщі, все ж таки ставила селянина в ліпше становище, ніж те, в якому він був тоді в Росії. Тут важливо сконстатувати тільки дивний факт, що Драгоманов був узагалі прихильником «народної монархії», прихильником незрізничкованої суспільности без панівних класів, але з одним деспотом нагорі, котрому не нині, то, може, за сто літ, але захочеться ущасливити своїх підданих якоюсь великою реформою. Тепер на большевицьких експериментах ми можемо переконатися, до чого доводить така політика «просвіченого абсолютизму», політика натхнення, що не спирається на політично розвинену і активну суспільність. Большевизм навчив нас бачити, в які форми виливаються в політично аморфних суспільностях соціальні реформи, коли по першім «вундеркінді» (Олександрі II) не знайшлося в 1917 р. другого, котрий міг би довершити справу свого попередника. Напевно, ні в самостійній Польщі, ні в самостійній Україні, де, як і скрізь в Європі, з рудиментів політичної свободи постала б демократія, де народ не стратив би політичної активности, – селянам не довелося б так довго ждати на своє остаточне звільнення, як у Росії, бо аж до 1917 р. Драгоманов усього сього не бачив. Читаючи ще раз уже наведені цитати з нього, так і чується за ними відгомін старої, давно знаної ідеї: «Нема визволення без Росії». Ідеї, з котрої зробилася ідеологія Росії – центру світової революції, Росії – визволительки народів, ідея російського месіянства. Зіставляючи в одну цілість усі писання Драгоманова, можна сказати, що він справді був недалеко від цієї ідеї. Росія для нього здійснювала наші національні

ідеали і соціальні ідеали польського селянства, а ворогами сих націй були Туреччина, Німеччина, Австрія і вся Європа, та ще й їхні інтелігентні класи, ті самі, отже, що й вороги Росії... Яке се все знайоме і як мало виграють ці ідеї в їхній обґрунтованості навіть тоді, коли в числі їхніх оборонців знаходимо Драгоманова! Не дивно, що з такими думками сумнівався Драгоманов, хто ворог поляків – чи московський уряд, чи весь народ? Не дивно, коли він думав, що «наклін до православ'я (себто пропаганда платних російських агентів – Д.Д.) може послужити в Галичині якраз свободі совісти і поділу Церкви від держави» («Листи» та ин.). Куди може довести ясний, зрештою, розум, затуманений ідеями московського месіянства і космополітизму!

Цей космополітизм і туманний соціалізм, замість націоналізму, невміння поставити *особного* українського політичного ідеалу, плутанина ідеалу національного з ідеалами суспільних верств і, внаслідок сього, нездатність оцінити суть російсько-українського антагонізму – ось були найголовніші хиби науки Драгоманова, що були значною мірою причиною умового каліцтва цілої нашої інтелігенції останніх двох генерацій. Недавно ювілей Драгоманова відзначали як ювілей пророка *«нової України»*. Тривожна ознака закам'янілості нашої політичної думки...

Спихати відповідальність за ідейний сумбур, що панує в головах нашої інтелігенції, на самого Драгоманова було б, одначе, неслухно. Бо його ідеї були спопуляризовані і *звультгаризовані* цілою хмарою його епігонів, а в першій лінії чоловіком, що недавно став на чолі партії соціалістів-революціонерів, а перед тим із усією енергією підтримував віру в російський лібералізм і зневіру у власний народ, але про нього буде йти мова пізніше.

Не більше ясности й одностайности і в політичній ідеології виказав також український «Ольстер» (Ольстер – англійсько-бритійська частина католицької Ірландії, її національна меншість, упертий противник сепарації Ірландії від триєдиного королівства). Ся наша «національна схизма» складалася з російської міської інтелігенції, безумовно, по-російськи, буржуазно чи соціалістично налаштованої, в своїй масі інертної; з жидівства та з чужого національно капіталу і великої земельної посілости.

Жидівство на Україні, як, зрештою, і скрізь, було на боці панівної нації. Може, для того були ще глибші причини. Певна спорідненість жидівської та російської психіки – психіки народів, що досі залишилися майже народами-номадами. Така спорідненість у вдачі жидів і москалів справді є. І одні, й другі – такі самі буквоїди, одні й другі – страшні догматики і формалісти. Перші прив'язані до букви своїх святих книг, другі вічно готові зчинити суперечку через хибне розуміння того чи іншого слова в Маркса або через полишення одного слова в титулятурі царя, як се робили послі перших Романових, роблячи з того іноді навіть *casus belli*²⁰⁰. Як жиди, так і москалі – у власних очах «вибрана нація». І коли майже всі жидівські партії пристали до большевизму, то чи се не тому, що в крові цієї раси лежить месіянська ідея? В своїм гето вони чекали Месію на білому коні, поза гетом бачать його, як Блок, – таким, що йде за червоним прапором. Обидва народи, в суті речі, ненавидять теперішнє життя та його втіхи. Обидва – надзвичайно ексклюзивні, і се був ніхто інший, як жидівський соціаліст Юлій Урі, який за большевизмом своїх земляків у Росії добачав той самий нахил до месіянства. Він писав у сприяючій большевикам «Humanité» (одне з грудневих чисел 1920 р.): «Треба мати справді зарозумілість моїх російських одновірців, треба бути переконаним, як багато дітей гето, що вони – тільки сини Давида, що вони тільки посідають «правдивий закон», аби мати нахабство говорити всім великим партіям: «Не ввійдете до Інтернаціоналу, поки не приймете

²⁰⁰ Причина війни (фр.).

спершу наші умови і нашу тактику. Не кожний, хто хоче, увійде в землю обіцяну, бо тільки чисті будуть допущені туди. Треба спершу відчитати Символ віри, сліпо йти за Святим Письмом, інакше лише здалека побачите Сіон-Москву». Зближення жидів до росіян пояснюється ще їхньою любов'ю до крайностей, і не один жид у нападі щирости зізнається, що жидам, як нації пригніченій, нема рації «чіплятися за сучасні форми культури, за сучасний порядок життя». Навпаки, їхній національний ідеал веде скоріше в сторону «катастрофічних можливостей», бо тільки катастрофічний перебіг історії зможе в найкоротший час принести жидівству повне національне вивольнення («Жидівська Трибуна», Париж, 2.VII. 1920 р., ч. 27).

Як би там не було: чи мої припущення виправдані, чи тільки гіпотетичні, одне певне, що жидівство на Україні як своєю місяньською філософією, так і своїм русофільством та своїм космополітизмом (внаслідок розпорошення раси) мусить вороже ставитися до української національної ідеї.

Іншою була позиція вищих верств українського Ольстера. Капітал, опріч деяких національних тенденцій, що виявилися перед війною, був чужий ідеї української державности, але при відповідній політиці опозиції цій ідеї не робив би. Земельне панство мало за собою великі національні історичні традиції, відгомін яких чуто ще навіть у XIX віці. Ці традиції ще тліли в деяких родах, як у спольщених, так і в змосковщених, навіть за наших часів, але у великій своїй частині наше земельне панство було цілком полонене російською державною ідеєю. В цій ворожій українству позиції укріпив його також новий український рух, котрий виступав у першій лінії як рух соціальний, не дбаючи про створення державної ідеології, що в ній знайшлося б місце, нехай під суворими умовами, але для всіх класів суспільности. Такий український рух, у котрому наше панство бачило лише «гайдамаччину», не міг стати притягальним центром навіть для найбільш ліберальних і українофільських верств вищої земельної аристократії на Україні. Ся тенденція українського руху, що не потрапив стати відразу на державницький ґрунт, скріпила й без того ясно виявлені москвофільські симпатії росіян на Україні, а поляків заморозила в їхній «нейтральності». Багато готові були погодитися зі знищенням Ольстера, але ні в якому разі зі знищенням самих «ульстерців», кожної їхньої ролі, навіть співробітництва в публічному житті.

Такими були суспільні елементи на Україні в 1917 р. Маса селянства, спрагнена соціальних реформ, але під оглядом політичним консервативна, ксенофобна, ворожа всяким космополітичним і «гуманним» гадкам. Національна схизма, зневірена в своїх силах, zagrożена соціальною і національною революціями, але інертна й готова на компроміси. Національна інтелігенція, плаваюча в своїй більшості під прапором непродуманого, синьо-жовтого соціалізму, далека від будь-яких мрій про власну державу, з увагою, скерованою винятково в бік соціальної революції, антимілітаристична і, як це не звучить парадоксально, позбавлена всякого революційного розмаху, бодай в особах своїх вождів.

І се в той момент, коли слов'янофільство, германофобія та «американізація» Росії – ідеї, що мали зліпити різні народи Росії в одну російську націю з одним політичним ідеалом, – одна по одній банкрутували, коли об'єктивні умови й удари ззовні категорично вимагали на «окраїнах» падаючої імперії постановля нових власних центрів політичної волі!

Почався період шукання наосліп, неясних поривів, хаотичної організації сил, без визначеної мети. Період надання певних форм стихійному піднесенню мас, що йшли здійснювати об'єктивну вимогу часу – створення нової Київської держави. Період так званого національного будівництва.

VI. Іспит історії (1917-1920)

Політична нікчемність російського елемента на Україні, як щодо числа, так і щодо якості, зробила те, що з вибухом революції за дуже короткий час влада в краю, наскільки в сі хвилини взагалі можна було говорити про владу, перейшла до української інтелігенції. Люди, котрі до ідеї української державности ставилися як до гасла контрреволюційного, котрі готові були орієнтуватися на всякий російський фронт: війни з німцями, революції, а ніколи на фронт національно-український, потрапили в трагікомічне становище – будувати національну державу. Розуміючи під нацією то пролетарят, то «трудове селянство», то знову «трудолюбивий народ», до котрого у вигляді великої ласки з-поміж інтелігенції допускалися лікарські помічники, – більшість сих людей, дилетанти з виховання і демагоги з душі, логічно дійшли висновку, що будувати їхню державу, під котрою розумілося щось ніби центральний комітет партії, можуть тільки ті, хто уважав себе за представників цього мітичного «трудолюбивого народу». Монополія державного будівництва дісталася, отже, до рук соціалістів, а що елемент справді державотворчий і вправний, не дилетантський і не демагогічний, знаходився тільки в рядах «буржуазії», котру треба було стерти на порох, то дилетанство і демагогія стали паспортом кожного кандидата на державний пост. Розуміється, страх за буржуазію, що притягнута до роботи, могла б киринити, не грав би великої ролі в людей із большевицькою енергією. Але саме сього бракувало нашій інтелігенції, напханій туманними універсальними ідеалами і драгоманівським страхом перед усяким насильством і терором. Боячись цієї буржуазії більше, ніж ся остання її, наша інтелігенція відкинула всяке співробітництво інших груп. Як у Щедрина в «Современной идиллии» була корпорація «странствующих полководцев», котра скоро знайшла «применение и в других ведомствах», так постала з соціалістичних партійників у нас «корпорація странствующих палаточников», що єдині мали монополію на ведення державних справ. Скоро до цієї корпорації будь-що-будь патріотів прилучилася плеяда нових людей, нововернених грішників. Як колись до Січі, збігалися під новий український прапор люди різних переконань, сумнівного минулого, необмежених апетитів на будучину і нічим не захитаної віри в своє провіденціальне для України значення. Як тих, що йшли до січовиків, запитували, чи вірують у Святу Трійцю, так і нововернених запитували лише, чи вірують у соціалістичне Євангеліє і до якого соціалістичного «толку» належать. Тоді Сезам відкривався, і корпорація українських політиків заповнялася різного роду парвеню, що приносили з собою всі додатні та від'ємні сторони цієї симпатичної породи людей: неперебірливість у засобах, кар'єризм, зарозумілість «випадкових людей», манери *nouveau riches*²⁰¹ і почуття особистої гідности «з Івана-пана». Попри ідейних і старих українців, виринули люди, котрі в упорядкованих «буржуазних» державах звикло сидять не на лаві міністрів, а на лаві оскаржених. Але вони вели свої інтереси, не розглядаючись докола. Українська суспільність була занадто безкритична. Що ж до вождів корпорації «странствующих палаточников», то вони на всякі рекримінації мали стереотипну щедринську відповідь: «Мерзавец, но на правильной стезе стоит», що в сьому випадку означало: «Але належить до соціалістичної партії». Багато

²⁰¹ Нові багаті, нувориші, багатії-вискокчки (*фр.*).

офірували свої послуги нації, але вони були або «буржуа», або «поляки» (себто не православні), або аристократи, що мали якесь славне в нашій історії ім'я, як перший український посол при Ватикані, як голова галицько-української Церкви або як останній гетьман. Таких ненавиділи найбільше, ненавиділи зі злістю жаби, що не могла стати волон, з ненавистю нових богачів до старого пана, інтелігентність якого і всяку іншу вищість над собою вони в глибинах своєї душі мусили визнавати. Маса робітників не знаходила доступу до «корпорації політиків», бо, як уже сказано, не були соціялістами. Це не означало, що в слово «соціяліст» вкладався якийсь певний визначений зміст. Далеко від сього! Соціяліст міг виробляти скоки, котрим позаздрив би цирковий блазень: нині разом із «Новим Временем» виступати в обороні російського імперіалізму; завтра – тримати «революційний фронт» із Керенським; післязавтра – як провідник українських комуністів або есерів, пропонувати свої послуги московській Чрезвычайці, що правила Україною. Далі знову каятися перед «всем чесним народом» у своїх похибках. Перед полуднем – бути на утриманні військового міністерства однієї з імперіялістичних держав, пополудні – міністром республіки. Все це міг робити соціяліст і, незважаючи на се, залишатися соціялістом. Як той самий цирковий блазень, чи коли «виступав» із обличчям, на-смакованим крейдою чи рожевою пудрою, все ж залишався тим самим блазнем. В усіх сих хитаннях в одиниць, вже публічно розшифрованих, безперечно, грало роль розумування Дона Базиліо Бомарше, котрий усе був прихильний тій стороні, що мала *des arguments irresistibles dans ses poshes*²⁰². У багатьох грали роль амбіційки людей, що не могли дарувати своїм політичним противникам, що ті, а не вони, в'їхали, або зібралися в'їхати, або думали, що в'їдуть до української столиці на білому коні. Але в маси партійників головною причиною їхніх хитань був застрашливий брак усякого політичного ідеалу і свідомости метод для його реалізації; подруге, – повне невміння передбачати події і на підставі комбінацій виводити лінії своєї політики. Кожний із них міг докладно довести, чому для робітництва потрібно вісім годин праці, але як практично провести цю реформу, щоб не потерпіла видатність продукції, – не знав ніхто. Знали, що вся земля мусить відійти до «народу», але як це зробити, щоб не зійшло нанівець ціле земельне господарство і пов'язаний із ним промисел, не мали найменшого уявлення. Знали, що армія – це «знаряддя в руках класи експлуаторів». У копійкових брошурах читали, що її треба замінити на «міліцію», як це мусило бути в кожному шануючій себе «соціялістическом атечестве». Але як зробити, щоб ця міліція фігурувала не тільки в партійній програмі, але була здібною до оборони краю як здисциплінована сила, про це ніхто не знав.

Знали, що «буржуазна фінансова система» збудована на «визиску працюючих мас», але як видумати таку нову систему, щоб не ахнули ні спеціялісти, ні лаїки, – цього ні один «товариш-міністр» не знав. Усі, навіть запитані зненацька у сні, могли дати моментальну і нехибну відповідь про те, що, де, коли і як треба руйнувати, але нікому не був ясний проєкт будови. Не було також її плану. Цей план не постав навіть тоді, коли справа наліво і згори донизу краялася політична мапа Європи, коли над Росією вже висіла смерть, коли в кривавому хаосі війни падали тисячолітні держави і вставали з мертвих напів забуті народи. Навіть у сей момент світової катастрофи наша інтелігенція вагалася виступити з ясною і власною національно-політичною програмою. Вона се зробила, але проти волі, пхнута масою і подіяма. Незважаючи на страшні лекції революції, інтелігенція не хотіла розуміти сути російсько-українського конфлікту, бо соціялістичний мозок відмовлявся ро-

²⁰² Цих непорушних аргументів їхньої позиції (*фр.*).

зуміти таку річ, як конфлікт двох націй, двох рас. Він знав тільки боротьбу класів, всяка ж боротьба між народами, що повинні любити один одного, була, певно, сатанинською грою «визискувачів» або фортелем «таємної дипломатії». Сі примітивні погляди, переплітаючись із закоріненим майже в кожного інтелігента москвофільством, привели до політики угодівства, що характеризує весь розвиток подій на Україні навіть у той час, коли вона була в стані війни з Росією. Навіть проголошуючи самостійність, наші соціялісти не могли відірватися від думки, що справа України тісно пов'язана зі справою Росії, з котрою вона має, як це думав і Драгоманов, одні й ті самі зовнішні політичні інтереси: боротьба з німецьким «посуванням на Схід» під час війни, «спільний революційний фронт» за Керенського, «фронт світової революції» за большевиків. Із Росією ми могли сперечатися і навіть воювати, але коли йшлося про Європу, про Польщу або про «антантський імперіялізм», тоді ми виступали разом із Росією. Тоді наша суперечка з Росією була «домашнім спором» («старий спор славян между сабою»), до котрого чужинцям було зась і котрий на всяку інтервенцію ззовні міг не в одного нашого соціяліста викликати патріотичну відправу, подібну до «Клеветникам России» Пушкіна. Ті невеликі моменти, коли наші правлячі кола відверто та ясно виступали проти Росії, треба завдячувати не свідомому планові, а, як побачимо нижче, або енергії більш ясновидючих одиниць, або частіше впертому натискові мас, котрі пхали москвофільську інтелігенцію в антиросійському напрямку. Самій же інтелігенції йшлося не стільки про боротьбу з російським народом, як про боротьбу з режимом або навіть із його хибами, незначними дефектами, зрештою, досить доброго механізму: спершу з «непослідовністю» російського конституціоналізму, далі з нещирістю Керенського, потім із «похибками» большевицького централізму (як давніше з «похибками» царського централізму на Україні); про боротьбу з «чорносотенщиною», «п'ятаковщиною» і т. д., а ніколи з Росією як такою. Доводилося, що український конституціоналізм (автономія) ніскільки не суперечить російському, українське «радянство» чудово дасться погодити з російським совітизмом. Взагалі – українська державна ідея дуже легко дасться зреалізувати в порозумінні з російською, а не проти неї. Ця наївна віра і брак власного політичного ідеалу привели до тієї політики зигзагів і гопсання, котра так характерна для нас, до політики сидження між двома кріслами або скакання з одного на друге, про що буде мова пізніше.

Подібно зигзагувала також наша внутрішня політика. Так як назовні не знали, на яку силу треба опертися, так не знала наша інтелігенція, на якому класі всередині країни мусить будувати свою силу. Почалися безконечні гопсання і тут, які робили враження, що нашою політикою керує пара особистостей, котрим щасливий випадок дозволив втекти з дому божевільних. У парі з тою нерішучістю щодо цілей їхньої політики йшла нерішучість і щодо її методів. Тут було безконечне хитання між революцією та угодою, між політикою революційних жестів і таємних переговорів у передпокоях. До того ж, революцію ніколи не мислилося як національну, а переважно як соціальну, що ще більше затирало межу між нашою та російською політикою. В обох випадках, і в плані політичної роботи, і в методах, звичайно, йшли навпомацки, шарпаючись із одного кінця в інший, не ведучи маси за собою, але йдучи за нею. Глибшою причиною цього всього було безпорадне невміння передбачати події. В нас не передбачали ні світового конфлікту, ні еволюції московського лібералізму в бік імперіялізму, ні націоналістичного підкладу большевизму. Внаслідок цього будували політику не на схоплених тенденціях політичного розвою, а на політичних плітках, на заявах Савінкова або Раковського, приходячи від них у

телячий захват – аж до нової бламажі. Все це приводило до якоїсь проституції думки, котра робила для чужинців неможливим розбиратися в нашій політиці. Одна й та сама особа, один і той самий часопис могли протягом найкоротшого часу змінити своє політичне обличчя без найменшої видимої причини, без того, щоб у політиці наших сусідів зайшло щось таке, чого не можна було бачити ще вчора. Самозакоханість цих «політиків» доходила до того, що, гримнувши в брудну калюжу, до котрої вони летіли, як до чистого озера, вони ще глузували з тих, що за двадцять кроків бачили в калюжі калюжу і не потребували в ній вилежуватися, щоб пізнати, що це не є прегарне озеро. Хаос думок, брак ясного ідеалу і методів політичного будівництва, страшенна революційність на словах і наївна угодовість на практиці – такі були характерні риси нашої офіційної політики останніх літ. А поза нею йшла власною дорогою політика народних мас, уперта з інстинктивним, але завжди вірним розумінням своїх цілей і методів для їх досягнення, недовірлива, чужа всяким «ізмам», оперта на почутті великого расового антагонізму і своїх правдивих, не вдуманих всякими «есами», класових інтересів. Коли під натиском мас окремих енергійним одиницям удавалося, хоч на хвилину, привести в координацію з бажаннями цієї маси офіційну політику, результати були блискучі. Коли ж або під впливом ходу подій, або втручання соціалістичної інтелігенції цю координація загублено, наступав знову кавардак, якому, здавалося, не було кінця.

Але спочатку цього не було видно. Спочатку в медові місяці української свободи, в березневі дні 1917 р., про це не думали. Се була доба руйнації, себто доба, для котрої українська інтелігенція ніби була створена. Опріч того, під впливом рішучого настрою мас вона не сміла вести соціалістичної політики, виступаючи тільки як захисниця демократії. Так їй вдалося стати в Центральній Раді каліфом на годину, стати на час нібито керівним органом революції. Несподівано для неї самої. З'їзди, селянський, військовий, національний, один за одним висловлювали довіру Раді. Політика, якої вони від Ради домагалися, була політикою національною і революційною. Такі домагання, як творення національного війська, скликання Українських Установчих Зборів, ставлені організованими українськими масами, були вираженням волі нації створити з Києва осібний центр політичної волі, незалежний від Росії. По-друге – створити сей центр самовільно, не оглядаючись на петербурзький уряд, котрий ще до того сидів дуже неміцно, zagrożений всякими заповідженими і незаповідженими револьтами. Для політика, що будував свою тактику на тенденціях хвилини, завдання, здається, було зрозуміле: поглиблювати розбуджений «національний шовінізм» і ввести назріваючий конфлікт у рамки конфлікту Україна – Росія, зв'язуючи міцно політичні та соціальні гасла національної революції. Далі – робити революцію революційним шляхом. Але Центральна Рада цього не зробила. Рвати з російським урядом вона не хотіла, бо до самостійності ставилася так само неприхильно, як і росіяни. Ще менше хотіла вона «ослабити єдиний революційний фронт». Бодай такий погляд має знаний український історик Поприщин²⁰³, що недавно випустив тритомний твір²⁰⁴ про відродження нації. «Ми відразу без вагання, без торгування повірили в революцію», – запевняє нас із обеззброюючою наївністю автор книги, в котрій несмачна вульгарність стилю успішно конкурує з грубою примітивністю думки. А коли хто вірить комусь, як він може з ним боротися? «Зразу відпали всі інші способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні, ворожі Росії сили. Український сепаратизм тоді помер» (яка шкода, акурат перед тим, як йому треба

²⁰³ В. Винниченко. – *Ред.*

²⁰⁴ Йдеться про книгу В. Винниченка «Відродження нації». – *Ред.*

було народитися!). «Ми (себто Поприщін та його близькі) так широко, так безоглядно були закохані в свободололюбивість руської демократії» (Т. 1, с. 42, 43), як розмірний мартовський українець. «Що ж до самостійности, то навіть уважали небезпечною для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії» (с. 44) і, борони Боже, повалити свободолобного вождя нової Росії – незрівнянного декламатора Керенського. Правда, воля народу виявлялася величаво, але «стотисячні маніфестації» все ж таки не зовсім переконували! «Хто його зна, а може, це так собі, а в дійсності українство – купка інтелігентів, яка гвалтує, робить шум і лякає спокійну совість чесного російського демократа?» (с. 67). Сумнів був поважний і свідчив про глибоку віру українських соціалістів в українську справу. Окрім того, як було йти наперебій? «Ми ж не мали до того ні матеріяльних, ні духових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити (і котре, додаю від себе, за пару місяців розлізлося, як руді миші, по своїх хатах), було не нашим, хоч, може, частками й складалося з українського елемента. Вся адміністрація, всі органи управління (які, знову додаю від себе, також за кілька місяців розігнала на чотири вітри нова большевицька революція) були також не наші» (с. 91). Правда, маніфестації, та все нові величні маніфестації, йшли своєю чергою, але «ми» старалися ввести їх у лояльні рамки. Тому, коли зійшовся Всеукраїнський національний з'їзд 5-7.IV.1917 р., то першою найбільш невідкличною справою соціалістичної інтелігенції було доводити «стурбованим росіянам, що конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами і брати державно-політичну владу в свої руки» (с. 90). А щоби заманіфестувати лояльність конгресу до Тимчасового Уряду і Росії, то його голова, а теперішній голова партії есерів «поцілував представника уряду Суковкіна» (с. 97-98). Розбурхана маса могла лише під впливом «шовіністів» попсувати цю іділію, і тому Центральній Раді, себто тим же «нам», нічого не залишалось, як для рятунку Керенського – *parдон*, революційного фронту – робити революцію з чорного ходу та йти на переговори з Тимчасовим Урядом. Правда, як запевняє нас уже цитований Поприщін, тоді вже Совіти були сильнішими за уряд і «влада дійсно була в руках не уряду, а Совіту, бо Совіт спирався на озброєні військові частини, на революційно рішучий пролетаріят, а уряд – тільки на підтримку того самого Совіту, та й то з умовою «настільки-наскільки» (с. 155). Але, незважаючи на те, соціалістичні представники відродженої України виїхали до ексцеленції Керенського, щоби передати йому «українські жалі». Що робити? Лакейський кодекс моралі має свої правила: «Коли відродження нації повинно добуватися, крім усяких інших способів, і пониженням, і соромом, то українська демократія (себто «ми») щедро заплатила як усій російській нації, так і її найпоступовішій демократії» (с. 157). Хто сказав «А», мусить сказати і «Б». Хто цілувався з Мілюковим і Суковкіним, мусив цілувати і Керенського...

Як перед царським урядом, котрому вона доводила, що запровадження української мови в школі полегшить засвоєння «мови державної» і зробить із українців лояльних підданих, так тепер благала «українська демократія» Тимчасовий Уряд піти на деякі поступки, щоб «ця стихія (українська) стала найвірнішим, найбільш одушевленим чинником *волі Росії!*» (с. 163). Це були ще щасливі дні першої любови, коли соціалістичні противники українського сепаратизму офірували свої послуги не «світовій революції», не «ділу пролетаріату», а просто – Росії! Перед її *волею*, обіцяли вони, стоятиме навколішки вся вдячна українська нація, революційний порив котрої «ми» всіма силами старалися загальмувати.

Так сталося, що замість надати тій волі, що шукала чину, ясної мети, «ми» звернулися до Тимчасового Уряду (дні якого вже були почислені) з петицією, суть котрої

була: сподіванка (не домагання!), що «Тимчасове правительство висловить у тім або іншій акті принципіально (тільки принципіально!) своє прихильне ставлення (не волю законодавця, а тільки ставлення!) до сього постулату!» (автономії) (с. 164). Мова, гідна революційної демократії, що, спираючись на розбурхану масу, вела від імені цієї маси переговори із засудженим уже на смерть буржуазним урядом! Така гідна, якби се була не петиція Центральної Ради, а супліка Союзу визволення України до цісаря Вільгельма, інших німецьких князів і німецького народу «прийти і володіти нами». Але, може, це була тільки дипломатична форма, за котрою в разі відмови була приготована інша? Ні, ніякого страхіття «ми» не домагалися. «Ми» тільки скромно хотіли, щоб правительство... висловило... своє прихильне ставлення... Тільки принципіально! Тільки десь там собі, хоч згадайте, що ви до власне автономії України ставитеся «прихильно!» Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба чекати здійснення цього постулату, не вирішуйте його навіть тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви «прихильно ставитеся» (с. 166)... Така автентична інтерпретація революційного кроку революційної української демократії... Наші предки, хоч би ті, що в катерининській законодавчій комісії домагалися того самого постулату, вели трохи гіднішу мову. Але вони не були соціялістами, їм не треба було рятувати революційного фронту, їхнє становище було легшим. Хоч переслідування, на які вони себе наражали, були поважніші від тих, котрим підпали б соціялістичні делегати Ради, коли б захотіли промовляти до Тимчасового Уряду мовою, що відповідала коли не товариській, то загальнолюдській гідности. Перші наслідки демаршу були такі, що його в Петербурзі просто не зрозуміли. Тимчасовий Уряд не міг собі уявити, що в такий момент, момент практичних справ, знайшлися люди, які приїхали з Києва до них займатися теоретичними дискусіями і прохати, щоб видано принципіальну декларацію про автономію. В Петербурзі запитували: «Який розмір цієї автономії уявляє собі Рада? Які права, які обов'язки, які взаємини між автономною Україною та Росією?» (с.166). На се делегати Ради відповіді не мали, бо ніякого проекту автономії з собою не мали. Дискусію довелося відкласти. Тим часом, власне, тепер більше, ніж коли-небудь, могла би стати Рада на революційний шлях. Бо ніколи, як тепер, не була українська маса готова вступити на цей шлях. Селянський з'їзд, що якраз у цей час радив у Києві, готовий був на крайні кроки. Справоздання делегації з її подорожі «викликало таке обурення, що воно переллялося через край і залляло навіть Центральну Раду. Навіщо вона посилала делегацію випрохувати милостей від цих вічних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливістю треба з ними балакати, а кулаком!» (с.174). Подібний настрій був також серед учасників II Військового з'їзду: «піднесений, розпалений, рішучий, який не раз вибухав у гострих пропозиціях, промовах і вигуках на адресу уряду» (с. 200). З'їзд навіть ухвалив «Центральній Раді в цій справі (автономії) до уряду більше не звертатися, а негайно приступити до твердої організації в краю..., себто до фактичної реалізації підстав автономного ладу» (с. 202). Разом із тим настроєм все яскравіше виявлялася безсилість уряду, котрий не хотів балакати з Радою в той час, як сам був безсилий зреалізувати заборону Українського військового з'їзду, котрий, незважаючи на цю заборону, відбувся. Але все ж Рада не відразу вступила на шлях, котрий їй вказували і настрої людности, і безсилість уряду. Вона роздумувала над тим, що б сталося, коли б революційний рух у великих масштабах удалося викликати. Се можна було б зробити, відкриваючи, наприклад, фронт і з'єднуючи собі популярним гаслом миру військо, на котре потім можна було б опертися в боротьбі з російським урядом. «На се ми мали досить

сили. Обурене національне почуття українських вояків... помогло б нам. Ми б зруйнували фронт. Але що дала б нам і *всій Росії* така акція відчаю? Розгром російської армії? Відновлення Гогенцолернами дому Романових?» (с. 192). Аргументи, котрих не злякалися більшовики, перелякали насмерть українських патріотів «всієї Росії» і змусили їх до поміркованости. Тим більше, що «національна організація війська була в той час потрібна не як технічна, фізична, чисто військова сила, а як моральна, як ще один доказ нашої дозрілости» (с. 139). Полуботківців відправлено на фронт, а Рада вживала всього, «аби не внести серйозного заколоту уряду демократії», аби стлумити новий порив до формування національної української армії. Та й це було цілком логічно. Бо нащо була потрібна армія в боротьбі з укоханою російською демократією, коли «ми» мали за собою «справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму» (с. 90), до яких не могла ж лишитися глухою російська демократія!? Для маси не Петербург, а Київ став уже фактичним центром, до якого летіли її думки та воля, тоді як над «нами» північна столиця тяжіла ще тяжкою зморою, немов її збудовано не на запорізьких кістках, а на твердих черепах української соціалістичної інтелігенції. В цей переломний момент «ми», справді, дали «ще один доказ нашої дозрілости»!

Самочинна організація армії, самовільна політика в справі миру і відверте опертя на революційні маси проти цілком захитаного вже і підмінованого уряду – ось була тактика, що сама накидалася бігом подій. Се була тактика національно-революційна, і тому власне Рада її не вибрала. Замість національної тактики вона мала соціальну, замість революційної – угодову. Та й звідки мала взятися в цих людей сама ідея національної революції, коли майже ніхто з них не розумів українсько-російського противенства як конфлікту міжнаціонального? Коли вину за цей конфлікт вони спихали на режим або злу волю кількох одиниць? Коли директивою для наших політиків була «воля Росії», коли їм треба було лише переконати своїх панів, що створення осібногo політичного центру в Києві інтересам Росії ніскільки не суперечить? Коли вони думали не про боротьбу з російською демократією, але про союз із нею? Коли кликання помочі в чужинців було «зрадою Росії»? Коли, на їхню думку, великими подіями мали керувати не великі, зроджені моментом кличі, що захопили б за собою маси, а млява мішанина революційно-москвофільсько-соціалістичних ідейок, приправлених «загальнолюдським» сентиментальним космополітизмом? Отже, Рада рішуче стала на шлях компромісу. А що зовсім ігнорувати незадоволення мас не було можливо, то вирішили спинитися на півдорозі. Першим дороговказом на цих манівцях, якими судилося блукати Раді аж до її упадку, був її I Універсал – «рішучий крок», на котрий проти її волі штовхнули Раду радикально налаштовані маси. В цім маніфесті, не розриваючи з російською державою, не відділяючись від «всієї Росії», визнаючи над собою владу неіснуючого російського парламенту і більш ніж проблематичних Російських Установчих Зборів та запевняючи, що «нас *приневолено*, щоб ми самі творили нашу долю», Рада заявляла, що хоче сама збудувати автономний лад на Україні. Не через те, що се було святим правом нації, а тому, що «нас *приневолено*»! Такою мовою говорила установа, на одне слово котрої «сотні тисяч українців, які були в армії, готові були на найбільші жертви!» (с. 226). Разом заявилася декларація про Генеральний Секретаріят – туманна, довга, благородна і сентиментальна, без чітких гасел, без ясно вираженої волі ці гасла перепроводжували в життя. Незважаючи на се, в один момент здавалося, що, зрештою, вдалося революційним масам зіпхнути Центральну Раду з її угодової позиції. Та так не було! Переляканий уряд пішов на переговори, і Рада, котра щойно ухвалила самовільно творити правно-

державні підстави політичної конституції України, згодилася на се. О, «ми» не були такі дурні! «Ми» знали, «що переговорами та угодою з урядом охолоджуємо температуру самочинності і революційності мас, що, вводячи в «казьонні» норми нашу боротьбу, самі себе знесилюємо» (с. 275). Все це «ми» знали. Але, на жаль, це знав також центральний уряд! Так обидва противники, «буржуазний уряд» та українська «революційна демократія», вирішили сісти за мировий столик, що й скінчилося ганебною угодою та II Універсалом, у котрому Рада «рішуче відкидала спроби самочинного здійснення автономії України (до якого кликала вчора) до Всеросійських Установчих Зборів», визнавала себе органом не українського революційного народу, але Тимчасового Уряду, відмовлялася від творення національної армії. Звичайно, що з подібними представниками «революційної демократії» російський уряд не потребував уже церемонитися. Угоду він зламав, і, замість обіцяного, Центральна Рада отримала (4.VIII.1917 р.) *Інструкцію Генеральному Секретаріатові*, котра обмежувала владу Ради, зменшувала кількість секретарів, відібрала в Україні кілька найліпших провінцій та, згідно з компетентним поясненням українського автора угоди, була «цинічним, безсоромним і провокаційним зламанням угоди 16 травня – відвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки» (с. 319-320). Останнє було, зрештою, неправдою, бо Тимчасовий Уряд зовсім не потребував цих здобутків видирати: з грацією лакея принесла їх йому сама українська «революційна демократія» в особі її вождів, як офіру на вівтар єдиного російського революційного фронту! Даремно робітничий з'їзд, що радив саме тоді в Києві, обіцяв свою підтримку Раді. Даремно «з усіх кінців України посилалися протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла» (с. 48, т. II). Даремно «в один голос кричали Ген[еральному] Секретаріатові: «Беріть владу в свої руки! Та будьте ж сильні, тверді, будьте справжнім урядом!» (с. 55, т. II). Даремним мemento була большевицька револьта в Петербурзі, що показала навч безсилля уряду, перед котрим зібралася компрометувати себе Центральна Рада. Даремні були розумування, що «наша згода на інструкцію виявить і перед Петербургом, і перед нашими масами нашу слабкість, що подіє на маси пригнічуюче, а на уряд – підбадьорююче (с. 333), стала би – страшно сказати! – «нелегальною організацією!» Прийшов би розвал фронту і поява німців!» (с. 336). Розрив із російською демократією «народні маси зрозуміли би по своєму, переходячи від слів до діла (а цього, власне, так боялися «ми»!), а розвитку їх поступування ми не могли передбачати!» (с. 336)... Страх вождів «революційної демократії» перед нелегальністю і перед *ділом* народних мас; страх зрадити німцеві спільну вітчизну Росію; страх перейти від балаканини до чину в момент, коли все, починаючи від Тимчасового Уряду аж до фронту, хиталося і розвалювалося; страх виступити на нелегальну дорогу в той час, коли стерлася всяка різниця між легальним і нелегальним, коли до цієї нелегальності виразно кликали і маси, і революція, – цей страх вплинув на рішення Ради 22 серпня 1917 р., що назавше залишиться дивним прикладом боягузтва і тупости вождів української демократії. Від цього дня, властиво, і починається повільний занепад популярності Центральної Ради в масах. Характерно й те, що найбільш активним оборонцем тієї капітуляції, що віддавала Росії кілька цінних українських губерній, в тому числі і Донецький басейн, був той самий провідник української соціал-демократії, (автор цитованих записок), котрий два чи три роки пізніше кликав грім і пекло на людей, що «продали» Галичину урядові, в фактичному посіданні якого вона вже перебувала...

Від своєї політики угоди за всяку ціну Рада очуняла тільки тоді, коли на троні Тимчасового Уряду зробилося порожнє місце. По поваленні сього уряду большеви-

ками 20 листопада 1917 р. «силою обставин Україна фактично відрізлася від Росії... Центральної Раді залишалося тільки відповідним актом зафіксувати цей стан» (с. 74, т. II). Але вона цього не зробила. Вона й тут злякалася «взяти всю владу в свої руки», й тут запевняла в своєму Третньому Універсалі, що Україна не хоче відділятися від Росії. Єдине позитивне, що в сім Універсалі було, – се проголошення України Народною Республікою, але в федеративному зв'язку з неіснуючою Росією. Опріч цієї капітальної нісенітничі (проголошення федерації), зустрічаємо в Універсалі ще дві. Друга була та, що Рада знову не зважилася взяти питання миру в свої руки, закликаючи всіх «громадян України... стояти твердо на своїх позиціях, **як на фронті**, так і в тилу», хоч жовтневий Всеукраїнський військовий з'їзд відверто кликав до сього Раду. Третьою дурницею було скасування приватної власності на землю. Не дивно, що III Універсал, як із сумом зауважує той самий Поприщін у своїх записках, «уже не зробив такого сильного враження на населення, як перший», бо він «явився не результатом безпощадної боротьби». Причини, що вивели на світ сей Універсал, були «зовнішні, незалежні від нашої волі, обставини робітничо-селянської революції в Росії» (с. 80, т. II). Престиж Ради почав явно падати в очах населення. В галузі зовнішньої політики вона віддала ініціативу Росії, в галузі внутрішньої – також не могла знайти класи, на якій повинна була спертися. Сентиментальне українофільство забороняло їй виступити провідником переважно змосковщеної міської голоти, як це зробили большевики, а їхній «соціалізм» перешкодив їй зорганізувати середнє селянство – єдину ворожу Росії силу. Замість цього вони зрадили його собі земельним законом, що був наругою над цілим устроєм українського села та над здоровим глуздом і що навіки лишить пам'ятником безглузлого дилетантства українських соціалістичних кіл. Не з'єднавши собі міської голоти, вони не залякали і міської буржуазії, національних «меншостей». Замість з'єднати їх чіткою програмою державного будівництва, кинули їм нікому не потрібну національно-культурну автономію (жидам і полякам) або навіть самостійність (Криму), що свідчило знову про повне дитинство Ради та її застрашливу безпорадність у вирішенні державних справ. Армію здеморалізовано агітаційною вакханалією, решту довершило адміністраційне безголов'я дилетантів, що стояли «на доброй стежє», і безконечна балаканина в партійному клубі у Педагогічному музеї. Не помогли ні проголошення IV Універсалу (вимушене, як свідчать усі історики-актори цієї доби), ні рівно ж вимушене запрошення німців до краю, що не було виконанням наперед укладеного плану, а політикою «sauve qui peut»²⁰⁵, рятувковою акцією переляканих насмерть людей, які тремтіли за свою владу. Не допомогли ні запізнілі спроби змінити земельний закон, котрий треба було подерти на кусники, ні геніяльні спроби деяких «самоотвержених малоросов» погодитися з большевиками, що вже сунули на Україну, ні інші скоки та викрутаси. Центральна Рада агонізувала. Владу, що валилася з її рук, піднесла спершу Москва, а потім – гетьман. Ганебний, що в кожній поважаючої себе людини викликав згрідливу гримасу, уряджений німцями процес кретина, який за згодою майже всіх партій називав себе прем'єром Української Народної Республіки, був моментом, що довершив моральне банкрутство вмираючого ладу. Як далеко від революційного патосу мас були всі ці партії, що толерували своїм міністром-президентом цього чоловіка, який зі сльозами в очах благав в окупантських суддів «снисхождєнія». Центральна Рада мала успіх, доки грала роль агітаційного клубу, що підбурював маси до початкової роботи революції, до руйнації; і доки вона не зважилася виступати з намірами ущасливити Україну соціалістичними експеримен-

²⁰⁵ Посміхається страшно (*фр.*).

тами. Коли ця доба минула, роль Ради як самостійного чинника скінчилася. Перший Універсал видано під натиском мас, Третій – внаслідок упадку уряду Керенського, Четвертий – знову проти волі Ради. Мир у Бересті Литовському і закликання німців так само були вимушені. В зовнішню політику не внесла Рада ніякої організуючої, зрозумілої для маси ідеї. У внутрішній політиці вона обмежила своє завдання до гальмування революційної енергії пробудженого націоналізму. Безперестанно оглядаючись на Петербург, вона відчувала маси дивитися на Київ як на осібний центр політичної волі. В протівність до німецьких і австрійських «іногородців» вона, як п'яний плота, чіплялася фантому вмираючої російської державности. Спершу в політиці «єдиного революційного фронту», далі – «утримання зовнішнього фронту проти німців», зрештою, в своїх перегонах із большевиками, вона скрізь перебирала на себе роль папуги, що рабськи мавпувала чужі національні ідеали. В цім мусила програти, бо природа любить економію: коли Україна устами своїх революційних провідників хотіла робити те саме, що й Росія, то виявилось, що публіка воліє оригінал, а не кепський плагіат. Для ведення однієї і тієї самої кампанії не треба було двох генеральних штабів. Рада не зрозуміла імперативних наказів національної політики, а її прекраснодушність і нехоть до всього, що (як армія, державний примус, ієрархія) було конечним аксесуаром державної волі, засудили її на імпотенцію. Скачучи між «кулаком» і люмпен-пролетаріатом, між оселедцем і «Капіталом» Маркса, між Айхгорном і Леніним, нарікаючи і на одного, і на другого, не здібна перейнятися патосом ні одного, ні другого, вона скінчила тим, чим кінчають зазвичай люди, що сідають між двома кріслами, – опинилася на землі. Весь початковий успіх її політики полягав у дивнім *qui pro quo*²⁰⁶. Тимчасовий Уряд бачив у ній речників революційного народу, а не угодовців, переляканих духами, яких вони самі викликали. Маса селянства йшла спершу за нею, бо за «соціалізацією» бачила тільки конфіскації дідачівських маєтків і збільшення своєї приватної власности. Німці бачили в ній представників слов'янської Італії, що переходила добу *Risorgimento*²⁰⁷. Але се *qui pro quo* довго тривати не могло, і, коли, зрештою, в українському парламенті побачили агітаційний клуб, у міністрі-президенти – неграмотного молодика, а в голові палати – перелицьованого на українське Менелая з «Прекрасної Олени», гра в піжмурки скінчилася. Коли б, oprіч розгону Центральної Ради і процесу її скомпрометованих діячів, не було ні Крутів, ні бомбардування Києва, – можна було б жалкувати, що шановна інституція зі своїм славетним президентом не застала в живих Жака Оффенбаха...

Так до влади прийшов український «Ольстер». Можна розуміти обурення людей, котрі просили в німців «не правосуддя, а снісхожденія», що їм замість сього «снісхожденія» дали гетьмана. Але треба визнати, що їхні нарікання на німецькі багнети, які дали Україні нового володаря, – щонайменше облуда. Бо сі багнети закликала Центральна Рада, а не гетьман. Тільки їм завдячувала вона своє існування від самої німецької інвазії. На сих багнетах, хоч і протестуючи, балансував також президент Ради, відрізняючись від гетьмана тільки тим, що навіть у сій невідгідній позиції мріяв про те, щоб дати світові приклад соціалістичної республіки. Oprіч того, треба рівно ж визнати, що переворот завинила та сама безглузда земельна політика Ради, проти якої в останні місяці її існування відверто почало повставати селянство. Об'єктивно думаючи, ми мусили б тішитися з перевороту, бо тільки він заощадив нам огидне видовище українського повстання проти української влади.

²⁰⁶ Один замість одного; плутанина, непорозуміння (лат.).

²⁰⁷ Відродження (італ.).

Бо се не була вина гетьмана, що маса селянства, налякана всякими соціалізаціями, посунула юрбою до «Союзу земельних собственников», шукаючи там охорони для своїх приватновласницьких інтересів (факт, повторення котрого ми бачимо в Угорщині, де уряд Горті знаходить підтримку в навченого експериментами Куна селянства). Розуміється, гетьмана хотіли мати німці, і сам акт його вибору в цирку не мав в собі нічого величавого. Що робити!?! Коли ж в останні дні квітня Педагогічний музей більш нагадував цирк, ніж цей великий незграбний будинок на Миколаївській, де відбувся пам'ятний акт 29 квітня 1918 р... Авспіції, під котрими почав своє панування новий володар країни, були якнайліпші, бо гетьманська старовина, гетьманська армія, навіть гетьманський деспотизм, весь блиск гетьманського двору, безперечно, більше відповідали і нашим традиціям, і селянській психіці, і, що особливо важливо, тривожній хвилині, котру проходила потребуєча міцної руки країна, аніж анемічно-соціалістичний парламент кепських промовців. І навіть особистий ворог нового пана, вже цитований автор записок про «відродження нації», не може не визнати, що «гетьман у перші дні по перевороті мав виразний намір надати владі національно-український характер» (с. 29, т. III). Умови, в котрих розвивалася селянська революція на Україні, давали геніяльному кондотьєру блискучу можливість повторити на українських степах бонапартівський експеримент, закріплюючи за селянською масою всі соціальні здобутки революції, накладаючи збавенний намордник на довгоязиких «ідеологів» та інших героїв, що «стояли на добрій стезі», а, з другого боку, коли треба, розстрілюючи навіть наших герцогів Енгієнських. Сей образ, власне, і вживався, як я думаю, всім щирим українським прихильникам Гетьманщини. До того ж, не тільки момент, але й особа гетьмана здавалася найбільш придатною для цієї спроби. Він мав особисту відвагу, за професією належав до стану, з котрого все виходили давні гетьмани, не лякався почуття відповідальності. Як багато йому подібних історичних діячів, гетьман був homo novus²⁰⁸, але, з другого боку, овіяний всіма традиціями старого українського імени, міг своєю особою нав'язати перетяту нитку між обома Українами – старою і новою. Його ім'я усувало конечність штучними церемоніями прилучати себе до старих споминів, які імпонували народові, без чого, напр[иклад], не міг обійтися Наполеон, простягаючи руку до Габсбургів і до корони. Він міг справді почати нову добу української історії. Замість того, почав тільки один із її епізодів, і то не найдовший. Щоб виконати своє завдання, бракувало йому дрібнички – геніяльності. В цій суть і причина його невдачі, бо всяку нову еру в історії народу зачинали тільки геніяльні натури. Єдине, що йому вдалося, – це зламати на час політичну силу «ідеологів», що, зрештою, не було так тяжко зробити і на довший час, коли б їхній погромник повів ясну селянську національну політику. Але якраз цього він не зробив: герцогів Енгієнських не тільки не розстріляв, але, навпаки, масами спровадив до країни, доручаючи їм правити нею і, що найгірше, відновляти «старий порядок», той самий порядок, котрий ще більше, ніж ancien régime²⁰⁹ за Наполеона, відійшов у країну споминів. Через те він знову дав силу «ідеологам», котрим уже було легко, спираючись на розбурхану масу, скинути свого противника. Особливо, коли гетьман, ставлячи крапку над останнім «і», проголосив свою злочинну «федерацію», вимазав себе раз і назавжди з пам'яті своїх колишніх прихильників. Багато завинили в невдачі гетьманської спроби, звичайно, і наші політики. З сектантсько-революційною нетерпимістю, з міною Марків Антоніїв, за котрими стояв увесь народ, вони відмовили йому в уся-

²⁰⁸ Нова людина (лат.).

²⁰⁹ Старий режим (фр.).

кій підтримці і, хоронячи свою невинність (були переконані, що ще її не втратили), не взялися до одного, що було на потребу, – стати опорою новій політичній комбінації, розуміється, роблячи тільки національно-селянську революцію, а не революцію голоти. В той час обставини, що склалися на Україні, нагадували почасти ті, в котрих опинилася Франція по скиненні Наполеона III. Там постала «республіка без республіканців», бо перша камера III Республіки мала монархічну більшість, хоч, розуміється, про відновлення царства не могло бути й мови. Щось подібне трапилося на Україні в 1918 р., коли навіть найбільш завзяті противники української республіки мусили вдавати її прихильників і працювати над скріпленням ідеї, за їхнім переконанням, безумовно, ворожої. Завданням українських політиків було використати це становище. Вони цього не зробили, загортаючись у тогу принципіальності, полишаючи спершу кадетам, а потім навіть правдивим російським монархістам надати свій зміст переворотові. Сі останні не вагалися для справи пожертвувати своїми засадами і стати на платформу ненависної їм української державності. Сим способом справа, що лежала в руках одиниці, найбільш, здавалося б, кваліфікованої для сповнення завдання моменту, відкриваючи перед Україною великі перспективи, опинилася в руках тупого і мстивого українського Ольстера, який швидким темпом довів її до катастрофи. Прихильники колишнього гетьмана, напевно, без апробати його самого роблять заходи, щоби знов поставити цю людину на ту височину, на котрій він, як показав досвід, не зумів балансувати. Запевняють, що він «покаявся» і тепер потрафить зробити ліпше. Колись граф Шамбор, претендент на французький трон, сказав своїм землякам: «Ensemble et quand vous voudrez, nous reprendrons le grand mouvement de 89» («Разом з вами, і коли ви схочете, ми зачнемо заново великий рух 89 р.»). Сей заклик, здається, не знайшов великого відгону. Не знайде його з певністю також заклик українського претендента. На жаль, історія не знає «поправок». Вона їх не допускає ні для одиниць, ні для систем.

По трагічній кінці режиму 29 квітня «ідеологи» знову прийшли до влади. Прийшла до влади Директорія, а з нею і ціла хистка, непевна, безцільна політика, здавалося, навіки похованої Центральної Ради. Почалася знову безпланова метушня. Селянство стало відверто на противольшевицький бік, про що свідчили і повстання, які скоро по тім почалися, і постанови т[ак] з[ваного] Трудового конгресу. На Директорію це все не мало ніякого впливу. Вона ніяк не могла зрозуміти сути селянської революції в краї і мріяла про свій переворот – переворот, як його назвав Бакунін, «великої простонародної наволочі анальфabetів, не діткнутих майже буржуазною цивілізацією». Але вона чула, що ця «наволоч» не є ніяким політичним чинником на Україні, селянські ж маси, до яких вождів Директорії тягнули спомини українофільської молодости, були «буржуазні». Таким чином, Директорія опинилася між російським сіном і українським вівсом у неfortunнім становищі Буриданового осла. З одного боку, видавалася гумористична Декларація, яка думала «лікарськими помічниками» зачарувати большевицького опиря і довести йому політичну бездоганність нової влади на Україні, з другого – заряджувалася мобілізація проти Совітів. З одного боку, провадилася війна з Росією, з другого – солдатськими радами розкладалася армія. Переговорювали з большевиками і рівночасно з Антантою, переконуючи одних у своїй соціалістичній, другу – в своїй буржуазній невинності. При всім тім наївно думали, що Совіти справді прагнули тільки запровадження рад на Україні, тоді, коли на ділі хотіли захопити *для Росії* (а не для світової революції) донецьке вугілля, подільське збіжжя, чорноморські порти і галицьку нафту. В той

час, як Росія ставила (дійсно, а не pro foro externo²¹⁰) конфлікт у площині національній, Директорія наївно думала розв'язати його в площині соціальної. Тому в той час, коли Росія нищила їй уже непотрібні по dokonанім розкладі царської армії Совіти в армії і політиці, заступаючи їх дисципліною у війську і диктатурою комісарів у цивільній управі, – нужденні київські плагіатори думали виблагати собі московську ласку радами і Трудовими конгресами, шкідливими нам і непотрібними Москві. Вони, а особливо їхній тодішній інспіратор, щиро вірили, що большевики будуть захоплені системою виборних рад, котрі він хотів запровадити; ті самі большевики, котрі давно відкинули засаду виборности в себе вдома. Думали, що ті самі большевики, що розігнали російську Конституанту, вігатимуть із ентузіазмом заповіджені в Декларації Українські Установчі Збори. Думали, що там повірять у їхню революційну фразеологію, що не побачать із-під незграбно накинутої лев'ячої шкіри довгих вух філістерів угоди. Помагали цій політиці Директорії майже всі партії, бо, коли цю Декларацію читано в гетьманському палаці, за нею висловилися (опріч хліборобів-демократів, яких, зрештою, до національного Олімпу не впускали) всі партії. Всі партії з властивим їм сервілізмом перед всякою владою обіцяли підтримувати явно абсурдну Декларацію, котру навіть не можна було назвати програмою. Лише представник однієї з партій, що належали до національного Олімпу, виголосив типову для своєї партії «опозиційну промову», в котрій, як і в одного з салтиковських героїв, було «всьо чередом сказано: с одной старани» нельзя не сознаться, с другой – надо признаться, а в то же время не следует упускать із виду»; що, мовляв, Декларація Директорії в її ділі, себто в допровадженні країни до руїни. Це була політика «опозиції», znana nam уже з часів Центральної Ради, котра, як тоді, так і тепер, диктувалася браком цивільної відваги і котра в обох випадках призвела до катастрофи... Люди, які стояли на чолі політики, цієї катастрофи не передбачали. Вони думали, що, зрештою, знайшли правдивий шлях, а коли Росія, незважаючи на протести і реверанси Директорії, робила далі своє, себто воєнний підбій України, обурення Манілових революції не знало меж. Відслонення правдивого обличчя совітського уряду щодо України видалося їм таким самим чудом, як перетворення пуделя на чорта для Фавста. «Замість допомогти нам», Росія почала наступати на українську територію, «цілком ігноруючи Директорію» і «виявляючи проти українських військ навіть деяку ворожість»(цит. записки, с. 159, III). Директорія запитувала: «Навіщо совіти посилають армію на Україну і «що це має значити?»» Червона Шапочка питала в «бабусі»: «Навіщо ти маєш такі великі зуби?» І навіть коли прийшла на наївні запити наївних вождів «революційної демократії» відповідь із Півночі, подібна до тієї, яку отримала від «бабусі» дурна Червона Шапочка або від запорожців султан, навіть і тоді Директорія не дала себе збити з пантелику, зі своєї угодівської позиції. І тоді вона ще вагалася стати на становище, на яким давно вже стояли совіти – на становище *національної* боротьби. Як за вічної пам'яті царату, як в юні дні флірту з російським лібералізмом, так і тепер уважали вожді нашої «революційної демократії» сі противенства, що вилилися вже в форму війни, за непорозуміння, за дефекти режиму, котрі, відповідно направлені, установили б найкращу згоду між «братніми народами». **Тоді** порозумінню цих народів перешкоджали «нововременці», *тепер* – як зі зворушливою щирістю стверджує Поприщін, – «п'ятаковці», а ні в якому разі не сам режим, не сама Росія! Як за часів Керенського, він і тепер готовий був зробити з України «виразника волі Росії». Чому ж би ні? Прецінь укладав же він ще перед повстанням договір із представниками совітської

²¹⁰ Для зовнішніх (інших) форумів; тут: для закордону. (лат.).

влади в Києві! Прецінь зроблено висланцеві Директорії в Москві «уважний і щирий прийом» (с. 223, III). Прецінь «бабуся» так перебралася в спідницю й хустину, що хіба лише ясновидець або «схоластик, занадто вже хворобливо перейнятий національним чуттям» (с. 43, I), міг би з-під бабусиної спідниці вгледіти вовчий хвіст... Ся москвофільська ідилія тяглася б не знати як довго, коли б їй не поклала край, з одного боку, Росія, що, на щастя, знала ліпше від наших угодовців, що її національні інтереси не дадуться погодити з незалежністю Києва, з другого боку, коли б, як свого часу Центральної Раді, Директорії не вказали її шляху самі народні маси. Тим часом політика Директорії йшла зигзагами. Коли ворожим до большевизму виявився навіть директоріяльний дивогляд, Трудовий конгрес, коли виявилось, що місцеві совітські організації, що їх насаджувала Директорія, відкидалися селянами і навіть міським робітництвом, як про це свідчить один із вождів наших есерів – ініціаторів цієї вакханалії (*La lutte sociale et politique en Ukraine*, Prague, 1919). Директорія зробила зворот праворуч – у сторону парламентаризму й Антанти. Але ця остання дуже добре зрозуміла, що новий крок українського уряду був такою самою особистою політикою *sauve qui peut*²¹¹, як і радянська політика угоди з німцями. А що Антанті бракувало сил, щоб, зайнявши Україну, бодай робити міну, що її визнається, то і одесько-антантська комбінація скінчилася таким самим фіяско, що й комбінація з «аптекарьськими помічниками». Відпускаючи «правий» кабінет і віддаючи владу заново скомпрометованим соціалістичним партіям, Директорія чітко задокументувала, що права комбінація була вимушена, і що вона твердо вирішила, як досі, так і на майбутнє, своїми блискучими експериментами пустити в непам'ять славу Буриданового осла; вирішила не звертатися консеквентно ані направо, ані наліво. А що накинута боротьба з большевиками вимагала свого продовження і все ж таки якоїсь стабілізації влади, то ця остання і перейшла силою факту до рук тільки одного з членів Директорії. Директорія ж як установа перестала існувати. Жозеф де Местр у своїй книзі «*Du rare*»²¹² говорить, що «*les révolutions commencées par les homes les plus sages, sont toujours termenées par les fous*» (революції, що зачиналися наймудрішими людьми, кінчалися зазвичай божевільними). Коли б прийняти, що повстання проти гетьмана зробили не Січові стрільці та збунтовані вже від кількох місяців маси селянства, а п'ятиголова Директорія, то до неї сі слова де Местра не стосуються, бо сю революцію почали ті самі люди, що її скінчили. Хіба лише до одного з них не можна застосувати нечемного епітета автора «*Du rare*». Се, власне, до того, котрий по упадку Директорії перебрав владу в свої руки. Йому закидається багато злочинів і дурниць, але він мав тільки одну-однісіньку хибу, котра, проте, в людині того становища, в котрім він опинився, важила більше, ніж сотки інших: се була слабка людина. Він мав ідейний запал і патріотизм, був великий артист і позер у душі, що в цьому випадку ніскільки не шкодило, і мав коли не енергію, то ту «хахляцьку впертість» у проведенні своїх цілей, котра могла допроваджувати ворогів до шалу. Але він був заслабкий. Він був запанібрата з оточенням, котре його висунуло, а сього юрба ніколи не дарує. Таких, як він, юрба може любити. Але кориться довший час, навіть ненавидячи, звичайно, иншим. Ось, наприклад, таким, як князь Дмитрій Ставрогін, до котрого говорить один із дійових осіб у «Бесах»: «Ви – мой идеал! Ви нікаво не аскарбляете, а все вас ненавидят. Ви смотріте всем равней і вас не баят... К вам нікто не падайдыот вас патрепаты по плечу. Ви – ужасный аристократ. Аристократ, кагда ідыот в демократію, обаятелен». Сього «обаянія» якраз не

²¹¹ Рятуйся, хто може! (*фр.*)

²¹² «Про Папу» (*фр.*).

мала людина, про котру тут мова. Він не став понад масою, залишаючись зв'язаним із нею тисячею ниток. Ні, він залишився в ній, залишився одним із них. Річ непроста для людини, що має аспірації вождя! Я бачив його колись, за Гетьманщини, у великій юрбі, тоді, коли він ще не став самостійною зіздуою, сяючи тільки в хвості якоїсь Великої чи Малої Ведмедиці, у величезному, святочно налаштованому натовпі, що оваційно його вітав. Я бачив, як він цілувався з кількома з оточення. В сей вечір я почав сумніватися в тій людині, в котру мені, *faute de mieux*²¹³, хотілося вірити. Бо народний вождь не сміє **цілуватися** ні з ким (річ йде, зрозуміло, про бридкішу половину людського роду). Він може когось **цілувати**, ніби спускаючись до нього, приділяючи йому ласку. Сього він не вмів. Був занадто їхній, аби не дозволяти клепати себе по плечі. Він мав у собі забагато старого «фільства» та «ізмів», забагато сентиментальної любови до народу, тоді як людині, яка хоче зробити щось велике, треба головню любити свою ідею. Се все не дало йому змоги зрозуміти, як треба, моменту, хоч він його розумів ліпше від багатьох, і хоч у нім було, попри всі його хиби, більше державного чуття, ніж у головах багатьох членів с.-д., с.-р., с.-ікс і с.-зет партій, разом узятих. Він знав, що треба змобілізувати український «шовінізм» і вести невблаганну національну боротьбу з усякою Росією. Знав, що лише ослабленням Росії та опертям на Європу можна будувати Україну. Він мав цивільну відвагу – річ надзвичайно рідкісна в нас – витягати всі висновки зі своєї політики, яких це жертв не коштувало б. Він рвав (хоч і не розірвав) із класовістю і провінційністю нашої політики. Був тим, котрому сю ідею боротьби з Росією в найнеможливіших обставинах вдалося зорганізувати і довший час вести, і тільки особиста задрість або тупість його противників може не признати йому цього. Але багато чого він не бачив. Не бачив, що часи Гарибальді минули, що сій силі, сій дикій енергії, котру розвинула большевицька Росія, треба було протиставити щось рівновартне. Але для сього в ньому було забагато м'якості і шляхетности. Так само і в політиці внутрішній бракувало йому того геніяльного «цинізму», з котрим ставився, наприклад, до своїх яacobінців перший Бонапарт. Він не розумів, що там, де йде про життя нації, півмірами не досягається жодних наслідків. Що у нас, як і у Франції, по Директорії повинен був прийти консулат, але не парламент, передпарламент, Трудовий конгрес або який инший дискутуючий, балакаючий і нікому не потрібний партійний клуб. Більше того, умови моменту були такі, що, коли б війна з Росією застала у Вінниці чи в Кам'янці якусь подібну до французької Ради п'ятисот колегію, то їй треба було б зробити її 18 брюмера. Він думав про се, але переговорював, втягаючи в справу ширші кола. Добре б удалися їхнім ініціаторам 18 брюмера, 2 грудня або 29 квітня, коли б вони тримали перед тим наради з партіями. Він дочекався розпаду збольшевиченої Директорії, замість взяти в цій справі ініціативу, робив «міністерські кризи», ухвалював «конституції» та пактував із «партіями» (що не раз зраджували справу) там, де вистачило б тільки злегка вдарити навіть не кулаком, а долоною по столі, щоб перекопати «громадську думку» в слухності своїх поглядів. Переконала ж колись анемічна Декларація Директорії маленьким натяком на «саботажників» наші праві партії в «правильності» своєї позиції. Переконали ж большевики наших боротьбистів! Але на цей жест він не був здатний, а коли навіть і робив його час від часу, розстрілюючи того чи иншого (хоч не завше тих, кого треба), то так перед тим своєю нерішучістю вимучував людей, що вони ще перед смертю божеволіли. Він мав усі задатки стати українським Монком, коли, на жаль, Україна не мала своїх Стюартів. Для того був лише розмах без удару. Початок без кінця. Добра

²¹³ За відсутністю кращого (*фр.*).

воля без тієї залізної волі, котру мусять мати люди, що мріють про великі цілі. Так сталося, що, незважаючи на скасування Директорії, влада не зробилася, як цього вимагав момент, одноособовою, а перейшла до рук двох партій – с.-д. і с.-р. В очах стороннього глядача ці партії вже досить себе скомпрометували, щоби грати заново роль у політиці. Події, однак, показали, що ніщо на Україні не є таким тяжким, як скомпрометуватися політичному діячеві або партії. Часом навіть найбільш героїчні зусилля в цьому напрямку не досягають ніякого наслідку. Так сталося і тепер: партії прийшли до влади знову. По всіх експериментах із большевицькою Росією, по всіх недвозначних проявах антибольшевицьких симпатій (з'їзди за Центральної Ради, навіть радянські, на Україні, вибори до обох Конституант, Трудовий конгрес, повстання) здавалося, що лінія української політики щодо Росії мусила б вияснитися навіть для соціалістів. Здавалося, було зрозуміло, що російській національній ідеї на Україні треба було б протиставити такий самий упертий і безпardonний націоналізм, знаний у соціалістичному жаргоні під іменем шовінізму, який робив дива в Латвії, Естонії, Фінляндії, Франції, Сербії, Польщі та Грузії. Націоналізм, котрий, боронячи свою землю від «зайдів», відчував наш селянин. Але власне суспільну вагу цього чинника важко було зрозуміти і соціалістам. Б.Лімановський сказав колись, що польський соціалізм – се патріотизм, розпечений до червоности. Червоний прапор наших соціалістів був, навпаки, старим триколовим російським, з котрим вони парадували ще вчора і котрому большевики віддерли білу і синю частину, не роблячи його від сього менш російським... Лінія політики диктувалася самими обставинами. Треба було по занепаді Австрії та ослабленні Росії всіма способами підтримувати від занепаду новий блок проти Росії – від Фінляндії через Польщу до Чорного моря. Треба було використати антиросійський настрій Румунії та Польщі. Треба було всіма способами допомагати тому, щоб із обох тенденцій закордонної політики сих держав – антинімецької та антиросійської – перемогла остання. Треба було для цього не порушувати справи Бесарабії, та коли Біла Русь не потрафіла б виявити державного хисту, навіть відкривати в сьому напрямку перспективи для польської експансії, котра в сій країні все ж більш бажана, як російська, хоч би для того, що ангажує раз і назавжди польську політику в усякі протиросійські комбінації. Треба було використати слабкість у суті речі осамітненої Польщі, посвареної майже з усіма сусідами, яка не мала підтримки Англії і мала розбіжні інтереси з Малою Антантою, аби нав'язати з нею добрі взаємини, тим більше, що привид російсько-німецького союзу, небезпечного також для нас, повинен був би нас навчити ліпше розуміти не лише антиросійську, але й протинімецьку тенденцію польської політики, як і антилитовську, бо ся остання також перестала бути байдужою нам із хвилиною, коли Литва почала кокетувати з Москвою та Берліном. Треба було вже раз і назавжди зрозуміти, що нам потрібна не сильна Росія, але сильна Європа, що остання не опиратиметься за всяку ціну постанові нового політичного центру в Києві, як Росія. Треба було зрозуміти, що французький «імперіялізм», оскільки він виступає проти політики німецько-російського зближення, – позитивний чинник для нас. Що ні Антанта, ні Польща, ні Румунія не валили б української держави, що се робила б напевно і лише Росія. Що політика «соборности» проти суверенности (а вона все мусить йти проти суверенности) так само наївна, як була б нею політика балканських слов'ян, коли б вони хотіли малу Сербію та малу Болгарію (перед 1912 р.) прилучити назад до Туреччини в ім'я «з'єднання» цілого сербського, взглядно болгарського народу. Що навіть хвилева невдача орієнтації на Європу ніскільки не нищить правильности цієї орієнтації взагалі, як не знищили її ні невдача

Сагайдачного під Москвою, ні Мазепи під Полтавою... Офіційна наша політика, політика Директорії йшла інстинктивно і зигзагуючи в цьому напрямку, але під фатальним впливом керуючих соціалістичних партій безперестанно робила екстратури. Не вміючи відділити справи України від справи Росії, вони схилили чоло перед кожною вигаданою в Москві «інтернаціональною» доктриною, за якою ховався національний інтерес Росії: чи се йшлося про «єдиний революційний фронт», чи про «німецьку небезпеку», чи про «антантський імперіалізм». Дійшло до того, що проводирі українського соціалізму засвоїли не через страх, а через совість навіть лєнінську ідею «визволення» азійських народів, спускаючись до становища сих українофільських дурників старої дати, що, замикаючи очі на російську політику на Україні, приплескували «визвольній» акції Росії на Балканах... У країні сі соціалісти відзначалися рецидивом большевикоманії, ускладнюючи, як лише могли, боротьбу війська і нації з Росією, висловлюючись на незчисленних «нарадах» та «конференціях» усіх міст Волині й Поділля за «совітську владу». Кілька разів пробували навіть робити повстання на користь Росії, закладаючи «комітети зради», пардон, «спасіння республіки», заводячи «ревкоми», зачинаючи деморалізувати большевицькою пропагандою навіть Галичину, як се робили «світила» галицької та буковинської соціал-демократії, котрі за се дістали теки міністрів у полонофільському, антибольшевицькому кабінеті, роблячи такі підлі, нікчемні та провокаторські виступи, як поміч росіянам проти української армії восени 1920 р. у Галичині, розкладаючи своєю пропагандою армію, або, як деякі «незалежні» та «боротьбисти», переходячи відверто до табору ідеологів російської Чрезвычайки. Вони звали се компромісом, не вміючи добре відрізнити компроміс від компрометації. Вони прикривалися обставинами, забуваючи, що бувають, як казав Берне, *невільники обставин*, котрі не втрачають права називатися порядними людьми, і *лакеї обставин*, котрих може виправдати хіба лакейська совість... Своїми компромісами і своїм лакейством вони великою мірою загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту і значною мірою полегшили роботу Росії на Україні.

За кордоном робота сих політиків йшла ще ліпше. Се була робота офіційна і неофіційна. Першу робили послані спеціально Директорією екстраординарні і просто ординарні дипломатичні місії, що етаблювалися в різних європейських центрах. Ці місії, послані до країн Клемансо, короля Альберта, Лойд Джорджа та інших, дістали від тодішнього міністра закордонних справ Високої Директорії наказ «високо держати» в сих країнах «прапор соціалізму» і, між иншим, добиватися визнання української простонародної республіки. Початок їхньої діяльності був, можна сказати, блискучий. Про них заговорили всі в Європі, а часописи друкували про них (переважно в *chronique scandaleuse*²¹⁴) цілі колонки. Поминаючи кілька світлих винятків, ділилася корпорація, що займалася закордонною політикою, на дві категорії: перша, що трималася думок виховавців Гаргантюа, за якими «soy... reigner, laver et netoyer étoit perdre temps en ce monde» (причісуватися, митися і чепуритися – означало тратити час на сім світі). Що треба лише займатися божественною справою служби рідному краю, причім, подібно до раблевського монаха, також плутали цю божественну справу, цей *service divin*²¹⁵ із *service du vin*^{216**}, відсвіжуючи у вдячному закордонні призабуті спомини про перших висланців московського царя. Друга категорія не тільки не підтримувала гадку першої, але, навпаки, була переконана, що

²¹⁴ Скандальна хроніка (фр.).

²¹⁵ Служба Божа (фр.).

²¹⁶ Служба вином (фр.).

«причісуватися, митися і т.д.» – єдине, гідне дипломата, проведення часу, котре ще до того забезпечує повний успіх справі. Що займатися чимось іншим – недозване марнування часу. В одному обидві категорії цілком погоджувалися одна з другою: обидві були певні свого провіденційного значення для України і тяжкої конечности нести для неї свій важкий хрест. Мабуть, цим пояснюється і засвоєна в нас у дипломатичній службі, зрештою, знана тільки в судівництві, засада невіддалимости з посади. Щоби сказати правду, цю певність щодо свого великого післанництва мав наш дипломатичний корпус не відразу. Цілковито неправдиве твердження, ніби переконання в своїй непомильності кожний наш дипломат отримував від народження. Спершу вони не чулися покликаними і, як Сганарель Мольєра, не раз зверталися до своїх мучителів із благальним запитанням: «Скажіть на Бога, панове, чи ви не помиляєтеся? Чи, напевно, я лікар, пардон, дипломат?» Але дружний хор партійних товаришів розвіював сумніви, і вони, ці дипломати, мимоволі бралися за свою роботу з апломбом мольєрівського «*Médecin malgré lui*»²¹⁷, дивуючи не згірш, як останній своєю латиною, своєю політичною штукою весь світ... Зрештою, відповідальности за цю штуку вони на себе, як і Сганарель за свою, брати не могли. Як цей останній, зможуть вони на Страшному Суді відповісти суворому прокураторові: «Не знаю, звідки прийшла до них (до тих, хто послав їх) ця фантазія, але коли побачив, що вони за всяку ціну хотіли, щоби я став дипломатом, я вирішив стати ним»...

Усі вони були великі демократи і мали страшний потяг до титулів. Як провінційний французький буржуа до стрічки почесного легіону, причім, за браком титулів правдивих (звідки їх у демократичній державі взяти?), користувалися вигаданими, виписуючи їх усіх на візитівках, котрі подавали закордонним «колегам», які їх приймали або не приймали. Один ставав таким легким способом доктором, другий – професором і т.д. Перший титул вибирали найчастіше, але й другим не гребували. В Сполучених Державах Америки і тепер ще існують університети, де можна навіть заочно купити докторський, а кажуть, що й професорський титул. Оповідають, що один янкі звернувся до одного з таких університетів із проханням виділити докторський титул його коневі, але дістав відповідь, що хоч університет і роздає інколи титули ослам, але коням ніколи... Очевидно, недавньому защеПЛенню свободних американських звичаїв на визволеній Україні треба завдячувати також колосальне збільшення в нас в останні часи числа професорів. Але, як сказано, користали з того привілею переважно дипломати, та й то лише перший час, бо по кількох місяцях блискучої кар'єри такий політик мав уже від вдячного рідного краю цілу низку титулів, котрі, з додатком *ancien*²¹⁸ видрукувані один за одним, викликали правдиву констернацію, а, як думали носії цих титулів, навіть поважання в закордонному політичному світі. В своїй політиці всі ці *ancien*'и, всі ці «бившіє люди» вражали широтою розмаху. Одні, як плела чутка, видалені за межі держави, при котрій були «акредитовані», виповідали їй війну, на превелике здивування свого уряду. Другі по недовгій розмислі перемінялися нагло з представників України, які вели війну з большевиками, в представників большевиків. Треті просто переходили на бік Росії, «визволительки зарубіжних галицьких братів», мавпуючи старого Дудикевича, відкриваючи обійми Денікінові. Четвертих, на котрих тяжів неспростований публічний закид підтримання «федералістичної» політики гетьмана (див. «Хліборобська Україна», с. 75), призначали на одну з найвідповідальніших дипломатичних посад

²¹⁷ Лікар мимоволі (фр.).

²¹⁸ Давній (фр.).

– для оборони не «федерації» з Росією, але суверенної України. П'ятий представник «меншости» усилено конферував із прибічниками Денікіна за кордоном, і за це був призначений послом до найважливішого тепер політичного центру в Європі, і т. д. до безконечности. Чужинці, придивляючись до цієї політики, мали враження, що знаходяться на балі-маскараді, оточені «прекрасними незнайомками», правдивого обличчя котрих ніяк не можна розпізнати... Армія, котрій «дипломатичні» і «закупочні» місії мали полегшити її тяжке завдання, надаремно чекала на їхню поміч, на поміч людей, котрі свої партійні гасла: «Пролетарі, єднайтеся!», «У боротьбі здобудеш право своє!» – давно замінили на нове: «O cives, cives, pecunia quaerenda primum est!»²¹⁹ Додати до цього згадані вище «дипломатичні» подвиги, що заповняли сторінки берлінської, віденської та паризької *chronique scandaleuse*²²⁰, і будемо мати образ дипломатичної роботи посланців Директорії за кордоном. Хоч, правда, щодо останнього, то вони не були винні. Як Дон Жуан Хосе Сорило, міг кожний із них сказати про себе: «Світ є свідком того, що я не маю облуди. Хіба я в тому винен, що, де не прийду, приходять зі мною скандал?»

Неофіційна праця українських посланців за кордоном, або, краще сказати, праця неофіційних посланців, перевищувала найбуйнішу уяву. Берлінська група укр[аїнської] соціал-демократії приймала резолюцію на користь окупаційної російської армії. Дон Кіхот українського комунізму називав «значну частину» тих, що зі зброєю в руках боролися за свободу свою і рідного краю, з властивою собі елеганцією стилю «безсумнівними падлюками» (америк. «Свобода», ч. 108, 1920 р.). А його вірний Санчо Панса запевняв німецько-мадярську публіку, що «ніхто на Україні не боїться злуки з Росією» та що така злука «може нам лише бути пожаданою» («Die Ukraine», Budapest, 30.IX.1919 р.). Інші знову запевняли міжнародний пролетаріят, що проголошення непідлеглої України настало тільки *contre soeur*²²¹, бо лише тоді, коли стало зрозуміло, «що всі зусилля партій щодо утворення федеративної Росії не вдалися» (див. Меморандум Укр[аїнської] с[оціал]-д[емократії] на інтернаціональний соціалістичний конгрес у Люцерні, («Вперед», 1.X.1919 р.), а один із українських делегатів на цім конгресі повчав згодом румунів, що «він знає, що більшовики жаліють про своє торішнє ставлення до українців», і що Україна, як тільки її займе армія Бронштейна, «стане знову свободною» («Clopotul», 21.XII.1919 р.). Оргії злочинного тупоумства справляла і галицька соціалістична преса, особливо ж її головний орган. Його пропаганда на користь Росії була така витривала, що, якби окупанти України мали намір заложити у Львові більшовицьку «Прикарпатську Русь», котра баламутила б громадську думку країни, обробляючи її на користь Росії, то вони, безперечно, мусили б доручити це славне завдання центральному органу української соціал-демократії у Львові. Згодом цей шановний орган доручав Польщі визнати «суверенну Українську Радянську Республіку й укласти з нею почотний мир» («Вперед», 5.IX.1920 р.), в той час, коли проти цієї «суверенної української республіки» вів збройну боротьбу український народ. У другому числі переконає свою публіку соціалістична «Прикарпатська Русь», що визнання міжнародного пройдисвіта Раковського головою українського уряду було б «важливим елементом у творенні української державности» (8.IX.1920 р.). Далі Совітська Росія та окупована нею Україна трактуються як «союзники, проти котрих скерована світова реакція», а на звістку, що більшовицький Муравйов-Вешатель у

²¹⁹ О громадяни, громадяни, найперше треба шукати грошей! (лат.).

²²⁰ Скандальна хроніка (фр.).

²²¹ Проти серця, проти волі (фр.).

Києві «торжественно зобов'язався не втручатися у внутрішні справи України», соціалістичні редактори впадають просто в телячий захват! (10.I.1920 р.). Потім наводиться провокаторська, брехлива, розрахована на безмежний ідіотизм читачів заява Троцького про незалежність України під заголовком: «Троцький – за незалежну Україну!» («Вперед», 21.XII.1919 р.) – без жодної примітки редакції, котра тут же офірує окупантам Україну як «спільника з невичерпними запасами» (17.I.1920 р.), тій Росії, в котрій «пролетаріят повинен шукати взірців» (13.VIII.1920 р.). Ще далі наводиться мирова пропозиція російського генерал-губернатора в Києві до Польщі під заголовком: «Третя *українська* радянська мирова нота» (18.III.1920 р.). І це пише та сама газета, що дістала б спазми злости, коли б хтось наважився називати *українським* уряд, котрий, припустімо, постав би у Києві з панів Дем'янчука, Кона або хоч би Дашинського... Так із дня на день широку публіку переконували, що Україна властиво вже постала, що купка російсько-румунсько-жидівських авантюристів, що нищать вогнем і мечем країну, – її правовитий уряд, що люди, які борються за визволення України від ярма зайдів, – се просто психопати. Так вмовлялося в загал, що провокаторські пропозиції Росії щодо миру, котрі робилися лише за засадою *reculer pour mieux sauter*²²², – щирі пропозиції, і що єдиними противниками миру всього світу є власне ті, хто бореться проти окупантів. Так ширилася з дня на день, з місяця на місяць злочинна робота деморалізації та дезорієнтації, котрій могли б позаздрити платні агенти Росії. Так у час, коли ті самі орди калмиків, китайців та інших комуністів, котрих уже бачила Галичина в 1914 році, знову лізли за Збруч, щоб знищити культурний доробок нації та її інтелігенцію, цьому поході приплескувала купка божевільних, що називала себе українською партією і що, напевно, була б образилася, якби її назвали справжнім ім'ям... Се не означає, зрештою, як необізнаний із психологією цих людей міг би подумати, що вони вимахували тільки червоною хоругвою. Далеко від того! Не лише в наступному, але й в одному і тому самому числі шанованого часопису можна було прочитати також випад проти большевизму та його апологію. Це була просто якась проституція думки, що віддавалася всяким ідеологіям, нотуючи «з дневникарського обов'язку» найбільші дурниці без найменшого слова критики. Коли соціалістичним редакторам протягом цілої їхньої «освічуючої» діяльності вдалося в головах своїх читачів зробити таку саму саламаку, яка панувала, замість переконань, у їхніх, то потрібні будуть роки невисипущої праці, щоб направити деморалізаційну «працю» соціалістичних політиків цієї доби! Не знати, яку зарплату дістануть вони від збаламученої ними суспільності, але, що кожний із них заслужив на орден «Красной Звезди» із власноручним написом Нахамкеса: «От благодарной єдиной і неделімой Расії», це певно. Особливо ж заслужив на цю почесну відзнаку Мальбрук українського комунізму, що, повернувшись із походу, видав лист до мертвих, живих і ненароджених земляків своїх на Україні і не на Україні сущих. Ся його подорож – се була велика спроба, на вислід котрої із затаєним віддыхом чекали всі наші комуністи; спроба «примирить с собою правительство», як хотів свого часу зробити Костомаров, а за ним і «найбільший» наш історик, що з юнацькою моторністю протягом найкоротшого часу проробив карколомну еволюцію від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з бодем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу – до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду. Але химерна доля хотіла, щоб у своїх заходах примирити українство з Росією комуністичний Мальбрук не досяг більшого щастя, ніж його славні попередники. Ох, хто ж його знав, хто ж міг думати, що

²²² Повернутися для кращого стрибка (щоб розігнатися, аби краще стрибнути). (*фр.*)

там – усе, але то все зовсім инакше виглядає, як уявляв собі жадібний до влади Мальбрук?! Прецінь він «мав змогу познайомитися тільки з **декларативною, програмовою стороною** діяльності керуючої партії», як нещаслива Маргарита, котра лише тоді познайомилася з недеklarативною стороною діяльності Фавста, коли було вже запізно... Наївна Гретхен і «чесний із собою» Мальбрук чули тільки «солодкозвучні» серенади Фавста і Леніна, а не бачили того Мефіста, котрий був видний усім несліпим глядачам драми. Незважаючи на терор над селом, Мальбрук «вірив, що Комуністична партія України... походить із широких пролетарських мас села і міста». Він та його вірні, кажучи словами його ж однодумців («Нова Доба», цит. із «Волі», т. I, ч.3), «ведені за ніс усякими лавочниками (себто крамарями) революції, приймали в найкращій вірі декларативну сторону російських комуністів із розбалушеними очима і роззявленими ротами»... Отверезіння прийшло, і, викинутий за двері большевицького раю, наш Мальбрук міг повторити історичні слова: «Все втрачено, окрім честі», як сказав шулер, спущений сходами вниз. Але виявилося, що і цей досвід пішов намарно. Правда, в листі до народжених і ненароджених були скарги і квиління на «централізм» (нотки, знайомі ще від 1905 р. і раніше), але винна в усьому злі була не Росія, навіть не режим, а його хиби: «п'ятаковщина», «централізм», незвертання уваги на «особливості українського життя», різні «помилки», але, зрештою, ніяка інша партія, як Комуністична партія України, вирятувати не потрафить. Отже, нема Бога, окрім Бога, а Магомет – пророк його! Сьому Богові треба було молитися, йому приносити в жертву **все**: власну державність, суверенну волю демократії, ба, коли буде треба, навіть і **мову**. До цього останнього, правда, сам Мальбрук не добалакується, але з тим більшою відвагою робить це один із «малих цих», людина, правда, зламана життям, але в своєму соціалістичному фаху, з безперечною ерудицією, з поважними супроти своєї партії заслугами і, що особливо в цьому випадку пікантно, людина з виробленим національним почуттям. Незважаючи на це, він пише (цит. із «Народного Слова», 28.X.1920 р., Пінсбург), що відданість наших соціалістів духові інтернаціоналізму була така велика, що «коли б із Москви прийшов указ на Україну в інтересі оборони обох радянських республік, в інтересі перемоги над Польщею, в інтересі революції скасувати в Українській Радянській Республіці не тільки такі комісаріати, як господарства, військовий, шляхів і т. д., але й комісаріат освіти, мало того, коли в цих інтересах треба було **б скасувати українську мову на Україні**..., то українське робітництво і селянство ... були б і на цю жертву пішли»... Навіть того, хто стоїть на боці, бере лють! Виявити стільки відданості «інтернаціональній» ідеї, стільки невольницької готовності торгувати своєю гідністю і честю нації, – і, замість похвали, дістати такий жорстокий удар! А удар, що дістав Мальбрук із товаришами в Москві, був справді тяжкий, від котрого, на щастя, довго не прийде до себе мальбруцька партія...

C'est un coup bien rude

Rude a recevoir

Malgré l'habitude

Q'on peut on avoir...²²³

Хоч, з другого боку, наївно було б думати, що цей експеримент відбере у скомпрометованого божка всіх його учнів, таємних і явних. Він «покаявся», і в ім'я «щирос-

²²³ Це був надто жорстокий удар, Заважкий, щоб витримати його, Всупереч звичці, Яку ти можеш мати...

ти», коли не в ім'я розуму, вірні вернуть до нього. Бо він належить до тієї, оспіваної Салтиковим, породи «іскренніх лунов», котра так часто здibuється в нас. «Лічно, – пише про них Салтиков («Благонамеренные речи»), – каждый із етих гаспод может визвать лиш ізумленіє перед безгранічностю челаवेशкаво тупоумія», але все претендуватиме на провід в нації «во імя какой-то лічної іскренности («честности з собою»), до каторой нікаму нет дела і перед каторой, тем не менее, сотні глупцов астанавліваються с разінутими ртами: «Ето, дескать, іскренность, а іскренность надо уважать»... Коли се правда, комуністичний август ще довго лишиться «улюбленцем публіки», котру разом із собою ще не раз викупає в «багні смердючім», що здаватиметься йому прегарним озером.

Слідами соціяльних демократів і комуністів ішла в нас і друга, близька їй партія, – партія соціяльного непорозуміння, або, як вона сама себе називає, партія «соціялістів-революціонерів». Проводирі цієї партії також не раз і не два відважно виступали ділом і словом проти російського комунізму і його «політики» на Україні, але лише щоб перестерегти Росію перед «похибками» режиму і полегшити для себе «пріміреніє с правительством». Старий лакей московського лібералізму, а згодом шеф партії соціяльного непорозуміння, каже виразно, що «які б не були похибки большевицьких провідників на Україні, як би не вилазила Україні боком діяльність їхніх агентів, належить всяко оминати конфлікт із большевизмом, шануючи загальнолюдську вагу» експериментів кремлівських садистів! («Укр[аїнський] Голос», 11.VIII.1920 р., Вініпер). Иноді радить здитинілий есерівський Далай-Лама перейти навіть в опозицію до Росії, але не в ім'я інтересів України, лише «щоб принаймні зберегти в очах української людности від компрометації комуністичні гасла, відділяючи їх від хибної централістичної політики російських большевиків» (там само, 28.VII.1920 р.). Можливо, що се есерівським політикам і вдавалося, але що їм не вдається ніколи, то це «зберегти в очах української людности від компрометації» себе самих і свою партію. Та над цим головний хамелеон партії не думає. Як давніше його головною ціллю було погодити українську національну ідею з ідеєю російської державности, так і тепер. Тоді він закликав уряд до поступок, лякаючи, що «помилкова» політика російських правлячих кіл пожене Україну на шлях *революції*. **Тепер** він звертає увагу Конів, що їхні «похибки» кинуть Україну на шлях контрреволюції («Укр[аїнський] Голос», 27.XII.1920 р.). І тоді, і тепер інтереси російської державности були для нього на першому плані. В конфлікті Росії з Европою він усе радив вибирати першу, все одно, чи царську, чи «буржуазну» Керенського, чи большевицьку. Як для ідеолога нерозвиненої верстви або племені, для нього національні і політичні домагання були «побічними» («Борітеся – поборете» і т. д., ч. I, с. 17), а проголошення незалежности зовсім не було таким уже неминучим. «Проголошуючи сю незалежність, ставилося величезну крапку над «і», *може, більшу, ніж треба було*». Бо все, що потребував український народ, «можна було забезпечити і в *федералістичній формі*». Що ж до незалежности, то «це гасло було підхоплене *гіршими елементами* української людности, *елементами бандитськими*» (там само, с. 47). Під сим оглядом, отже, обидва провідники обох наших соціялістичних партій виявляють зворушливу тожсамість переконань. «Падлюки» і «бандити» – ось хто, виявляється, хотів будувати непідлеглу українську державу... Відкриття цікаве, але не нове. До нього додумалися вже давно і «Кієвлянін», і «Новое Время», а згодом і Троцький, і Ленін. Для всіх них основне завдання – се боротьба з тим «бандитизмом». Для всіх них єдине джерело культури і поступу – се Росія, з котрою наші соціялісти принципово «відкидають боротьбу, явну і таємну» (там само, с.

48), ні словом, ні помислами. Думати, що щастя країни можна досягнути в боротьбі з Росією – се наївна похибка. Навпаки, виявляється, що «без порозуміння з Росією» цього добитися не можна (там само, с. 48). Особливо ж без порозуміння з більшовиками, бо посивілий на службі московським панам лакей *«вдячно»* пам'ятав, що з російських партій самі тільки більшовики ще перед революцією визнали за Україною право на самовизначення» (там само, ч. 2, с. 5), а Троцький своїми заявами «давав надії на щире порозуміння»... всім, кому довголітня праця або інші причини висушили мозок, коли він у них був. Зрештою, суть нашої політики – це ніяка не самостійність, головне – «вивести на шлях світової революції» Україну, на шлях «загальнолюдських культурних інтересів», котрі, як на диво, стало покривалися з російськими. Не инакше думав і безсмертний Тарас, котрого «соціалісти з повним правом можуть уважати своїм апостолом і пророком» (там само, ч. 1), хоч він ніколи в Центральній Раді не сидів і з Коном переговорів не провадив. Отже, завше з Москвою, «куди з вірою і любов'ю (але, певно, без софії) дивиться весь трудовий світ» (там само, ч. 2.). Таке було гасло «товариша» екс-голови Центральної Ради. А коли, прислухаючись до гуку невгаваючих повстань на Україні, стара Європа зачала відсвіжувати напів забуті історичні спомини, а в Україні бачити правдиве забороло проти реакційної царської чи совітської Росії, – в сей момент не завагався здитинілий провідник партії соціального непорозуміння поклястися в органі російського жида Рапопорта, в паризькому «Юманіте», що проти коханої Росії Україна ніколи не піде... Як кілька років тому, коли шановний діяч запевняв редакторів «Речи», що на царат Україна ніколи руки не піднесе, ніколи не піде проти свого укоханого «атечества». Даремна праця. Бо що есерівський патріярх, посивілий у боротьбі за соціалізм, промовляє від імені України – хто йому повірить? Що говорить від імені своєї партії? Напевно, але хто і коли осуджував її вождя за пересажене почуття власної та національної гідності? Хто сумнівався в його та його товаришів вірності «соціалістическому атечеству»? Хто не знав, що їхньою мрією завжди було привести Україну в «федерацію» совітських республік, сього блискучого товариства, до котрого під егідою Росії належать уже такі культурні нації, як башкири, татари, киргизи, чуваші, карели, вотяки, черемиси, калмики, азербайджанці, хівінці, бухарці та хорузмізи? Чи се не була б велика шана, якби й нас до сього товариства, до цього нового і цього разу вже правдивого соціалістичного Інтернаціоналу, зволили прийняти? І чи задля такого великого щастя не варто, як казав колишній провідник галицької соціал-демократії, навіть рідної мови відректися, а замість неї засвоїти одну з «федеративних»? І чи сей Інтернаціонал не криє в собі набагато більше виглядів соціального поступу, ніж такі варварські країни, як Англія або Франція?

Я був би несправедливим, коли б захотів твердити, що славні діячі славної партії соціалістів-революціонерів завше вели одну лінію в своїй політиці. Се вони робили ще менше, ніж їхні соціал-демократичні компаньйони. Правда, думати логічно жоден із соціалістичних Аяксів не умів. Се була вже їхня органічна хиба. Але все ж їм не бракувало здібности відрізяти гусяче пір'я від камінного муру, особливо, коли вони стукалися об нього головою. Але, зрозуміло, не перед цим. Перед сим вони, подібно до вже згаданого Мальбука, звертали увагу тільки на «декларативну сторону». На *«неясні звістки»* про побачення есерівського патріярха з Коном у Берліні, на «звістки з Києва про зменшення терору», на *«наказ»* Троцького російським військам на Україні», на *«визнання»* Ленініним помилок московської совітської політики на Україні» і т. д. (Лист до парт[ійних] товар[ишів] УПС.-р. комітету кам'ян[ської] орг[анізації] («Воля», т. I, ч. 7.VIII.1921 р.). Заяви, звістки, чутки,

плітки, власні бажання – ось на чому будували свою тактику дві соціалістичні партії на Україні, допроваджуючи країну до загибелі, а себе – до морального банкрутства і політичної компрометації. Аналізи політичної природи якоїсь (у цьому випадку большевицької) нової системи і наслідків, що з неї випливали, базування на цьому власної тактики – на цьому не розумілися наші баби Палажки від політики. Вони не були «доктринерами», і найдурніший провокаторський жест Леніна, «заява» про мирні наміри, «визнання» самостійності і т. д., діяли на соціалістичних Мальбруків, як сало в пастці на мишей. За ґратами вони «спостерігали» свої похибки і «ка-ялися», але лише до нової спритної провокації противної сторони, і, об'єктивно беручи, їхня діяльність в останні часи служила тільки зміцненню та утриваленню московського панування на Україні.

Повне банкрутство не лише їхньої всієї дотеперішньої політики, але також і їхньої вихідної точки вони мусили нарешті самі визнати. Вони самі визнають, що їм не вдалося захопити провід національним рухом на Україні «через несприятливі умови революційної боротьби на Україні і, насамперед, окупації України Світською Росією», через що був порушений «нормальний розвиток класової боротьби на Україні», а маси «здеморалізовані», «відірвані від їхніх справжніх провідників» і кинуті «в бік контрреволюції» («Борітеся – поборете» і т. д., ч. 5, с. 48). Іншими словами, їм, соціалістам, не вдалося провадити масами просто через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними, фантастичний «класовий» характер, а такий, який і повинна була для кожного несліпого прийняти, – характер *расової, національної* боротьби. Претендувати, що справа соціалістів не вдалося лише через ненормальний біг подій, – це все одно, якби пацифісти і прихильники вічного миру пояснювали своє і своєї доктрини банкрутство не їхньою непристосованістю до життя, але тим, що розвиток міждержавних відносин «прийняв ненормальний характер воєнних конфліктів»... Якби ж він цього ненормального характеру не прийняв, пацифісти, «справжні провідники» народів, напевно, «взяли б державне будівництво в свої руки», так само як і соціалісти-революціонери, якби прокляте життя не захотіло йти дорогою, іншою від приписаної наївними адептами наївної концепції... В своїй, повній грації, наївності панове «революціонери» навіть не розуміють, що коли тут можна говорити про якусь ненормальність, то тільки про ненормальність їхніх розумових здібностей. Одному з делегатів еспанської соціалістичної партії, що говорив із Леніним, цей останній сказав (див. «Times», 20.I.1921 р.): «Ми ніколи не говорили про свободу. Ми виконуємо диктатуру пролетаріату в ім'я меншості, бо селянський клас – не пролетаріат і ще не є з нами. **Ми виконуватимемо диктатуру над ним, поки він не скориться**». Так про наміри Леніна мусив думати і всякий, хто мав несоціалістичний мозок у голові, і тому кожний, хто хотів, як це робили соціалісти, погодити совітський режим із інтересами більшості української нації, був або прибічником російської диктатури над нашим селом, або, м'яко кажучи, безконечно наївною людиною. Як між сими двома категоріями «політиків» поділяються наші соціалісти, не моя справа вирішувати. Але одне певне, що і одні, і другі об'єктивно допомагали скріпленню московської диктатури і державности на Україні. Сієї їхньої «заслуги» перед нащадками історія не забуде...

Мало-помалу вернулися на лоно «спільної батьківщини» і жидівські соціалісти на Україні. За компетентним свідомством одного жидівського політика у «Волі», жидівське робітництво внаслідок останньої кризи готове було стихійно кинутися в обійми большевизму, шукаючи в ньому шляхів до радикальної зміни того соціального й економічного рабства, що є неминучим наслідком перебування жидів на чужих теренах,

між чужими більшостями; жидівське робітництво дивилося на совітську систему на Україні як на найскоріший шлях до соціалізму. І справді, незбитим фактом є, що майже всі найвпливовіші жидівські партії погодилися і пристали до большевизму, а з ними, за свідченням того самого автора з «Волі», і жидівська інтелігенція, згодувала за владою, бо досі все була віддалена від державного механізму. Констатуючи ці, зрештою, і без того відомі факти, автор висловлює навіть побоювання, що його земляки зачнуть із занадто великим поспіхом хапати комуністичні посади і не зуміють затримати необхідного такту в міжнародних відносинах, викликаючи антисемітський настрій серед людности. Побоювання автора значною мірою вже оправдалися, і великий відсоток жидівських соціалістів перейшов на бік большевицьких Муравйових-Вешателів на Україні або, вживаючи евфемічну термінологію паризької «Жидівської Трибуни» (ч. 59, 1921 р.), – на бік ... «романтиків» і «утопістів».

На превелике диво, загальна прострація, в яку почала впадати наша інтелігенція, не пройшла без сліду і для наших правих, націоналістичних кіл. Незважаючи на досвід минулого, давнього і недавнього, в опублікованій у 1921 році програмі наших «хліборобів-державників» зустрічаємо такий уступ: «Наше географічне розташування, спільне історичне минуле (sic!) і спільні економічні інтереси (?) вимагають, щоб ми з **Росією** та Білоруссю (мабуть, із Білою Руссю?), як зовсім окрема та суверенна Українська Національна Держава, уклали **тісний мілітарний та економічний союз**». Про той самий союз говорить ще раз нижче (див. «До українських хліборобів», вид. ініціативної групи «Україн[ського] союзу хліборобів-державників», Відень, 1920 р., с. 9 і 13). Що се? Ляпсус? Певно, ні, бо він повторюється. А коли так, то чи думали щось автори цієї наївної книжки, коли цей уступ писали? Яке спільне історичне минуле з Росією в країні, половина якої належить до неї **як її складова частина** заледве двісті років, а друга – сто і кілька? І навіщо нам економічний та мілітарний союз із Росією? Коли для того, щоб в ім'я преславної програми «соборности» привести з поміччю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бессарабію, створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки їй закабальючи, то нащо всі ті фрази про Суверенну Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Коли ж ні, то нащо ся москвофільська фразеологія? Тим більше, що в наші часи «тісний союз» і «федерація» – се такі нюанси, що дуже скоро переходять один у другий?! На подібні манівці збочує наша «права» ідеологія не тільки в наведеному прикладі. З другого джерела довідуємося, що **суто російська концепція** мобілізації народів Азії для зміцнення Росії та для ослаблення Європи, а з нею також і нас – се геніяльна ідея, варта уваги (див. «Хліборобська Україна», збірн. I, с. 90); що про європейську культуру, від котрої єдино може нам прийти рятунок, можна говорити тільки в знаках наведення, ба, що її загибелі треба навіть бажати, як сього бажали російські слов'янофіли і большевики (там само, с. 98). Подібна саламаха, яку знаходимо і в головах наших соціалістів, те саме безкритичне засвоєння московських доктрин, ті самі нотки, що звучали в федераційному маніфесті гетьмана.

Під гіпнозом москвофільства опинилася також Галичина, де воно в наші часи переживає свій Ренесанс, що викликає в пам'яті «незабутні» часи Дудикевича і Глібовицького. Тут ми маємо справу з типовим маломістечковим патріотизмом, що ідею нації замінює «ідеєю» провінції, що за деревами не бачить лісу; з явищем, котре Стендаль в італійців називав *patriotism d'antichambre*, передпокойовим патріотизмом, що інтереси свого шматка землі ставив вище за інтереси нації. Єдиною мудрістю їхньої політики цієї доби було: «Хоч гірше, та інше!» Все ліпше від того, що

є. Большевики, правда, не принесуть нам повного національного визволення, але, коли б се сталося («визволення» большевиками), мали б принаймні одне – «факт об'єднаного і одноцільного фронту» («Український Прапор», 4.XII.1920 р.). Яка шкода, що Росія ще за Катерини не забрала Галичини! Бо тоді політичні нащадки Кониського вже від 120 років розкошували б «фактом об'єднаного фронту», а навіть би дочекалися визволення селян у 1863 р., а конституції – в 1905 р., замість 1848 року... Що то були б за щасливі часи! А ще ліпше, коли, «перекотившись через Кавказ, большевицька струя піде на Персію, Месопотамію та Індію... і зачне стукати до порогів великих англійських володінь в Азії», «бо це зверне нарешті очі коаліції на нас» (там само). І яка шкода, що ми досі цього не знали, що тільки зміцнення Росії коштом антантського «імперіялізму» прискорить визволення української нації! Тоді ми могли б заощадити собі забавки в якісь там легіони, а разом із Дудикевичем вітали б «російських орлів» на Карпатах... Коли існує така проста метода визволити Галичину з-під польського панування, як віддати цілу Україну під владу московської Чрезвычайки, чому ж би цього не зробити? Для нас, як уже сказано, перше стремління – не визволення з політичного ярма, а «об'єднання з іншими нашими земляками, з цілою соборною Україною, а для цієї цілі нема в нас ніяких замалих жертв» («Укр[аїнський] Прапор», 11.VII.1920 р.). Нема чого зупинятися, навіть перед принесенням у жертву державної суверенности, бо що значить суверенність 40-мільйонного народу порівняно з визволенням із-під польського панування 4 мільйонів галичан, сієї еліти нації, котра дала нам, крім Сагайдачного, ще Дудикевича і його партію та цілу хмару русифікаторів нещасливої Холмщини?... Зрештою, і большевики ж не звірі, бо «якраз поширення большевизму є умовою повного визволення нашого селянства» (там само). А хоч би інтелігенцію большевики, як «буржуазію», навіть знищили, то ... головна сила нації не клас, що представляє політичні стремління народу, його можна заново здобути, як свідчить хоч би приклад Наддніпрянщини, котра, хоч і по двохсотлітній перерві (над нами не капає!), а все ж його здобула, та ще й який вишколений і політично вироблений! Суть і остоя нації – се люд, се хлоп, що порпається на своєму куснику землі, а його прецінь большевики не зачеплять, хіба вони щось роблять нашому селянинові на Наддніпрянщині? Лишать сю хлопську силу нам, і ми як нація далі існуватимемо, блискаючи всіма формами національного життя як самостійний чинник у сім'ї народів. Ось як, напр[иклад], також позбавлені інтелігенції білорусини, кашуби або лужицькі серби. Треба бути кретином, щоб таких простих речей не розуміти. Отже, віват Москва! Хай приходять! Що не прийде по Польщі, «се буде як не повне визволення, то в кожному разі бодай надійний початок до нього» («Укр[аїнський] Прапор», 4.VII.1920 р.). Буде і в Галичині так, як на Великій Україні, де, як усім відомо, знаходиться «большевицька влада майже винятково в українських руках» («Укр[аїнський] Прапор», 10.III.1920 р.), де проти сієї влади повстають тільки авантюристи та жменька збаламученою селянства, що не має таких блискучих і далекозорих провідників, як галицькі москвофіли, еліта серед еліти. А зрештою, «нам байдуже, який прапор буде в Києві віяти» («Укр[аїнський] Прапор», 19.XII.1920 р.). «Нам» важливо, аби всі вкупочці були! Прецінь «нова Росія зорганізується без огляду на це, чи відновить її Колчак, Денікін чи хто інший», прецінь «вона мусить збудуватися на основах конституційно-демократичних» (22.VIII.1919 р.). Це не є великий ідеал, правда, і можна було б його мати ще й за Миколи II, але політика мусить бути реальною, «мусить *найперше* наступити з'єднання всіх українських земель». Чи тут говорить передусім ненависть до Польщі? Ні, передусім «передпо-

койовий патріотизм», бажання бути всім укупочці. Галичини не можемо зректися «навіть тоді, коли б якась справжня, наглядна, реальна випробувана державна могутність за ціну відступлення Галичини запевнила нам у всіх подробицях негайну реставрацію української держави за Збручем» («Громадська Думка», 2.II.1920 р.). Накидати українську політику Галичині – се злочин! Накидати вузькогалицьку орієнтацію цілій країні, бажати, щоби для «визволення» Галичини вся Україна визнала владу денікінських або соціалістичних окупантів, – се добре! Самостійність – се гасло «падлюк» (с-д Мальбрук), «бандитів» (с-р Мальбрук), або людей наївних, що «не розібралися в політично-соціальної орієнтації Драгоманова». Бо «прецінь найважливішою річчю є розважити, з котрої сторони загрозувала і загрожує небезпека масам, більша небезпека втрати землі, як економічної підстави і простору до експансії» («Гром[адська] Думка», 26.VI.1920 р.). Наплювати нам на самостійність, що відбирає нам Зелений Клин, *ex oriente lux*²²⁴! Туди маємо йти, до укоханої Росії, де стільки простору, хоч би вона, як друга Катерина і перший Ленін, обернула цього суверенного володаря землі в парю і раба, «хоч би евентуально навіть під національно-культурним і політичним зглядом був стриманий його (народу) розвиток ще на один або два етапи» (там само), на одне або два покоління... Правда, колись «ми» також вірили в примат гасла самостійности, але тепер всадити ніж у спину армії, що боронила від московського заливу країну, в «нас» називається не провокацією, а, щоб ви це знали, героїзмом! Правда, і «ми» колись посилали проти Росії якісь легіони, січових стрільців, котрі боронили австрійську, навіть майже «виодремб-ньону» Галичину проти Москви, створили навіть культ сієї жменьки завзятих, але, як теперішні події показують, «ми» їх шанували не за те, **що** вони робили, а за те, що **вони**, «родимці», робили... Не культ ідеї самостійности, але звичне і примітивне – і яке ж провінційне – співчуття до своїх, що терплять... Тепер «ми» вирости, тепер «ми» вітаємо армію Будьонного, а українські війська, що від московських орд очищують українську територію, **траять назву національної сили** («Вперед», 23.IX.1920 р.). Закидаєте «нам» зміну переконань? Зовсім не слушно. Прецінь писав ще п'ять років тому орган найвпливовішої галицької партії під керівництвом одного з найбільших її дипломатів, що відступав країну Денікінові: «Зазначимо, що з усіх можливостей, які можуть зустріти український народ внаслідок війни, ніяка не є для нас така непримирима, як власне помирення з польською державністю» («Діло», 26.X.1916 р.). «Ми» zostалися консеквентними! Дивно, як цього інші не розуміють, не розуміють, що експансія Росії була все «нам» на користь, що вона ще в 1863 р. і 1795 р. «зробила нам безмірну національну прислугу» («Укр[аїнський] Прапор», 19.II.1921 р.), що, як і личить «лакеям обставин», треба при виборі орієнтації завше зважати не на інтереси нації, тільки на те, «котрий із ворогів має більше шансів на успіх» (там само), котрий сильніший...

Такий був ідейний баланс української інтелігенції по кількох роках визвольної боротьби. Баланс, коли не розпачливий, то в кожному разі надзвичайно вбогий. Хаос у думках, брак плановости в акції, брак чітко сформульованих цілей. І все се підбито іноді голосною самостійницькою фразеологією, дзвінкою, як у неофіта, і такою ж нетривкою. Що могла серед такого оточення зробити маленька в порівнянні кількість одчайдухів, що гинули масово в ім'я вимріяного ідеалу? Що міг зродити центр, що хоч зигзагами, хоч наївно і недотепно, але все ж провадив самостійницьку лінію в останні два роки? (При загальній нашій прострації та мізерії це була велика річ). Що значила галицька армія, чини якої збуджуватимуть подив у

²²⁴ Світло зі Сходу (лат.).

найдалших генераціях, супроти короткозорої політики галицьких політиків? Що могли зробити титанічні зусилля народу, позбавлені керівної волі та інтелекту, що відкрив би йому сенс власних чинів і його мету?

Шукаючи причин сумного балансу наших ідейних і політичних змагань, мусимо на першому плані згадати невміння віднайти, відчути колективний ідеал нації, ані так різко зазначити його, щоб він став притягальним центром, до якого, як до сталого, непорушного осередку, тяглися б мільйони поодиноких воль краю і пильна увага закордону, що бачив би в цьому центрі свідомий своєї ролі чинник, із котрим належало з волею чи проти неї рахуватися. Не маючи виробленої програми назовні, українство не могло ввійти, як певна означена величина, навіть таким важливим чинником у європейську політику, як маленькі Сербія або Бельгія. Не маючи виробленої програми всередині, ні щодо того, на якому класі спирати державне будівництво, ні вміння єднати однією, не класовою і не національною, а державницькою ідеологією всі національності країни в одну націю під прапором одного державного ідеалу, українство не могло досягти консолідації внутрішніх сил краю. Далі навіть цей нашвидку зроблений, вічно мінливий сурогат національного ідеалу, що створився в нас, не прокламовано і не утримувано з усією гостротою, потрібною в таких випадках. Знана річ, що консеквентна, залізна, сама в собі переконана афірмативна воля потрапить зацепити свою концепцію масі навіть тоді, коли вона є абсурдна. І навпаки, сполучення найясніших ідей зі слабкою афірмативною волею їхніх пропагаторів не має часто практичних наслідків. У нас була і одна, і друга хиба, та коли про українство все таки вироблялося, як у країні, так і поза нею, певне, досить чітке уявлення як про ясновизначений політичний чинник, наділений виразно афірмативною волею, то тільки мала частина була в цьому заслуги свідомих зусиль інтелігенції, а величезна натомість – інтуїтивної, часто намірам інтелігенції ворожої, акції народних мас. Ся інтуїтивна акція мусила виразитися у ясній формулі національного руху, в формулі, котру мусила дати інтелігенція і котру вона не дала. Подібно, як не знайшли ми її, цієї формули, і в XVII віці. Описуючи цю добу і походи козаків на Туреччину, Куліш пише («История воссоединения Руси», с. 214): «Бракувало одного» – щоби надати козацькій акції значення першорядного політичного факту, «аби в козацьких головах постала гадка про самостійне царство, але вони ніколи її не мали, були далекі від сеї думки, як обскуранти або як соціялісти». В геніяльно-простій формі дав тут Куліш і причини, чому наші предки з тої доби не могли піднести своїх інтуїтивних зусиль до значення певної свідомої політичної програми, охопити їх чіткою політичною формулою, але рівночасно подав також причини того самого лиха і теперішньої генерації. З неясним інстинктом б'ється ось скільки вже років маса нашого селянства проти *російського* намагання економічно підбити країну, проти *російського* намагання створити систему, щоб тримати його в політичній неволі і т. д. Щоб надати сим хаотичним зусиллям нашого селянства свідомість мети і організованість, відкрити йому глибший сенс його боротьби, треба було лише усвідомити се селянинові, так як колись усвідомлював страйкуючий робітник, що він бореться не тільки проти економічного визиску, але й проти системи царату; усвідомити агітацією та ясною політикою. Але се, власне, якраз занехаяла наша інтелігенція і якраз із тих самих причин, на котрі вказує Куліш: провідники нації не змогли знайти формули масового руху, «як обскуранти або як соціялісти». Як обскуранти, як люди з недорозвиненим *політичним чуттям*, вони ставили на перший план не *політичне панування* української нації в країні, але моменти нижчого порядку: «злучення всієї території», «Зелений Клини», жертвую-

чи за се суверенністю нації, волюючи політичний деспотизм і політичне панування чужого народу від вільної конкуренційної гри свободних націй. Як соціалісти, вони ставили на перший план не політичні інтереси українства, але «інтернаціоналізм», «вселюдське братерство», інтереси мітичного «міжнародного пролетаріату» і т. д. Боронили або *піднаціональну* ідеологію, ідеологію племені, що журиться тільки безпосередніми економічними потребами нації (ідеологія галичан), або ідеологію *наднаціональну* (соціалісти), що підпорядковували національний ідеал соціалізму або космополітизму (Драгоманов). Вони мислили не в крузі ідей *держави*, котра накидає громаді свій авторитет і дисципліну, а в колі ідей *суспільности*, котра з тим усім стало провадить війну. Провідники української нації, властиво, тільки й робили це останнє, показуючи зайвий раз, що вони себе почували не державними будівничими, а суспільністю, громадською верствою, єдиним завданням котрої є боротися з чужою їй державою. Вони навіть тоді цієї боротьби не залишили, коли їй довелося вести проти власної держави, ба навіть тоді, коли держава була ними зруйнована, коли, зрештою, настав, здавалося б, час відбудови. Надзвичайно характерні для цієї психології, між іншим, висновки вождя есерів про принципово вороже ставлення його партії та й узагалі української інтелігенції до держави та всіх її атрибутів, як примус, армія, дисципліна, повага влади і т. д. Це, власне, та психологія, з котрої постала типова аполітична психіка індусів та інших підбитих народів Азії. Індуси, напр[иклад], і досі з погордою дивляться на меткого, вічно зайнятого різними практичними та організаційними справами британця, вважаючи все це непотрібним гаянням часу, віддаючись вищій, на їхню думку, культурі або й «стовпництву». Подібні погляди на політичні народи і подібну погорду до них (до європейців і японців) мають також китайці, і се страшний симптом, що ся атрофія політичного інстинкту, чи в формі різних «ізмів», чи в формі «обскурантизму», шириться в нас... І се якраз у той час, коли народ кричить за чіткою політичною формулою! Коли на Україні йде страшна боротьба не верстви з верствою, не інтернаціонального соціалізму з інтернаціональним капіталізмом, але *раси з расою*, боротьба двох взаємовиключних націоналізмів. Наївно думати, що се все похибки, котрі легко забудуться. Ні, це принципове питання, бо нація, що зрікається власного національно-політичного ідеалу, мусить засвоювати чужий. Скільки б не твердив Драгоманов, що Росія сповняє нашу місію, тягнучи до Константинополя, російські «орли» нас, української ідеї, не потребують для виконання цієї місії. Як би не довели наші «еси» конечність совітської системи на Україні, для її реалізації не треба спеціального українського національного почуття і його незалежного вогнища в Києві. Під якою б маскою інтернаціоналізму або космополітизму не з'являлися російські політичні стремління в нас, вони реалізуватимуться росіянами. Україна ж тоді лише житиме як самостійний чинник, коли вона як у внутрішній, так і в зовнішній політиці виступить із власним національно-політичним ідеалом. Здійснення сього ідеалу, як я в сій праці старався довести, можливе тільки проти Росії, ніколи разом із нею. Росія, казав Герцен, може перемогти Європу, але й може бути переможена нею. В першому випадку Європа мусить бути роз'єднана, в другому – злучена в одну цілість. Сі слова мусимо пам'ятати як гасло. Пам'ятати, що жертвування політичним моментом, усякі спроби вирішити нашу справу шляхом зміцнення Росії, всі ці «федерації», «тісні мілітарні та військові союзи» – все се робота не на користь України, але Росії...

Головну відповідальність не лише за руїну держави, але й за це виродження політичної думки в нас несуть соціалістичні партії, соціалістичні герострати. Бо

їхній анаціоналізм – се не випадок, а щось [таке], що впливає з підстав їхньої доктрини, а цитовані вище слова одного з їхніх провідників про зраду своєї мови, а тим самим і нації, як того вимагатимуть «інтереси соціалізму», – симптом, який показує, що в кожному соціалісті є зародок того національного ренегатства, котрого припустилися тисячі «малоросів». Як, зрештою, і в кожному, як сказав Куліш, «обскуранті», що резигнує з власного політичного ідеалу нації. Ся резигнація привчила соціалістів дивитися на самостійників як на хворих людей, на «падлюк» і «бандитів», привела Драгоманова до ідеалізації російсько-православної агітації в Галичині, а його adeptів змусила бачити не тільки в російській експансії до Чорного моря, але й у поході на Захід Паскевича і Суворова полагодження українських інтересів. Лише один маленький крок – і маємо «малороса» Савенка з його апологією не лише Катерини, але й Петра, маємо Дудикевича...

Можна було б багато дарувати соціалістичній інтелігенції, якби ми мали справу з витривалим противником, котрий знає, що він хоче і куди йде. На жаль, сього не було в цьому випадку, бо стільки морального хамства і політичного лакейства найгіршого сорту, такої великої дози духовного босяцтва, що виявила т. зв. демократична інтелігенція, важко деінде стрінати. Героїв компромісу, недокровних революціонерів, геніяльних політиків, що вірять у «добрі наміри» Леніна, як останній темний мужик вірив у царя, що блукають навмання між Європою та Росією, між Лігою націй та Третім Інтернаціоналом; тупих і зарозумілих дилетантів, кримінальних злодіїв, прем'єрів, що благають на колінах «снісходження» в окупантів і що їх не викинули за се ні з партії, ні з товариства; зідіютих стариганів, що дякують большевикам за їхню працю на Україні; жебраків, що шмигають у передпокоях московських окупантів; публіцистів, що зогиджують самостійницьку ідею, що роблять пропаганду на користь держави, яка була в стані війни з Україною; платних агентів чужих урядів, як славнозвісний Союз визволення України, – ось кого видала українська соціалістична інтелігенція нашої доби! Покоління невільників без власної та національної гідности, котрим, за словами поетки, навіть на волі «бридкі мозолі нагадують, хто вони такі»... І навіть в її падінні, в невдачі цієї інтелігенції тяжко мати співчуття з тим шумовинням революції. Впадаючи в гріх і «каючись», несвідомі сути отої великої боротьби, до котрої вони як учасники хотіли примазатися раз на одному, раз на другому боці, приймаючи міцні удари, – вони навіть не знали, за що їх приймали, і, навіть ідучи на Голготу, мали роздвоєне сумління, чи правдивою дорогою йшли, бо «путь на Голготу велична тоді, коли тямить людина, за що й куди вона йде» (Леся Українка), а в ідеологів нашого духового босяцтва цієї тямки не було. Вони нагадували скоріше тих недолугих героїв, які «без відваги і бою на путь заблукали згубливу, плачучи гірко від болю», давали «себе тернові ранить»...

З того осередку, позбавленого мудрости політичного передбачення і, головне, почуття особистої та національної гідности, вийти вже нічого не може. Ідеологія, що виросла в змосковщеному, невільничому соціалістичному «підпіллі», вмирає на наших очах, і ми не шкодуватимемо за тим. Так, колись і вони, її adeptи, горіли великим вогнем боротьби і протесту, але були вогні, тепер лише стелиться дим... Щоб у цім димі та задусі не зачаділо наше нове покоління, мусять вийти на сцену інші люди, носії та представники іншої ідеології та іншої класи.

Якої?

VII. Месники дужі

Україна разом із усім європейсько-американським світом переходить ту важку кризу, котра не скінчиться з упадком большевизму, бо не з ним вона і почалася. Цю кризу передбачав ще Ніцше у першій книзі своєї «Wille zur Macht» в 1887 р. «Те, що я оповідаю, – починає він свій класичний твір, – се історія двох майбутніх віків. Я описую те, що наступає, ... постання нігілізму». Такий і заголовок першої книжки твору: «Європейський нігілізм». Те явище, яке ми тепер називаємо большевизмом, прийшло до нас у проповідях Ламене, музикальній демагогії Вагнера, малярській штуці футуристів, літературі Барбюса і Ромена Ролана, політичній акції Айзнера і Леніна, з тривогою передчуване ще Спенсером і Мережковським, Гюго і Бодлером. Знаменує воно революту тієї бакунінської «простонародної наволочі», того, власне, «торжествуючого Хама», котрий захоче однієї днини перевернути догори ногами світ «во імя равенства, завісті і піщеваренія». Представлений інтелігентським шумовинням, людьми з кримінальними провинами проти «буржуазного ладу», як Собельсон-Радек, соціялістичними волоцюгами («інтернаціоналістами»), як Рапопорт, та парою істеричних жінок, як Клара Цеткін і Балабанова, цей нігілізм загрожує поглинути також нас. Герольдами його на Україні є Росія та її агенти. В нас ся повинь нігілізму загрожує не лише, як деінде, руїною цивілізації, але й самому існуванню нації. Розглядаючись у силах, які могли б ставити чоло цій небезпеці, приходимо до висновків, що цією силою може в нас бути тільки селянство та ідеологія, яка відповідає його інтересам і способові думання. Коли внаслідок війни не наступив би цей ренесанс селянства, один із найбільш несподіваних її результатів, довелось б справді розпачати над будучиною західної культури. Бо міський пролетаріят, всупереч сподіванкам його перших ідеологів, не приніс зі собою нових богів, не сказав нового слова. Ті самі суто шлункові інтереси, той самий тупий і вузький матеріялізм, та сама хіть панування над більшістю нації, та сама класова диктатура меншости, яку він закидає буржуазії, те саме нерозуміння ідеї солідаризму. Його противник, міська буржуазія, занадто слаба і в багатьох країнах занадто ляклива, щоби лише на своїх раменах витримати оборону європейської цивілізації проти нових варварів. Аристократія, що прищепила масам багато таких великих ідей, як поняття чести, суспільного обов'язку, патріотизму, майже зникла, а там, де існує, втрачає керівне становище. Серед двох інших суспільних сил, що поруч із аристократією творили ще донедавна підпори порядку – монархії та церкви, остання переживає в розбурханому війною світі незаперечуване навіть її противниками відродження, як інституція, що вносить у суспільність елемент дисципліни, авторитету і дух антиматеріялізму (річ йде про католицьку церкву). Коли б їй вдалось піднятися до того завдання, котре вона виконала по занепаді Римської імперії, це можна було б тільки вітати, але навіть у сьому випадку вона мусила б шукати клас, на який, як колись на феодалізм, могла б опертися. Отже, сама в собі не може бути тою силою, котра могла б відмолодити і врятувати від катастрофи світ. Даремно думати, що і монархія могла би стати тією ідеєю, що знову зуміла б з'єднати в одне розлізлі елементи суспільности. Монархія без аристократії – властиво, ніщо, і не їй дати хворому національному організмові моральні костури, котрих він так потребує. А особливо в нас монархія не може бути

ніякою панацеєю. Я не засадничий противник цієї форми політичного устрою і дуже тішився б, коли б ся форма (як **національна** монархія) у нас історично постала або коли б наш народ засвоїв той самий темп політичної еволюції, що й Англія з її глибоко вкоріненим монархічним чуттям. Визнаю, що і гетьманська установа мала виразні прикмети поняття монархії (принципова пожиттєвість суверена). Але, попри все те, сумніваюся, щоб монархічні проєкти мали в нас вигляди на здійснення. Головно через те, що, не маючи коріння в народі, як інституція нова, вона, національно-українська монархія, була б постійно наражена на повний брак авторитету, на безнастанні хитання, як про се свідчить історія новокерованих європейських монархій не тільки на Балканах, але також в Італії. У сих обставинах вона не виконала б однієї з найбільш істотних своїх функцій, на котру її прихильники кладуть натиск. Досить перерахувати старі приклади (Батенберги, Обреновичі, Петровичі, Віди), досить згадати останні випадки в Греції. Коли там досить поважну роялістську кризу викликала одна мавпа, то що ж допіру потрапили б зробити в нас кілька соціалістів-революціонерів старшого і молодшого віку?! Наша монархія не виходила б із криз! Про її запровадження можна було хіба ще думати в разі перемоги центральних держав, а разом із ними і монархічного принципу, але не тепер! Що инше, розуміється, міцна центральна влада на Україні, в чому віддавна є велика потреба, але з монархією це не стоїть ні в якому зв'язку, і плутати ідею гетьманську, як це робить дехто в нас, з монархічною – се так само смішно, як плутати її з ідеєю одягненого у фрак і взутого в лаковані пів черевики «президента республіки», як це робили наївні демократії, що хотіли погодити гетьманщину з соціалізмом. Ся тверда влада більше, ніж коли-будь, потрібна нам тепер, та й опозиція проти неї була б слабшою з боку всяких «істів», котрі, як андалузські бики, ніколи не кидаються на тореадора, лише на червону хустину. Але нашим «легітимістам», власне, залежить не на твердій владі, але на монархії, а ця ідея не тільки зреалізована не дала б сподіваних її прихильниками наслідків (зміцнення державного авторитету тощо), але навіть як предмет агітації принесла б дуже велику шкоду. Коли б результати такої агітації в нас були подібні до тих, котрими скінчилася пропаганда тих *des incroyables*²²⁵ (золотої роялістської молоді) останніх часів Конвенту і Директорії, що, замість реставрації монархії, привела до консулату, а потім до імперії, можна б ще було толерувати акцію наших монархістів. Але на це нема виглядів, і в цих умовах всяка монархічна агітація на Україні буде неминуче агітацією на користь Російської монархії, єдиної званої масам форми. Для того навіть усякі розмови про монархію в нас надзвичайно шкідливі та справі української незалежності ніскільки не допомагають, особливо ж у цій формі, в котрій ця агітація в нас ведеться її неfortunними манерами, що виступають більшими легітимістами, ніж ними були коли-небудь, *camelots du roi*²²⁶. Гаслом останніх було: «Le roi est mort, vive le roi!»²²⁷ Гаслом наших монархістів натомість стало: «Le roi est mort, vive le mort!» Легітимізм, що витягає своїх кандидатів із пантеону політичних мерців, – се нежиттєва течія...

Кожний, хто хоче знайти чинник, здатний повернути рівновагу розколюваної та занархівованої суспільності, шукаючи міцної остой проти ростучого нігілізму, мусить, отже, лишити «повалені гроби» і звернутися до селянства, звичайно, не так, як се робили збанкрутовані соціал-демагоги, котрі ні з ідеологією, ні зі способом думання селянства нічого спільного не мають. Отже, звернутися ні до монархії, ні

²²⁵ Неймовірні, надзвичайні (*фр.*).

²²⁶ «Королівські хлопці», роялісти (*фр.*).

²²⁷ «Король помер, хай живе король!» (*фр.*).

до «великої простонародної наволочі», лише до тої верстви, що творить у нас (і не тільки в нас) більшість людности, себто до демократії. Тут мушу зробити застереження. Не належу до тих, що падають перед ідеєю, вираженою в сьому слові, на коліна. Своє ставлення до неї я найліпше виразив би словами Гізо: «Демократія – се факт, котрий треба прийняти, чи він нам подобається, чи ні... Не можучи його знищити, треба взяти його в карби, врегулювати, бо, незагнуданий і нерегульований, він зруйнує цивілізацію» (див. «De la Démocratie en France», розд. VII). Політичні спіритисти, що хочуть тінями давньоминулого заворожити небезпеку нігілізму, не вірять у можливість урегулювання демократії, називаючи це завдання квадратурою кола. Я так не думаю, бо є демократія і демократія. Демократія «Бесів», шигальовщини, московського «нічево», демократія Русо, сього великого плебея, як його в один голос називають Ніцше і Карлайл, демократія вагнерівського «Смерку богів» – се одне. Демократія бетховенової «Героїки», демократія французького або болгарського селянина чи канадського фермера – се друге. Демократія савойця чи гасконця, що в 1914 р. залишався вдома, говорячи північним французам: «C'est votre querre»²²⁸, – се одне. Демократія німецького соціал-демократа Франка, що впав як доброволець в одному з перших боїв у 1914 році, – се друге. З одного боку, демократія пацифізму, егалітаризму, антимилітаризму, охлократії, шлункового соціалізму і класової боротьби, демократія загальної нівеляції та обоготворення числа, сентиментально-анемічного народоправства; з другого – демократія праці, ерархії, суспільної солідарности, обов'язку і міцного п'ястука. Демократія, що розділяє і скріплює суспільність, демократія, що руйнує і будує. Ся друга демократія теж стоїть за рівність, тільки її рівність не рівність слабких, які хочуть принизити до свого рівня сильних хоч би за ціну загального рабства. На першому місці стоїть у неї почуття свого права та ідеал свободи. Вона нічого не хоче знати про викликання звирячих інстинктів мас, ні про те, щоб всі, і великі, і малі, і люди праці, і ледарі, і талановиті, і нездари, мали одну і ту саму нагороду, одне і те саме значення в суспільності. Вона проголошує натомість право кожного, хто більш сильний, витривалий або інтелігентний, досягати в рівних умовах найвищого щабля суспільної драбини. Ся демократія визнає рівність у конкуренційній боротьбі життя, але рівність щодо точки, де перегони починаються, а не там, де вони закінчуються. Ся рівність вимагає, щоби всі конкуренти стояли на одній лінії, коли біг починається, але не гарантує хворим і недолугим, що прибіжать до цілі разом із сильнішим сусідом... Демократія «істів» не знає іншого регулятора в суспільності, як низько-матеріалістичні інстинкти мас або свавілля пана над отарою рівних рабів. Демократія, про котру я говорю, – се демократія самодисципліни, вищих ідей, котрі, як «родина», «рідний край», «суспільна солідарність», роблять із агломерату різнобіжних воль один громадський організм вищого порядку. Охлократична демократія, як також і абсолютизм, підкреслюють в області економічній момент поділу багатств, в сфері політичній – момент егалітаризму. Демократія, про котру я говорю, – елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльності. Типовою країною сієї останньої демократії є Північна Америка. Її характерні риси знаходимо також у селянських демократіях взагалі, а в українській зокрема. Селянство – се якраз та сила, що потрафить внести в поняття демократії корективи, без котрих, як казав Гізо, готова згинутися вся наша цивілізація.

До сієї сили маємо звернутися також і ми. На жаль, ми не маємо в усій нашій белетристиці ні одного філософа селянської душі. Кілька геніальних спроб Стефаника,

²²⁸ Це ваша війна (фр.).

кілька нарисів Франка, приповідки Руданського – осе і все, решта ж – або (дуже цінна) етнографія, або соціально тенденційні (свого часу також потрібні) оповідання в дусі знаного роману Бічер Стів. Коли б ми мали свого філософа селянства, ми побачили б, що весь світогляд нашого селянства нічого спільного не має з так званою демократією.

Зовсім антидемократичні риси зраджує передусім ставлення нашого селянства до інших, вищих класів, далеке від хамської заздрости і духа всезрівняльного егалітаризму. Взяти, напр[иклад], ставлення Андрія («Тарас Бульба») або Хоми Брута («Вій»), або героя «Марка Проклятого» (Стороженка) до їхнього «панського» оточення. Це не ставлення большевика до зненавидженого ним «буржуазного» світу. Український селянин приймає цей світ із усією виробленою ним рафінованістю, уважає себе тільки за його правного спадкоємця. Він не топче ногами квітів, котрими пишається цей світ, лише хоче мати їх і для себе. Не хоче стягнути униз тих, хто стоїть вище (соціяльна філософія москаля), тільки самому до них підвестися. А коли навіть воює з ними, то як із людьми однієї породи, з котрими все ж треба якось «урядитися». Навіть апологет російського босяцтва в нас, цитований вже Поприщин, мусить се з болем визнати. У своєму «Відродженні» (т. III, с. 133) він стверджує, що «селянство ставилося дуже обережно до захоплення поміщицьких маєтків... Селяни не зачіпали їх, навіть самі обороняли від грабежу». Пояснює се автор страхом, але таке пояснення не є обов'язковим для нас, бо бачимо в цьому зовсім щось інше – глибоко вкорінене почуття права та інстинктивну ворожість до «демократичних» методів соціяльного будівництва. Се не значить, що наш селянин не мав розуміння революції. Він його має, і то більшою мірою, ніж його непокликані представники, і це довів чином і в 1902, і в 1905-1906, і в 1917 роках, і під час своєї боротьби з большевицькою реакцією. Але, подібно до англійця, наш селянин має глибоке розуміння того, що називається традицією та тяглістю соціяльної еволюції, тобто речей, чужих і незрозумілих апостолам «світової революції».

Іншою рисою української національної вдачі є сильно розвинене чуття гумору. Недарма він так мало властивий нашій змосковщеній, «здемократизованій» інтелігенції, котра досі робила безліч спроб видавати «гумористичні» часописи, спроб, що, як правило, закінчувалися невдачею. Недарма і найбільш аристократична модерна нація, британці, високою мірою посідають се чуття гумору. Сю українську рису підкреслив ще Куліш. «Страх перед глузуванням, – писав він, – досі дуже інтенсивний в українського люду. Інтелектуальна вищість для нього – сила, перед котрою він більше ніяковіє («смущається»), як перед владою» («История воссоединения», т. II, с. 63). Опріч респекту перед організуючою силою інтелекту, се чуття гумору має ще й інший, глибокий сенс: подібно, як у героїв Мольєра і Ренана, насміх над невдачами, над моральними, а навіть і фізичними вадами, мав передумовою почуття особистої вартости і відповідальности, на противагу колективній відповідальности нігілізму, що кидає всіх здорових і сильних на коліна перед безносим мужиком, як Толстой, або перед повією, як Андрєєв, в ім'я фальшивого і розслаблювального гуманітаризму. Нахил до дотепу виказує далі потяг до успіху, до особистого зусилля, до вищого, подив перед ним, на противагу ідеалові большевизму, що бідність, каліцтво і злочин хоче зробити рівнем, до котрого має бути зведена вся суспільність. Особливо ж недемократичний характер має самоглузування, що погорджує скаргою перед загалом – чеснотою всіх «демократів». Здоровий розум нашого селянина регочеться і над злодієм, котрого він, усупереч москалям, не вважає за «несчастненькаво», і над своєю бідною, бо соромиться її, не знаючи московської приповідки: «Бедность не парок», і над фізичними хибами, не думаючи разом із нашим «демократичним» віком,

що мізерію тіла можна трактувати не тільки з комічного, але ще й з «гуманітарного» погляду. Своєї вершини досягає се почуття гумору в насміху нашого «дядька» над самим маєстатом смерти. Знана байка про запорожця, котрий перед шибеницею просить поляків повісити його вище, щоб полегшити їм... віддання йому останньої шани, виражає не тільки суверенну погорду перед смертю, подібну до погорди Камбронна під Ватерлоо, але й щось більше: страх, щоб кати не осудили його за страх перед смертю... Сей страх був знайомий Марії Антуанеті в останні п'ять хвилин її життя і зовсім незнайомий, напр[иклад], Собельсону-Радекові, що, арештований у Берліні, плакав зі страху, що так несподівано, як Роза Люксембург, може розлучитися зі своїм дорогоцінним життям. Як англієць при грі в футбол над кожним, хто впав, сміється «хахол» над усяким, кому посковзнется нога в життєвих перегонах, не роблячи собі Бога ні з почуття жалости, ні з егалітаризму. Сю прикмету чудово вхопив автор однієї книжки про неросійські нації колишньої імперії царя – англієць Ботлер, якому вириваються такі слова про нашого селянина: «Він – глибокий індивідуаліст. Він подивляється *успіх, як подивляється його англієць або американець*. Він може йому заздрити або його надуживати, але коли його обсервує, в ньому збуджується бажання йти наввипередки, дух конкуренції» (Ralph Butler «The New Eastern Europe», London, 1919, p. 156). Те саме бачить в українцеві також Мекензі-Волес, додаючи, наскільки чужі москалеві ці англосаксонські поняття «особистої ініціативи та безмежної конкуренції» (Mackenzie Wallace «Russia», v. I, p. 185).

Дальшими рисами української народної вдачі, також мало «демократичними», є глибока повага перед установами, на котрих тримається суспільна дисципліна і котрі завзято поборюються «демократами»: до родини, приватної власності, державного авторитету, Церкви. Прірву, котра ділить психологію селянина від психології «демократичної», мусять визнавати, зрештою, і прихильники цієї останньої. Так, наприклад, Ото Бавер, котрий підкреслює, що ані закордонна політика большевизму, ані його «законодавство» про шлюбне право, право спадкове, про церковні відносини та ин. цілком не відповідали способові думання селянина (O. Bauer «Bolschewismus oder Sozial-demokratie», s. 44). Зовсім суперечить ідеалам «демократії» також політичний ідеал нашого селянина, такий, яким його виробила історія: влада гетьманська, хоч вибрана, але наділена величезними правами і в засаді пожиттєва, доказ того.

Сі елементи селянської психології, котрі можуть служити підвалинами міцної суспільності, служать рівно ж *підвалинами патріотизму*, ще однієї чесноти, котру не розуміють «істи» і без котрої жодна нація та жодна держава неможливі. Буфон каже, що, опріч родини, ніщо так не розвиває любови до рідного краю, як земля, котру обробляється. А знаний французький аграрій Мелін додає, що, якби Франція не була країною хліборобів, вона не була б у стані так довго стримувати німецьку інвазію («Le salut par la terre», p. 89). Зайва річ згадувати, скільки ми завдячуємо нашому селянству в боротьбі країни з білою і червоною Росією, скільки завдячує йому вся Європа, котра колись буде змушена визнати, що своє звільнення від варварів зі Сходу, від большевизму, вона завдячує безприкладній відвазі та любові до рідного краю українського селянина. У цій боротьбі показав він ті риси, які конче потрібні нації, *що хоче бути незалежною*, і класі, що хоче вести провід у суспільності: цю здорову ксенофобію, се цілком виправдане недовір'я до всякого чужинця, котре творить підстави швайцарської незалежності і котре, протиставлене розслабленому «інтернаціоналізмові» наших соціал-геростратів, єдине допомогло нашому селу втриматися на своїй важкій позиції. Із селянством виходить у нас на арену класа, не москвофільська, як наша інтелігенція, а москвофобська, не пересякнута ідеологією

«кающевся дворяніна», не знесилена і не непевна своїх прав, як міська буржуазія, що несе через те в собі зародок свого занепаду, тільки сильна, не пережита, наділена розвиненою правовою свідомістю, готова всякими способами боронити свої права, погорджуючий готовими ідеологіями, ворожа усяким «соціалізмом», «пацифізмом» та «інтернаціоналізмом», класа майбутности. Класа, що з соціалізмом має стільки ж спільного, як Свята Софія з соціалізацією землі, як Наталка Полтавка з Розою Люксембург, як повна великого драматизму боротьба села проти Росії з комуністичною фразеологією і «москвобесієм» соціалістичної інтелігенції. Серед цієї стихії почуває себе чужою наша соціалістична змосковщена інтелігенція, як, за словами Герцена, серед європейців – москаль. Бо коли захочемо ближче приглянутися до цих рис української селянської вдачі, про котрі тут мова, то доведеться ствердити, що вони не тільки стоять у повному протиставленні до рис московського національного характеру, але й справді дуже споріднені з головними підставами європейської психіки. Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальности, що є ніщо інше, як відгомін давньої «лицарськості», так, як англійський «джентльмен» є відгомном давнішого поняття «шляхтича», нахил до свобідної кооперації, відраз до ідеалу егалітаризму – все це підстави, на котрих тримається і досі європейська культура і з котрими нічого спільного не має культура московська, ні ся «перелицьована», котру хочуть насадити в нас симпатіки Москви.

На сій верстві, що хоронить у собі всі здорові елементи, які рятують від розпаду європейську суспільність, а крім того, велике почуття патріотизму має якраз опертися наше державне будівництво. Ренесанс селянства дозволяє, між иншим, виробити також нову програму української політики, спільну для більшости людности країни і (небольшевицького) «Ольстера». Сей останній вороже ставився до національного руху на Україні як через своє москвофільство, так і через те, що сей рух представляли його ж проводирі як якийсь національний большевизм, як рух у своїй основі соціалістичний. Дійсність розвіяла побоювання одних і фантазію других, відслонивши правдиве обличчя воюючого українства – селянське, приватновласницьке, націоналістичне. З другого боку, «ульстерці» мусили переконатися, що їхня ідея утвердити з помічю Росії панування чужонаціональної групи на Україні – така сама анархічна, що допроваджує країну до руїни, утопія, як і національний большевизм. Відкидаючи обидві, в суті речі, анархічні і типово російські ідеї, ставлячи на їхнє місце ідею індивідуалістичного селянства і державної самостійности, самовизначення нації, ідеї, вироблені Заходом, – і українство, і Ольстер могли б зійтися на спільному ґрунті однієї програми, збудованої на прийнятих в Європі і не чужих Україні гадках. Се немало спричинилося б до остаточної кристалізації колективного ідеалу нації як групи людей різних класів і національностей, що замешкують спільну територію, зв'язаних спільними історичними традиціями. Сей ідеал буде ідеалом нації, але не ідеалом демагогів класової боротьби, що не знає національних різниць, ідеалом державности, але не автономії, збудованим на вічних законах расової боротьби, але не інтернаціональної «солідарности пролетаріату; ідеалом політичної самостійности, а не зречення незалежности за ціну «об'єднання» всіх земель. Буде ідеалом, що всі питання, зовнішні і внутрішні, розглядає у рамках великих світово-історичних концепцій; ідеалом, скерованим у самій своїй природі проти Росії та проти її волі зреалізованим. Лише зі здійсненням сього ідеалу розв'яжеться також справа Галичини, бо невирішення галицької справи приведе до вирішення української, але навпаки.

Тільки для здійснення незалежности нації конечна річ, щоби самостійницька інтелігенція, що стоїть на ґрунті селянської ідеології, *знайшла формулу великого на-*

родного руху на Україні і виразно визначила його мету. Подібно до своїх предків-козаків, які воювали на власну руку з Туреччиною, українські селяни, що б'ються з Москвою, кажучи словами Куліша, «мало розуміли суть свого діла та його завдання, але, змушені силою речей бити в певному напрямку, вони діяли практичніше від державників», що відмовляли їх від чину. Вже здавна «б'ють» наші селяни в «певному напрямку», але об'єднати їхні рухи і проти Денікіна, і проти Леніна під одним синьо-жовтим прапором, як боротьбу проти Росії, могла б лише свідомо інтелігенція, так само, як тільки свідомо акція козацько-шляхетської інтелігенції, що оточувала Б.Хмельницького, могла надати політичної суті хлопським бунтам. Без цієї праці інтелігенції, без знайдення формули боротьби залишиться вона боротьбою за відібрану худобу або за сконфісковане збіжжя, так само, як без Леніна і прісних весь большевизм залишився б однією великою пугачовщиною. Соціал-герострати на Україні багато попрацювали, щоб перешкодити людям доброї волі і думки знайти правдиву формулу великої національної боротьби, вивести її поза рамки махновщини, зробити з хаотичного руху свідому своїх цілей акцію. Тепер вони мусять зникнути, москвофіли справа і зліва, і ті, що вертають до «традицій гайдамаччини», або, як один «учений» професор, навіть «татарщини», і ті, що ніяк не можуть вимазати зі своєї пам'яті великої, оскарженої на другий день ним самим, похибки Б.Хмельницького. Зникнути скоріше, бо «врем'я люте», бо коли інтелігенція наша тепер свого завдання не виконає, можуть з'явитися різні чужонаціональні демагоги, котрі, заспокоюючи частину потреб нації, уявлять її, як се хотіли зробити большевики, а перед ними П.Століпін. Коли се станеться і наш народ знов ідейно буде запряжений до воза чужої державности, винними в сьому будуть лише соціалістичні демагоги.

У диму пожеж, у морі крові, в нелюдському напруженні нервів і думки, коли за один місяць переживається досвід десятків літ, постає і формується українська нація, як у 1870 р. поставала нація німецька. Носіями сього процесу виступає селянство, не люди зі «спокійними чолами, не захмареними соромом», із «серцями, порослими мохом», котрих без ваги картала поетка українського Рисорджименту, тільки оспівувані нею «месники дужі», месники не за «пролетаріят», але за поневір'яну **націю**. Гомін їхньої боротьби може видасться спершу заголосним культурному європейському вухові. Поезія тої боротьби може видатися захимерною, як сей «непогамований, страшний, несамовитий вітер із України», що інспірував Вергарна, але навіть гіперкультурна Європа скоро знайде в цій боротьбі той своєрідний глибокий ритм, котрим хвилює вона сама. Розгадати той ритм руху, його сенс – це завдання нашого покоління, яке мусить нарешті зрозуміти, що наш національний ідеал може здійснитися тільки в безкомпромісній боротьбі з Росією. Сей рух селянства дозволить нам також відновити перервану нитку нашої традиції, котра є не традицією кирило-методіївців, Драгоманова та інтернаціонально-москвофільського соціалізму, не традицією часів занепаду нації, тільки традицією того часу, коли розгонова енергія народу досягла своєї вершини, традицією лучности з Заходом, традицією 1709 року, підхопленою в наші часи всіма тими, хто зі зброєю в руці хотів її здійснити. Традицією не племені, не провінції, не суспільної верстви, не класи, не політичного підсусідка, що концедує свої права за сочевицю чужій державній ідеї, але традицією **політичної нації**, якою мусимо стати, коли не хочемо заново пірнути в історичну Лету.

Свідомі сього ідеалу, навіть повалені на землю, навіть під чоботом щасливого переможця, ми встанемо. Зрікаючись його – ніколи.

CTATTI TA ECEÏ

НАФТА, ЦАРГОРОД І УКРАЇНА

Генуезька нарада не скінчилася ні для нас, ні для справи відбудови Європи ніякими корисними наслідками. Але її закулісовий бік відкриває перед нами дуже цікаві перспективи, на які хочу тут звернути увагу.

Головна майже причина невдачі конференції була незгода щодо російської політики Франції і Бельгії – з одного, Англії – з другого боку. Офіційно ходило їм про зворот чужинецької власности, сконфіскованої Совітами, в дійсності ж річ була в тім, кому належатиме право експлуатації кавказької нафти: чи англійсько-голандській групі «Royal-Dutch-Shell», що зашкодило б бельгійським інтересам, чи американській «Standard Oil», під доглядом якої стоять франко-американські нафтові товариства, де французи мають більшість в адміністративних рядах. Наразі ся конкурентна боротьба не вирішена, але вона *показує нам ті шляхи, якими йтиме західний капітал, коли він практично візьметься до відбудови земель колишньої царської імперії*. Ся відбудова зачнеться, отже, – чи Совіти впадуть так скоро, чи ні – від «окраїн» сеї імперії, найбільш багатих на матеріяльні ресурси. Чи при тім переможе англійський капітал, чи американсько-французько-бельгійський – не знати. Але, знаючи залізну впертість британської політики, особливо в здобуванні для себе впливу за країни з нафтовими джерелами, дуже правдоподібно, що їй удасться й тут отримати перемогу над своїми конкурентами, ба, може, навіть запрягти до свого воза Францію так, як колись вдалося «Shell Co» цілковито абсорбувати ротшильдівську «Société de Naphta Caspienne et de la Mer-Noire». *Політично ся перемога (або змагання до неї) виявилася б у змаганні закріпити за собою вплив на Чорному морі і в Царгороді*. Те, що Англія думає тут не лише про економічні, а й про політичні впливи, видно хоча б із того, що Росія й Туреччина воліли б віддати експлуатацію Кавказу скоріше далекій Америці, політичного впливу якої вони не бояться. Колишній турецький морський міністр Кемаль-Паша відверто заявив у «New York Herald», що плани Англії на Дарданелах диктуються власне її замірами щодо бакинської нафти. Се й було, м. и., причиною, що Англія спротивилася запрошенню Туреччини до Генуї.

З сього погляду набирає для України, краю, положеного над Чорним морем, величезного значення доля Царгорода. Подібно до багатьох побережних країн, як Португалія, Каталонія, Голандія, Данія, Норвегія, Україна намагалася віддавна відгородитися політично від решти східноєвропейської рівнини. Сю тенденцію можна простежити аж до початків історії нашої країни, до часів, коли вона була заселена зовсім іншими племенами, як скитами або готами. Паралельно з сею тенденцією побережжя (Strandland) до незалежності йшла інша. До сеї прямували двоє наших сусідів, що хотіли втягнути Україну в свою політичну систему і таким способом заснувати велику *«навколморську державу»*, в якій Чорне море було б її внутрішнім озером. Змагали до сього Туреччина і Росія, роблячи при тім те саме, що Швеція і Московщина в Балтиці, Італія і Австро-Угорщина в Адрії, Греція й Туреччина в Егейськім морі, Америка в Мексиці, Англія в Ла-Манші, а старовинні Рим і Картаген у Середземнім морі. Наші сусіди прагнули головню *неперерваної лучності цілого Чорноморського побережжя*. В тій цілі Росія намагалася знищити незалежність Криму і Грузії та інших кавказьких племен, а в останній війні – завоювати Вірменію.

Те саме робила Росія й на західних берегах Чорного моря, кладучи свою руку (за Миколи I) на Молдавію і Волощину, анексуючи Бесарабію і бажаючи в 1878 р. зробити з Болгарії свого васала. Жертвою сеї політики впала й Україна, без якої неможливо було встановити неперервану лучність побережжя ані думати навіть про заняття Царгорода, сеї корони «навколморської» політики Росії... Турецький протинаступ (з тими самими цілями!) йшов туди ж, куди йшов російський, тільки в протилежнім напрямку – з півдня на північ. Туреччина змагала до узалежнення від себе Криму, Кавказу, Молдавії з Волощиною та України, що була кільцем, яке замикало турецький ланцюг навколо Чорного моря. Останньою ремінісценцією сеї політики Порти було визнання України Туреччиною в Бересті. Правда, замість Туреччини, діяла тут властиво Німеччина, але не як Прусія зі своїм головним містом Берліном, тільки як держава, що мала вже свою другу столицю над Дарданелами. Мусила, отже, робити стару політику султанів: росіян відкинуто з Ерзеруму, Карса й Батума, з Галичини й Румунії, їхній похід по обох боках моря на полудне стримано; Крим став вільним, а в Києві з'явився знов український гетьман, у 117 років по смерті останнього, бо, як довго Царгород знаходився в чиїсь сильній руці, сиділи на Україні гетьмани, а не російські генерал-губернатори.

Зміна, що зайшла восени 1918 р., не мала найменшого впливу на взаємні відносини сил між Царгородом і Москвою. Лише що місце Німеччини над Босфором зайняла Англія, яка, спираючись на свій флот і численні морські станції в Середземнім морі, ледве чи дасть собі видерти свою цінну здобич. **Таким способом у Царгороді постає заново міцний політичний центр. Виникає питання: чи новий пан Золотого Рогу продовжуватиме російську й українську політику своїх попередників?** У минулім робив він се, але дуже обережно, бо тоді була Англія не переможцем Порти, а союзником навіть *de facto*¹ суверенної Туреччини. Се було в 1853 р., коли Англія разом із Францією поспішила на рятунок Порти, щоб не дати витягнутим по обидва боки Чорного моря рукам Росії злучитися в Царгороді. Союзники підтримували тоді сепаратистські рухи на Кавказі (Шаміль), боронили від російського впливу Молдавію і Волощину й старалися «відросійщити» Чорне море, забороняючи Росії Паризьким миром 1856 р. мати на ньому військовий флот. Може, відносини не були тоді дозрілі, щоб змусити союзників розширити свої плани, щоб додати до того ланцюга земель (Румунія і Кавказ), що ділили б Росію від Чорного моря, нове кільце – Україну. А може, причиною того була нагла смерть царя Миколи й припинення війни... Сю свою політику продовжувала Англія в 1878 році, не даючи російським військам зайняти Царгород. Цікаво, що й тепер – по новім страшнім упадку Росії – зачинає Англія свою східну політику (чи не «навколморську?»), **так само, як у 1855 р. від Румунії і Кавказу**, від визнання незалежності Грузії і від гарантій новонабутих бесарабських земель Румунії. Коли б се **дійсно** були перші кроки в реалізації далекосяжних планів щодо створення великої надморської федерації навколо Чорного моря, то тоді можна вияснити і вперту опозицію Англії у справі визнання східних кордонів Польщі. Сю позицію і рівночасне визнання східних кордонів Румунії можна б вияснити тоді тим фактом, що поширення Румунії (чорноморської держави) на схід ніскільки не перешкождало б постанову приємної Англії навколморської федерації (або *Interessengemeinschaft*²). Навпаки, лінії польської і російської експансії на полудневий схід (зглядно полудневий захід) розривали б той ланцюг, що його колись Туреччина, Росія і Німеччина (а тепер, може, Англія?) хотіли затягнути коло Чорного моря.

¹ Насправді, фактично (*лат.*).

² Об'єднання різних людей на основі спільних інтересів (*нім.*).

Правда, щойно наведені факти – се лише познаки, з яких не дадуться вивести *певні* висновки щодо *української* політики Англії, але зате *дуже правдоподібні*. Бо, стараючись забезпечити свої новонабуті нафтові поля в Месопотамії, Англія всіма силами побороє ангорський уряд і мобілізує проти нього Грецію. Чи її кавказькі плани не змусять її до тої самої політики на північних берегах Чорного моря?

Кого висуне Англія проти московських союзників Ангори, що так само викидали її з багатого нафтою Кавказу, як Кемаль – із багатой нафтою Месопотамії, – не знати, але мимоволі постає можлива аналогія між британською політикою на полудневих і північних берегах Чорного моря. На полудні, в азійській Туреччині створила Англія низку самостійних держав, що ділять Месопотамію від Ангори. Чи за відповідної сили українського національного руху й слабкості Росії (а такою ослабленою вона вже давно не була!) не прийшло б до голови сент-джеймському кабінетові зініціювати політику «держав-буферів» також і на півночі Чорноморського побережжя? Політику, що старалася б так само відділити Кавказ від Москви, як Месопотамію від Ангори, або взагалі Росію від Чорного моря, особливо, коли б Англія зацікавилася відбудовою України так само, як відбудовою Кавказу?

Усе се питання, на які не можна ще дати відповіді, але які треба вже тепер собі поставити. Тим більше, що се могло б об'єднати, як я натякнув угорі, всіх українців, у кому б вони не бачили свою головну небезпеку. Бо ідея нової чорноморської спільноти звертається своїм вістрям проти *всіх* держав, що, розширюючись до Чорного моря з півночі до полудня, відбирають сій ідеї всяку змогу здійснення...

У кожнім разі одне певне: до сеї політики була б Англія змушена ще з інших дуже важливих причин. Бо в Царгороді дістане Англія не тільки новий і важливий пункт опертя, але й пункт, стало наражений на напад зі сходу й півночі. Буде, отже, приневолена якимось способом забезпечити себе проти сих нападів (із сього погляду цікаво, що Англія зажадала від Росії в Генуї нейтральності в греко-, себто англо-турецькій війні). Для спокійного посідання Царгорода так само треба було б Англії «*відросійщення*» *північних берегів Чорного моря*, як і «відтурчення» східних. І се тим більше, що в разі щасливого російського нападу на Малу Азію Англії довелося б віджаловувати не лише, як перед 1914 р., нереалізовані зиски, але й виряджену шкоду. Чи Англія з сих причин уже тепер зацікавиться українською справою і чи в найближчій будучині прийде до конфлікту між Лондоном і Москвою, важко сказати. Проте дві речі є певні: перша – що заміри державних мужів гратимуть тут підрядну роль, бо Німеччина також не хотіла сваритися з Росією, але її добра воля не допомогла тут нічого, відколи вона розширила свої впливи на Царгород і Малу Азію; друга – що найбільші несподіванки, аж до громадянської війни, не виключені в країнах, де стираються між собою могутні інтереси нафтових компаній чи інших трестів або дотичних урядів. Так є в Туреччині, як я вже показав. Так є в Мексиці, що по довгих роках спокійного поступу за президентури Порфіра Діаса стала здобиччю громадянської війни, яку так властиво ведуть американська «Standard Oil» з англійською «Mexican Eagle».

Що ся конкуренція часом може вийти поза рамки цивільної війни, свідчить уже згаданий приклад Греції, на яку сперлася Англія, боронячи свої економічні інтереси. *Англія потребує Царгорода для забезпечення своїх господарських впливів на Чорнім морі. Забезпечення ж Царгорода вимагає поширення не тільки її економічних, але й політичних впливів на берегах сього моря, відповідно ослаблення Росії і всіх інших держав, що мають лінію посування, звернену на полудне*, – ось перша думка сеї статті. Друга є та, що *відносини, які уложилися внаслідок Вер-*

сальського миру на Близькій Сході між Великою Британією і Росією, дуже нагадують ті, які там існували перед Кримською війною 1853-1855 рр. Висновки з них хай зробить сам читач. Які б ці висновки не були (не треба ніколи бути великим оптимістом), але все одно можна з певністю передбачити, що від Царгорода промінуватиме на цілу Україну відтепер велика атракційна сила, подібна до тої, яку мала колись могутня шведська імперія на свої заморські землі, Фінляндію і Балтику. Коли візьмемо до уваги зміцнення значення Царгорода, ослаблення позиції Москви, далі збільшення англійських впливів в азійській Туреччині і на Балканах, як і факт, що Україна економічно-торговельно все тяжіла до Заходу, то виробимо собі ясне поняття про той вплив, який робитиме тепер Царгород як центр нової навколоросійської спільноти інтересів на різні побережні держави, а особливо на Україну і на зміцнення її сепаратистського руху.

Коли візьмемо до уваги те, що Росія своїми традиціями, постанням (із татарської держави), властиво, як і Туреччина, – неєвропейська держава, тоді можемо пояснити собі і визвольний рух українців, і німецький, і англійський похід на Царгород як етапи одного й того самого великого руху Європи проти Азії. Розглянуті з сього погляду всі ці факти являться нам тоді як події одного й того самого порядку, що й емансипація Іспанії і викинення маврів до Африки; як визволення балканських слов'ян від турецького, балтійських народів з-під російського панування, нарешті, як експансія європейців до Африки і греків до Азії. Коли трактувати Егейське, Адріатичне і Чорне моря як затоки Середземного (а так воно і є), то виявиться, що відібрання Царгорода, Катара, Каїра і Смірни від турків, а Києва – від росіян – се лише останні кроки того великого європейського *Drang nach Osten*³, який викидає за море обидві пів азійські держави, що через забудькуватість історії лишилися ще на нашій континенті.

У сім великім русі Україна могла б відіграти свою роль. Згадана вище різниця в становищі Англії до Румунії та інших східних держав відкриває перед нами можливість, що сю роль могла б відіграти не та чи інша частина України, лише вона *ціла*. Зворіт, який приберуть справи європейської політики по Генуї, вартий для нас найпильнішої уваги.

³ Наступ на Схід (нім.)

ВАРШАВСЬКА КРИЗА

*Lecz skarb od was żąda.
Byście niezłomni byli... On żyje w głębinie
Czystością waszej duszy!
A bez niej, jako słońce dla śleпca, skarb zginie!*
L. Staff «Skarb»¹

Щойно минула варшавська криза, наравду, була вдячною темою для дотепного фейлетоніста. Палата, що віддавала свою більшість за прем'єра нині, аби відмовити йому в довірі завтра; прем'єр, що, маючи за собою більшість сойму, мусив демісіювати, і другий, що, не маючи її, не хотів іти; сойм, який присвоює собі право десигнування кабінету, – «демократизм», якому позаздрила б і наша Центральна Рада; парламент, найважливіші ухвали якого «пишуться на коліні», як зізнався пізніше посол Штайнгаве; той самий, що назвав «głupstwem i absurdem»² вчорашні постанови власного клубу... Дійсно, *difficile est satiram non scribere*³.

І сим займалася щоденна преса, що нотувала лише фактичний перебіг кризи. А тим часом ся криза не позбавлена для нас глибшого, я сказав би, симптоматичного значення.

«Інтриги», ендеції, «вархолство» лівиці, рятункова акція КПК, інтерприза Корфанті, комічного у своїм інсценізуванні, але трагічного у наслідках, коли б йому судився успіх, нарешті – невдала атака на Бельведер – що крилося за всім сим *gâchis politique*⁴, свідками якого ми були аж два місяці? Нічого иншого, як боротьба за один чи другий напрям закордонної політики Речі Посполитої. Покликана до життя Версальським миром, Польща повинна була грати роль бар'єра, спрямованого і проти Заходу, і проти Сходу. Се було і є можливе лише так довго, як довго Росія, замість активної закордонної політики, займатиметься людодіством, а в Німеччині відношення її військових сил до військових сил Франції рівнятиметься 1 до 6. Скоріше чи пізніше се зміниться, і тоді **треба буде подумати про вибір**: із Німеччиною проти Росії або з Росією проти Німеччини. Націонал-демократи з Р.Дмовським віддавна були герольдами антинімецького напрямку. Маючи в своїх рядах еліту польської інтелігенції, сильна своїм моральним впливом у суспільності, ендеція зуміла накинути свої провідні ідеї цілій закордонній політиці держави. Ризький мир із Совітами, *desinteressement*⁵ в українській справі, ризька умова з надбалтійськими державами, приступлення до Малої Антанти, нарешті, прихильне до Росії становище польської делегації в Генуї – ось були дороговкази націхованої духом ендеції польської закордонної політики. Її ціллю було з поміччю Франції створити великий антинімецький блок і, порозумівшись із Москвою, відвернути загрозу німецько-російського зближення.

¹ А скарб від вас хоче,
Щоб були незламні... Він живе в глибинах
Чистотою вашої душі!
А без неї, як для сліпця сонце, скарб згине!
Л. Стафф «Скарб».

² Дурістю і абсурдом (польськ.).

³ Важко не писати сатири (лат.).

⁴ Політичний безлад, балаган (франц.).

⁵ Незацікавленість, безкорисливість, безпристрасність; байдужість (франц.).

Генуезька конференція, немов хатку з карт, перекинула догори ногами всі сі хитро-мудрі вирахування. Незручна спроба досягнути визнання східних кордонів не вдалася, не поперта досить енергійно Францією; Мала Антанта з Чехією на чолі відмовилася йти в ногу з Варшавою, а запобігання прихильності Совітів скінчилося громом із ясного неба – Рапалло... Започаткована ендецією закордонна політика скрахувала: люди, що її робили, мусили йти. Так прийшло до демісії кабінету Поніковського і до цілої кризи (однією з причин якої було також бажання кожної сторони мати свій кабінет під час виборів), що *тимчасово* скінчилася утворенням уряду Новака. Разом із ним приходять до влади (аж до нових виборів) «людовці» і краківські консерватисти. Тяжко сказати, щоб вони мали ясні лінії закордонної політики, але головні риси сеї останньої все ж можна вже намітити: се – конечність укласти якийсь *modus vivendi*⁶ з Німеччиною, недовіра до замірів Росії і – що нас тут особливо займає – інші, як в ендеції, погляди на завдання внутрішньої політики Польщі. Народова демократія, стоячи за згоду з Москвою, не лишала в своїй концепції ніякого місця ні Україні, ні українцям. Польща, аби вижити, мусить стати державою національною; «państwo polskie ostać się może tylko jako państwo narodowe»⁷, бо «w obecnym okresie historycznym przyszłość mają tylko wyraźnie narodowe państwa»⁸, а для того є один вихід – із усіх народностей, що перебувають тепер під Польщею, *створити одну націю* з одним політичним ідеалом, хоч і поділену на різні племена. Тип *gente Ruthenus, natione Polonus*¹⁰ має стати ідеалом для сих племен. Трохи іншою є програма «бельведерців». У них нема стільки віри в успіх асиміляційних здібностей свого народу, а недовіра до Росії велить їм звертати увагу на тих, хто навесні і влітку 1920 р. віддав їм безцінні і неоцінені прислуги в боротьбі з Москвою. Правда, ясности в їхній національній політиці так само даремно шукати, як і в політиці закордонній: тут є і ялові ремінісценції гасла «za naszą i waszą wolność»¹¹, і бажання – ближче не визначеним способом – допровадити до «мирного співжиття обох народів», і навіть туманні ідеї «федералізму». Все се хаотично, несміливо, але, мимо сеї несміливості і нещирості «бельведерців», мимо того, що на практиці їхня національна політика ледве чим різниться від політики їхніх вшехпольських противників, між обома політиками є велика різниця: «бельведерці» хотіли б досягнути більш уговою політикою всередині держави її консолідації і миру назовні; вшехполяки хотіли б мати сей мир угодою з Росією, яка, як у 1667 р., дала б їй *carte blanche*¹² в їхній безкомпромісовій національній політиці всередині держави. Угода всередині і, як мріялось у 1920 р., примусове замирення противника назовні – се політика «бельведеру»; угода із закордонним противником і, маючи розв'язані руки, насильне замирення невдоволених «племен» усередині держави – се політика ендеції. Ще не знаємо, як вирішиться остаточно доля нашого краю, але так довго, як триватиме теперішній стан, відчуватимемо на собі всі хитання польської національної політики: від Бельведеру до Корфанті, від Києва до Риги.

Яка з них для нас небезпечніша? Чи маємо спричинитися до перемоги однієї політики, фіяско другої? Як маємо реагувати на одну й другу?

⁶ Спосіб співжиття (лат).

⁷ «Польська держава може вижити тільки як держава національна» (польськ.).

⁸ «Під сучасну пору майбутнє мають тільки виразно національні держави» (польськ.).

⁹ St. Grabski. Naród a państwo. – Lwów, 1922.

¹⁰ Родом русин, за національністю поляк (лат.).

¹¹ За нашу і вашу свободу (польськ.).

¹² Букв. білий аркуш; чистий аркуш, підписаний особою, яка надає право іншій особі заповнити його. Перен. необмежене повноваження (франц.).

Всупереч пануючим поглядам треба ствердити, що політика ендеції є для нас менш шкідлива, коли мірятимемо її не тими шкодами, які несе нам щоденно, лише її наслідками. Те, що ся політика ніколи не запровадить до сподіваних наслідків, не підлягає сумніву для кожного безстороннього глядача. Досить поглянути на статистику людности Речі Посполитої, на польську статистику. За даними «Головного статистичного уряду», Польща (разом із Горішнім Шлеськом) має 27160163 мешканці, з яких 18659993 поляки і 8500170 неполяків¹³. Коли взяти до уваги деякі «недоладності» сеї статистики, то матимемо повнісіньке право припустити, що на двох польських обивателів Речі Посполитої припадає один *gente Ruthenus*, або *Teutonus* і т. д., що матиме необчислимі наслідки в будучині.

Уже тепер за останніх голосувань у соймі показалося, що «язичком уваги» можуть бути «інородці». Так, вотум недовіри начальникові держави, внесений ендецією, відкинуто 25-ма голосами, на які зложилися голоси *жидівського і німецького* клубу, КПК і СД, серед яких знову є вісім *членів-жидів*. Можна собі уявити, чи далеко могла б зайти політика, рекомендована вшехполяками, коли б – припустімо се теоретично – всі непольські національності, що опинилися по сей бік кордонів Речі Посполитої, послали своїх послів до сойму! За державного устрою, отже, що хоч трошки нагадував би демократію, і за взаємних кількісних відносинах різних національностей республіки треба мати надлюдську віру в успіх своєї справи, щоб надіятися створити з Речі Посполитої «*państwo narodowe*»¹⁴; віру, що не знайде опертя ні в ступені культурного розвитку пануючої нації, ні в інших її прикметах. Сама завзятість і енергія тут нічого не допоможуть, коли не йтимуть у парі зі справністю адміністративного апарату і пруською систематичністю. Зрештою, і ся систематичність часом підводить, і все може з'явитися якийсь *Deus ex machina*, змішати карти і попсувати рахунки. А гарт нації, над якою робитимуться всі сі експерименти, її відпорна сила, пильність, виховані політикою, рекомендованою ендецією, лишається. Як добре улокований капітал, що несе величезні відсотки, з яких живуть нащадки. Як заповіт, на яким нове покоління вправляє свій політичний розум, сталить волю й не дає заснути протестові й посвяті. Ні, мимо своєї галасливости і часом невивідних форм, ся політика не така страшна для нації. Особливо в наші часи, коли, як слушно сказав уже згаданий С. Грабський, «не держави формують нації, а нації формують держави». Самі творці асиміляційної політики («*Przegląd wszechpolski*»¹⁵ та інші) визнають, що їхнє завдання *важко* поконати; там, де є труднощі, є боротьба; де є боротьба, є дух опору; нація, пересякнута сим духом, не дасть вже ніколи зіпхнути себе до ролі «племени».

Такі є причини, що роблять не такою вже страшною для нас політику ендеції, мимо грізних часом її наслідків для *нинішнього* часу, для політичних та господарчих здобутків *теперішньої* генерації.

Зовсім в іншому світлі виглядає, коли подивитися на неї з сього погляду, політика «бельведерців». Похід на Київ – се було їхнє діло. Туманні чутки про автономію, рівно ж як й інсценізація «гуцульського лоялізму», знесення виїмкового стану в Галичині, щойно ухвалене у варшавському соймі, також сталося з ініціативи «краков'яків», себто соціалістів, консерваторів і «людовців», сих бельведерських сердюків. Від неясного «*samorząd u wojewódsk'ogo*»¹⁶ аж до ще більш неясного «федералізму» – така амплітуда хитання сеї «поєднавчої» політики. Треба лиш уявити, що сей напрямок переможе,

¹³ *Sl. Polskie*. – 1922, 7/8.

¹⁴ Національна держава (польськ.).

¹⁵ «Всепольський огляд» (польськ.).

¹⁶ Воеводське (регіональне) самоврядування (польськ.).

що ся політика посується на кілька кроків далі у своїй реалізації, і одразу стане ясною ціла небезпека, якою вона загрожує чистоті і принциповості наших національних ідеалів. Маса думають не абстрактними поняттями, а до серця їм промовляє лише такий ідеал, у яким вони бачать заспокоєння своїх щоденних матеріальних інтересів. Тим, м. и., треба пояснити собі, що більшість мазурів у Східній Пруссії, хоч і зберегли польську мову, освідчилися під час плебісциту за Німеччиною. Тим треба пояснити й те, що польську повстанчу пропаганду серед люду спіткали болісні розчарування. «З виїмком участі селян у великопольському повстанні 1848 р., – читаємо в «Przegląd i Wszepolsk'im»¹⁷, – наші національні повстання не знайшли в хлопських масах поважнішого відгону. Вершом трагедії була галицька різня у відповідь на спробу повстання в 1846 р...» Ще більше своєю політикою щодо польських мас – спершу «через охорону селянського стану посідання... і через зменшення панщизняних тягарів», а потім через «оточення опікою інтересів селян (сервітути, діяльність селянських комісарів у Конгресівці), полегшення в набуванні землі (Селянський банк у російській окупації) – могли ворожі уряди числити на свою перемогу в змаганнях за душу люду, і в поколінні селян, що прийшло по їх наділенні землею, став помітним часто-густо великий лоялізм супроти держави..., прив'язання до трону («царські» хлопи в Галичині, «Bartki-zwycięzcy»¹⁸ у франко-пруській війні). Хлопський реалізм мусив інакше оцінювати зарядження і приречення уряду, який посідав владу і способи виконання, від обітниць патріотів, тим далі йдучих, чим менше було даних для їх здійснення. Становище, дійсно, видавалося розпачливим. Загрозувала небезпека, що **люд звернеться проти національних традицій, що стане зряддям у руках окупаційних урядів**, погребаячи ідею Польщі...» Чи ці слова не дадуться застосувати mutatis mutandis до нас? До нашого теперішнього становища? Приходячи економічно до себе по літах війни (піднесення проценту управленої землі свідчить про се), живучи спільним життям із народом пануючим, в'яжучи своє щоденне життя тисячею ниток із чужим **реальним** політичним центром, народ починає поволі забувати про **ідеальний** центр своїх змагань, на який йому вказують ті, що звуться нині героями, завтра шаленцями, а після-завтра, може, вар'ятами. Злоба дня бере гору над ідеєю, народ втягується в життя таке, яке воно є, розбивається на атоми, сповняє масу дрібних конечних функцій життя і «на руїнах своєї слави і великості садить ріпу», як казав Віткевич, або «жито собі сіє», як із глумом і жалем писав Шевченко.

Які пророки нагадають такому народові про чин? Про ідею? Про розорані кістяки тих, що вже не живуть? Про те, що є понад дбання про матеріальний добробут? Хто виховає в нації єдність волі, коли в її серцях померкне спільний власний політичний ідеал? Що зрушить її з місця? Спільність культурна? Але ся спільність не має великої моторової сили в сфері політики, як свідчать хоч би цитати про польського селянина з «Przegląd'u». Навіть у власній культурній сфері не все є вона здатною до конкуренції. Чи не німчилася масово польська інтелігенція на Горішньому Шлеску, мимо сильно розвиненої польської усвідомлювальної преси, мимо загалом сильного національного руху? **Реальна** ідея чужої державности, культурної, справної, яка забезпечує чужомовній людності всі вигоди матеріального добробуту, отримала там перемогу над **ідеальною** мрією про власну державність. Чи у випадку, який нас тут цікавить, не можна припустити подібної ж можливості? Хто ліпше скріплював свою багатонаціональну

¹⁷ Przegląd Wszepolski. – 1922. – Червень.

¹⁸ Бартки-переможниці (польськ.). Бартка – вузьконоса гостра сокира з маленьким обухом і довгим держаклом. Поширена серед гуцулів, бойків, лемків і польських гуралів (горян).

державу: чи спорохнявілі цісарські і королівські ексцеленції з «Ballplatz'у»¹⁹, може, той енергійний і далекозорий чоловік, що в переддень власної смерті і цілої монархії носився зі сміливими планами її перебудови на федераційних засадах. Хто більше прислужився до зміцнення величчя і сили Росії: чи «держиморди» Плеве і Сип'ягін, чи мстивий і злісний Микола II, чи, може, Олександр II, що видав маніфест 19 лютого 1861 року, і Столипін, який своєю аграрною реформою готовий був задушити п'яну від сподіваної перемоги фурію революції? Чи ці історичні ремінісценції не промовляють до нашого розуму? Чи історія не свідчить нам, як Габсбурги зуміли зробити собі з кротаїв²⁰ вірних підданих, а Романови – з фінів, які протягом майже цілих ста років були лояльними прихильниками російського орла?

Сі приклади нехай нам будуть осторогою. Треба глядіти всякій можливості в очі. Треба собі усвідомити, що політика зв'язування широких мас нашого селянства з новою й чужою політичною ідеєю не є виключена, коли візьме гору політика противників ендеції, а хвилеві користі, які ся політика нам може принести (можливість організації тощо), в ніякім разі не будуть компенсовуватися тими її негативними сторонами, що затемнюватимуть ясність національного ідеалу і паралізовуватимуть заохочення змагати до його здійснення.

Чи така політика є близькою, чи ні – хто се може знати? Але є певно, що вона скоріше утривалить існуючий стан речей, ніж політика валення головою об мур, рекомендована ендецією. Треба до неї ставитися обережно і хоронити маси від захоплення нею. Для Ренана нація – це був «le souvenir des grandes choses faites ensemble» (спомином великих, довершених спільно діл). Отже, роблення сих «grandes choses»²¹ і «садження ріпи», до чого нас може звести «федераційна» політика, виключають себе! Про друге наш «реально» думаючий народ ніколи не забуде, перше ж мусимо робити, аби не вийти із вправи, аби втриматися як нація. Бо лише ці «діла» захитують повагу існуючого і не дають буденному життю перервати невидимі нитки, що лучать розпоршені атоми народу в свідому своїх цілей націю; лише вони стримують процес їх притягання новим центром чужої політичної волі.

Чи треба тепер виступати з подібними пересторогами? Чей же не потребуємо потерпати, що «федералісти» загалопуються в своїй «великодушності», на яку, зрештою, і не заноситься! А з другого боку – чи є якісь позначки, що хтось дасть себе на ці евентуальні «великодушності» спіймати! Ні, се питання не є таке просте. Меж «великодушності» ми ще не знаємо (хоч, звичайно, дуже далекими вони бути не можуть), бо залежать від різних чинників. Що ж до нашої власної відпорности, то вона є велика, але чи не така ж велика, як і наша втома? Чи ознак сеї втоми не видно вже? Чи змагання «сіяти жито» не ставиться вже деякими групами або одиницями як найважливіше завдання національної політики? Чи не знаходять ці настрої відгомону в пресі? Чи не стрічаємося з поглядами, що боротьба за наш національний ідеал, правда, мусить колись відновитися, але... що вона наразі вже *скінчилася*? А ті протести проти т. зв. орієнтацій і поклики «опиратися лише на власні сили», чи в сій проповіді не бринять вам знайомі нотки з-перед 1914 року, коли проповідників *радикальної* зміни існуючих стосунків в Європі називали «божевільними» або й «провокаторами»? Коли політика вилучання зі своїх рахунків закордону була другим боком визнання існуючого status quo, його непорушности? Хіба в сій орієнтації «винятково на власні сили» не чується

¹⁹ Будівля у центрі Відня, в якій була резиденція прем'єр-міністра Австрії (нім.).

²⁰ Хорватів – Ред.

²¹ Великі справи (франц.).

відгомін програми «ргасу organicznej»²² в Польщі, що зачалася ревізією традицій 1863 року, а скінчилася добровільною участю польської делегації в урочистості відкриття пам'ятника Катерині II у Вільні 24 вересня 1904 р.? Хіба українців, що видають книжки для обґрунтування неможливості існування зовсім незалежної, з ніким не сфедерованої української держави, не зачисляють у нас до... українських державників?! Ні, ознаки втоми волі і думки не є в нас такі непомітні! Пересторога не є невчасною!

Галичина стоїть напередодні всяких експериментів. Мусимо не дати себе збити з пантелику ні Eisenbart²³'ам, ні Leisetreter'ам²⁴. Не забуваймо, що в перших їхня сила слабша від їхніх намірів, а в других – їхні заміри страшніші від їхньої солодкової мови. За ціну ні погроз, ні приречень не дати себе зтягнути на службу чужій ідеї, не дати собі вирвати скарбу, заповіданого тими, що пішли з сього світу, його боронячи. Бо, стративши його, стратите все. Бо віднайти його буде не так уже легко. Бо «scarb od was żada, byście niezłomni byli!»

Особливо тепер треба пам'ятати про ці слова польського поета: несподівана перемога «краков'яків» в останній кризі, їхня вперта воля грати хоч би *va banque*²⁵, нарешті, вибори, що насуваються і які принесуть (така є виборча ординація) скріплення села над містом, себто знову-таки «людовців» над ендецією, – все се ознаки! Ознаки, що «федералістам», може, доведеться скоро на практиці застосовувати свою національну політику, що з іншим більш небезпечним *modus faciendi*²⁶ йде до однієї й тої самої цілі. Становище краю не нагадує ні становища Конгресівки по 1815 р., ні Фінляндії по 1809 р. – країн із остаточно усталеною приналежністю. Не нагадує сього становища і Київська Україна. В таких обставинах годитися на яке б то не було *definitivum* було б найбільшою політичною помилкою.

²² Органічна праця (*польськ.*). Лоялістське поняття-гасло польських патріотів, які сподівалися поступовою, зосередженою працею здобути піднесення польської нації, замість ризиково бунтувати проти могутньої Російської імперії.

²³ Йоган Андреас Айзенбарт (1663 – 1727) з ремісника-хірурга завдяки ініціативності, працелюбності, різнобічним інтересам, організаторським здібностям і вірі в себе став всенімецькою знаменитістю у галузі медицини. Зразок людини дії й успіху (*нім.*).

²⁴ Людина, яка уникає бути помітною, підпорядковується, не має громадянської мужности; людина, яка діє скритно; проноза, шептун (*нім.*).

²⁵ Ва-банк. У грі в карти – ставка, що дорівнює вже зібраній у банку. Перен. великий ризик (*франц. букв. йде банк.*).

²⁶ Спосіб діяння, провадження (справ) (*лат.*).

УПАДОК КОМУНІЗМУ НА ЗАХОДІ¹

Офензива московського комунізму проти Заходу, здається, наразі стримана; в ній зайшла бодай «передішка» – відповідний момент, щоб зробити загальні підсумки сеї офензиви. Зробити се тим більше цікаво, що, як се безперестанно і слушно повторюють кремлівські володарі, будучина комуністичної Росії цілковито залежить від того, чи і як скоро настане комуністичний переворот на Заході.

Щоб прискорити сю, так для себе сподівану катастрофу, Москва робила справді надлюдські зусилля: під'юджування робітничої маси європейських країн проти їхніх заслужених проводирів, гра на найнижчих інстинктах темної юрби, демагогія, підкуп, розбивання існуючих організацій – усе пущено в хід, усі сі засоби, які, зрештою, були лише плагіятотом методів закордонної політики царату. Які ж наслідки мала ся акція? Спершу досить показні. Соціалістичну межинародівку (2-у), що готова була по війні відновитися, розбито, засновано т. зв. «3-ю Інтернаціоналку», закордонну експозитуру Совітів, внесено розбрат в Амстердамську міжнародну організацію професійних союзів, українську соціал-демократію знищено, «боротьбистів» і «укапістів» стероризовано, італійську, французьку, німецьку соціалістичну партію «скомунізовано» або розколено... Московський комунізм намірявся вхопити у свої руки провід цілого зорганізованого робітництва в Західній Європі!

Та відрух не дав на себе довго чекати. Москва заскоро показала своє правдиве обличчя. З нечуваною у взаєминах між соціалістичними партіями ароганцією виставила вона свій славнозвісний «21 пункт», який мусили прийняти соціалістичні партії, що хотіли приступити до 3-ої Інтернаціоналки, і які робили б із сих партій позбавлені власної волі групки, цілковито підлеглі наказам із Москви. Вихований на засадах демократизму, європейський соціалізм не міг прийняти диктату. Почалася конечна реакція. Зміна внутрішньої і закордонної політики Совітів прискорила розрив європейського соціалізму з московським. Занепад воєнної акції Совітів за кордоном притьмарив їхню повагу серед західного робітництва; решту довершили совітський НЕП (нова економічна політика), що шукав угоди з власною буржуазією, і запобігання помочи європейсько-американського капіталізму, якої Совіти так само потребували для зміцнення свого режиму, як потребував її царат, що животів лише із закордонних позичок. Завдяки сим обставинам зачав никнути поволи в очах європейського пролетаріату ореол, який він досі бачив над головами російських комуністів. І в тім не було нічого дивного, бо як могли претендувати на послух робітничих мас люди, які провідників сих мас звали вчора «зрадниками» пролетаріату за «соглашательство» з буржуазією, а нині незграбно й цинічно самі змагали до сього «соглашательства»? Як могла будити довіру до себе акція Леніна, Зінов'єва й ин., які вчора присягалися змести з поверхні землі капіталістичний світ на те, щоб нині жебрати помочи міжнародного капіталізму, вистоюючи місяцями в передпокоях його «агентів» у Лондоні, Генуї, Гаазі? Злуда присла, обіцяна земля виявилася міражем, пророки – дурисвітами, червоні Наполеони – фельдфебелями... Італійські соціалістичні прочани повернулися огірчені з комуністичної Меки

¹ Фактичний матеріал для статті взято з біжучої хроніки у виданнях: «Vorwärts», «Current History», «Воля Росії», «Зоря», «Daily Mail», «Matin» та ин.

додому і зробили неминучий, здавалося, перехід своєї партії до 3-ої Інтернаціоналки неможливим, швейцарська партія, що була зовсім зріла до сього кроку, відмовила вступу більшістю 26000 голосів проти 8000. А – що найважливіше – ціла низка соціалістичних партій і організацій, які, незадоволені поміркованістю 2-ої міжнародівки (тої, що була перед війною), готові були сполучитися з 3-ою, відіпхнуті доктринерством Москви, заснували власне, нове, віденське об'єднання, знане під назвою «Інтернаціоналка 2 ½» (відстала від однієї і не пристала до другої). По відправі, яку дістав большевизм від амстердамської організації професійних спілок, що числить 24 мільйони членів, по консолідації 2-ої Інтернаціоналки (в Женеві влітку 1920 р.), при якій залишилися такі міцні партії, як німецька й бельгійська соціал-демократична партія та англійська Labour Party², утворення Віденського об'єднання було третім великим ударом для большевизму на міжнародній арені. Бо платформа Відня була: згода зв'язатися інтернаціонально з большевизмом, не вимагаючи від нього зміни його політики в Росії, але під умовою, щоб і Москва не нав'язувала своїх методів західноєвропейським партіям. Се значило, що навіть ті соціалістичні організації, що солідаризувалися з Москвою і проти неї не виступали (як се робила 2-га Інтернаціоналка), проводили між собою і Москвою різку лінію, випрошуючи собі опіку Кремля. Се було важливе memento³ для останнього, і большевицькі проводирі були б кепськими політиками, коли б вони сього memento не зрозуміли. Вони його зрозуміли і з властивою їм звинністю зачали відворот. Славнозвісний «21 пункт» десь зник, неначе його ніколи й не було, і та сама Москва, яка досі лиш розбивала існуючі організації робітництва, не входила з ними в ніякі угоди, запропонувала спільну конференцію трьох виконавчих комітетів (трьох Інтернаціоналок) для досягнення «єдності соціалістичного фронту». Се конференція зібралася в Берліні у квітні с. р. До жодних позитивних наслідків нарада не прийшла, утворено лише комісію з дев'ятьох членів для координування політики всіх робітничих груп, що входять у сі три організації. По суті ж се була певного роду капітуляція Москви. Делегати Москви, Радек і товариші, мусили сидіти при однім столі з «королівським міністром» Вандервельдом і «зрадником» Мак-Доналдом та говорити з ними, замість посадити їх, як російських есерів, на лаву оскаржених. Се виглядало як конференція для з'єднання Церков, де Папа засідав би як рівний із рівними спільно з московським патріархом і єпископом кентерберійським. Се була очевидна компрометація большевицької ідеї, большевицька Каноса. Надії на соціалістичну революцію завели, розколоти західні пролетарські організації відвертою атакою не вдалося, і большевикам нічого більше не залишалось, як іти на компроміс із «соціал-предателями», за якими стояли десятки мільйонів робітників. У яких цілях се зроблено? У тих самих, які большевики мали і перед тим. Їм треба було, як се пояснив Ленін, «проникнуть в закрытое помещение». Комуністам треба було «дістатися до помешкання, де уповноважені буржуазії (за яких Ленін має всіх соціалістів, що не належать до московської Інтернаціоналі, – Д. Д.) ведуть свою пропаганду перед досить численними зборами робітників». Туди треба було дістатися, щоб могли «виступити зі своїм словом перед робітниками, які досі були у винятковім, що так скажу, «посіданні» реформістів, себто найвірніших друзів буржуазії» (ст. Леніна в «Ізвестіях» 11 квітня с. р.). Отже, замість атаки ззовні на європейські соціалістичні організації, взялися розтрошувати їх агітацією зсередини.

² Партія праці / Лейбористська партія (Великобританії) (англ.).

³ Пам'ятай; в європейських мовах уживається як іменник із значенням нагадування, застереження (лат.).

Така стала тепер метода Москви, і зміна сеї методи вказує, власне, на **зменшення московських впливів серед західного пролетаріату** і на чимраз зростаючу відпорність останнього супроти диктаторських альянів Кремля.

Зріст сеї відпорности впадає в очі не тільки при обсервуванні міжнародного соціалістичного руху, але й особливо еволюції **поодиноких партій**. У поодиноких партіях комунізм так само здає одне становище по другім. До того ж характерно, що відрух звертається не лише проти комунізму як такого, але й спеціально проти **московського** комунізму як проти чогось засадничо ворожого європейському робітничому рухові.

Се помітно в **англійській** робітничій партії (Labour Party), яка представляє амальгаму найрізнорідніших робітничих організацій із загальним числом членів близько 4 мільйонів. Комуністи пробували вступити до сеї партії, але на з'їзді Labour Party в Единбурзі за їх допущення висловилися лише 261000 голосів, а проти 3086000. У звіті Виконавчого комітету ставлення до комуністів виражено такими словами: «Позиція комуністичної партії не дасться погодити з засадами і практикою робітничої партії, яка хоче залишитися легальною організацією, що прямує до здійснення своїх цілей конституційним шляхом». Годжс і Рамзей Мак-Доналд вказували в своїх промовах на з'їзді, що комуністи є **духовими рабами Москви** та що Labour Party не тільки не має приймати їх до себе, але й повинна повести **активну боротьбу проти сеї диктаторської партії**. На сю позицію стала Labour Party, і не треба думати, що сю позицію накинули членам партії її проводирі. Партійна маса **свідомо** пішла за своєю ексекутивною, а не за Леніним, хоч славнозвісний лист останнього до англійських робітників ширено в Англії в мільйонах примірників. Група, що називає себе комуністичною партією, числить в Англії ледве 10000 членів⁴.

Ще більш катастрофічно виглядав **американський комунізм**. У Сполучених Державах загалом не тільки комунізм, але й соціалізм ледве животіє. На «конвенції» Американської соціалістичної партії в кінці квітня с. р. у Клівленді 30 делегатів представляли лише 12000 членів, хоч іще п'ять років тому се число перевищувало 100000. Се показує, що соціалізм в Америці не партія, а **секта**. Спершу в сій секті дуже сильні були комуністичні течії, яким підпав навіть провідник «партії» Морис Гілквіт. Але аrogантська поведінка невеликої групки комуністів і тут викликала реакцію: на з'їзді в Детройті вирішено не підлягати диктатурі московської Інтернаціоналки і не приймати її 21 пункт. На Клівлендській «конвенції» ухвалено приступити до Віденського об'єднання. Як я вже зазначив, соціалістична партія в Америці є лише сектою, що не має майже ніякого впливу на ширші маси робітництва, яке живе осібним життям. Показником, як сі маси робітництва, що стоять поза соціалістичною партією, ставляться до комунізму, може бути політичне «Вірую» Союзу американських робітничих синдикатів (Federation of Labor). Головою сього Союзу є знаний Гомперс, який противився прилученню Federation of Labor навіть до синдикатського Інтернаціоналу в Амстердамі, бо він був для нього зареволюційний. Він же є рішучим противником не тільки державно-політичного признання Сoвiтської Росії Сполученими Державами, але й нав'язання з нею яких-будь торговельних зносин. Окрім того, Гомперс є **завзятим ворогом соціалізму загалом**. Тим різниться американський синдикалізм, м. и., від англійського. Коли там маса членів **пред-юніонів** голосує за буржуазних кандидатів,

⁴ Кількадесят тисяч числить ще IWW (Industrial Workers of the World), що існує від 1905 р. і не має великих впливів.

хоч провідники тред-юніонів були, звичайно, соціялістами, то в Америці навіть більшість синдикатських провідників не соціялісти. В останні часи помітна опозиція проти «системи Гомперса» (під проводом Фостера), але ніщо так не свідчить про слабкість сеї опозиції, як те, що пропонований нею на місце Гомперса кандидат, президент гірників Люїс, у своїх переконаннях від Гомперса нічим не відрізняється. Так виглядають проводирі Federation of Labor, що числить 3195651 члена і що з певністю довіряє сим проводирям. Сим ясно означається ставлення маси американського робітництва не тільки до комунізму, але й до революційного соціялізму загалом.

Найбільші злуди щодо єдиноспасенности московського комунізму мали, здається, робітничі маси *в Італії*, але й там дурман зачинає минати. Як скрізь, змагалися в італійській партії дві течії. Максималісти хотіли спершу зруйнувати, а тоді відбудувати, вважаючи всі буржуазні партії за однаково шкідливих ворогів робітничої верстви. Праві твердили, що в інтересах пролетаріату є також боротися з політичною й економічною руїною країни, бо ся руїна знищила б культурні вартості, в збереженні яких зацікавлені в рівній мірі буржуазія і робітництво. Тому для правих соціялістів завданням партії є боротися з «реакцією» в союзі з тими буржуазними групами, які стоять за «право» і «законність». На партійнім з'їзді в Болоньї (осінь, 1919 р.) малося ще діло з *однією максималістською масою*; ухвалено готуватися до революції, озброєння пролетаріату, заснування Совітів. Але в міру того, як зникали московські злуди, як росло безробіття, як міцнів фашизм, росла й реформістська течія. У *Реджо Емілія* (жовтень, 1920 р.) правиця уконституювалася осібно як «соціялістична концентрація». На з'їзді *в Ліворно* (січень, 1921 р.) настав перший розкол. На розказ із Москви 50000 комуністів вийшли з партії, бо не вдалося зібрати більшости, щоб виключити правицю. Тоді відношення максималістів (без комуністів) до реформістів було 7 до 1. На другім з'їзді *в Мілані* (жовтень, 1921 р.) се відношення було вже лише 5 до 2, а тепер на останнім конгресі *в Римі* (жовтень с. р.) – 3 до 2. На сім конгресі стали 32000 максималістів проти 29000 реформістів (опріч того, близько 10000 центру). Лише стільки членів має тепер переслідувана економічною кризою і фашизмом могутня колись італійська соціялістична партія! Розкол мусив настати, бо правиця, що чулася чимраз сильнішою, не потребувала шукати ласки в зденерованій сталими поразками і втратою монопольного проводу лівої «більшости»... Цікаво, що паралельно з упадком большевизуючого максималізму йде і зменшення числа членів партії. В Болоньї партія мала ще 250000 членів; тепер із того залишилося лише 73000. Відповідно до того пішло вділ і число максималістів: зі 150000 на 98000, далі з 50000 на 31000 голосів. Тим часом, коли реформістів, яких у Болоньї взагалі не раховано, було вже 13000 в Ліворно, 19000 в Мілані, а нині вже 29000. Ще до того реформісти мають «думу і волю єдину», чим ніяк не можуть похвалитися їхні противники. Сі діляться: на прихильників третього Інтернаціоналу (група послів Мафі-Лацарі); на максималістів посла Сераті, що, як блудні сини, вертають до Москви, незважаючи, що вже були там викляті, і на максималістів посла Бели, які нічого й знати не хочуть ні про кремлівського Мойсея, ні про його 21 заповідь. Осібно стоїть маленька комуністична «партія», позбавлена всякого вливу. Розгартіяш, безпорадність і втрата впливу на маси – ось що характеризує як комуністичний, так і взагалі соціялістичний рух тепер в Італії. Ще страшнішого удару, ніж внутрішні тертя, завдав сьому рухові побідний досі фашизм, а те, що партія мусила перед нападами «чорноблюзників» Беніто Мусоліні шукати рятун-

ку в королівській поліції, безнадійно скомпрометувало її в очах мас. Дезерція від соціалізму до фашизму – се явище, зовсім не рідке в сучасній Італії⁵, а комуністична партія, за останніми відомостями, офіційно розпустила всі свої організації і перестала існувати.

Навіть у **Франції** становище комунізму не блискуче, в тій Франції, де в грудні 1920 р. на Турьськiм з'їзді московським апостолам вдалося здобути двотретинну більшість для комуністичного Інтернаціоналу. Зараз по розколі дістали екстремісти в свої руки найсильнішу машину для пропаганди – паризький орган партії «Humanité», і числили тоді тільки в самiм Парижі 21000 реєстрованих членів. Тепер числить комуністична партія на ціле чотиримільйонне місто лише 8000 членів. Говорячи про причини такого упадку партії, окружний комісар Сейнського ком[уністичного] Союзу Ж. Піош каже в своїм звітi, що сі причини були «містичної натури» і полягали в занепаді віри мас у близьку соціяльну революцію...

Конгрес французької комуністичної партії, що відбувся в другій половині жовтня в Парижі, закінчився скандалом. Передовсім викинуто з партії «правицю»: її долю припечатано ще влітку на засіданні ширшої Екзекутиви Московського Інтернаціоналу. На диво, причиною вигнання був протест «правиці» проти «об'єднавчих» тенденцій Москви. «Правиця» слушно вирішила, що не було сенсу відділятися від «реформістських зрадників» і «агентів буржуазії», аби тепер творити з ними «єдиний фронт», і за се мусила покинути партію. «Центр» із Кашеном і Фросаром (що переміг на з'їзді) був властиво на боці виключених, але його провідники не хотіли залишити свої добре плачені партійні уряди, отже, зложивши протест проти наказу Москви, скорилися йому...

Ціллю Москви було провести на найважливіші партійні уряди членів безоглядно їй відданої «лівіци» під проводом якогось Ліфшица, що прибрав собі дзвінке прізвище **Бориса Суваріна**. Ся група, до якої, м. и., належать кілька колишніх анархістів, і «листопадових соціялістів», і колишніх роялістів із «Action française»⁶, робила героїчні, але безрезультатні зусилля переперти своїх кандидатів. Речник «правиці» **Селе** кинув сій групі відвертий закид, що їй розходиться тільки про «поділ добре оплачуваних посад між собою в партійнім заряді і в «Humanité». Щоб підперти свої креатури, Москва послала на з'їзд одного з найдіяльніших своїх людей, українського комуніста **Д. Мануїльського**⁷. Але Фросар, Кашен і тов[ариші] не дали себе переговорити, тим більше, що мали за собою більшість конгресу. «Лівіця» опустила залу, а Мануїльський у своїм повнім погрози листі до партійного заряду обіцяв, що четвертий конгрес III Інтернаціоналу скасує неприємні Москві постанови Паризького з'їзду. Але що посланець Москви не мав у Парижі до розпорядимости ні Червоної армії, ні ЧеКа, ні достатнього числа французьких перекинчиків, то й погрози його не зробили відповід-

⁵ «Vorwärts» (30. X) обчислює кількість робітників у фашистських організаціях *на кількaсот тисяч*.

⁶ «Французька дія» (*фр.*) Назва націоналістичного правого руху і його журналу у Франції, заснованих Морисом Пюжо і Анрі Важуа 1899 р. Головним ідеологом «Французької дії» був Шарль Мора.

⁷ Д. Мануїльський – українець, що висувається Москвою в усіх випадках, де треба розпочати якусь антиукраїнську акцію. Оповідають, що в нападi щирости він сам себе зве «малоросом на прокат» (взяти якусь річ «на прокат» – це значить по-російськи випозичити її за певну платню на час, аби по ужитті знову повернути туди, звідки її взято). В інтересі правди треба, одначе, додати, що коли українськості Мануїльського не випадає трактувати поважно, то сього не можна сказати про його большевизм. Всупереч деяким іншим українцям Мануїльський став большевиком не аж тоді, коли переможний большевизм міг роздавати «велія і богатія милості», а ще *перед війною*; був одним із діячів большевицького перевороту в жовтні 1917 р.

ного ефекту. Отже, по конгресі французька компартія, що числить заледве 75000 членів, розпалася ще до того на три частини.

Про «латинську сестру» Франції **Бельгію** нема що говорити, там нема загалом жодного комунізму. **В Німеччині** він переживає, в кожному разі, не свої блискучі дні. Комуністи розчарувалися в близькості соціальної революції і беруть участь у виборах; «незалежники» (USP)⁸ з'єдналися на недавно відбутім у Нюрнбергу (вересень с. р.) спільнім з'їзді з соціал-демократією (SPD). Се був тим більший удар для Москви, що саме «незалежники» були тими, що в своїм часі започаткували розлам німецької соціал-демократії і цілий рух на користь Москви серед німецького робітництва. Тим великим фактом, який привів USP до з'єднання з SPD, був зріст правих настроїв у Німеччині і потреба для лівого табору зміцнити свою оборону, бо про наступ ніхто вже й не думав. На вступнім (перед Нюрнбергом) з'їзді «незалежників» у Гері багато говорилося про «революцію в небезпеці», про «оборону»; про те, що пролетаріят не має ніякого впливу на переговори Стінеса з Люберзаком та що буржуазія здобуває чимраз ширші впливи на політичне життя. Сей пригноблений настрій вилявся яскраво в маніфесті «З'єднаної соціал-демократії». Тут нема вже мови про революцію, є лише мова про «оборону і скріплення німецької республіки», про боротьбу з лихвою, про оборону 8-ми годин праці, демократизацію адміністрації і т. и. – поворот до старих пенатів із часів ante⁹ 1917. Характерно, що сей відворот ішов у парі з гострими випадками проти московських зводителів-мефістів, які веліли західним соціялістам ось уже кілька літ гонити через кров і трупи за невлливою злудою соціального перевороту. На вступнім (перед Нюрнбергом) з'їзді в Авгсбурзі член Управи SPD **Ото Вельс** сказав дослівно таке на адресу Москви: «Третій Інтернаціонал не є організацією, яку можна було би рівняти з Лондонським, Віденським або Амстердамським. **Третій Інтернаціонал став знаряддям московського націоналізму**, а комунізм є найважливішим засобом російської зовнішньої політики. Третій Інтернаціонал уживає комунізму на те, щоб розсадити внутрішні відносини інших держав. Він поставив комунізм так само на службу своєї закордонної політики, як зробив се колись із абсолютизмом Священний Союз. Катастрофічний розвиток большевиків від антикапіталізму до імперіалізму і від дефетизму до мілітаризму – се їхня справа. Але мусимо собі випросити претензії, щоб ми також зачали марширувати під нову московську військову музику. Ми є проти комунізму, що має зробити з Німеччини знаряддя російської закордонної політики, тому ми кажемо, що **се брехня, коли на цілий світ трублять про «III Інтернаціоналку» тоді, як замість того треба було б просто сказати «Російська імперія»** (Grossmacht Russland). Велика держава, що цього разу зве себе Союзом, – се найліпша організація агентів, яку собі якась держава коли-небудь створила. Від часу до часу відбувається навіть з'їзд агентів російського уряду, який тоді називається Конгресом III Інтернаціоналу. Тут можна подивляти сугестивну силу слова, яке є в стані збаламутити цілий світ через те, що все і все говориться: замість **імперіалізм – світова революція**, замість **велика російська держава – комуністична партія**, а замість **російська закордонна політика – третій Інтернаціонал**. Далі Вельс запитував, чому союз із реакційним урядом Ангори є дозволений, а вступ до коаліційного уряду, де сидять представники буржуазії, є гріхом проти Св. Духа? **«Росія, – скінчив промовець, – іде від большевизму через людодійство до капіталізму**. Се те страшне оскарження, яке ми підносимо проти

⁸ Unabhängige Sozialistische Partei (Незалежна соціялістична партія) (нім.).

⁹ перед (прийм.) (лат.).

большевизму перед лицем міжнародного робітництва. Се оскарження підносимо тим гостріше, що ми бачимо, як той самий уряд, який збирає в цілм світі датки на голодних росіян, посилає сотки мільйонів за кордон на цілі своєї зовнішньої політики; на цілі, до яких ідеться через розбиття соціалістичних партій і робітничих синдикатів і через *корупцію робітничого класу*». Промову сю прийнято гарячими оплесками.

У подібну ноту вдарив і провідник «незалежників» у Гері – *Криспієн*. Для нього московська метода є смертю робітничого руху. На його думку, «незалежники» свідомо і з пересвідчення підтримують теперішній кабінет, аби на зміну йому не прийшов реакційний. Криспієн вказав на становище в Італії, де соціалістичні партії через відкинення коаліційної політики втратили всякий вплив і розгубили своїх членів і де фашистський терор цілковито знищив робітничий рух. Далі згадав він про приклад Угорщини з урядом Горті і нарешті – Росії, де большевики управляють режим терору проти соціалістичного руху. Єдиний рятунок для соціалізму Криспієн бачить у єдності всіх соціалістичних партій і *в боротьбі з комунізмом*. Бо, на жаль, із комуністами об'єднання неможливе, тому що *«особистості, що продали свою душу за московські рублі (живе схвалення), здвигнули мур між соціал-демократами і комуністичними робітниками*. Між соціал-демократами і большевиками нема середньої дороги. Большевики так само шкідливі, як і реакціонери, бо вони нападають на нас ззаду». Засадничу різницю між європейським соціалізмом і російським «соціалізмом» підкреслювали у своїх привітальних промовах і з'їздові гості. Так, *Ф. Тураті* (Італія), м. і., сказав: «Здається, що по наших допустах постали дві великі течії, які відтепер усе плистимуть осібно: по одній стороні – еволюціоністська соціал-демократія, по другій – теорія диктаторської влади; дійсність і утопія, практика і віра в дива, чин і пусті слова, *Європа і Азія*, історія і її пародія. Я думаю, що першій течії судилася перемога». В подібнім тоні були держані й промови Т.Шоу, Вандервельда, Гілквіта та інших гостей.

Коли б місце дозволило, можна було б сей самий процес занепаду комунізму простежити і в менших соціалістичних партіях: у чеській, латиській, болгарській тощо. Але для характеристики *тенденції* робітничого руху і сказаного досить. Бачимо, що найвидніші робітничі, політичні і професійні організації найважливіших промислових країн Європи та Америки займають поволі становище, відверто вороже комунізмові, а на міжнародному ґрунті дається ствердити зближення між собою всіх ворожих Москві угрупувань: віденського, лондонського та амстердамського Інтернаціоналів. Дві останні з сих організацій недавно ще раз підкреслили свою ворожість комунізмові. Секретар Амстердамського Інтернаціоналу *Ондегест* в інтерв'ю в римській «Епока» висловився проти комунізму і сказав, що його організація відкидає всякі спроби зближення з червоними російськими професійними спілками. Останній конгрес II Інтернаціоналу в Лондоні (червень с. р.), м. і., постановив: «Погратулювати Амстердамському Інтернаціоналові синдикатів за його успішний опір проти комуністичних спроб розколоти його» і гостро нап'ятував «неустанні по квітневій конференції в Берліні старання III Інтернаціоналу розколоти міжнародний синдикатський рух та напади на міжнародний соціалізм».

Московський комунізм є в стані відвороту в Європі. Він відступав перед здоровим розумом, почуттям карности і старими демократичними традиціями західно-європейського робітництва. Не зумівши закласти скільки-небудь солідних комуністичних партій в Європі, він вніс розбрат у соціалістичні партії Заходу, послабив їхній вплив і революційний запал; провів різку межу між «європейським» та «азі-

ятським» соціалізмом і викликав могутню самооборонну акцію добре згрупованих протисоціалістичних верств і партій, м. и., **селянських**, які у Швейцарії, Угорщині, Італії, Болгарії здобувають чимраз більший вплив на громадські справи.

Такий є баланс комунізму, і коли божевільні версальські переможці не приведуть Німеччину, а з нею й цілу Європу до загибелі й анархії, можна з певністю сподіватися, що дорога кремлівським інтернаціоналістам до Європи буде назавше перекопана.

Сей факт був би для нас фактом величезної ваги, бо, як згадано вже на початку статті, навіть панове Зінов'єви і Троцькі **не вірять в існування большевизму без скорой перемоги комунізму в Європі**. Невдача комунізму там є початком кінця Со-вітів у Росії.

Сей «початок» уже зроблено, і коли Україна хоче в сім процесі виступити як суб'єкт, а не об'єкт історії, то має зробити все, щоб **кінець** совітської революції не знайшов її так невідготованою, як **перший день** большевицького перевороту.

ВЕЛИКА ПАВЗА (З галицько-волинської політики)

Нема в політиці помилки страшнішої, як боятися глянути в обличчя фактам. Здається, в сю помилку впадають деякі наші політики, які представляють у якнайвигіднішим світлі баланс минулого року. Тим часом робити так не гідно нації, яка хоче і вміє йти до своєї незмінної мети.

Можна по-різному оцінювати випадки останніх місяців у нашій країні. Безперечно, вони значно причинилися до загартування опорної сили нації, до кристалізації її ідеалу, але кожний, хто не хоче управляти політику страуса, повинен визнати, що всі ці зусилля, такі потрібні для підтримання духової змобілізованості народу, не мали безпосередніх практичних наслідків. Остання з цих подій (бранка) була символом зміцнення зачіпної енергії однієї і ослаблення відпорної сили другої сторони. Треба бути боягузом, щоб сього не визнати, хоч яким би болючим не було для нас це зізнання.

Чи се значить, що була хибною лінія, що допровадила до таких наслідків? Зовсім ні. Ся лінія, повторюю, мала великі моральні результати, але факт, тим не менше, залишається фактом: як Валентинові у «Фавсті», вибито нам із рук шаблю, бій перерваний, над одним із актів драми спущено завісу, настала велика павза...

Чи се дійсно *павза*, чи *кінець*? Усе вказує на те, що радше перше, ніж друге. Такий уже час, у який ми живемо. Се не є час *definitivum*'ів, лише доривочного полагодження справ, які до остаточного розв'язання не дозріли. Бухарестський мир центральних держав із Румунією, Берестейський мир із Росією, Севрський трактат із Туреччиною, нарешті, наріжний камінь усієї «справи миру» – Версальський договір – усе се марні провізорії, в які перестають вірити навіть їхні автори. Думати, що якраз наша справа є якимось виїмком, нема ніяких підстав...

Тим не менше, коли взяти під увагу, опріч усяких інших аргументів, цифри, які читаємо щодня в газетах: курс долара, який протягом кількох місяців підскакує від 3 до 36 тисяч. Обіг банкнотів, який 32 мая становив 276 мільярдів, а 10 грудня – 690. Заборгованість державного скарбу, яка за те саме півріччя піднеслася з 217 мільярдів до 585... Подібних цифр можна було б навести ще і ще, і хто думає, що вони мають нам більше імпонувати, як ген. Гофман пану Йофе, а Лойд Джордж – Кемалю-Паші, той не вартий жити, думати й діяти в наші страшні, але такі привабливі й мінливі часи.

Нарешті, кому не промовляють аргументи фактів і цифр, той може знайти й інші. Він може їх знайти серед тих містичних, вибухових сил історії, які вирішують долю держав і народів і яких жодним компромісом не заворожити. Маю тут на увазі засадничу неможливість компромісового розв'язання нашої справи. Кожна нація має свої історичні завдання, які втягають її в неминучий конфлікт із іншими. Одним із таких конфліктів була боротьба за Атлантику між Францією і Англією, що тяглася від 1688 р. аж до 1815 р. і скінчилася капітуляцією однієї сторони і випхненням її з Америки. Таким конфліктом є боротьба Росії з Європою за Константинополь і протоки, як і російсько-український спір, і українсько-польська ривалізація. Стоячи на дорозі московської експансії до Середземного моря, вриваючись клином між Росією і її природними сателітами в західнім і полудневім слов'янстві, Україна потрапила в безкомпромисовий конфлікт із Москвою, який може вирішитися тільки цілковитим знесиленням одного з противників. У подібний конфлікт із другою державою потрапила й Галичина. Шу-

каючи опертя проти спільного німецько-російського напору, мусила Польща, аби не стати безвладним м'ячем між сусідами, шукати на півночі доступу до моря, а на півдні (колись того самого, а тепер бодай) спільного кордону з Румунією. В обох останніх випадках їй треба було зайняти українську територію. І як Росія, з огляду на політично-географічне становище України, ніколи не змушена, не згодиться на її автономію, так само і з тих самих причин не згодиться на яке-небудь самоврядування Галичини держава, яка тепер її займає: «окраїни» і «креси», такі важливі під стратегічним оглядом ніколи (з ласки щасливих посідачів) не стануть особливими центрами політичної волі¹.

Компромісове розв'язання обох проблем для пануючої нації є, отже, нісенітницею, і власне ся *засаднича* неможливість такого розв'язання галицької проблеми і є тим найважливішим аргументом, який, попри мову фактів і цифр, промовляє проти можливості чогось тривалого на ґрунті status quo, утвореного подіями літа 1919 р.

І як вирішення української справи загалом неможливе в жоднім іншому дусі, як лише в дусі або Полтави, або Конотопа, так і полагодження справи нашої тіснішої вітчизни немислиме інакше, як у дусі Жовтих Вод або Берестечка... Події 1918 року і кінця минулого свідчать, що на нове Берестечко вже не стати нащадкам тих, що колись там святкували перемогу. А коли так, то всяке нібито катастрофічне для нас розв'язання нашої справи ніколи не буде дефінітивним, лише тою павзою, про яку говорилося вище.

Як її використати? Так, щоб ми не були невідготовані, коли вона скінчиться. Пригадаймо «передышку», яка настала по здавленні революційного руху в Росії по 1906 році Столипіним! Чому соціал-демократія, яка стояла на чолі революційного руху, так блискучо використала сю «передышку»? Тому що – чи то в організаційній праці, чи в праці систематичного розхитання царату, чи в агітації і пропаганді – скрізь дбали про одне: *про виховання мас у переконанні засадничої непримиримости того, що є, з тим, що має бути*². І власне, ніщо інше, як се переконання надало таку страшну розгонову силу останній революції в Росії, і ніщо інше, як брак сього переконання, було причиною моментальної невдачі національного руху на Великій Україні. Всі форми робітничого руху, якими кермувала соціал-демократія в Росії: преса, синдикати, страйкова боротьба, пропаганда – були перейняті однією великою всеобіймаючою думкою. Нею була свідомість нездатности поборюваної системи (царату) до яких-будь засадничих поступок, свідомість конечности не її реформування, а повалення або повільного розхитання. Кожна суспільна акція соціал-демократії, легальна чи нелегальна, індивідуальна чи масова, стреміла прищепити масам сю свідомість чи то шляхом агітації, чи шляхом поглядового навчання (умисного втягування мас у конфлікт із органами влади) і зробити з них надхнені однією ідеєю, одним завзяттям карні заступи будучих борців. Кожну з сих акцій, кожний із сих виступів, їх допустимість або ні оцінювано не за хвилевими користями, які вони можуть дати (хоч використовувано і їх), лише за тим, *чи вони наближали, чи віддалювали маси від їхньої кінцевої мети*.

Російська революція дає прекрасний приклад того, яку величезну вагу має ся негуюча психологія, жадібна чину і змін. Земські ліберали також прийшли до теоретичного пересвідчення, що елементарні інтереси народу не дадуться погодити з існуванням царату, подавали в сій справі масу паперових резолюцій, але занадто нічого не зробили, бо *невикоріненою залишилася в них ідея компромісу*. Навпаки, темне й несвідоме робітництво, яке ще в 1905 році йшло під проводом священика з царськими портретами до Зимової палати з благанням про ласку, заледве кілька місяців по тім мало що

¹ З тих самих причин не міг дати Берлін автономії пруській займанщині Польщі, яка ділила Шлеск і Східну Прусію від решти Німеччини.

² Дана тут оцінка соціал-демократичного політика стосується лише її тактики, а не програми.

не повалює царський трон. Напевно тому, що ні одна, може, глибша верства в Росії не була так гноблена самовладством, як робітничка, але значною мірою також і **завдяки тому неприєднано-негативному до пануючої системи настрою**, який літами в пресі, в пропаганді, у вуличних виступах, у страйках, всупереч усім даваним поступкам, виховувала в масах соціал-демократія.

Коли хочемо шукати інші приклади, звернімося до пам'ятних днів 1918 року. Вони стали можливими тільки завдяки рішучості купки молодих, вихованої на «шовіністичних» ідеалах останніх літ, призвичаєної суворою школою війни до моментальних рішень, ризику, великих ставок. Сей чин не дасться помислити, коли уявити на чолі нації вихованих у цісарсько-королівським австрійським парламентаризмі старих політиків, які на Шевченківських концертах противилися відспівуванню «Не пора» і навіть по розвалі Австрії чекали на цісарський дозвіл робити революцію.

Так само не танки остаточно перемогли Німеччину, лише витривалість і завзятість Англії в доведенні війни до переможного кінця; її свідомість, що спір Великої Британії з Німеччиною не дасться поладнати дорогою переговорів, свідомість, у якій виховувалася ціла молодша генерація, та ще прищеплене масам умілою пропагандою (агітація проти «німецьких звірств» під час війни) непобориме бажання звести останній порахунок із противником. Ся ясність раз поставленого плану, консеквентна воля в його здійсненні й відповідне до того тренування і виховання мас, ся так мало оцінювана в нас робота політичного проводу, – ось що дало Англії перемогу у війні. Сій підготовній роботі, **яка провадилася в Англії вже під час її історичних павз**, і завдячує вона, що рішучий момент ніколи не заставав її непередготованою. Коли під час війни за супрематією з Наполеоном розляглися пам'ятні слова адмірала Нельсона: «Англія чекає, що кожний виконає свій обов'язок», – не було місця для жодних дискусій ні про те, у чім сей обов'язок полягає, ні про те, чи його треба виконувати, чи ні. Так сталося в 1914 р., станеться, певно, й ще не раз.

Інакше було в нас, особливо на Великій Україні, де навіть спонтанні рухи мас (напр., повстанські рухи) завмирили через те, що пацифістична та інтернаціоналістична інтелігенція не тільки не старалася поглиблювати їх, але часом їх поборювала...

Про сю величезну **роль інтелектуального, кермуючого моменту** в суспільній динаміці мусимо подумати, власне, під час нашої недобровільної «павзи». Мусимо її використати не для понижуючих нас пертрактацій, декларацій і резигнацій, не для звинення нашого прапору, але для ліпшої організації громадських сил так, щоб вистава вийшла ліпшою від генеральної проби. Використати всі можливості для збереження і розширення існуючого національного стану посідання; переглянути доцільність досі вживаних організаційних принципів (під тим оглядом **не зміст, але організаційні форми** масонерії, фашизму і комуністичної партії заслуговують якнайпильнішої уваги); узгляднити більше персональний момент; наново зорганізувати просвітню справу; покласти міцніший фундамент під економічні організації; зміцнити народний організм духово і матеріально – такими є завдання, що лежать перед нами.

Загальні місця? Ні! По-перше, тому, що така праця мусить заповнити і вже заповнює наші «wuczasy»³, хоч би скільки вони тривали – місяць чи рік. По-друге, дуже важливо, як **сю** працю вести. Хоч би ще взяти: працю освітню, організаційну, працю серед робітництва, міщанства, селянства, закордонну пропаганду, виступи на міжнародних трибунах, працю серед молоді – скрізь ся праця може йти (як під оглядом агітаційним, так і організаційним) **у двох напрямках**: у дусі лоялізму, в дусі давнього галицького цісарсько-королівського лоялізму або лоялізму української соціал-демократії супроти

³ Відпочинок (польськ.).

«bratnich»⁴ соціалістичних груп, професорського лоялізму супроти «царя і вітчизни» та ін., і в душі негачії того, що є. В душі погодження з існуючим станом речей, приспання опірної енергії нації і в душі її сталого нагромадження, підтримування. Зі сказаного вище ясно, в якій душі, на нашу думку, ся праця повинна вестися: в душі приготування нації – організаційного і морального – до того моменту, коли антракт скінчиться...

Це саме треба сказати з приводу нашої волинської політики. Відмінні обставини, в яких опинилися воляки, вплинули на їхнє рішення взяти участь у працях варшавського сойму. Перед ними, теоретично беручи, є дві дороги. Одна – та, якою пішло польське коло в Петербурзі, коли воно децидувало про ухвалення контингенту рекрутів і взагалі вело політику або партії більшости, або лояльної опозиції. Друга дорога – се політика, звернена на концентрацію громадської думки коло однієї-однієнької цілі; політика компрометації *одного* і зв'язування в уяві мас *другого* з усіма їхніми щоденними інтересами: вияснення засадничої неможливости йти разом навіть із т. зв. поступовими неукраїнськими групами; здемаскування блага демократизму, від якого навіть у чужій державі сподіваються чудес; втягнення мас у сферу не «демократичної» чи «реакційної», а лише національної політики. Не забуваючи про розширення культурно-економічного стану посідання шляхом інтерпеляції, запитів, законопроектів, хоч би згори засуджених на відкинення промов, які б чули не лише парламентарні колеги, але й виборці, захитувати віру мас у можливість засадничих змін на ґрунті status quo; через моральну неприєднаність опиратися тій політиці «уніфікації сердець» меншостей із більшістю, яку у своїм експозе у варшавськiм сенаті протиставляв «механічній уніфікації» прем'єр, – такою має бути ся політика, коли хоче використати «велику павзу» в інтересі скристалізування непередавнених ідеалів нації. Така політика може виглядати тепер на кротячу роботу, але (говорю тут про Волинь) коли вона нам накинута, треба її робити, бо в вирішальний момент вона приносить несподівані висліди, більші від політики осягнення «реальних здобутків»⁵.

Ніщо не дає права думати, що світ зачинає приходити до рівноваги, та що разом із тим зміцнюється існуюче status quo. Фіюме, Вільно, Ангора, Мемель (Клайпеда), зрвання паризької конференції – все це тривожні ознаки, які не щезають, але множаться. Мусимо бути приготовані, може, незабаром знову зробити скок у незнане майбутнє. За таких обставин не потребуємо вже так смутитися павзою, що настала. Але її треба якнайліпше використати.

Про се повинні ми пам'ятати, а також про наше вічне caeterum senseo⁶; про те, що наша «хатня» справа дочекається свого остаточного полагодження не скоріше, як Володимирів тризуб яснитиме не тільки на старих монетах, а й на всіх державних установах Києва. Ідея соборности має перестати бути фразою, вона **має зайняти належне їй місце і в нашій організаційній будівництві**. Але не ідея соборности біло-амарантової, червоної чи біло-синьо-червоної, лише власної. Хто сього не розуміє, а ідею незалежности й соборности заступає всякими «федераціями», той служить чужим ідолам.

З тими людьми нам не було і не є по дорозі.

⁴ Братніх (польськ.).

⁵ Між иншим, з погляду такої політики деякі вислови з недавньої декларації волинських послів (особливо про «братній народ») були грубим, хоч і несвідомим, політичним блудом. Бракувало також ясніше зазначеного становища до Ризького миру. Також помилкою є нещасливе інтерв'ю з послом Васильчуком в одній з польських газет, де він згори приобіцював «нашу співпрацю». Хочемо вірити, що ся заява посла-холмщача не поділяється українським клубом.

⁶ Зрештою, вважаю. Цеперші слова зі знаменитої фрази римського оратора і політика Катона-старшого, який свої публічні виступи, хоч би про що говорив, завершував однаково: «Ceterum senseo Carthaginem esse delendam» або ж «Ceterum autem senseo, Carthaginem esse delendam» («А поза тим вважаю, що Карфаген потрібно зруйнувати») (лат.).

РОЗКЛАД НАШОГО ПАРТІЙНИЦТВА

Перед кількома тижнями відбулися два партійні з'їзди, третій відбудеться незабаром. Напомацки силкуються партії пристосувати свої програми і тактику до радикально змінених обставин. Як побачимо, майже без успіху.

Де причина сеї кризи? Що за зміни зайшли в нашім суспільно-політичнім оточенні, в свідомості мас, які вимагають наглого перегляду цілої партійної ідеології. Ця стаття має бути спробою відповіді на се питання.

Розпочнемо з однієї досить довгої цитати, яка введе нас у саму суть справи. Недавно в «Газеті Варшавській» вмістив А. Свентоховський статтю під заголовком «Правиця-Лівиця», в якій читаємо: «Од часу, як суспільна піраміда поставлена вершком донизу, а підставою – догори, змінили своє значення всі вирази, що мали зв'язок із тим переверотом. Кожний із нас, уживаючи їх у давнім розумінні, по хвилі спостерігає, що говорить щось інше, ніж хоче сказати... До вже більш різнозначних належать у нас тепер уживані назви: лівиця і правиця... Коли хтось складає присягу державну «в ім'я Бога, в Тройці Єдиного», правда, – се буде правдивий католик, отже, належить до правиці. Без сумніву. Коли хтось говорить, що любить війну, що «він ліпше чується в обозі», то сей хіба не може бути соціалістом, який бажає певно знести всі армії і війни, лише є мілітарист і скрайньо правий? Очевидно. Коли якась партія при обрадах у соймі над конституцією бореться проти обмеження прав президента республіки і домагається розширення їх аж до самоволі, то ж така партія є тільки права, але змагає навіть до монархізму, чи не так? Майк Монтеск'є підтвердив би се безумовно. Коли якась група поручає населення правих думок карами, коли займається денунціаторством, і вона й лише знає, що кличе поліцію, то мені здається, що вона ані не соціалістична, ані радикальна?

Як на дотеперішнє розуміння справи – так. Коли якась соймова група не допускає, щоби видатки міністерств, а особливо військових, були стисло пильновані, то се хіба права група і то найбільш самовладного гатунку – правда?

Все те в нас було і є, і все прозвано навідворот! Мілітаризм, автократизм, нетерпимість, надужиття поліційної влади, привілеї, визискування публічних становищ в особистих чи партійних цілях, ослона таємницею діянь, що повинні би бути явні, – всі ці способи й засоби, властиві найгіршим деспотизмам і досі зачислювані до найреакційніших політичних напрямків, проголошуються в нас як зброя з арсеналу революції, радикалізму, лівиці. Виглядає се так, як коли б хтось, обернувшись, заявив, що його ліва рука – права, а права – ліва. В цей момент «лівиця – се громада людей, що йдуть завше направо».

До прикладів, наведених Свентоховським, можна б було навести ще й інші. Можна було би згадати про соціал-демократів, які голосують за посередніми податками (отже, такими, що впадуть передовсім на незаможні верстви) або ухвалюють поліційні закони для «охорони республіки». Можна було би згадати про реакціонерів, які згоджуються на вивласнення великої посілості тому, щоб лише зберегти національний стан посідання. Можна було би вказати на крайніх лівих, большевиків, що розігнали конституанту, встановили диктатуру над селянством, завели систему виборів до Совітів, що нічим не різнилася від Століпінської, і довели до ідеалу царську систему

«охрани»; згадати демократії, польську і російську, що боролися за повернення «історичних кордонів» коштом третього; «людовців», що виступали проти українського селянства, і т. д.

Очевидно, в ідеях, якими жили досі партії, зайшла повна революція, цілковита переоцінка вартостей. Сю революцію, яку Свентоховський помічає в польських партіях (а яку ми добачаємо і в російських), **особливо помітно серед лівих партій**. «Людовці» і ППС («есери», «есдеки») і большевики за Збручем) поволи позбуваються прекрасних кличів про свободу всіх класів і націй, **стаючи герольдами класового і національного егоїзму, системи сильної руки**.

Правда, еволюція в сім напрямку помічалася вже давно, але так драстично ще ніколи не виявлялося правдиве обличчя лівиці. Було се певною несподіванкою навіть для нашої щоденної преси, яка ніколи не мала особливих злуд щодо польської демократії. Очевидно, в комплексі політичних понять, які панували в теперішній суспільності, зайшов якийсь здвиг.

Се, власне, і є та зміна в політичній оточенні, яка допровадила до кризи нашого партійництва, що не вміло пристосувати свою ідеологію до нових обставин. Звідси моральний розклад партій, їхня нездібність до яскравої акції, до продуктивної праці.

Де причини сеї «переоцінки вартостей», сеї ідейної революції демократії? Хоч як би се звучало парадоксально, але гадаю, що причини того, чому лівиця зраджує демократичні ідеали, треба шукати в нічмі іншій, як у **зрості значення і впливів демократії в суспільнім житті**, у класовім і національнім усвідомленні інших верств людности. Як довго, наприклад, «людовці» і «пепесовці» боролися в старій Австрії проти куріальної системи, проти «князів-магнатів», мусили шукати собі союзника в українськім селянстві і не раз підтримувати його **національні** домагання, боронити засади «свободи й рівности». Те саме робили большевики в Росії, поки йшло про визискання союзника для боротьби з царатом. Тепер становище змінилося. Під впливом різних пов'язаних із війною змін у суспільно-господарській структурі людности велика земельна власність зачинає в Галичині чимраз більше тратити значення, а тим більше набирати його «пан хлопів» і робітник. Вони стають із безнадійних і вічних опозиціоністів **кандидатами на владу**, а їхні вчорашні союзники-українці – **конкурентами-ворогами**. Те саме на Великій Україні, де між колишніми союзниками, селянством і пролетаріятом, що разом звалили феодальний режим, іде уперта боротьба за політичний провід у краю. Свобода прав, зборів і т. д. **тепер** збільшувала силу конкурента «людовців» (згл., большевиків), отже, **вони – проти її необмежености!** Поки панській (згл., російській) лівиці і не снилася влада, показне число українців у соймі, віденськім райхсраті (згл., Думі) помагало їй боротися за «демократичний» парламент. **Тепер**, коли ся лівиця в соймі (чи в Совітах) сама диктує права, українські голоси їй не тільки не є потрібні, але й шкідливі. Отже, всупереч проголошеним кличам, лівиця стає **ворогом політичної рівноправности українців**. Також і національної. Бо поки гасла національного визволення були тим гаком, на який ловилося евентуального союзника, ними послуговувалася охоче лівиця. З хвилиєю, коли зміцнення народного руху дозволило реалізацію сих гасел, здалося, що національно-визвольні домагання обох демократій суперечать собі. Як меншість у чужім краю, **яка хотіла правити ним**, і польські, і російські «ліві» (в Галичині і в Україні) мусили для рятування своєї справи опертися: одні на Варшаву, другі на Москву. Так услід за їхньою соціально-визвольною фразеологією пішла в кут і їхня фразеологія національно-визвольна. «Людовці» заявили не тільки за осадницькою політикою на «всходніх кресах», але й за наглими судами, за методою поліційних засобів і «твердої руки», за рішенням 15 березня і за

мілітаризацією держави. Так самісінько, як і більшовики, які допровадили не тільки до експлуатації села містом, до карних пролетарських відділів проти села, не тільки до обмеження селянського представництва в Харківському і провінційних Совеітах, але й до повної анексії України, забезпечуючи на ній політичну диктатуру Москви. Вчорашнього союзника, а сьогоднішнього конкурента на владу, треба було ослабити й узалежити економічно, а національно-політично ослабити і зробити з більшості меншістю. До таких змінених завдань «демократії», очевидно, не пасували вже старі кличі про рівність, свободу й братерство ані старі методи. Ліва опозиція, що стала правлячою групою, мусила взятися проти вчорашнього союзника до засобів, яких хапається *кожен клас, що приходить до влади*.

Так зріст соціальної ваги і політичних впливів демократичних верств, а також свідомості власних класових і національних інтересів допровадили до зради демократією колись так серед неї популярних демократичних кличів. Се, отже, ніякий не парадокс, се пояснення того, що стверджує в своїй статті А.Свєнтоховський; пояснення тої переоцінки вартостей, про яку я згадав вище. Позичений у Франції 1789 р. політичний катехизм лівиці і концепція держави (суверенність нації, конституція) «перестаріли». Цілий комплекс ідей, якими жив XIX вік і які витискали на нім свою печать: романтизм національний («воля всіх народів!»), соціальний («солідарність працюючих усіх країн!») і політичний (лібералізм, вільний устрій держави), як політичний чинник умер. На їхнє місце, на місце романтизму, прийшов класовий егоїзм четвертого, зглядно п'ятого стану, брутальний «демократичний» націоналізм і культ держави, як міцного кулака, як знаряддя класового панування тих, над якими вчора панували.

Здавалося б, зміна обставин мала б привести в нас і до зміни партійної тактики. Давніше, коли вірилося в чудо демократизації, міжнародну «солідарність працюючих», можна ще було управляти старою тактикою. Боротьба за загальне виборче право, за право коаліцій, зміну пресового закону, той чи інший поділ виборчих округів тощо – тоді були вказані такі методи, що переносили центр ваги роботи з нації на законодавні збори. Подібно радив колись Драгоманов домагатися провінційальної автономії в загальноросійським розмірі, щоб потім наповнити її – тишком-нишком – національним змістом. Тим часом на сю ж дорогу безсилою опортунізму спроваджують нас і деякі сучасні «хитрі малороси», для яких у Києві є вже українська державність, є, отже, там формальна основа для обстоювання тої державности й наповнювання її бажаним змістом¹. Се саме радить другий «хитрий малорос»: «прийняти факт існування формули радянської демократії» і стреміти «до заповнення цієї формули відповідним змістом», відкидаючи «стихийні, неорганізовані вибухи (повстання)»². На ту саму дорогу пішов був *спершу* і наш волинський клуб. Тим часом не може бути шкідливішого від сього «парламентського кретинізму». А власне через те, що пануючі нації і класи не такі туподуми, як деякі українські політики. Поляк став мудрий навіть уже перед шкодою, а й москаля не так легко перехитрити пирятинським Мак'явелієм. Сі останні гадають, що кожную демократичну формулу можна використати для себе. Тим часом, пануюча нація, згл. клас, моментально кидає сю формулу *до коша, як тільки виникає небезпека, що в своїх логічних консеквенціях вона допроваджує до зменшення національного або класового стану посідання пануючої верстви*. Ніяким своїм змістом схожих «формул» нам не дадуть залляти! Демократія як певна формула державного устрою, через еволюцію якої поневолена нація або клас може дійти до влади, збанкрутувала. Так

¹ Жук А. Проблема Галицько-Волинської держави // Визволення. – Відень-Прага, 1923. – Ч. I.

² Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний національний фронт // Україна. – Прага-Берлін, 1923. – Ч. 1-2.

самісінько, як і демократія, як союз поневолених класів різних націй. Не змагання до демократизації, до еволюції status quo, а до його знесення! Не слова «трудящого народу» різних класів і націй, але класово селянський егоїзм і ксенофобія – ось що повинні були взяти за свою програму наші політичні партії, а за *тактику* – не заходи перед «легальними» міжнародними трибуналами, не парламентарну діяльність, що збуджує марні надії на можливість *реформи* status quo, присипляючи змагання до його знесення, віддаляючи самий момент його знесення, а організацію широких верств, збирання сил і виховання їх в ідеях непримиримості їхніх інтересів із тим, що існує, в ідеях селянства як *самостійного політичного чинника*.

Так мало би бути. Але є інакше. Про парламентарний опортунізм галицьких партій не доводиться говорити, бо до сойму вже не вибирали. Зате його слідно було в перших кроках українських кличів у соймі. Не від речі буде також згадати, що неясна й опортуністична праця клубу в перші часи черпала своє натхнення з нарад із «випробуваними парламентаристами» у Львові. Не від речі буде й пригадати те, що страх розв'язувати справи не тільки *jure*, а й *facto* не дав нашій націонал-демократії змоги розв'язати земельне питання тоді, як вона була при владі. Дальші компрометації, ставлення останньої карти на Антанту і на Совіти в усім сім відбилися: і віра в спасенність легальних заходів, і в «інтернаціональну солідарність працюючих», і страх перед апеллем до мас, – всі старі хвороби нашого партійництва вже по досвіді війни і революції стали ознаками старечої немочі та які не дозволяють дуже оптимістично задивлятися на спроби трудової партії вийти зі сліпої вулиці.

Такі ж небезпечні симптоми виявляє і радикальна партія. Її стара програма, майже в цілості заново прийнята на квітневому з'їзді, – се вірець, якою не має бути програма української селянської партії. З програми довідуємося, що партія стоїть «на основі соціалізму», з резолюцій – що стоїть за «єдиний соціалістичний фронт», так, ніби психіка селянських мас мала щось спільного з якою-небудь із десятків сект, на які розбився тепер «соціалізм»! Визволення свого класу українська селянська партія уявляє собі лише «з рівночасним суспільно-економічним визволенням *працюючих мас усіх культурних народів*», отже, кажучи конкретно, рука в руку з польським селянством і пролетаріатом! І се ухвалюється тоді, коли «П'ят» підтримує мазурське осадництво, а соціал-демократія силкується ослабити наше село через розщеплення його на «незможних» і «куркулів» та встановити над селом «диктатуру пролетаріату», коли скрізь зачинається між робітництвом і селом боротьба за владу. Так затемнюється національна і класова свідомість нашого селянства, представляючи йому ворогів за приятелів, позбавляючи його значення самостійного політичного чинника.

Далі довідуємося, що радикали «змагають до повного усунення мілітаризму і до мирного злучення всіх народів»: ідеологія, яка під час теперішньої *bellum omnium contra omnes*³ народів паралізовує відпорність мас, нищачи їх здатність до боротьби. Далекою старовиною віє й від домагання, «щоб земля, *передовсім більшої посілості*, перейшла у власність сільських... громад», бо тепер чей же йдеться не тільки про *більшу*, а й узагалі про *чужу* посілість. Наївним і шкідливим романтизмом віє і від «проєкту програми з 1922 р.» із правом «повного самовизначення усіх народів на їхніх *етнографічних* землях», романтизмом, що коштував нам уже колись утрати Криму, без якого немислима незалежність України. Про повну нездібність оперти свою політику лише на *селянській* масі і на її психології свідчить і пункт про «поступове обмеження приватної власності» – пункт, який коштував наддніпрянській соціалістичній партії цілої популярності в масах, а галицький радикалізм жене в обійми засадничого ворога

³ Війна всіх проти всіх (*лат.*).

політичної самодіяльності селянства – соціальної демократії. І не треба думати, що се лише мертві слова програми, на яку ніхто не зважає. Сими перестарілими й шкідливими гадками перейняті й діячі партії та їхня преса. Се не випадок, що ся преса, яка ніколи не додумувалася до самостійної *класової* селянської політики, все згадуючи про «пролетаріят», аж до останніх часів не знала, що то є самостійна національна політика: по Антанті зачала була молитися до Совітів. Не припала і та тісна спілка, в яку входить радикальна партія зі збанкрутованою і скомпрометованою на Великій Україні «партією» соц.-революціонерів, вносячи в свої ряди емігрантську гангрену групи людей без жодних переконань і ідеалів, з повною імпотенцією думки.

Ще дальший і останній крок у сій еволюції зробила третя українська партія – соціально демократія. Вона пішла цілком під диктат своїх учителів: москаля Леніна, жида Троцького і поляка Круліковського. Соціально її програма на селі – се перелицьована програма царського міністра П. Столипіна, розщеплення села на ворожі собі сили й ослаблення його в боротьбі за владу з міським пролетаріатом. Ся робота представиться в ще пікантнішим світлі, коли згадати, що *єдине, нероз'єднане село большевики і поляки вважають за одинокую підставу українства як самостійної політичної сили*. У своїй соціальної програмі дійшла українська соціал-демократія до підпорядкування інтересів українського селянства інтересам чужонаціонального пролетаріату, в національній – до отримання вказівок від російської і польської комуністичної партії.

Як бачимо, криза, яку проходить наше партійне життя, є такою, що досить непокоїть. Вона не стає менш непокоюча від того, що волинські пани збираються, здається, грем'яльно розсістися по існуючих уже галицьких партіях. Таке *чисто механічне* вступлення до старих (під кожним оглядом!) партій без засягнення думки виборців, без *органічної* фузії волинських і галицьких політичних течій, що внесла б ферментацію в багно нашої політичної думки, є рішучо шкідливе й непотрібне.

Наше партійне життя – се затруєний організм. Невиразність у програмі, перестарілий романтизм, соціальний і національний опортунізм, запобігання класово і національно ворожих українському селянству груп, невміння висунути принцип класового і національного егоїзму (радикалісти), якийсь засушений легалізм і страх апелювати до мас (трудовики), зрештою, повне підпорядкування чужонаціональним інтересам (УСДП) або дезорієнтованість (волиняки) – ось вигляд нашого партійного життя під теперішню хвилю. І се в той час, коли цілковита *зміна* соціальної структури суспільности, коли зріст політичного впливу селянства і робітництва та їхнього значення в державі поставив нашу демократію віч-на-віч із ворожою їй чужою демократією; коли практикувана колись дорога «малих діл» і «реальних здобутків», для якої маси служили не самостійним чинником, а декорацією, остаточно завела.

Ідеологія нашого партійництва, що боїться стати на ґрунт класово-селянської ексклюзивности і національної виключности; що боїться перенести центр ваги партійної роботи з партійних верхів і легальних можливостей (різні Антанти!) в «низини», приносить нам необчислимі шкоди. Вона засушує маси в наївній злуді осягнути щось із чужою поміччю («пролетаріату», Парижа, Москви або Варшави), затемнює національну і класову свідомість нашого селянства і його дух активности, а *тим самим віддаляє момент остаточного розрахунку, забиваючи змагання їти до нього*. Наше партійне життя не доросло до вимог нових часів. Події останніх місяців, партійні з'їзди не показали, щоб у лоні самих партій постали вже нові течії, які змогли б оздоровити і відмолодити гангренуючі партійні організми.

Здається, що життя буде приневолене шукати сих нових течій поза існуючими партійними угрупуваннями.

НА ШЛЯХУ ДО УСАМІТНЕННЯ

В останній книзі «ЛНВ» я вказав на брак провідної гадки у внутрішній політиці Речі Посполитої. Тут хочу спинитися на її зовнішній політиці.

«Держава мусить мати політичні цілі, мусить мати свій тестамент, до якого виконання прямує, – сказав у своїй тарнівській мові прем'єр Вітос. – Тестамент Петра I, що стремів до здобуття Константинополя, того вікна до Західної Європи, аж до нинішнього дня сповняють Троцькі і Леніни. Має свою мету Німеччина, якій, правда, обтято нігті, але не втято руки. Мають свої цілі Англія й Франція та інші свідомі себе нації. Той, хто не знає, де ходити, ніде не зайде. Було б катастрофою, коли б нація не знала, куди має йти. Все те, що нині діється, свідками чого ми є, з відбудови краю почавши, а на дорожнечі скінчивши, залежить власне від тих відносин, від тої цілі, до якої мусить прямувати держава, коли хоче жити».

Сими повними тривоги словами промовляв п. Вітос до патріотизму своїх земляків. Чи його тривога виправдана?

Пригляньмося до міжнародного становища Польщі в теперішній хвилі. Не бавитимуся тут у пророцтва, але все ж у хаосі суперечних собі течій європейської політики намічаються вже певні тенденції, які дуже заважать на міжнароднім становищі Речі Посполитої завтра.

Що се за тенденції? Версальський мир, Велика й Мала Антанта, Балтійський союз і Ризький договір – ось теперішні підпори зовнішньої могутності Речі Посполитої.

Одним із них завдячує вона своє постання, на других будує свою будучність. Політичне обезвладнення сусідів Польщі – Німеччини, Росії і України. Франція в ролі європейського жандарма із забезпеченням через союз із Англією тилом. Мала Антанта як асекурація не лише проти Пешта, а й проти Берліна. Балтійський союз і Румунія – як асекурація проти Москви і Києва – ось про що снили під час мирових переговорів 1919 р. Дмовський і Падеревський, ось чим хотіли підперти «wskrzyszona ojczyznę»¹ Пілсудський і Вітос.

План сей був величавий, можна сказати, геніяльно задуманий. Одну-однісіньку ваду мав він: його неможливо було здійснити. Велика Антанта! Можна на неї різно задивлятися. Бажати її розпаду чи утривалення. Але одне є певне: *без неї нема гегемонії Франції на континенті*. Ся гегемонія значно ослабла вже через відмову англосаксонських держав підписати гарантійний договір із Францією. Тим часом Пуанкаре надолужив се політикою «санкцій». Але се рішення тимчасове, і ледве чи буде Пуанкаре жити ще стільки років, скільки схоче дивитися на сю політику байдужим оком Англія. Поминаю тут заяложений аргумент, що підтримання теперішнього становища Франції суперечило б одвічним засадам континентальної політики Великої Британії, яка все поборювала гегемонію якої б то не було держави в Європі. Поминаю сей аргумент, бо він – «заабстрактний», а ще й через те, що Лондону не забракне й цілком конкретних причин, які змушують ослабити трохи свою «дику приязнь» з істеричною Маріянною. Тридцять мільйонів золотих марок, які тижнево видає Англія на своїх безробітних, зріст впливів робітничої

¹ Воскреслу вітчизну (знах. відм.) (польськ.).

партії, упадок промисловости, недобір у податках, занепад торговельного пароплавання, застрашаюче зменшення вивезення – се факти, які ні один британський політик, до якої б партії він належав, не впустили із ока. А ці факти – се також знає в Англії кожний – мають своєю головною причиною систематичне нищення економічної сили Німеччини збожеволілим від страху французьким переможцем. Лойд Джордж, чи Бонар Лов, чи Болдвін, хоч як би вони не називалися, всі вони стремлять і стремітимуть – хоч і не все консеквентно й рішучо – до ослаблення французького тиснення на Німеччину і до зламання гегемонії Парижа. Обачно, повільно, без драматичних поз і забіяцьких жестів, так улюблених над Сеною, але певна своєї цілі веде Англія свою політику *ізолювання Франції*. В Туреччині зручним посуненням викомпліментувала Англія обох своїх противників – Францію і Росію. Як за часів Кримської війни, на Дарданеллах найбільш поважають Англію і найбільше бояться її. Ген. Гарингтон покинув, правда, по підписанні Лозанського миру Стамбул, але британський флот може спацірувати протоками так само свобідно, як у Ла-Манші. У справі Танжера Лондон зайняв неприєдне становище супроти Франції, повернувши проти неї Іспанію та Італію. На полудні, в противагу франкофільській Малій Антанті, майструє нове почвірне порозуміння з Угорщини, Румунії, Болгарії й Туреччини. А в урядовім освідченні 12 липня в справі рурської окупації вперше названо сю окупацію «рідким і жалюгідним фактом» (*rare and regrettable*). Заява в устах міністра «союзної держави» – симптоматична. Так само симптоматична, як остання англійська нота в справі Рура, яка викликала вибух обурення у Франції і яка свідчить, що по кориснім для себе полагожденні турецької (в Європі) і російської (в Азії) справ має Англія вільну руку і в питанні репарацій, і в справі німецько-французького конфлікту, і в справі ізоляції Франції.

Як ся ізоляція Франції, до якої стремить Англія, відіб'ється на становищі Польщі, неважко передбачити. Позиція, зайнята Англією під час большевицького наступу на Варшаву («лінія Керзона»), у справі Шлеській, далі у справі Гданська і Мемеля (Клайпеди), дає лише слабе поняття про те, у що б обернулися в руках слов'янської союзнички Франції всі версальські квітки з моментом, коли дороги англійської і французької політики *цілком* розійдуться. Коли в справах так для неї важливих, як справи гирла Вісли і Німана, Англія матиме вільну руку! Прийде час, коли Варшава буде здана на власні сили в обороні свого стану посідання і своїх інтересів над Балтикою. Справа Гданська, який став центром німецьких монархістів і забійчих для Польщі валютних операцій, справа фактичного скреслення артикулів 100-104 Версальського договору, також історія з Мемелем, де треба було скапітулювати перед Будрисом з його вагаю, – проречисте свідоцтво того, як випаде ся оборона власними силами. А тут, прецінь, не тільки щодо Гданська, але й Мемеля, розходилося про страшно важливу справу! Доріччя Німана обіймає 192000 кв. км, з того в межах Польщі – 140000, а Литви – заледве 53000. З цілого дерев'яного вивозу Мемеля 65% покриває знову-таки Польща. Опріч того, Мемель і Гданськ – то ключі до опанування Східної Пруссії, без якої посідання балтійських берегів для Польщі все буде під знаком запитання. Сього завше свідома була польська політична думка, і ще Польський Комітет Народовий у меморандумі, поданім Р. Дмовським Бальфурові влітку 1917 р. і Вільсонові 8.Х.1918 р., вказував відверто, що існування зв'язаної з Німеччиною Східної Пруссії було б грізним *memento mori*, як було ним у добі найбільшої потуги Речі Посполитої. Власне, Гданськ і Мемель були б у руках Варшави тими обценьками, якими б вхопилося Східну Пруссію, відриваючи її від Німеччини. Ув'язнення Франції в Рурі і зичливий для Берліна і Ков-

на «нейтралітет» Англії вибили сі обценьки з рук Варшави. Грізний тон Медової вулиці мало заімпував Гданському Сенатові. В Женеві настав повний відворот, а в справі Мемеля про «мирні заміри» Польщі заявлено скоріше, ніж хтось міг взагалі застановитися над тим, яке вона займе становище щодо литовсько-німецької імпрези. Невдачі політики ген. Сікорського і Сейди в справі обох балтійських портів показують, що спроба Варшави укріпити свій стан посідання над Балтикою, спираючись на Антанту і Версальські параграфи, не повелася. А обставини, які сій дипломатичній поразці товаришили (слабка поміч Франції і «нейтральність» Англії), свідчать, ледве чи ся поміч Антанти (що вже розпадається) буде в будучині ефективнішою. Залишаться «власні сили».

Звичайно, Пуанкаре і Фош не є самотніми можливими союзниками Польщі. Вона має й інших. Природними її союзниками над Північним морем мали б бути Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва. Але фактично політика сих держав супроти Польщі, як се часто буває, зовсім не числилася з їхніми теоретично нехитно обгрунтованими «інтересами». Сі балтійські держави охоче мали б чийсь поміч, у тім числі й польську, проти закусів Росії. Для того вони (опріч Литви) й уклали 17 березня м. р. відомий політичний уклад із Польщею у Варшаві. Але йти з останньою «durch Dick und Dünn»² крутими стежками бельведерської закордонної політики вони все ж не хотіли б. Особливо ж тими стежками, які провадять до конфлікту з Німеччиною. З нею балтійські держави не мають ніяких політичних непорозумінь, а торговельно – міцно з нею пов'язані. Сим пояснюється «охладження», яке настало в балтійсько-польських відносинах за останні часи. Фінляндія відмовила ратифікацію договору з Польщею, а на останній балтійській з'їзді у Ризі Соїм не зважився навіть поїхати. Естонський міністр закордонних справ Галас дав недвозначний вираз незадоволення «балтійців» із політики їхнього полудневого сусіда, а Литва, займаючи гирло Німана, на спілку з німцями відважилася виступити відверто наперекір головним лініям балтійської політики Польщі.

Протинімецьке вістря сеї політики, готове привести щохвилі до всяких міжнародних авантур і непорозумінь, відстрашує мирно налаштований Балтійський союз проти тісного порозуміння з Варшавою. Балтійський союз так само, як і Велика Антанта, виявився, отже, непридатним інструментом у руках Польщі для утривалення її міжнародного становища. Тут, подібно як у справі портів, політика останніх двох кабінетів не може похвалитися ніякими успіхами, як і спроба Франції утворити в керунку Балтики коаліцію менших держав проти Німеччини, спроба не повелася з хвилиною некорисного для Польщі полагодження гданського питання, бо Гданськ мав бути власне віссю протинімецької системи держав, як віссю такої ж системи на полудню мало бути Катаро.

Не краще представляється справа і з тою підпорою французької «Einkreisungspolitik»³, яку знайдено в *Малій Антанті*. Коли в Балтійському союзі не могла знайти собі відповідного місця Польща через своє прусофільство, то її москвофільство було причиною, чому вона не може знайти ні опертя, ні навіть прийняття в Малій Антанті. Не помогли ні Liebesbrief-и⁴ Сейди до Бенеша, ні спеціальне паломництво до Праги Еразмуса Пільца, ні інтервенція посланця Quai d'Orsey⁵ сенатора Жувенеля, ні Румунії – малоантантський Пуанкаре, д-р Бенеш

² Через товсте і тонке (*букв.*); попри всі перешкоди (*перен.*) (*нім.*).

³ Політика оточення (ізоляції) (*нім.*).

⁴ Любовний лист (*нім.*).

⁵ Ке д'Орсе; вулиця в Парижі, на якій розташоване Міністерство закордонних справ Франції (*франц.*).

поклав своє veto. Його слова на з'їзді в Синаї, що прийняття Польщі до Малої Антанти «не є актуальне», були формулкою, якою солодяться гіркі дипломатичні пігулки...

Але що найбільш цікаве! Коли б навіть Польща й добилася свого прийняття до Малої Антанти, се б їй небагато помогло. Як видається вже зовсім виразно, *Мала*, створена «по образу і подобию» *Великої*, цілком не хоче грати ролі протинімецького блоку. Чехи зайняли дуже дивне як на «союзника» становище супроти окупації Францією Руру і не дали Фошові пописатися ніякими успіхами зі своєї подорожі до Праги: мілітарної конвенції, подібної як Польща, Чехія відмовилася з Францією укласти. Ще менше антинімецьких чувань зраджує другий член Малої Антанти – Румунія. Невизразне становище, зайняте нею під час останньої виправи колишнього цісаря Карла до Будапешту, коли Прага й Белград «рвалися в бій», далі – дуже поспішне визнання уряду Цанкова в Болгарії, нарешті, кокетування з Італією – все се показує, що занадто великі суперечності роздирають всередині Малу Антанту, аби вже могла бути вправно діючим знаряддям у міжнародній політиці. Роль Малої Антанти як антинімецького чинника в європейській політиці, роль, яку їй хотіла накинути Франція, видається ще меншою, коли, попри сю розбіжність інтересів її членів і попри хитання антинімецької політики Чехії, згадати ще творення Англією нового блоку: того, про який вже згадано вгорі – Румунії, Угорщини, Болгарії й Туреччини, які б кожної хвилі могли паралізувати французькі експозитури в Білгороді і Празі...

Чимраз яснішим стає, що ціла Мала Антанта – се ніщо інше, як чесько-сербсько-румунська асекурація проти Будапешту, *і тільки* проти Будапешту. Проти Німеччини вжити вона себе не дасть. Очевидно, що за таких обставин ся комбінація нічого Польщі дати не може. Антинімецької Дунайської федерації, як сього хотіла б Польща, з сеї комбінації не зробити навіть тоді, коли б вона мала перед собою будучину і коли б прийняття до неї Польщі стало «актуальним».

Як бачимо, з усіх досі згаданих комбінацій ні одна не може служити помічною Польщі в її протинімецькій політиці. Лише Франція. Але її пануванню в Європі настає неминучий, хоч і повільний кінець. Англія, яка дійсно воювала з Німеччиною, перебуває у стадії «піднесення» покраного противника й ініціативи в жодній антинімецькій комбінації не візьме. Італія і Мала Антанта воювали властиво з Австро-Угорщиною, а не з Німеччиною. Балтійський союз не мав із Берліном ніколи жодних непорозумінь.

Я не згадав ще про одну евентуальну підпору польської зовнішньої політики. Є нею в очах багатьох поляків Росія. Цілий відлам польської політичної думки розумово і цілий польський загал чуттєво бачать свого головного ворога в Німеччині. Порозуміння з сим ворогом можна би було досягнути тільки коштом зречення Шлеська, Познані і Гданська, а без західних земель, на думку сих патріотів, існування польської держави неможливе. Тоді як Росія після них легше зречеться Вільна і Львова, ніж Прусія Катовіць, Познані, Торна і Гданська, а тому, з тої причини, що Прусія без Торна і Гданська обійтися не може. Росія ж досконало існуватиме без Вільна і Львова. Прусія ніколи не погодиться з тим, що Кенігсберг не має сполучення з Берліном, тоді як Росії ані Вільно, ані Львів не загрожують доступові до моря або до російських земель.

Не можна відмовити сим міркуванням деякої логічності. Але ся логічність лише позірна! Одне з двох: або Росія (що мало правдоподібно) знову дасться втягнути в антинімецьку політику. Тоді роль Польщі зведеться до ролі російської Бельгії, з

якою перший-ліпший московський Бонапарт зробить те саме, що зробив із французькою Бельгією перший Наполеон. А коли й не те саме, то візьме такі «рекомпесати» за «приятельські прислуги» проти «спільного ворога», про які ні «Слову Польському», ні «Дзенніку Познанському» й не снилося. Або знову (що більш як імовірно) Росія укладе з Німеччиною формальний або мовчазливий союз. У такому разі я не заздрю тим полякам, яким би доля судила жити в ці часи...

В обох випадках Ризький мир здається дуже сумнівною будовою. Коли Росія знову виступить тараном проти Прусії, то повторяться дні 1916 р., коли за ціну визнання її претензій до Ельзасу-Лотарингії й Райну Франція згодилася усунути на жадання Сазонова польське питання з низки міжнародних питань. А коли буде инакше, то в разі чого Антанта так само мало журитиметься східними кордонами Речі Посполитої, як мало ними журилася Англія в 1920 р., або Франція – справою Мемеля. Кокетування Францією Італії, якій вже обіцяла свою нейтральність у разі італійсько-югославського конфлікту, і та безприкладна байдужість, яку виявила Англія до долі свого розбитого Кемалем грецького союзника, ледве чи можуть служити доказами доброї волі далеких союзників активно боронити status quo, створений Версальським договором на сході Європи. Польські політики потішають себе думкою, що путі експансії Німеччини й Росії підуть в іншому напрямку. Перша, мовляв, знову пригадає собі засаду «die Zukunft Deutschland liegt auf dem Wasser»⁶, а друга шукатиме виходу до моря не на півночі (що було б небезпечно для Польщі), а на полудню... Марні комбінації! Як тільки ослабнуть ланцюги, якими скута тепер Німеччина і як тільки настане давно приповідуване la rentrée de la Russie (повернення Росії до Європи), кожна з них піде в напрямку *найслабшого опору*. А чей же й найбільш наївні не гадають, що сей пункт minoris resistentiae⁷ лежить для Німеччини у Франції, а для Росії – в Англії, яка тепер панує над Дарданеллами. У випадку з Німеччиною ясно до очевидности, що вона не вплутуватиметься в нові конфлікти з Антантаю. Що ж до Росії, то й вона довго над тим подумає. «Завдяки воєнно-морській перевазі країн Антанти право вводити кораблі в Чорне море – значить перемінення його на англо-французьке озеро», – писала «Правда» (21.VII) з приводу лозанського миру. А се значить те, що «при слабкості нашого чорноморського флоту наше чорноморське побережжя поставлено під гирла гармат англійських панцерників, а всі наші торговельні зносини через протоки віддаються на ласку імперіялістичним піратам».

Зрозумілий подразнений тон совітського «Нового времени», але він свідчить хіба лише про безсилу злість ошуканого ошуканця та ще про те, що *в сьому напрямку* шукати порахунку із західним «імперіялізмом» Росії ще довго буде не сила! Вона його шукатиме деінде. На півночі. А се значить, що вона стремітиме остаточно забити ту дірку, з якої з ласки версальських переможців вив для земляків С. Жеромського «Wiatr z morza»⁸... Гирло Вісли, Мемель, Гданськ, Східна Прусія – ці імена стануть тоді знову недоступною мрією, як для покоління ante 1914... Французька гребля над Райном та британська в Азії і протоках автоматично штовхнуть відроджені Німеччину й Росію не в Азію і не на море, а власне, в сторону «найслабшого опору». Я вже нічого не говорю про таку (зовсім не неможливу!) евентуальність, як французько-російське зближення. До сього зближення – незалежно від німецької політики Росії – може прийти хоч би з огляду на спільний антагонізм

⁶ Майбутнє Німеччини лежить на воді (нім.).

⁷ Меншого опору (род. відм.) (лат.).

⁸ «Вітер з моря» (польськ.).

до Англії, і тоді, як думають варшавські публіцисти й політики, чиім коштом буде старатися Франція позискати ласку свого старого-нового союзника?

Чи треба робити підсумки? Дотеперішні підстави, на яких будувала чи хотіла будувати свою зовнішню політику Річ Посполита, не витримують тиску часу й обставин. Велика й Мала Антанта розпадаються. Франція ізолюється. Англія «вмиває руки» і шукає нових союзників. Балтійський блок – нейтральний. Нові тенденції європейської політики – організація Англією протифранцузького блоку, російсько-німецьке зближення – також не зраджують жодних приємних для п. Сейди прикмет. Усі заходи утримати взаємини сил, створені Версальським договором, Варшаві не повелися, як і спроби утримати створений сим договором status quo на Сході. Він починає хитатися. Чудова будова виказує великі тріщини. Старі союзники вицофуються або поволі ізолюються і втрачають вплив на європейські справи, нові сповідують догму «національного егоїзму». Стан посідання на Заході не тільки не розширюється, а, навпаки, «курчиться». На Сході одинокою ефективною гарантією стає союз із Румунією. Коли б його не було, можна було б говорити про splendid isolation⁹ Польщі в Європі! Про сю ізоляцію тепер ще говорити не можна. Але в політиці важливе не *нині*, а *тенденція*. А що ся тенденція веде до ізоляції, се таки, здається, вдалося довести в сій статті.

«Держава мусить мати політичні цілі, мусить мати свій тестамент, до виконання якого прямує». Сього тестаменту Річ Посполита не тільки не виконала, вона його навіть не знайшла! Кожна з партій витягає на денне світло старий пергамент і доводить, що се і є давно відшукуваний заповіт, що се і є «загублена грамота». І ніхто не бачить трагічності становища, яке є в тім, що реалізації будь-якого тестаменту стають на заваді причини засадничі: географічне розташування держави і політична культура раси. Географічно Польща не межує з Балтикою так само, як і з Чорним морем. Густе пасмо чужонаціональної території відділяє її від обох береж. Під сим оглядом її становище нагадує становище Угорщини супроти Адрії або нагадувало б становище України супроти Чорного моря, коли б ціла полуднева Херсонщина й Таврія з Миколаєвом і Одесою були сколонізовані, скажімо, румунами або москалями, а не нами. Грізноту становища бачать наймудріші з польських політиків, які твердять, що без Східної Пруссії нема польського моря. Або тамті, які в розпачливім борсанні хотіли насильно скорегувати географію, заганяючись аж під Київ. Аби грати великодержавну роль, яку вона грала в XVI – XVII ст., Польщі потрібно, аби на Заході була не німецька «Reich»¹⁰, а мала Пруссія. А на сході – Московщина Івана IV. І ще одне: потрібно, щоб Польща дійсно розпростиралася «від моря до моря». Щоб для своїх планів могла вона зуживати і матеріяльні ресурси сього колоніяльного простору та її людський резервуар. Успішну політику за Балтику проти Німеччини можна було вести тільки тоді, коли під Грюнвальдом, під польськими корогвами билися «руські полки». Успішну політику проти Росії, взгл[ядно] Туреччини, за Чорне море можна було провадити лише з Сагайдачними. Тепер се цілковито утопійно. Се, може, не було б ще такою утопією, коли б тут не заходила друга вада, яку я згадав вище: брак політичної культури. Зробитися великою державою можна й на чужих територіях. Історія знає досить подібних прикладів. Але для того треба вміти їх спершу асимілювати. Щоб сього знову досягти, треба осліпити «меншости» блиском якоїсь великої ідеї, коли не світової, як Рим або Велика Британія, то бодай континентальної міри; вміти повернути до

⁹ Блискуча ізоляція; ірон. повна ізоляція (англ.).

¹⁰ Держава; імперія (нім.).

центру всі відосередкові стремління, привести їх до одного знаменника не лише голим переробленням Івана на Яна, а, повторюю, якоюсь політичною чи господарчою ідеєю. Се, наприклад, удавалося віками Австрії, яка зліпила біля Дунайської артерії в одну державу безліч різнокультурних і різнорасових елементів. Але у випадку, що нас займає, таким способом не вдалося б скорегувати географію! І то тому, що Польща є нація, і *лише нація*. Мало мати природні багатства, треба вміти їх визискати. Мало мати нафту, треба зробити так, щоб вона могла конкурувати на світовім ринку з американською. Не вистачить мати вугілля, треба, аби воно могло конкурувати з англійським. Не вистане мати дерево й інші багатства, треба мати торговельний флот для їх вивезення. Не вистачило б навіть цілковитого захоплення Гданська й Мемеля. Коли б не вдалося в сім випадку *економічно* опанувати і злучити з державою Східну Прусію, вони ніколи не стали б інтегральною частиною Речи Посполитої – обценьки розскочилися б.

Недавно «The New Statesman» помістив цікаву статтю про Польщу, в якій із властивим для британця даром обсервації наводить такий на позір дрібний факт: «Москалі під час свого відступу висадили в повітря три мости на Віслі, з яких два направили свого часу німці, а третій ще донині стоїть ненаправлений, мимо того, що лучить Варшаву з прудко ростучим передмістям. Поляки думали вже сього року сей важливий міст відбудувати, але порадилися ї, замість того, за ті гроші розбиратимуть російську катедру в середині міста. У таких фінансових умовах, які нині панують у Польщі, було б практичніше видати гроші на відбудову, ніж на нищення. Та варшав'яки так не думають. *У них міст грає меншу роль, ніж протиросійський сентимент*».

У сих небагатьох словах, в сім на позір дрібнім інциденті – цілий характер польської експансії. Вона не є будуюча. Вона не має розмаху й жесту. Не має німецької *Grossartigkeit*¹¹. Їй важливіше навернути одного Івана на Яна, як, позіставляючи його Іваном, зробити колосальним економічним або політичним розмахом держави з мільйонів сих Іванів, хоч *gente*¹² чужинців, та *natione*¹³ поляків.

Розбираючи сучасне становище Польщі, один польський політик писав: «У стосунку Польщі до Німеччини є загалом тільки дві можливості: одна – се піддання її політиці, друга – рішучий опір. Перша допровадила б Польщу невдовзі до ролі, передбаченої для неї в час німецьких перемог за Безелера, друга насовує масу труднощів і стане в суті речі боротьбою з німцями за гегемонію на Сході Європи. *Tertium non datur*¹⁴» («Przegląd Wszechpolski», 9, 22 p., с. 670). *Mutatis mutandis*¹⁵ було б сказати: «У стосунку Польщі до Росії є дві можливості: одна – се піддання її політиці, друга – рішучий опір. Перша допровадила б Польщу невдовзі до ролі, передбаченої для неї в час російських перемог за вел. кн. Миколая Миколайовича, а друга насовує масу труднощів і т. д.». Отже, до ролі або одного, або другого *appendix*'а¹⁶ – через невидги географічного розташування і брак політичної культури!

Звідси всі неповодження Сейди і його попередників, які не можуть імпонувати ні Англії, ні Малій Антанті, ні Балтійському блоку, ні домогтися в них послуху. Звідси певна істеричність у керуванні закордонною політикою держави, що «бо-

¹¹ Великість, велич (нім.).

¹² Родом (етнічно) (лат.).

¹³ Громадянство, державна приналежність (лат.).

¹⁴ Третього не дано (лат.).

¹⁵ Змінивши те, що можна змінити; з відповідними змінами (лат.).

¹⁶ Додаток, причинок, приналежність (лат.).

ронить свої інтереси без віри в успіх і легко годиться з програшем» («Przegląd Wszechpolski», №5, 23 р.), звідси меланхолійні ноти в тарнівській промові Вітоса. «Загубленої грамоти» не знайти! Байка про її існування – се міт, і нічого більше...

Приглядаємося до сього шамотання без почуття трагічного, без почуття симпатії. Не роблю висновків. Вистачить, замість них, пам'ятати євангельську заповідь про те, щоб не будувати своєї хати на піску. У нас дехто починає про се забувати. Треба, отже, про се нагадати.

Се не значить, розуміється, щоб я радив кидатися з дощу під ринву, як се роблять комуністи і їхні відверті чи тихі учні. Се був би такий самий абсурд. Нам, взагалі, треба перестати ставити «на фальшивого коня». Мусимо ховати власного. А головне – не дати себе осліплювати хоч і яким блискучим припадковим констеляціям і фактам. Треба лише уважно стежити за ледве помітними *тенденціями* міжнародної політики і на них будувати власну.

У ДЕСЯТИЛІТНЮ РІЧНИЦЮ

28 липня минає десять літ від пам'ятного 1914 року.

Не думаю тут робити підсумки. Тим більше, що «дев'ятий вал» бурі, яка тоді зачалася, давно вже перекотився через наші голови, і тепер цілий світ (хтозна, наскільки довго?) переживає хвилину відпливу. Переживаємо її і ми.

Хто не пригадує собі пам'ятних днів серпня 1914 року, які, ніби ножем, відтяли нас від старого світу, що навіки запався у безвість? Нарешті вирвемося на свіже повітря з тої задушної атмосфери, в якій труїлися і гинули всякі вільніші думки, всякий вільніший чин – така була тоді гадка не одного з нас. І події, здавалося, оправдували наші сподівання.

«Великі часи», про які тепер лише в глумливим наведенні згадують пацифісти, були дійсно великими: великі події, великі люди і великі цілі. Часи, коли важилися ставити на карту все, коли антагонізмів не загладжувалося, коли неможливе було можливим. Часи грандіозних планів.

Шумовиння, що виплило пізніше, всі ці Рози Люксембурги, Айснери, Радеки, Кайо, австрійські та інші Зайці, чеські Крамаржі й інші крамарі зникли в підземеллі, уступаючи місце іншим людям і іншим думкам. Кардинал Мерсьє, Клемансо, Кіченер, Макензен – се були люди, які чекають ще на свого Карлайла і яких не стягне з їхнього постаменту ніякий крик галасливих «оборонців демократії».

Кличі, які вони кидали в історію, дорівнювали їхній моральній величі.

Для Франції се були кличі «короля-сонця» і першого цісаря Лінії Райну і розшматування Німеччини. Для Німеччини се було відсвіження під новою назвою «Mitteleuropa»¹ старої ідеї «des Römischen Reiches deutscher Nation»². Се була спадщина Карла XII. Для Росії, здавалось, вернула доба Петра й Катерини, довершення їхньої праці: Константинополь, Львів і Познань... Польща повертала до традицій 1612 року, Україна з гордістю підносила заплямлений і висміяний противниками прапор мазепинства. В Англії, яка навіть на велике змагання 1914 р. дивилася очима спортсмена, впало жорстоке слово «knock out»³, так добре знане всім боксерам і яке так нагадувало староримське *pollice verso*⁴: жодної ласки переможеним!

Антагонізми, що не хотіли знати компромісів, воля йти до кінця – такі були прикмети тих людей і тих подій.

Дух 1914 р. не знищили ні Версаль, ні Сен-Жермен, ні Неї, ні Триянон. Він підносився над заллятою кров'ю Європою ще довго по тім, як замовкла зброя. Росія під Варшавою, Польща під Києвом, Франція в Рурі, Кемаль у Константинополі, Італія на Корфу, Д'Анунціо в Фіюмі, Англія на Мурмані, 1921 рік на Великій Україні й 1922 у Галичині з жалем, з неохотою, з відразою давали втиснути себе народи в «новий порядок речей» – такий відмінний від того, який скінчився в 1918 році.

Та нарешті «пристосування» таки мусило настати. Енергія охляла, вгамувалися пристрасті, потьмарилися колись такі блискучі цілі, велетнів стягнуто з постаменту,

¹ Середня Європа (нім).

² Римська імперія німецької нації (нім).

³ Нокаут; поразка (англ.).

⁴ Букв. «опустивши долу (вниз) великий палець». Знак, який подавали глядачі в римському цирку, вимагаючи, аби переможений гладіятор був добитий (лат.).

а їхнє місце зайняли ті, що колись, як пси, хапали їх за литки, коли ті йшли наперед у своїх «семимилевих чоботях». Замість Лойд Джорджів і Керзонів, прийшли милі й симпатичні Мак-Доналди, замість Пуанкаре – солодкаві Пенлеве і Герію, замість Ніколая Ніколаєвіча і Леніна – Красіни-кунктатори і Грішки Зінов'єви, замість «ризикантів» – добре виховані Залойські з девізом: «Не рухай мене, і я тебе не рушу». Шпіцрута Керзона загнала большевицького звіра в клітку, а звідти – до зеленого дипломатичного столика. Грізних німецьких націоналів убрав у вигідну «Schlafmütze»⁵ американський генерал Девс. Зброєю перестали розмовляти навіть Анкара і Москва. Зачалася нова ера: ера конференцій, парадів, потисків рук, і навіть поранений плід збожеволілого вашингтонського професора – Ліга націй – зачав подавати ознаки життя. На превелике *gaudium*⁶ всіх поступовців, лібералів, соціялістів та інших живих трупів з доби ante 1914!

Усе змінилося до невпізнання! Карл Габсбург помер, а його «вірні» – графи Зичі та інші, коли й збираються ще до цїсаревї Зити, то радять уже не над новим летом до Будапешту, лише над тим, де взяти 1000 англ. фунтів на місяць, потрібних для утримання «цїсарської сім'ї»...

На вулицях Дубліна вже не чуто стрілів, а містери Крег і Кострав мирно розмовляють про граничне розмежування між «Свобідною Державою» полудневої Ірландії та Ольстером... Великий калїф, духовий наставник усіх магометан Європи, Азії і Африки, дає себе без спротиву вивезти зі Стамбулу, якого він, як Папа Ватикану, не смів ніколи пускати в далекий край «джаврів», без титулу, без апанажі і без жінок. У Єгипті постала всяка опозиція проти Великої Британії, а одиноким «активістом» – месником за кривди нації, виступає старий Тутанхамон. В Англії запанував щасливий трикутник із консерваторів, лібералів і трудовиків. Великі спірні питання відійшли на третій план: у Лондоні сперечаються лише про «податки Мак Кена» на авто, годинники і забавки, як колись віденські Бавери і Ренери, яких максимальною програмою була знижка на 2 крейцери ціни за склянку пива... Один лондонський гумористичний журнал оголосив конкурс за рішення: чим різняться одна від одної три англійські партії? І навіть із комуністів залишилася лише одна-однісінька цікава постать – се мадам Рут Фішер у Берлінськїм райхстагу, але й героїчні виступи сеї дами (вона прозивала своїх парламентарних колег «блязнями» і «павіянками») накликували лише гомеричний регїт зали...

Героїчна доба добігає свого кінця. Стара буденщина повертає знову до нас з її марними, дрібними інтересами. Методи 1914 року, методи Олександра Македонського рішучо банкрутують, і ціла юрба реальних політиків із терпеливою важністю мавп пораяється коло розв'язання гордіївських вузлів, яких ще недавно *тамти* розрубували одним помахом меча.

«Дух смиренномудрія, терпіння і любови» знову завітав до Європи. Золота середина, статечна громада, яку Шевченко звав «капустою головатаю», тронує знову над поваленими ідеалами вчорашнього дня.

«Дух часу» прийшов і до нас. Мов слимаки по громовиці, вилізли і в нас люди, над якими останні десять років, здавалось, остаточно поставили хрест. Вилізли й одразу заговорили: «Ми – мудрі, ми – наймудріші. Наші противники – крикачі, що «звертаються до некритичної аудиторії». Ми ж – «найрозумніші та найбільш обережні політики, які глядять із історичної перспективи на завдання сучасности».

Які ж були ті «перспективи», з яких «наймудріші» дивилися на «завдання сучас-

⁵ Нічний ковпак; *перен.* сплюх, роззява, апатична людина (*нім.*).

⁶ Радість (*лат.*).

ности)? Сі «перспективи» були допасовані до «духу часу», а провідними гаслами – «Тихше поїдеш, далі заїдеш»; «Береженого Бог береже» і «Поперед батька в пекло не сунься». Але се не було найважливіше. Найважливіше було повне й цілковите викреслення зі своєї програми самостійницького ідеалу.

Се видається комусь жартом? Але ж у цьому нема ні тині пересади! Ті, що «надають тон» нашому політичному життю, вже «пристосувалися». Вже зреклися однієї, загальнонаціональної програми. У Румунії ми ліквідувалися. У Чехії ми – автономісти. У Росії – за те, щоб реформувати, а боронь Боже, не валити. Тут, навіть коли «ставка на Сікорського» не вдалася і коли засоромлені «наймудріші» виреклися автономічної ересі, – і тоді їхня фактична програма не змінилася: легалізація публічного життя і Галицько-Волинська «державка». **Національна** програма шезла, згнула, пропала, як та «загублена грамота» Гоголя. Всі пам'ятають, що її бачили, але ніхто вже не має її в руках. Замість неї маємо чотири націоналізми: наддніпрянський, який лише тоді згадує про інші, коли йому се накажуть «свише», а коли ні, то прекрасно задовольняється Ригою. На Буковині, у Бесарабії й Закарпатській Русі вертає наш націоналізм (або ще перебуває) до найбільш примітивної стадії локального патріотизму. Що ж до націоналізму галицько-волинського, то він або часто локальний, а тоді наскрізь угодний, або ширший, а тоді наскрізь негативний. Усі ж разом, сі націоналізми, на загал беручи, погодилися з демаркаційними лініями. Спільної програми не мають.

Нас тут займає націоналізм галицько-волинський. Він є, отже, або чисто локальний, а тоді угодний, або ширший, а тоді негативний. В обох випадках – безпрограмний.

Угодний галицький націоналізм виходить із заложення, що ми дійсно переходимо добу стабілізації відносин в Європі: «Нема сумніву, що Європа стабілізується. Її політична карта, нарисована в Версалі, Ризі й Лозані, певно, удержиться довше, ніж не одному з нас се було б любо. Європа бажає міжнародного спокою і **матиме його**»⁷.

Сей останній висновок («і матиме його») найбільш несподіваний, *але який* же характерний для угодвця! Європа, мовляв, прагне порядку, наслідком якого ми опинилися під возом, ergo⁸ – мусимо до того застосуватися! Бо «внутрішні переміни в поодиноких державах підуть **своїм ходом**, приписаним внутрішніми силами і внутрішніми потребами»⁹. Що ж значать наші бажання супроти сього залізно-неминучого ходу подій?

А хто сказав «А», мусить сказати й «Б». Для кого «консолідація» неминуча, той проти всього, що її захитує. Для того великодушний *угодовець* «може бути вибачливим» за «**наївні** вияви злорадства» нашої *преси* з приводу невдач різних варшавських урядів, «**однаке тільки до визначеної межі**. Бо коли, приміром, українська преса плескала з утіхи в долоні з приводу кожної знижки польської марки і посхоплювала голову з приводу кожного валютново-політичного успіху польського уряду», то така поведінка якнайгостріше нашими угодвцями осуджується. Бо, «певно, на упадку валюти та інфляції деякі сфери дуже добре заробили, та все ж не маса, а в ній усі українці»¹⁰.

Справді, що за широкість перспективи! Оцінювати завдання **національної** політики тим, чи зискає, чи втратить на курсі долара обиватель Підгаєць чи Пацикова! Політики з подібною крамарською психологією, напевно, осудили б і 1914-й, і 1918-

⁷ Літопис. – №6. – С. 81-82.

⁸ Отже (*лат.*).

⁹ Ibid.

¹⁰ Літопис. – Ч. 18.

й роки, бо скільки «руїни» принесли вони «масі». Аби бути консеквентним, нашому угодовцю треба лише боліти не тільки над інфляцією, але й над Мухами, над невдачами Замойського, над «провокаціями Ковенської Литви», бо все ж се заважає «консолідації» і шкодить «усім українцям» не менше ніж інфляція. «Меншості повинні зрозуміти, що розвій держави лежить у їхніх інтересах», – так повчав українських «анархістів» на однім із останніх засідань сойму вельмишановний провідник Хені Дубанович. «У нашій політиці злорадства ми повинні йти «тільки до визначеної межі», – повчає українських «анархістів» «самостійницький» «Літопис».

Туга за старими методами! Трудова партія анулювала «автономію», вирішила «явно зректися всяких планів на політичний компроміс». Так думають галицько-берлінські угодовці і кажуть, що, «без сумніву, се краще тої коловатиці, яка була досі». Але, з другого боку (кожний угодовець має – «з другого боку!»), така «тактика може... ще більше збільшити хаос у політичній думанні країни»¹¹, і тому... не треба забувати про «політичний компроміс»! Чи сей останній можливий? Чи хто хоче з ними говорити? Про се угодовець не думає, бо його угодові настрої впливають не з оцінки ситуації, а з психології.

Хто так думає, той, очевидно, ганить «Заграву», особливо її гадку «про неможливість поліпшення становища нації» (*rebus sic stantibus!*)¹². Ся гадка для опортуністів є «принципово фальшива». Так само фальшиво є жадати від соймового представництва, щоб воно «доказувало перед українською нацією неможливість здобуття чого-небудь» (*rebus sic stantibus!*)¹³.

Для опортуніста принципово нефальшива є лише тактика брання того, що дають, і соймових переговорів із Дубановичами, Грабськими або Сікорськими: дрібних концесій на основі повного прийняття *status quo* і боротьби з «хаосом»! Чи сі концесії можна здобути, і що робити, коли не можна, на се угодовці не мають ради...

Так само думає автономічна соймова четвірка. Вона каже, що треба лише внести до сойму 100 законопроектів. Але що, коли ні один з них (що є *bombensicher*)¹⁴ не буде ухвалений? Над сим «реальні» політики собі голову не сушать.

Очевидно, сі самі думки лежать в основі «ідеології» діловців. Із тою різницею, що вони їх, числячись із настроями в краю, також і з питомого їм браку цивільної відваги, не все відверто вповідають...

Се, отже, локальний галицько-волинський націоналізм. Націоналізм, так сказати, автономістичний, представниками якого є «Літопис», «Діловці» і автономічна волинська четвірка у варшавському соймі і сенаті. Але часом сей галицько-волинський націоналізм хоче вийти поза локальні рами провінції. І тоді він стає різко негативним і, що ще гірше, тратить роль усякого самостійного чинника.

Сей націоналізм – прихильник Росії. Вона має бути тим Олександром, що розрубає всі вузли і виведе націю в землю обітовану. Не потребуємо ще раз тут повторювати аргументів проти політичного москвофільства. Але все ж ся політика, як і всяка инша, коли хоче мати бодай тінь тіни якоїсь рації, мусить, по-перше, зберегти за нацією певну самостійність рухів; по-друге, довести, що має які-небудь вигляди на успіх. Нічого з сього не має політика наших «широких» націоналістів.

Певну самостійність рухів... Але про яку самостійність може бути мова, коли наші «широкі» просто стають знярядям чужої державної ідеї? Про найгірші спо-

¹¹ Ibid. – Ч. 14. – С. 209.

¹² За незмінних обставин; за такого становища зі справами (*лат.*).

¹³ Ibid. – Ч. 19-20. – С. 283.

¹⁴ Бомбостійкий, непробивний бомбами і важкими снарядами (*нім.*).

соби роблення сеї політики чужого зняряддя не хочу тут говорити. Не хочу говорити про тих, що в краю займаються «об'єднанням», аж до «Діла» включно, за кордоном відновляють диктатуру, а в «високій політиці» не вміють відрізнити роль союзника від агента. Вони викликають лише огиду в кожного патріота. Але такі речі, як, напр., спільна дипломатична акція з Совітами? Як соймові промови, з яких простягається рука згоди совітському урядові, заплямленому кров'ю Стешенка, Міхновського, Науменка, героїв під Крутами, новобазарських жертв і тисяч інших українців? Промови, в яких грозиться не силою нації, а силою російського уряду? Чи вести таку політику не значить понижувати себе до ролі зняряддя в чужих руках? Не значить цілковито зректися ролі самостійного чинника в політиці? Чи ця політика гідна нації: заносити тут цілком виправдані протести, а там – виправдовувати убивства Міхновського та інших тим, що, мовляв, за «контрреволюцію і шпигунство кожна держава судить гостро й, очевидячки, дивиться на сей злочин через свої питомі окуляри»¹⁵.

А далі – які-небудь вигляди на успіх... Не ходить мені про те, чи надії наших «широких» на Росію виправдані з *нашого* погляду. Хай будуть виправдані бодай із їхнього! Але й тут політика наших угодовців є без усяких перспектив.

Недавно вийшла книжна д-ра М. Лозинського, професора українського університету в Празі, яка є типовим взірцем тої безпринципності і браку всякої політичної культури, які так характеризують наших «широких»¹⁶. Отже, його надія також на Росію, і тому він пише: «Навпаки, сама радянська федерація, *коли в дальшій розвитку не візьме в ній перевагу змагання до централізації*, себто до відбудови «єдиної неподільної Росії», відбуватиме розвиток у напрямі усамостійнення окремих держав». Ну а «коли в дальшій розвитку» вийде інакше, тоді що? Іти все одно з Москвою і Києвом, незалежно від того, який прапор буде в Києві маяти? Здається, від сього «коли» залежить ціла програма автора для Галичини, а він обминає се питання однією безсенсовною фразою.

І далі таке саме! Автор числить на схід, бо там відбувається українізація. Але «щоб українізація була не механічна, а органічна, для сього треба, щоб до виконання державної влади став український національний елемент. *Наскільки теперішня українізація має сей органічний характер*, – розміри сього важко ствердити, – настільки є вона тривким здобутком української державности».

Знову те саме! «Наскільки теперішня українізація має органічний характер»... Ну а що *ж* думає про се сам автор? Нічого! Він не знає, бо «розміри» українізації «тяжко ствердити». Інакше кажучи, автор будує свою «визвольницьку» політику на чиннику, який – він сам не знає – чи діятиме в напрямку сього визволення, чи проти нього... Що се: професорська розсіяність чи філістерський *страх перед* власною думкою?

Далі автор стає ще більш баламутним і ще щирішим. Він просто каже, що успіх справи, яка лежить йому на серці, можливий настільки, «наскільки комуністична партія України (себто російська комуністична партія – Д. Д.) хоче і може вести не партійну, тільки українську державну політику». Інакше: підставою цілого українського націоналізму автора є настрої Л. Троцького і бажання Г. Зінов'єва вести... «українську державну політику»!

Шановному професорові ані в голові хоч трохи застановитися над тим, що буде з його програмою, коли Зінов'єву захочеться, замість «державної» української політики, зайнятися, скажімо, афганістанською або фінляндською «державною» по-

¹⁵ Укр[аїнський] Гол[ос]. – Ч. 20 (247).

¹⁶ З Новим роком. – Берлін.

літикою, або коли новому Йофе захочеться зробити нову Ригу? А з відповіддю на се питання стоїть і паде цілий націоналізм наших «соборників»...

На перший погляд «соборники» й «автономісти» дуже різняться між собою. Та лише на перший погляд! Бо й одні, й другі не шукають нового. Й одні, й другі дають себе втиснути в ту стайню, в яку нас загнали події. І одні, і другі цілу ставку ставляють на якесь «Х», на невідоме. Автономісти переконані, що Варшава таки піде на їхню програму й ухвалить їхні «законопроекти». «Соборники» – що Зінов'єв таки зрозуміє, чого вони хочуть від нього.

Психологія людей, що звикли танцювати тільки від печі. Психологія сліпця, психологія Германа з «Пікової Дами». Стара княгиня назвала йому три таємничі карти, з якими він мав певно виграти: трійка, сімка й ас! Але у вирішальний момент по трійці й сімці, замість аса, прийшла «відьма» (дама пік), глумливо підморгуючи нещасливому грачеві... Подібно й наші угодовці: вони сліпо вірять, що зайде Зінов'єв або якийсь автономічний Сікорський. На інші ж можливості замикають очі, бо тоді б треба було будувати на чімсь іншим, на чім ніякі угодовці в світі ніколи не будували і не будуватимуть.

Дуже давно Г. А. Полетика склав «Записку» про те, «на каком основаніи Малая Росія была под Республикою польскою и на каких договорах поддалась російським царям, і патріотическое разсужденіе, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтоб она *полезна могла быть російському государству без нарушения прав ея и вольностей*». Се і є в коротких словах програма наших угодовців обох напрямків: «учредить Малую Росію», але так, щоб вона «права свої і вольності» мала і чужій державі «полезная» була (не творила би в ній «хаосу», як сказав би «Літопис»)...

Що се значить, як казав російський філософ Кузьма Прутков, «объять необъятное» – з сим не може погодитися думка людей компромісу.

Вони всі говорять про екстермінаційний похід. Скаржаться Пенлеве та ин. Іншими словами, визнають, що сила, яка стоїть проти них, росте, розвивається і навіть переступає рамки, вказані їй різними «міжнародними рішеннями» і «констеляцією». Так само «соборники» не лише визнають, а й сподіваються, що та сила, до якої вони апелюють, також не буде себе в'язати дотеперішніми договорами і «констеляціями», лише постарается витворити собі нові, інші, догідніші. «І лише ми, – кажуть наші «реальні» політики, – лише ми мусимо безапеляційно скоритися «констеляції», «втягнути з того всі констеляції» і «не переступати меж».

Полемізувати з сими поглядами – марна праця. Бо вони основуються не на переконаннях, а на підсвідомій відразі всякого посибіліста до власної акції, до впливання на біг подій. Але все ж нехай прочитають сей вступ, що сказав 23 роки тому на адресу всіх опортуністів Ленін. Може, се напровадить їх на якісь інші думки:

«Говорити, що ідеологи (себто свідомі керманічі) не можуть стягти руху з шляху, визначеного взаємною дією середовища і матеріальних елементів руху, – се значить забувати «ту примітивну правду, що свідомість сама бере участь у сій взаємодії, сама впливає на визначення шляху», яким підуть події¹⁷.

Але сумніваюся, щоб наші «реальні» політики змогли второпати сі слова. Бо Ленін говорить про свідомість, про *політичну свідомість* ідеологів. А чи можна в нас про се говорити? Розгляньмося навколо себе, і побачимо на позір дрібні, але дуже непокоячі ознаки перелому: повороту від «політики» до старого культурницького націоналізму. Скарги перед закордоном без виставлення ширших політичних цілей. Київський процес, на який, замість якимось політичним кличем, автономічний що-

¹⁷ Іскра. – №12. – 6.XII.1901.

денник реагує лише філістерсько-гуманістичним: «Досить крові!» Повна улеглість православної ієрархії на Волині. Творення соціалістичних фракцій із людей, які за інших обставин ніколи б себе в соціалісти не записали, а тепер роблять се, аби лиш подобатися іншим... Ілюстрований посольський журнальчик блідий, невиразний, сентиментально безбарвний, ворожий усякій політиці, як бл. пам'яти київська «Рада». Серед стосунків XVI віку – квасно-солодкава українська «Нива». «Релігійний Вісник» у таборах, колишні провідники революційного студентства (П. Крат, М. Залізняк), що друкують в американсько-українських газетах нудні, ніби християнські проповіді, яким позаздрив би маломістечковий протестантський пастор. Голови партій, що наворачтаються до віри. Далекий від того, аби їх за те ганьбити! Але до якої віри? До віри кардинала Мерсьє, активної, мужньої, зачіпної, чи до віри всіх утомлених, знуджених, розтрощених життям, нездатних боротися з ним? А над усім сим часто хуліганська «полеміка» берлінських учених і львівських неуків проти всього і всіх, хто ворухить стояче багно, хто не числиться з тим, що сказала чи не сказала «Європа», яких не обов'язує клич: «Roma locuta, causa finita»¹⁸, хто ще не зневірився в значенні нації як самостійного чинника.

«Угода? Де ж вона на практиці?» – запитають мене. На практиці! Найстрашніша угода та, що вдерлася вже до психіки загалу. Найстрашніша є вона. Але де ж вихід? Чи наша оцінка ситуації хибна? Чи радити тепер методи 1914 року? Про вихід тут не можна детально говорити. Визнаємо також, що наразі переживаємо хвилину впливу і загальної втоми. Не радимо також у момент, коли на те нема змоги, метод 1914 року. Але дух сього року мусить і надалі надихати наше суспільне життя, наші стремління й настрої!

Та ж не ми перші опинилися в ситуації, в якій перебуваємо. Але се не значить, щоб ми кричали осанну тому, що прийшло, і ляляли різномудців анархістами. Се не значить, щоб ми визнавали всі політичні чинники, окрім себе. Щоб шукали рятунку лише в передпокоях Пенлеве і соймових кулуарах. Се не значить, щоб ми мали чотири націоналізми замість одного. Се непростимий люксус! Се не значить, щоби ми порозумівалися з Радеком, Братану, Сікорським чи Бенешом... Щоби схилили голову перед «ходом подій».

Та ж є різниця між політикою фон Штайна по Єні і Наполеона III по Седані! Між політикою Клемансо і Кайо по занятті Бельгії. Між тактикою фракції Леніна в Думі та поза Думою і тактикою Мілюкова в Думі та поза Думою, по невдалій революції 1905-1906 року. Між політикою Дортена і Гітлера або Ранцау по версальській капітуляції. Між політикою нації і політикою Полетики.

Невже лише ми так прибиті, що зрозуміти сього не можемо? А коли сього не можуть зрозуміти угодовці, то се мусять зрозуміти інші. Те, чим ми жили заледве кілька літ тому, більшість наших політиків *фактично* викинула до коша. Вони ідуть за «духом часу». Але здоровіші елементи нації не сміють піддаватися отруйній атмосфері, що принесли з собою соціалістичні словоблуди в Парижі і Лондоні, мадами Рути Фішер і девотки в споднях із Ліги націй. Мусимо віднайти в собі наново дух 1914 року.

«Європа прагне»... і т. д., кажуть наші угодовці, звертаючись до нас: «Quos ego!»¹⁹ Можливо, але нам важливе не те, що прагне Європа, а що прагнемо ми!

¹⁸ «Рим висловився, справу закрито» (лат.).

¹⁹ «Я вас!» Еліптична погроза, якою в «Енеїді» Вергілія Нептун приборкує вітри (лат.).

1914 – 1924

Сто пару років тому, в часи Віденського конгресу, Європа переходила хвилини, подібні до тих, які переходимо ми по Версальським мирі. Пишучи про ці часи, італійський історик П'єтро Орсі казав: «Помимо доброї й упорядкованої адміністрації (в Ломбардії), якій інші частини Італії могли заздрити, зачала там незабаром виявлятися жива опозиція проти австрійського уряду з тої *однієї причини, що був він чужим урядом*».

У сій фразі, як у краплі дощу сонце, відбився цілий дух італійського Рисорджимента. Цей самий дух ми можемо сміливо назвати *духом 1914 року*, десятилітню річницю якого згадує тепер цілий світ.

І дійсно, чи Франція, що стреміла до війни, могла покликатися на скарги ельзасців на пруський режим? Поминаючи рідкі, зрештою, арганції солдатески, сей режим приніс «забралим провінціям» невиданий доти добробут і взірцеву адміністрацію. Та, мимо того, Франція зачала війну проти чужого панування в сих краях *задля тої однієї причини, що було се чуже панування...*

Чи зле велося італійцям в Фіюме і Трентино? В кожнім разі набагато ліпше, ніж тепер німецьким тирольцям в Італії, де заборонено їхню мову, звичаї і навіть саму назву їхньої землі. Та, мимо того, італійська нація зачала війну задля «невідзисканих провінцій» проти Габсбургів не задля чого иншого, як задля того, що їхнє панування було пануванням чужинців...

Навіть самі росіяни не раз визнавали, що слов'яни під австрійським пануванням стали культурнішими і багатшими, ніж під Росією, та, незважаючи на се, вона стреміла відвоювати слов'янську Галичину лише через те, що вважала її за свою землю під чужим ярмом, «під'яремною Руссю». Ні в чім не міг зрівнятися добробут балканського серба з кроатом, молдавського румуна з семигородським, але і се не стримало визвольницької політики Белграду і Бухаресту: чуже панування мусило бути скинуте не тому, що воно було нездарне, лише тому, що було чуже.

В ім'я опозиції проти сього чужого стала Європа на довгий ряд років пеклом, квітучі міста – руїною. Розум, логіка і праця мусили спочити, на їхнє місце прийшла боротьба і кров. У сім ігноруванні всіх дотеперішніх вартостей, запам'яталім і безінтересованім відданню себе одній-однісінькій ідеї – ідеї нації, в готовності для неї на всякі жертви і був дух 1914 року. І хто сього не розуміє, той нічого не розуміє в тім, що сталося на нашім континенті від вибуху Світової війни, ані в тім радикальнім здвизі, який настав унаслідок війни в цілій нашій духовості.

Що ж се був за здвиг? Се було народження того великого ідеалізму, який зумів піднятися понад матеріальний добробут країни, понад спокій і щастя живучих поколінь і принести все в жертву одній відірваній ідеї – ідеї нації. Хай не говорять мені про французький або німецький «імперіялізм», про «імперіялізм» паризького чи берлінського кабінетів, що «пхнули» мирні народи, як «гарматне м'ясо», до «огидливої різні!» Це все прекрасно звучить в офіційних підручниках для соціалістичних агітаторів, але, тим не менше, є тенденційною вигадкою. Сотка тисяч соціалістів, що стали добровільно на бік своїх «імперіялістичних» урядів, відбирають у сеї тенденційної вигадки подібність правди. Але коли б твердження ворогів «імперіялізму»

були правдиві, бодай у відношенні до Пуанкаре або Кайзера, то як можна говорити про імперіялізм Віктора-Емануїла або Петра сербського? Та ж там не пануючі пхнули націю до війни, лише нація – пануючих!

Певно, не всі вели війну за визволення земляків. У грі були інтереси цілоти і зміцнення імперій, і великодержавного становища націй, але народи добровільно боронили сі інтереси, добровільно здобувалися на великі жертви. До війни їх гонила їхня воля, їхній великий ідеалізм, їхня здатність для тріумфу сих ідей видобути з себе найбільший героїзм і безприкладне напруження волі. Коли се слушно щодо великої війни, то що ж сказати про ті правдиві війни народів, які розпочали між собою старі й нові держави Європи і Азії *по Версальським мирі!* Кажуть, сі війни стали можливими лише завдяки тому духові нетолеранції і варварства, який розплутала світова війна. Але я думаю, що сей дух «нетолеранції» і «варварства» жив у кожній незгангренованій нації Європи ще перед 1914 роком. Він зробив сю війну можливою, а не інтриги кабінетних дипломатів. Він же, сей дух, пізнав себе наново протягом сих чотирьох років війни, скристалізувався в її вогні у відчутий, хоч не сформульований ще світогляд, у нову філософію життя. Сю нову філософію життя я й назвав духом 1914 року, який так різниться від того, що панував у старій Європі перед війною, а в таких «культурних» націях, як Китай та Індія, панує і досі.

Ідеалізм, безінтересовний порив, що глузує з усяких калькуляцій, із усяких розважань над успіхом чи не успіхом нації, над її можливістю чи неможливістю, – ось те нове, що вніс 1914 рік у затруєну жидівсько-гендлярською вирахованістю, страхом перед ризиком і пасією до «реальних здобутків» атмосферу передвоєнної доби. Сим ідеалізмом, що приніс із собою 1914 рік, жила наша нація і в часи розпаду Австрії і Росії, і в сім, власне, значення сього року для нас.

Сей страшний рік, від якого нас відділяють ось уже десять літ, повернув народам Європи віру в свої ідеали і свої сили, у вартість свідомого зусилля, віру в можливість зруйнувати існуючий світ і створити натомість інший. Він дав нам страшну поглядову лекцію, що нації стають великими не гуманністю і лібералізмом, лише волею угнути і підкорити собі інших; що в боротьбі за існування перемагають не ті, що трясуться над надбаним багатством, як скупар, і тремтять за своє життя, як лихвар, перемагають не «культурніші», лише ті, що вміють ризикувати, сильні й агресивні народи, що з боротьби і перемоги зробили собі поезію життя.

Здається, сій поглядовій науці якраз ми мали б бути вдячні; якраз наш народ, що відзначається гіпертрофією чутливості і атрофією волі? Так здавалося б. Але так не є.

Так не є... Заледве прогомніли спомини кривавих днів, як тон communis opinio суспільности починають надавати люди, які світ між 1914 і 1918 роками вважають за дім божевільних, а безжурне животіння гангренуючої перед війною цивілізації – за вершок людського щастя. Всім, хто згадує про ідеали, вони відповідають: «Усе те, що ви кажете, – гарне і розумне, і похвальне з погляду вашого патріотизму, *але не-реальне*». О, їм дуже сумно зректися своїх ідеалів, дуже сумно! Але, коли ми хочемо, щоб ми всі разом жили, а не животіли, мусимо рахуватися з цифрами та фактами¹.

Боротьба? Звичайно, одинокий метод осягнення ідеалу! Але що ж принесла вона нам? «Крім горя, занепаду культури, моралі, економічної руїни і нового мілітаризму, вона не принесла добра. Нам дала те, що Україна збудилася в пожежі крови. І тільки

¹ Діло. – Ч. 164.

збудилася! Зривалася до життя, намагалася встати, але не встала!»² Чи не маємо скоріше проклинати війну?

Так пишуть тут, а там, за Збручем, найняті письмаки в «казенних» часописах чинять прилюдну наругу над тими, що, вийшли з великої війни, тими самими методами хотіли звільнити край від панування чужинців.

«Сі ідеалісти – прекрасні люди, – читаємо далі, – але яка користь від них для нації? Від них і від максималістичних кличів, і великих програм? У політиці, на жаль, часто краще оминати велику програму малими реальними здобутками (хай живе «автономія» і «сменовехівщина!» – О. В.), ніж їти героїськи у бій, *не думаючи про завтрашній день*»³.

Такою стає в нас *communis opinio doctorum*⁴, які, щоправда, не важаться ще плюгавити всіх борців 1914 р., але зате саме сей рік... Битва скінчена, борців поховано. По полю сновигають гієни і ждуть на хвилину, коли можна буде розкопувати могили і знучатися з похованих у них. О, поки що вони тиняються навколо, але завтра, коли їх не відігнати, – се буде вакханалія без прикладу!

«Мусимо рахуватися з цифрами та фактами?» О, певно! Яка шкода, що не слухано сих мудреців у 1918 році! Бо цифри нам би сказали, що є нас тут лише 4 проти 25, а там – 30 проти 70. Скільки жертв заощадили б ми собі, коли б ті, що діяли тоді, мали сієнську мудрість, рахувалися не з абстрактними ідеалами, а з цифрами і фактами, і «думали про завтрашній день».

Чому не слухали в нас їх, які знали, що війна ніколи не приносить добра, опріч руїни, крові та сліз? Треба було послухати, а «не плакали б діти, мати б не ридала», і наш добробут не був би зруйнований! Чому Хмель не мав їх, замість Дон Кіхота-Богуна, за дорадників? Тоді він одразу передбачив би, що нічого з того всього не вийде. Чому не повчали предки їхні Мазепу?! Не скінчив би на мандрах свого зламаного життя старий гетьман і не виклинали б його по смерті. Правда, тоді б ми не мали в нашій минулім ні Полтави, ні Жовтих Вод, ні Крут, ні збомбардованих столиць, усіх тих споминів, що стаять волю нації і стирають із її чола ганебну пляму раба, але зате мали б ми «добробут», «культуру» й «економічний розквіт»! Мали б, замість підбою, *penetration racifique*⁵ чужинців, для яких ми зберегли б наші багатства, культуру і мораль розсудних людей, повчаючих нас «рахуватися з цифрами і фактами» й «оминати великі програми малими реальними здобутками»...

Яке щастя, що нація не пішла за ними! Яке щастя, що ми можемо ще нищити шкідливий вплив сих «ідеологів»!

Вони кажуть, що Україна збудилася в пожежі і крові, і *тільки збудилася*. Але ж хіба не розумієте ви, який се великий здобуток, що нація, яка спала двісті літ, нарешті прокинулася зі сну? Невже ви не розумієте, що обуджена воля життя є добром, тисячу разів вартнішим від вашого «добробуту» і «культури», поза якими не бачить світла лише гендляр і найтемніший хлоп, а за якими крилася резигнація з національного ідеалу і лінь боротися за нього? Невже ви не розумієте, що се вже страшний здобуток, коли нація відкинула від себе сю філософію крамаря і здобулася нехай на невдале, але на велике й шляхетне зусилля? Кажете, що зірвалася та й впала! Але чи ж ви не бачите, що впала вона не тому, що йшла за духом «імперіялізму», лише тому, що замало всякнула його в себе? Програли ми тому, що йшли до своєї мети з духовіс-

² Ibidem. – Ч. 166.

³ Ibidem.

⁴ Спільна думка докторів (лат.).

⁵ Мирне (миролюбне) проникнення (вторгнення) (франц.).

тю пацифістів із-перед 1914 року. Ся наша духовість була причиною нашої поразки. Вона була причиною нашої легковірності щодо «шляхетних замірів» противника, нашої віри у «вічну справедливість», в Антанту, Росію, в Лігу націй, причиною нашої безрадности по 14 березня. Наш страх перед ризиком, страх іти без поводиря, погоня за «реальними здобутками», страх перед руїною, брак великого ідеалізму – ось були причини нашої невдачі, а не те, що ми «не думали про завтрашній день», і не тому, що гонили за ідеальним, замість за «реальним». Власне, замало в нас було з того духу 1914 року. І тому не каркати над невдачами, не проклинати ідеалізм нації, не прихвалювати «малі реальні здобутки», не підносити наново ідеали матеріяльного добробуту ані мораль резигнації з усього, що є понад дрібними щоденними інтересами, повинні ми в річницю великої події, а навпаки – плекати новий світогляд сильних рас, що з неї ніби заново народився і яким ще так мало перейняті ми. Згадайте зацитовані на початку статті слова П'єтро Орсі. Лише нація, яка думає, як він і його земляки, має світлу будучину. Хто ж думає лише про «добру адміністрацію», про «реальні здобутки» і число соймових мандатів у добу катастроф, перестерігаючи націю перед ідеалами, які окупається руїною і кров'ю, – кінчить там, де закінчили тарговичани і Кочубеї...

«Крім горя й економічної руїни, війна не принесла нічого», – так думають наші пацифісти і проклинають річницю 1914 року. Так думають представники здегенерованого гуманітаризмом передвоєнного покоління націй-калік. А ось що пише про це видатний представник здорової американської нації Теодор Рузвелт: «Коли б творці Унії 1861 року вважали мир за найбільше щастя на землі, а війну і боротьбу – за найбільше зло, і коли б вони не порушили миру, – напевно, ошадилося б тисячі людських існувань і тисячі доларів... Але в такому разі ми самі видалися б собі боягузами, для яких немає місця серед великих народів землі.

Земляки! Рідний край накладає на вас не життя, повне вигод, але життя, повне праці. Коли відступимо перед боротьбою, яка лиш одна провадить до перемоги, хоч би й була получена з небезпекою втрати життя і всього найдорожчого, – тоді усунуть нас на бік міцніші й сильніші народи».

Скажуть: се мова переможців! Неправда. Так думали й у Франції по 1871 році і **лише тому, що так думали**, дочекалися там по 1871-ім році 1918-го.

Для потіхи наших пацифістів згадаю, що історія навіть доводить, що сей агресивний дух сильних рас, який промовляє до нас у словах Рузвелта, що лише сей дух є запорукою успіху нації в життєвій конкуренції. Кілька разів обмежували сю конкуренцію, стараючись накинути націям якийсь універсальний закон: по 1815 році – «священний союз», у 1899 році – Гаазький трибунал, перед упадком європейської Туреччини – «європейський концерт», що оберігав непорушність статус кво на Балканах, по революції 1917 року – рах *moscovitica* в Східній Європі і Версаль із Лігою націй – у Західній. Усе надаремно! Перемагав завше закон вільної конкуренції, а не тих, які хотіли його обмежити. Перемагало право сильнішого і відважнішого, ідеалізм над матеріялізмом, максималізм над страхом перед «завтрашнім днем».

Коли і се не промовляє до переконання наших прихильників «цифр і фактів», яким конче потрібні «реальні здобутки», можемо покликатися і на них. Так, правда! Ми намагалися встати, але не встали. Інші, не ми, лишилися панамі ситуації. Але тоді, коли сила нашої експансії, і то навіть у порівнянні з часами останнього зриву в 1709 році, значно зросла, чи можна те саме сказати про силу експансії тамтих народів?

Річ Посполита 1924 р. і Річ Посполита 1772 р. є в таким самим відношенні до себе, як теперішня Швеція до імперії Карла XII. Замість цілої Білої Руси – її дрібна части-

на. Замість Київщини, Поділля і цілої Волині – лише дрібний її кусник і Галичина. Далі польська експансія за найбільш сприятливих умов не пішла, агресивна сила онуків у порівнянні з агресивною силою дідів страшенно змаліла. Відтята від одного моря, нова держава майже відрізана й від другого, і коли се є так, а не інакше, то великою мірою завдяки зростаючій опірній силі нації, яка стала тому на перешкоді. Чи се не «реальні здобутки»? І чи їх маємо завдячувати політиці «малих діл», чи іншій?

А Росія! Її кульмінаційна точка в минулому. Тепер експансивна сила сеї раси йде вділ. Панування Олександра I було сею кульмінаційною точкою. По ній прийшла севастопольська поразка 1856 р., поразка на Берлінському конгресі 1878 р., коли Росія уступила кусень чужої завойованої території (Східна Румелія), нарешті – поразка японська, коли Росія уступила кусник вже *власної* землі (половину Сахаліну), і велика війна, що принесла страшну ампутацію окраїн, упадок престижу в Азії і розпорощення константинопольських снів! І знову-таки велику роль у підкопанні престижу Росії й одубінні її експансивної сили відіграла нація, яка відділяє її від Чорного моря. Чи се не «реальні здобутки»? І чи їх досягнуто методами «малих діл»? І чи нашим нащадкам не буде полегшена боротьба сею політикою, яка не лякалася накликати на країну «горе, занепад культури, моралі й економічну руїну»?

У 1914 році настав великий здвиг у психології народів Європи і в нашій. Жертовність, посвята для ідеї нації, здатність віддати все – добро живучого покоління і його добробут – для великої ідеї, здатність до ризику і героїзму заступили місце дотеперішньої філософії, що цінила спокій понад усе, а економічний поступ уважала за самоціль.

Сей новий дух, що повів на нас по 1914 році, що не угинався перед фактами, а все був готовий змінити їх, що виповідає війну географії і статистиці, що числив не на факти і цифри, а на власну волю, що рахував на агресію і на чин, сей дух, що так яскраво спалахнув у нас під час великої війни, зачинає занепадати в нас. Скористаймо ж із десятилітньої річниці пам'ятної дати, аби пригадати сучасникам, що лише в нім, у сім дусі, є рятунок для нації, що, лише свідомо плекаючи його, можемо зайняти те місце під сонцем, яке нам належить.

Не даймо новим, а таким старим теоріям оборонців «культури» прищепити нам психологію, з якою нас скоро зіпхнуть до ролі культурного гною дійсно сильні і дійсно культурні нації.

Річниця, яку обходимо, є дійсно велика річниця. Річниця, в якій ми збудилися, аби стати нацією. В якій по довгій павзі ми знову стали активною силою в історії. Не обплювуймо ж її, сю річницю, а шануймо як один із тих етапів, якими нація йде до своєї цілі.

Не думаючи про завтрашній день, ні про реальні здобутки, ні про руїну, горе і кров, лише про той ідеал, з якого наші *patres patriae*⁶, спрагнені реальних охляпів, дозволяють собі вже потроху глузувати...

⁶ Батьки вітчизни (*лат.*).

ЄДИНОФРОНТОВА МЕТУШНЯ

Біологія знає правило, що звірята з неагресивною вдачею та зі слабо розвченими органами нападу й оборони живуть найчастіше отарами. Ті ж, які легко впадають у пасію, які мають у своїх органах могутні засоби боротьби і знищення, ходять або самітно, або парами. Одних тягне до купи, других – від неї.

Так учить біологія. Сі закони часто можна застосувати й до політичного життя, а коли хто в тім сумнівається, нехай приглянеться до останніх подій у Галичині. Чимраз скорішим темпом ідемо ми тут до нічим не прикрашеного, найцинічнішого компромісу. Голосні міжпартійні маніфести і конвентиклі, гострі резолюції, навіть, коли вірити «Хвилі», петарди, – все се лише «Rückzugsplänkelei»¹, щоб замилити очі не так противникові, який ще за австрійських часів пізнав належну ціну сеї політики, як власній суспільності, яку за фразою привчають бачити суть, неспостережено ведучи її до «нової ери».

Нічого не було б неприродного (в здоровій суспільності), коли б у такий момент повсталася невеличка купка непримиримих, які, ломлячи «єдиний фронт» революційно-угодового пустомельства, через голови старих «партій» зважилися б провести «посполите рушення» в обороні покинутих для «реальної» праці національних ідеалів. У здорових суспільностях так воно й буває. Там, коли на шляху до оздоровляючої акції стоїть «єдиний фронт» туподумства, його розвалюють, як вивітрилий мур. Так сталося в Італії. Доки патріоти чули за собою цілу людність, а слово «рідний край» оточувалося незнаною доти пошаною; доки на першій їхній поклик нація ішла на Карст і на Фіюм, доти єдиний фронт був можливий і будучим фашистам і в голову не впадало його ломити. Коли ж більшість партій, залякана червоним привидом, дозволила безкарно стягати в бруд усе, що було найвище для патріотів, тоді їхня справа не могла вже бути врятована штучним компромісом із іншими групами. Об'єднуватися з сими групами значило тоді для патріотів об'єднуватися з ноторичними дезертирами національної справи. Коли вже зайшло так далеко, для врятування національних інтересів лишалося тільки одне: зломити єдиний фронт. Тоді Джйоліті, Дон Стурдзо і Ніті, що хотіли замінити національний прапор на прапор угоди з Інтернаціоналом, мусили усунутися від усяких впливів на націю. На їхнє місце прийшла нова правнича аристократія – фашисти.

Подібне було й у Франції. Як довго за національними гаслами йшли всі партії, ніщо не грозило єдиному фронтові революції, і ніхто його не важився ломити у 1789 році. Та коли завданням дня стало знесення монархії, справа змінилася. Партії (жирондисти), які хотіли рівночасно і врятувати революцію, що йшла проти короля, і короля, що конспірував проти революції, мусили уступитися з дороги тим, які в той страшний час правильно розуміли інтереси нації. Якобінці взяли на себе репрезентацію сих інтересів, а здійснити їх вони могли лише розтращенням єдиного фронту компромісу, боягузтва і зрадництва.

Подібно було за російської революції. Доки кадетський голова Думи (проф. Муромцев) із колегами підписував по розгоні палати революційні відозви у Виборзі проти царату разом із соціялістами, в інтересах нації було збереження єдиного

¹ Відступ із сутички (нім.).

фронту всіх ворожих пануючій системі партій. Тоді сей фронт був організуючим осередком для протисамодержавного руху. Але сей сам фронт став *дезорганізуючим центром* із хвилиною, коли з ворогів царату кадети стали його оборонцями; коли для них найгіршими ворогами стали «осли зліва», як казав П. Мілюков. Тоді інтереси нації зажадали розбиття неприродного об'єднання. Революція створила новий осередок із однієї лише партії, яка згодом захопила цілий народ.

Як же є справа в нас? Чи гасло єдиного фронту, що знов увійшло на порядок денний, корисне чи ні для національної політики? Чи клич «єдиного фронту» може стати організуючим чи дезорганізуючим кличем? Для сього мусимо кинути хоч побіжно оком на наші партійні угруповання, а щоб уникнути закиду однобічності, наведу тут не свою характеристику нашого партійництва, лише візьму її з джерела, до якого в нас більшість звикла ставитися з великим респектом, – зі статті О. Шумського в «Червонім Шляху».

У сій статті («Політична ситуація в Галичині», ч. I, с. р.) автор ділить цілий наш політичний табір на три частини: «угодовців», «активістів» і «сменовехівців». Щодо угодовців, то «сей табір складається майже лише з трудової партії». В сій партії «кожен орієнтується, як йому зручніше»... Партія складається з «еміграції» і «краю». За кордоном «група міністрів на чолі з Петрушевичем, що до того часу товклась під дверима англійських і французьких міністерств, почала оббивати пороги наших закордонних представництв (себто большевицьких – О. В.) із проханням пустити на Україну. Головна ж управа партії, що перебуває в краю, стала на інший шлях. Несміливо, гикаючись, вона шукає стежок до польського державного пирога, до угоди з польською шляхтою. Почала шукати спочатку конспіративно, а потім цілком відверто шляхів до угоди. Тепер трудова партія зовсім відмовилася від боротьби, взяла ясний курс на угоду з польською буржуазією». Справді, в лоні партії є опозиція, але ся опозиція до ура-угодовства не має серйозного значення. «Се лояльна опозиція, що задовольняється легкою хатньою революцією. Перебравши партійну управу і захопивши до своїх рук кермування партією, опозиціоністи «не думають навіть основно змінювати партійної лінії і стоять на стороні цілоти партії» (слова нового голови о. Стефановича)».

Активістичний табір (за термнологією автора) складається з двох груп. Перша – та, «яка гуртується навколо журналу д-ра Д. Донцова «Заграва» і «Новий Час» (стаття писана кілька місяців тому – О. В.) під назвою «загравовців» або просто «фашистів». Ся група займає і пропагує яскраво вороже ставлення до Польщі з орієнтацією на «власні сили». Другою такою групою є радикали, які за останні часті «підпали під ідейний вплив есерівського еміграційного комітету М. Шаповала. Як і «Заграва», радикали пропагують рішучу боротьбу з Польщею, не маючи, однак, жодної соціальної програми, тактики і політичної орієнтації».

Далі йдуть «сменовехівці», до яких автор зачисляє «Слово» і москвофілів («Воля Народу»), що з поваленням царя, стративши матеріальну базу, загубили й політичну перспективу, але тепер, оскільки радянська влада зміцніла, вони знову виявляють ознаки життя (ледве чи «Воля Народу» буде вдячна за таку нещасливу стилізацію сього речення в устах большевицького *enfant terrible*²! – О. В.). Обидві сі групи ніякого менш-більш серйозного значення не мають, хоч і виспівують нам дифірамби.

Отже, так стоять справи за осудом Шумського: трудовицькі угодовці, активісти із «Заграви», що спираються на «власні сили», хоч і слабкі; радикали – також акти-

² Жахлива дитина (*букв.*); людина, поведінка якої жахає (*франц.*).

вісти, але «без програми, тактики і орієнтації», нарешті – «сменовехівці» – люди з добрими намірами (бо є підбрехачами партайманів Шумського), але без значення. Коли згадати й комуністів, яких автор також не забуває, то образ нашого партійництва тут буде досить повний і... чи такий уже невірний? І ось із сих елементів мають робити в нас «єдиний фронт». До них висловлюється побожне бажання:

Що вся Рутенія зіллється, хвала Богу,

Мов борщ з усіх горшків, зіллятий до одного!

Що з сього може вийти?

Спершу: на що се об'єднання потрібне? Змагаються до нього в цілі «охоплення просвітньої й економічної праці цілого краю та супроти змагаючого наступу на всі ділянки загальнонаціонального життя» (одна з аргументацій обвинувачів). Чи се дійсно аргументація? Відповімо на се знову чужими словами, а саме заявою празької групи УРП до заряду своєї партії, видрукованою в рукописнім (і дуже войовничім) соціалістичнім журнальчику «Життя». Ось що читаємо там із цього приводу: «Справа виглядає так, що йдеться нібито лише про об'єднання на просвітній та економічній ділянці нашого життя. На нашу думку, об'єднання міжпартійне є досить проблематичної вартости, що невеликою мірою зможе справу посунути наперед, бо, як нам відомо, в сучасний момент усі партії в Галичині і Волині беруть активну участь в організації просвітнього та економічного життя на теренах, обнятих їхньою діяльністю, та одноцільно і згідно іде праця в сім напрямі. Що більше, в культурних та економічних організаціях не має ніяких поважних міжпартійних терть, які б роботу паралізували, а противно – ми бачимо тут участь осіб, що належать до всіх політичних партій... Фактично вже існують такі міжпартійні центри культурно-економічних організацій зі свідомою та ясною метою, як «Просвіта», УПТ, Центральна кооперативна організація, Український університет, проф. культурні загальнонаціональні секції студентів, учителів, жіноцтва і т. д. Центри сі... є фактично міжпартійними, загальнонаціональними організаціями... Отже, в культурно-економічних справах на західних землях фактично існує міжпартійне об'єднання, і то у формі природній... І тому нема потреби творити новий штучний міжпартійний орган. Коли провідники поодиноких партій невдоволені малою інтенсивністю праці наших культурних та економічних інституцій в краю, то конвентикель партійних лідерів тут багато не допоможе».

Чи можна з сими висновками не погодитися? Але нам скажуть: «Є ж ще, oprіч господарсько-культурних справ, справи політичні, що вимагають кооперації партій». Є! Напр., вибори, якась акція за кордоном тощо, та всі ці справи вимагають щонайбільше порозуміння від часу до часу, але ніякої надпартійної установи, ані сталої надпартійної організації, ані ніякого «єдиного фронту» в перманенції. Ніякі причини, отже, не промовляють за уворення і збереження єдиного фронту, але зате багато – проти.

І сі причини «проти» – першорядного значення! Найважливіша з них та, що всяке створення якогось кермуючого центру, всяке надпартійне об'єднання **або хоч би просто так званий «бургфріден» між партіями неминуче веде до скріплення впливів найугодовішої групи і до захитання престижу активістичних партій**. Міжпартійне порозуміння веде до шукання компромісової лінії між партіями, а в таких випадках горою все є генії компромісу – угодові групи, які фактично накидають свою лінію решті.

Найліпше видко се хоч би на університетській справі. Спершу прийшла «Заява» празьких трудовицьких професорів про свою «готовість» пертракувати

з польським урядом із подякою за «щире посередництво» людині, з іменем якої ще й досі в'яжуться «таємнича» історія віддання Росії архіву українського посольства в Берліні торік... Як «реальні політики» вони відразу стали на реальний ґрунт, і в той час, коли навіть міністри Скшинському в Женеві вивалося сакраментальне слово «Львів» (до того ступеня навіть у них поняття «український університет» і «Львів» зв'язані між собою), коли з'їзд польського демократичного студентства (в квітні с. р.) говорить про Львів як осідок українського університету, трудовицькі професори згадали лише про «українській університет на українській території». Таким способом постулат Львова одним ударом повалено, і то не Скшинським, лише натхненними «щирим посередником» трудовицькими мужами науки. Але на тім не кінець! Реальні політики є люди кінцевого компромісу, і тому услід за залишенням Львова залишено скоро й «українську територію».

Прошу прочитати сі два витяги з преси:

«І такий помисел (вибір Кракова на осідок українського університету) міг зродитися в країні, яка ще так недавно вела боротьбу за польський університет у Варшаві!.. **Ніякий учений поляк не шанував би такого українського професора, який згодився б викладати в такому університеті у Кракові.** А коли так, то в яким моральнім світлі ставить себе польський міністр освіти, який мав відвагу робити таку понижуючу пропозицію? Єдиним відповідним містом є Львів; там скупчується ціле політичне, наукове, культурне життя Східної Галичини. А тому правдивий університет може бути тільки у Львові!»

А тепер сей уступ:

«Краків із науково-едукативного боку бездоганний (напр., нічим не гірший від Кенігсберга, Кіля, Берна або й Праги)... Для студій над українською історією в Кракові неперебрані скарби. Станіславів, Перемишль і Луцьк маловартні або й цілком безцінні... За ними може промовляти тільки національний сентимент. Однак не розумію тих, хто хоче сим сентиментом приносити в жертву всю доцільність університету».

Тепер прошу сказати, хто є автором першої, а хто другої примітки? Скажете певно, що першу (в обороні Львова) писав українець, а другу (в обороні польського проекту Кракова) – поляк? І помилися, бо статтю в обороні Львова вмістив варшавський «Robotnik», а статтю в обороні польського проекту – «Діло». О, певно статтю уміщено проти власного переконання, не для лясування поглядів, до яких відверто соромно признатися, лише «з днівникарського обов'язку», але вміщено! Уміщено оборону проекту, який, як висловився заряд партії на сторінках того самого «Діла», «має на меті збаламутити загальну думку». Уміщено як *ballon d'essai*³, аби довідатися, куди вітер віє, та чи дорога до угоди отверта?

Узагалі в кампанії наших «краков'яків» усе у великій мірі характерне: і гострі статті тої самої газети в обороні Львова, і нібито дезавуація пражан, виправдування себе тим, що редакція, мовляв, «не має обов'язку переповідати всіх пліток» (вона має обов'язок лише підраховувати кількість пляшок вина в приватних льохах), ані не має часу «перевірити подорожі мандрівних професорів» і тихе їхнє підпертя. Характерне далі вміщення **в однім і тім самім числі** і статті Голувка з «Robotnik'a», що «ніякий учений поляк **не шанував би** такого українського професора, який згодився б викладати в такому університеті в Кракові», і статті власне такого українського професора («нашого шановного» та ин.), що не

³ Пробна куля (франц.).

тільки згодився б викладати в Кракові, а й радить і іншим се робити. Характерні й листи «мандрівних професорів», виправдуючі свої посередничі подорожі «родинними справами» і т. п. Реасумуючи позицію наших празьких і львівських посередників та їхнього органу, який своїм способом приготував поволі, заховуючи, як йому здавалося, декорум, до прийняття найгіршого компромісу, ся позиція була така: 1) ніхто нікуди не їздив і угоди не робив; 2) а коли хто й їздив, то хіба для поправлення здоров'я у Франценсбаді або на оглядання російського собору у Варшаві, який ось-ось мають знести, а зовсім не для переговорів; 3) зрештою, коли й для переговорів, то що ж тут злого, хіба нам не належить університет? 4) та ж ми все обстоювали ідею українського університету, отже, треба брати, як дають, розуміється, що не в Кракові; 5) а зрештою, хоч би і в Кракові, чи се не буде навіть ліпше, подумайте! Та ж «після війни і революції настають інші часи, керманічі держав і народів (вони – «керманічі народів!» – але се можна дарувати: гоголівський Поприщин думав, що він – еспанський король! – О. В.) мусять ховати зброю, якою досі розтинали всі гордіївські вузли. **Невідкличним здається компроміс.** І всі примушені піддатися сій невблаганній конечності»⁴. Такий був хід думок у сій справі трудовицьких політиків, преси і професорів, що діяли в повній гармонії. Отже, волю до компромісу виявлено, і то так, як се звикли сі «керманічі народів» робити: там, де від них вимагали посунутися на один крок назад, вони зробили три, лаючи по дорозі пустомелями тих, хто радив робити «еволуцію» не так бодай поспішно, із захованням хоч сякого-такого почуття самопошани...

У результаті: резигнація зі Львова, резигнація з «української території» і лоялістичні заяви празьких і львівських трудовиків якраз у час, щоб могли ними похвалитися Сксинський у Женеві і польські студенти на інтернаціональнім студентськім з'їзді у Варшаві. Що то значить, уміти собі з'єднати «щирих посередників»!

Не обговорюю тут університетської справи в цілості (на се не вистала б і одна стаття). Хочу лише сказати, що з усіх можливих рішень, навіть компромісових (що резигнують зі Львова), **фактично** так зване громадянство не дало пів згоди на найгірше, що, розуміється, не передрішає ще справи здійснення польсько-трудовицького проєкту. Кажу: **на найгірше**, бо Краків є найгіршим рішенням. Кажу: **громадянство**, бо, власне, наша «єдинофронтова» психологія зробила се, що в університетській справі торують шлях погляди партії, найбільше компромісової. Правда, деякі газети зайняли становище супроти виступу пражан і діловців («Укр[аїнський] Голос», «Громадський Голос»), але вибрали собі жертвенними козлами трьох неfortunних «уповноважених», стримуючись від нападів на цілу партію. Що ж до «Нового Часу», який до зміни редакції був хоч би через особу редактора зв'язаний із ПНРоботи, то він, як газета офіційно безпартійна, «далекий від того, щоб поборювати чи навіть напосідатися на життя якої-небудь із тих українських партій, які тепер існують тут, на наших землях під Польщею», отже, не поборює ніякої партії, в тім числі й угодової трудовицької, принципово. Так само деякі празькі професори, хоч обурювалися (в душі) на акцію своїх колег, але публічно проти неї не виступили. Так сталося, що українські групи, замість обмежитися зdezавуванням «уповноважених», фактично дали їм мандат на дальше ведення переговорів, розводячи дискусії на базі празької заяви і не роблячи опозиції цілій акції трудовицької преси, партії і професури, які і допровадили справу аж до Кракова. Се, власне, й доводить виставлену мною вгорі тезу,

⁴ Діло. – 11 жовтня с. р.

що «єдиногофронтова» тактика фактично йде в кожній справі на користь *найбільш* угодного рішення⁵.

Ще один приклад. «Заява» шістьох українських партій: трудової, Селянського Союзу, соціалістів-революціонерів, радикалів, ПНРоботи і христ[иянських] соціалістів із 6 липня с. р., що була видрукувана свого часу в пресі. Зачинається «Заява» з права до державного життя, переходить на «мирний шлях здійснення» сього права через плебісцит, далі протестує проти «*застосування* до українців на зах[ідно] українських землях постанов міжнародного трактату про національні меншості», а тоді – проти *незастосування* в нас сих самих трактатів, а кінчить протестом проти «кресових устав»... Кожний пізнає тут аргументацію старих партій райхсрату: спершу, так сказати, програма максимум, а кінець – протест проти порушення того чи іншого параграфу пресового закону чи законів про вибори – аргументація, в якій такими майстрами були трудовики. Коли б інші п'ять чи, скажімо, ліпше чотири партії захотіли вжити більш істотної форми протесту, яка б отвирала певні перспективи і мету читачам, вони б мусили перевернути свою заяву догори ногами, зачати від згадки про «кресові устава» і прийти до того, з чого зачали. Зробивши ж інакше, вони зосередили увагу читачів не на суті речі, а на (як самоцілі) одним із параграфів, за який усе можна поторгуватися. Замість розширення національної свідомости, вийшло скуплення уваги на дрібничках. У сім видко знову руку трудовиків із трудовицької або з інших партій. У тім – знову доказ, що спільна акція з угодовцями ніколи не веде до їх зрадикалізуваня, лише до затертя непримирного обличчя скрайніших груп.

Ще приклад. Лист митрополиту Діонісію від представників українського православного населення, сенаторів і послів, головно в справі запровадження нового стилю і автокефалії. Лист як конечний протест добрий, однак в однім пасусі читаємо: «Але треба сказати, що наша Церква, хоч як би там не було, *формально* належить до патріярха московського, і в цьому випадку цілком на місці було б жадання з боку Священного синоду Православної Церкви в Польщі авторитету і благословенства патріярха Тихона». Ми так само, як і автори листа, противники нового стилю і такої автокефалії, яку запроваджує Діонісій, але рівно ж уважаємо за абсурд удаватися під церковний протекторат большевиків, у чиїх руках патріярх Тихон є іграшкою. І якраз у той час, коли харківські «Вісті» доносять про криваві бійки в київських церквах між прихильниками автокефалії київської Української Церкви і прихильниками Москви, у листі згадується про формальні права Тихона! Стара історія: всяка політика українська на західних наших землях, яка, замість порозуміння з цілою нацією, глядить на Москву, потрапляє в неминучий конфлікт із волею Києва. Чи всі послі, що підписали «лист», хотіли потрапити в сей конфлікт? Певно, що ні, але вони дали себе потягти більш опортуністичним (сим разом уже супроти Москви) колегам. Бо й для них «єдиний фронт, хоч би й зі шкодою для справи, є аксіомою». Або чутка про заложення якоїсь «ліберальної партії, складеної з дезертирів існуючих груп, яка б мала «легалістично» боротися за «українську державність». Сквалпність, майже ентузіазм, з якими сю вістку підхопив угодовський щоденник, і повне нерозуміння наших груп (чутки не спростовано), що тут іде винятково про здеморалізуваня нетрудовицьких груп і про реабілітацію скомпрометованих трудовицьких політиків, про новий фундамент для нових екс-

⁵ М. и., «Chwila» донесла, що маршал сойму Ратай прийняв на авдієнції у справі заснуваня українського університету колишнього редактора «Рідного Краю». Хто б припускав, хто помагатиме нашим «краківцям» у їхній акції!

периментів наших «краков'яків», свідчить зайвий раз, що всяка спроба утворення «єдиного фронту» йде завше на користь найбільш угодової групи і до ослаблення інших. Так само, як се було в справі університетській, спільних виступів та ин.

Так поволі й непомітно накидається угодовими елементами цілому народові його церковна політика, його університетська тактика, характер агітації, навіть партійна ідеологія – все через прекрасний «бургфріден». А далі: об'єднання, стаючи самоціллю, абсорбує цілу увагу партійних верхів, змушуючи їх, замість організаційної праці в низах, безліч часу тратити на безплідні і безконечні дебати, єдиним наслідком яких часто є туманні і нікому не потрібні резолюції. А головно через толеранцію до головного вогнища угодовства, через його штучну гальванізацію остаточно затрується політичне повітря. Боротися з сею отруйною атмосферою стає чимраз тяжче, власне, через змову мовчанки, через прихильну нейтральність інших партій супроти трудовиків, через дезавуацію всього, що посміє ставити чоло «компактній більшості» (вираз Ібсена). Як останні події хоч би в університетській справі показали, що в нас допускаються всякі порушення карности національної, всякі «щирі посередництва», всякі «акції» передпокойові у варшавських міністерствах – все, коли се йде з тихого благословення «компактної більшості» або під умовою, що такі «посередники» не виступають проти «компактної більшості» і визнають її авторитет. Але зате біда тому, хто відслонить хоч край завіси, за якою відбуваються «дійства» сеї більшості. В таких випадках більшість безпардонна. В таких випадках вона не знає ні етики, ні сорому, ні смаку, ні навіть поважання до себе самої.

Повторюю, що боротьба з сією більшістю була б не тяжка, але вона стає неможлива за прихильної нейтральности решти партій, при бургфрідені, при єдинім фронті. Тому всі вони несуть відповідальність за ту страшну атмосферу, яка витворилася в нас. Дихаючи щоденно сею важкою атмосферою, приглядаючись до сього боягузтва взяти відповідальність за свої вчинки, навіть за думки, заперечування нині сказаного з емпазою вчора, приглядаючись до сеї безприкладної безпринципности, профанації найпіднесеніших кличів, за якими наступного дня йде звичайнісінька хруніяда, убрана в тогу «України мілітанс», приглядаючись до сього такого наївного і всім видного крутіїства, до сього пристрасного бажання, яке так і вилазить із-поза «принципіяльних» статей, аби на них нарешті зглянулися і (безсмертний вираз!) «кивнули пальцем», аби звабилися на пишну красу «компактної більшості», – хочеться до неї сказати словами Шевченка:

Великомученице кумо,
Дурна еси ти, нерозумна,
.....
Начхай на ту дівочу славу
Та чистим серцем, не лукаво,
Хоч раз єдиний соблуди!

Хоч раз признайтеся до того, що заміряєте робити, – чесно й відверто. Тим більше, що де вже поділася та ваша слава?

Але де ж би компактна більшість послухала сеї ради! Вона й далі буде кутатися в діряву тогу і, користаючи з «принципіяльної» нейтральности інших партій, висувати «гастролерів» для висловлення редакційних поглядів; ганьбити «мандрівних професорів» і грозити їм викиненням із партії, аби потім відіграти комедію

реабілітації; ганьбити Савінкова за те, за що вчора під небеса виносила Тютюнника; сипати «złote myśli»⁶, ніби з «Рідного Краю», збирати за них похвали польської преси, а потім удавати, що з ними не солідаризується; крутити, крутити і крутити без кінця, мов та Сепія, що каламутить на чорно воду довколо себе, рятуючи своє марне існування. Компактна більшість, як і Сепія, невинна в тому, що, рятуючись від переслідувань, вона може продовжити своє існування, лише затруюючи елемент, у яким вона живе.

Єдиний вихід із сього становища був би – знищення «єдиного фронту», який із природи речі веде до панування сього вогнища політичного і морального розкладу. Інші часи? Спад революційно-воєнної хвилі? Певно, певно, але се не для вас, *бо ви були такі самі й тоді, як ся хвиля йшла ще високо-високо*. І тоді ви і такі революціонери, як ви, радили компроміс, і тоді «реальними фактами», з якими *«треба було числитися»*, були для вас і таких, як ви, Керенський перед упадком, Денікін перед упадком, Австрія перед упадком, Антанта перед абдикацією з прав на деякі землі колишньої монархії. І тоді так само, як і тепер, ви зивали лише до пристосування до подій. І тоді хвилеве вважали за стале, а національний ідеал – за фантазію. Отже, поклик на «Нові часи» тут не до речі. «Нові часи» значать тільки се, що бореться новими засобами. «Новий Час» значить, що й крайні партії однаково мусять іти до сойму, як ідуть до нього навіть комуністи, як ішов до Думи Ленін (його партія) і т. п. Але «Нові часи» не значать, що треба вигадувати нову ціль, замість старої, що треба гасити віру нації в себе та прищеплювати віру в можливість осягнення чогось і при зреченні своїх ідеалів, що треба лагодити існуючі антагонізми, що коли людська хвиля ввійшла в береги, то треба забути про неї і рятувати націю маніфестами, Тихоном і «мандрівними професорами». «Новий час» не значить тріумф безхарактерности і зміни щодня своїх поглядів, не значить, що треба відступати три кроки назад, де вистане лишитися на місці.

Я кінчу. «Єдиний фронт» неминучо веде до тріумфу угодовства, є дезорганізаційним чинником, гальмуючим розмах національного руху, затемнюючи його мету. Сього не вимагають «Нові часи». Нові часи вимагали б, як я зазначив на початку статті, і нових людей, нової групки, яка б могла сміливо й різко виступити на боротьбу з нашою гуртовою Сепією. Яка б роздерла «єдиний фронт» боягузтва і потурання угодовству і через голови партійних провідників повела за собою народ. Спершу були надії, що сю роль могла б відіграти «Загравка», але остання вже не існує. Яскрава її позиція викликала завелику «опозицію» справа, зліва і зсередини, аби вона могла втриматися там, де шаблоном є все, де політика є символом інтриги. Що ж до партії НР, що постала з групи «Загравки», то її еволюція пішла в напрямку не партійної ексклюзивности і самовистачальности, а в напрямку «єдиного фронту» з іншими партіями до трудовиків включно. Бодай імпутовані ПНР наміри в сім напрямку (див. «Новий час», ч. 75) досі не були спростовані. Така позиція, очевидно, не відповідає ролі тої групки, про потребу якої я говорю. Причин еволюції ПНР ми не знаємо. Там, де люблять усе чути і все знати, не хотіли вірити в життєвість сеї групки. Майже рік тому П.Любченко в «Червоному Шляху» писав («Шлях розкладу»), що група «Загравки», яку він називав «союзом петлюрівської опозиції з галицькими фашистами», у своїм дотеперішнім виді довго не потриває, і то через природну, на його думку, різницю політичних орієнтацій усередині партії. Скільки в сім здогаді слушности, не знаємо, але повторюю з дилеми: піти або з партіями, або понад партіями. ПНР вибрала перше, входячи як одна з ланок до

⁶ Золоті думки (польськ.).

«єдиного фронту». Радикали? Навіть коли б неслухною була непідхлібна характеристика Шумського їх як партії без програми, тактики й орієнтації, також до сеї ролі ледве чи надаються. Бо їхній, хоч як туманний, соціалізм (інтернаціональна солідарність) не дозволяє їм стати організаційним центром руху, який може бути в наші часи лише яскраво націоналістичним. Група «Нового часу», як сама заявляє, є безпартійна, а не протипартійна, то вже також ставить себе поза дужки сил, які готові боротися з «компактною більшістю». Звідки ж ся нова група може вийти? Група, яка знищить згангреновані партійні угруповання і яскравим поставленням чергових національних завдань поведе за собою всіх?

Зізнаюся, я не бачу, звідки б така група могла з'явитися. Але знаю рівно ж, що без сього маси відійдуть до комуністів, а галицько-волинська «політика» буде здана на вічну єдинофронтową метушню, на загирання фізіономії тих партій, які ще її зберегли, на міжпартійні конвентиклі і на Пилипів із конопель у ролі Deus'ів ex machina⁷, що будуть нас водити: одні – до Кракова, другі – до Харкова...

І так буде доти, доки ми не перестанемо бути стадною худобою; доки в нас не перестануть нищити все, що хоче йти своєю дорогою; поки невідповідальна кліка не втратить права монополії на політичну думку; поки люди не навчаться погорджувати тою демократією, яка всіх тягне вділ; доки не зачнуть нищити «ріднокрайство», під якою б маскою воно не виступало; поки соборництво не перестане бути в нас або фразою, або зрадництвом; поки не знайдуться в нас люди, які знайшлися тепер в Італії, а колись у Франції, поки вони не наберуться сміливости накидати свою думку партіям і масі та вірити в неї більше, ніж у «констеляції», «реальні факти» і силу чужих.

Ніщо не вказує на те, щоб сей момент був близький.

⁷ Бог із машини *букв.* У грецьких і латинських трагедіях бог, що за допомогою захованої за лаштунками машини несподівано з'являвся на сцені і розв'язував дію. Звідси – несподівана, але вчасна, доречна поява когось, несподіваний порятунок тощо (*лат.*).

ДО ОСТАННІХ ПОДІЙ

Вибір фельдмаршала Гінденбурга зробив більше враження, як вибух бомби в катедралі Святої Неділі в Софії. Хоч у суті речі був він нічим іншим, як поставленням крапки над «і».

«Коли є на світі якась неможлива річ, – каже Спенсер, – так се змінити істотний характер якоїсь соціальної організації з допомогою доконаного революцією переустрою. Хоч би якими великими здавалися спершу переми́ни, правдивий тип усе визирне знову з-під маски, що його заслонює. З уряду, номінально вільного, виходить новий деспотизм, що не відрізняється від давнього... Агрегат сил і тенденцій, втілений... у думках і почуваннях одиниць, має таку потугу, що відітніть від агрегату якусь його частину, уряд чи що, і ушкоджений член зараз буде заступлений іншим... Доки характер горожан лишиться той самий..., політична організація, що постала з сього характеру шляхом довгої еволюції, також лишиться такою самою». Спенсер доводить своє твердження на прикладі Франції, що через усі свої революції залишилася країною централізму. Ми могли б навести ще приклад «совбюрократизму», що є копією царського, і нарешті – приклад німецьких виборів 26 квітня. По омані «нової Росії» і «нової Англії» прийшла черга розв'язатися й омані «нової Німеччини». Одним ударом Німеччина показала, якими смішними були надії, що в оточенні імперіялістичної Європи чомусь одна вона має знову стати мрійницькою країною Уланда і нещасливого Вертера. Від сього Німеччина рішуче відмовилася, і в сім усе значення доконаного вибору.

Шкода гадати, до чого доведе квітневий вотум. Певно, політичний «Durchbruch»¹ старого фельдмаршала не стане відразу початком інших, неполітичних. Світова біржа не реагувала на його вибір так, як хотілося б прихильникам демократії (Прага відповіла навіть зміцненням курсів!). «Matin»² не забув пригадати, що все ж таки німецько-французьке порозуміння залежить від порозуміння тяжких індустрій обох країн. А коли се так, то сього порозуміння не ударемнить ані новий президент, ані важка німецька індустрія, що стоїть за ним. Зрештою, справи небагато змінилися б, коли б переможцем вийшов Маркс: та ж німецька пропозиція ректифікації кордонів вийшла ще *перед* 26 квітня. Ще перед цією датою зачало формуватися в Німеччині *монархічне республіканство*, що було більшою загрозою лібералізму, як усі фельдмаршали разом узяті. А мимо сього, кандидатура і вибір Гінденбурга викликали майже переполох, і то не лише в заінтересованих сусідах Німеччини, але й у цілій європейській демократії.

Звідки сей переполох?

Звідти, що Гінденбург – се символ. Звідти, що його вибір разом із аналогічними подіями в інших країнах означає нездатність ліберальних і соціалістичних доктрин вивести народи Європи з теперішньої кризи. Як, щоб по кількадесятилітній праці соціальної демократії – і якої праці! – по безприкладній катастрофі монархії Гогенцолернів, «скомпрометованої» для кожного філістера, для якого *post hoc*³ все є *propter hoc*⁴, по шістьох лише роках Версальської капітуляції, уступити найвище місце в державі

¹ Пролом, прорив (нім.).

² Le Matin («Ранок»), швейцарська франкомовна щоденна газета. Виходить у Лозані від 1893 р. (франц.).

³ Після цього (лат.).

⁴ Для цього; через це, внаслідок цього (лат.).

зненавидженому «Menschenschlächter'у»?⁵ Щоб Хемніц і Гамбург, де ледве не засіли на троні висланці Москви, голосували на маркантного «реакціонера», і не тільки вони, а й половина всіх виборців «Reich'у»? Що ж се є, як не **повна зневіра** загалу в спасенність ліберальної і соціалістичної фрази, якою досхочу годовано безкритичну масу?

І дійсно, зневіра є. І нічого не допоможуть квасно-солодкі дотепи, що, мовляв, у виборі грав роль «німецький сентименталізм», афект, емоції. Бо до чого ж, як не до емоцій, до почувань відкликалася цілий час соціальна демократія? **Тоді** (колись!) почування німецької нації були з нею, **тєпер**, навіть по Версальській капітуляції і по гекатомбах трупів, – з тими, хто її, як твердять соціалісти, до того привів. Ось і все, але се «все» є страшне signum!⁶

Не хочемо тим сказати, що маємо тішитися з дня 26 квітня, вірити в його можливі практичні наслідки для зовнішньої політики Німеччини, бо, повторюю, можливо, що ці наслідки не різнитимуться від тих, які настали б у разі вибору іншого кандидата. Але як симптом такий, а не інший вибір повний величезного значення. Він значить, що **стара Німеччина**, Німеччина Блюхера і Бісмарка, все готова на жертви, коли їх треба для великості свого краю; яка сю великість ставить над забезпечення від нещасливих випадків і притулків для нервово хворих, що ся Німеччина знову підносить голову; що ні злочини цісарського уряду, ані обмеженість остатнього Гогенцолерна не зневартили в очах німецького народу цінностей, якими тримається дух нації, не забрали в неї віру в себе, ні у власну силу; що ні залякування, ні погрози не стримали її від сього жесту погорди до переможців, який був, власне, тим цінніший, що був відруховий і не полягав у ніяких хитромудрих політичних калькуляціях.

Що збільшує вагу сього жесту, так се те, що він не є відокремлений. В інших краях Європи також виривалися наверх люди, які, подібно Айснеру і Лібкнехту, хотіли правити своїми країнами з допомогою ідей, що не мали кореня в народній психіці, ані в традиціях. І мусили впасти під тягарем власної безпорадності. Так було в Італії. По крику й рейваху, зчиненім інтернаціональною ліберальною й соціалістичною пресою в справі убивства посла Матеоті (на вбивство його колеги-фашиста обурена моральність сеї преси не реагувала!), по демонстрації «Авентина» все знову ввійшло в нормальну колію. Одне слово вправного приборкувача – і опозиція, мов той дресирований слон, зачала старанно показувати свої випробувані штучки: ухвалювати нині одну виборчу ординацію, завтра – другу і взагалі вволюти волю людини, якій Італія завдячує увільнення від скорумпованої господарки боягузливої й безідейної кліки.

Бенвенуто Челліні, Гарібальді, Кавур і Мадзіні – ціла **стара** Італія, немов давня епопея її молодости, la epopèa della nostra gioventù⁷, як казав Кардучі, знову віджила перед нами. З її саго egoismo⁸ та жадобою життя й експансії, з нестриманим імпетом «червоних сорочок» (яким на зміну прийшли чорні), повна Дантейської туги й цинічної жорстокості Мак'явеллі, – і перед сею воскреслою Італією мусили звинути свої прапори кулуарові інтригани і фанатики нейтральности, генії міжкотерійних порозумінь і безконечної парламентарної лаганини.

Подібно в Англії. У розпал безмежного захоплення перемогою партії Рамзая Мак-Доналда я писав у сім журналі: «...Треба поки що стриматися з остаточною оцінкою «звороту наліво» в Англії. Досі двопартійна система правління разом із високою політичною культурою рятували англійський парламентаризм від звироднін-

⁵ Різник людей, убивця, кат (нім.).

⁶ Знак (лат.).

⁷ Епопея нашої молоді (італ.).

⁸ Священний егоїзм (італ.).

ня. Хто знає, чи поява третьої партії (робітничої) та її зміцнення, певна несталість і зденервування, які у зв'язку з сим опановують політичне життя Великої Британії, не є початком тої кризи парламентаризму, яка привела вже Середню й Західну Європу (Еспанія) до шукання нових доріг?» (ЛНВ, 1924, I, с. 63, нотка). Не належить до сеї статті тема про кризу парламентаризму в Англії (ся криза є, але, як кажуть, «eine schleichende»⁹). Тут я хочу підкреслити те, що скептичне ставлення до *тривалости* успіху Labour Party було цілком виправдане. Женевський протокол, залицання до уряду, що його консервативний колега Мак-Доналда назвав «бандою розбійників, яких у кожному несоціалістичнім краю давно вже би були повісили», занедбання морських озброєнь (справа Сингапуру), – все се щезло так скоро, як з'явилося. Широка англійська публіка вважала, що велика імперія в своїй політиці має кермуватися інтересами *нації*, а не абстрактними й туманними гаслами інтернаціонального соціалізму й порозуміння. Перемога консерватистів на останніх виборах, різкий зворот у Єгипті, спосіб, у який ся партія використала історію з листом Зінов'єва-Апфельбаума, свідчили, що до значення знову приходиться засада, що зробила Англію великою, засада – «right or wrong, my country»¹⁰ («правом чи лівом, мій край – передовсім!»); що до влади прийшли люди давніх традицій, Родса й Кіченера. Скоро японсько-російський трактат і комуністична акція в Європі якнайліпше підтвердили, яким злочинном було задля прекрасних теорій занедбувати справу створення морської бази в Сингапурі і вірити запевненням кремлівських «дипломатів»; яким злочинном було замикати очі на великі питання «завтра» задля дрібних користей «сьогодні». Инакше думав Мак-Доналд, і тому він упав, як і занадто еластичний Геріо, а перед ним – бездушний рахівник і «Tausendkünstler»¹¹ Джйоліті.

Трохи инакше становище у Франції. Струна, натягнута Фошем і Пуанкаре, не витримала напруження, і на їхнє місце прийшли «дефетист» Кайо і Пенлеве, що займав типову для ліберала середню лінію між маршалом Фошем і «товаришем» Блюмом. Се, здається, перечило б правилу, яке тут хочу ствердити? Але так було б, коли б не впав Геріо, коли б трупи марсельських католиків не встелили вулиці сього міста, коли б не було Красіна і комуністичного «путчу» в Парижі, коли б не було міцної протиакції ліберально-соціалістичному картелю з боку президента Думерга, сенату, колишнього президента Мільрана, ельзасців і цілої патріотичної безпартійної Франції. Влада є в інших руках, але край, як за часів Вальдека Русо і Комба, як за часів дрейфусіади, розбитий на два ворожі табори, і ніхто не скаже, що табір старої, традиційної Франції, Франції «патріотів» (як се слово розуміли в 1793 р.) був би готовий капітулювати перед вчорашніми «дефетистами» і приятелями товариша Красіна.

У чотирьох великих країнах Європи міцно ще тримається ідея здорового націоналізму. У двох – він уже перемиг (Італія й Англія), в третій – щойно (Німеччина). В останній по недавній поразці знову стає на ноги (Франція), і в кожній із сих країн сточує з ним тяжкі бої несподівано для себе винесена по 1918 р. на поверхню життя ліберально-соціалістична доктрина, яка думала переіменити обличчя світу, спираючись на фрази, на відірвані засади «права і справедливости». Скрізь «лейбористи» й Авентин, спадкоємці Айснера і Розі Люксембург мусили уступити поле людям ясної думки й сильної волі, які не бояться брати на себе відповідальність; які щоденне політичне жонглерство не підносять до значення принципу, лише щоденну політику випроводжують із загальних засад. Сі люди, що дбають лиш про одну ідею, яка дивиться у

⁹ Повільна, повзуча (нім.).

¹⁰ Правильно чи неправильно – моя країна (англ.).

¹¹ Майстер на всячину, мастак, мистець (нім.).

віки, можуть робити вимушені компроміси, але не «з підскоком», шукаючи лише першої нагоди, аби перейти від оборони до іншої тактики.

Повторюю, суть того нового, чим натхнули свої нації люди, що прийшли або приходять на поверхню життя чотирьох головних європейських країн, – не в тій чи іншій доктрині, «правій» чи «лівій», лише в тім ідеалі, що раптом блиснув перед масами і повів їх за собою, давши їм, замість тисячі дрібних, одну велику мету. І що ще в сім процесі є цікаве: як у всі переломові епохи, dokonується сей здвиг *невеличкою групою*, що непохитно вірить у своє післанництво і яка, не числячись із іншими, накидає свою волю і свою ідею нації. У тім її сила і секрет її успіху, і просто неможливо собі уявити сього успіху, коли б його хотіли шукати: фашизм – у порозумінні з Ніті, Керзон – із Labour Party, Гінденбург – з Кларою Цеткін...

Як инакше стоїть справа в нас! Не порівнюю їх із нами. Хоч сили, з якими вони мають діло, також, як небо й земля, різняться від тих, які стоять проти нас, бо все ж вони кермують політикою держави, ми хочемо кермувати політикою нації, яку знову спихають до значення етнічного відмінка. Але, *mutatis mutandis*, проблема і тут, і там та сама; проблема взаємних відносин між «верхами» народу і його «низами». Там психічний напір «низів» знайшов своїх речників у «верхах», у нас сього ще не можна твердити. Ми мусимо боротися проти того небезпечного клина, який забивають між народом та його інтелігенцією. В одній частині країни сей процес шойно зачався; іде змагання за обезвладнення інтелігенції, за відірвання народу від неї і від традицій, нею заступлених, за її узалежнення. Конкордат із його знаними наслідками для правного становища Греко-Католицької Церкви, автокефалія Православної Церкви на Волині, Поліссі й ин., воєводська «автономія», заснування різних «людових партій», розвій діяльності всяких «кресових» освітніх товариств, посольський процес, поголоски про зміну виборчої ординації, робота TSL¹² і «Визволення», антиплебісцитова акція, нарешті, фінансова санація як один із засобів розв'язання питання «меншостей» – ось ланцюг планових засобів, які мають ослабити, а, як можливо, то й знищити впливи національної інтелігенції, світської і духовної, відібрати в неї ґрунт під ногами.

За збручанським кордоном процес пішов глибше. Інтелігенцію, що носила визвольні традиції, Росія поволи або вигнала за межі країни, або знешкідливила навіки, або загнала до Каноси. Тепер зачинається другий акт – з'єднання мас, ловлення селянських душ. Переді мною «Проект тез до селянського питання» тов. Н. Бухаріна, апробований делегацією РКП(б) і внесений до комітету пленуму ІККи (Виконкому Комінтерну), видрукуваний у «Правді». Тут що не «теза», то ревеліяція. Тут є й укрите визнання, що інтереси села і міста – суперечні; що, душений високими цінами урядових трестів, податками, імперіялістичним державним апаратом, селянин зачинає активну кампанію проти совітської держави (§9); що для пролетаріату треба з'єднати собі селянство, але й не випустити з рук «руководства» (§12), себто *гегемонії*, не допустити до *поділу влади* з ним (§30); і про те, що «комунізм зовсім не кладе руку на дрібну й середню власність» (§48); нарешті, про заборону творення осібних селянських партій. Одним словом, мішанина з демагогії, соромливого напів визнання власних «помилку» (та банкрутства своєї ідеї) і неукритої жадоби захопити під свої накази цілу селянську масу, що хоч глухо, та все ж виразно зачинає ремствувати на чужий їй лад. Одночасно проголошено НЕОНЕП, «приватну ініціативу» в торгівлі, чужинцям зачали розпродувати краєві багатства *en gros*¹³ і *en détail*¹⁴ (концесії!), покликано «опортуніста» Л. Троцького і – як фінал нової потьомкіяди – обіцяно «конституцію»...

¹² Towarzystwo Szkoły Ludowej (польськ.) – Спілка Народної школи.

¹³ Оптом (франц.).

¹⁴ У роздріб (франц.).

Усе се робив уже царат, коли тиснення здолу змагалось, а закордон вимагав хоч тіни парламенту, аби дати гроші. Се саме робиться й тепер. Чи останні «засипки» ІККи і невсипущого Апфельбаума-Зінов'єва так подіяли на сі зміни? Чи причиною була заява Гюгса, яку (мимо брехливої *Stimmungsmacherei*¹⁵ совітофільської преси) засвоїв і його наступник, заява, що без впровадження демократичних засад Америка не визнає Совіти? Чи, може, йдеться тут про звичайний фортель, аби запобігти загальноєвропейській акції проти Совітів? Досить, що Росія зачинає якийсь новий здвиг у внутрішній політиці, цілком якого є скантування селянства та (на Україні) здеморалізування його національної, так легковірної, інтелігенції...

Отже, в обох випадках ідеться про те, щоб через голови національних «верхів» підійти до народу, поставити його на становищі визнання фактів, але без «поділу влади»... Як реагують у нас на сю, щоб там не було, широко накреслену планову лінію політики? Не чекаємо від наших «верхів» жестів, на які здобулися деінде. Не чекаємо абсурдних кроків (не з погляду гуманности, а доцільности). Але запитаймо себе: чи видобуто досі цілу відпорну силу нації, цілу організаційну силу інтелігенції? Чи зроблено все те, що в подібних обставинах зробила, скажімо, Італія? Але коли навіть се лишити на боці, чи виконано всю працю, можливу в тісних рамках сучасних можливостей? Чи ся праця охоплена однією генеральною ідеєю, надхнута одним планом? Чи не маємо натомість безліч цілей, розрахованих на моментальні користі, чи не дбаємо лише про направу «незначних вад механізму»? Хто твердитиме, що вмерли в нас вже божки старого українофільства, що хотіло «примирити з собою правительство», що в нас вже не блукає мара австрійського парламентаризму з його засадами «vom Fall zu Fall»¹⁶, *do ut des*¹⁷ (або *ut taceas*¹⁸), з його занадто субтельним розрізнюванням «Божого» від «кесаревого»? Хіба є в нас десь жменька одностайних, яка б самотужки, «захватним порядком», без умандатування, зважилася стати речником того психічного натиску, про який була мова; яка на тактику щоденної політики дивилася б із погляду тривалих інтересів нації, а не на тривалі інтереси нації – з погляду турбот нинішнього дня? Де є та групка, що виробила б свій детальний і широко закреслений план, скоординувала б галицьку політику з волинською, накинула б одностайну тактику клубові, унеможливила б усякі протинаціональні екстратури, яка б створила свою пресу, яка б, замість критики «дефектів механізму», зайнялася б вихованням читачів у дусі позитивного ідеалу, яка зуміла б бодай половині нації, як се сталося в Італії і Німеччині, накинути свій моральний авторитет... Се є трагедія, що ставить собі таке завдання в нас лише партія анаціональна, знярядя в чужих руках, що має свої «ідейні» центри скрізь, лише не в своїй нації. Се останнє для неї компрометуюче? Певно, але ще більш компрометуюче для національного табору, що в нім не постало жменьки, яка б сильністю в поставленні своєї цілі і яскравістю своєї тактики могла конкурувати з цією партією.

Дійсно, на останніх німецьких виборах чуттєвий момент грав вирішальну роль, і якраз сим моментом нехтують у нас. Одна німецька газета пише, що вибір 26 квітня був відповіддю за зневагу, яку заподіяв старому німецькому прапору Ваймар. І се не така вже пересада. Щойно на зборах *Primerose League*, звиваючи Англію боротися з антинаціональним гаслом комунізму, Черчил апелював, власне, до символу, до гуртування коло старого «Юніон Джека», а не під червовим прапором, викликаючи ентузіазм серед слухачів. Символи – се щось живе, що змушує жити й інших людей.

¹⁵ Галас (нім.).

¹⁶ Від випадку до випадку (нім.).

¹⁷ Даю, щоб ти дав (формула римського права) (лат.).

¹⁸ Даю, щоб ти тримав язик за зубами (лат.).

Так само, як ідеї. І хто знає, чи не робиться в нас страшної шкоди рухові, нехтуючи настрої мас, замінюючи синьо-жовту барву червоною там, а тут, плутаючи 22 січня з 1 травня, годячи те, що не дається погодити, соромлячись вибрати між одним і другим. Воля нації потребує свого магнета, свого ідеологічного осередку, який координував би розпорошені стремління, вказував мету, відривав би від нудних справ будня, ставлячи ідеал над моментальні користі – одиниці, гурту, класу, провінції...

Без сього осередку той клин між інтелігенцією і «низами» всуватиметься чимраз глибше. Без нього, мов залізні тріски, без руху, розкидані лежать поодинокі волі одиниць і груп, не маючи змоги зіллитися в одну національну волю, або тікають до іншого центру. Сей осередок, без якого бездушною і безплідною з погляду національного ідеалу є політика «малих діл», потрібний особливо тепер, коли наші *vis-à-vis*¹⁹ на шахівниці проводять загальну рушаду й обдумують нові кроки. Створити сей осередок може лише яскрава ідея, афект, емоція, чуття. Називайте се, як хочете. Інші народи про сей емоційний момент, про сі *imponderabilia*²⁰, ніколи не забувають. Ми ж дуже рідко про них згадуємо. У вічній боротьбі за існування лише тварини пристосовують свій організм до оточення; людина пристосовує оточення до себе. Так само роблять і здорові нації. Чи ми вирішили викреслити себе з числа тих, які хочуть ними стати?

¹⁹ Букв. віч-на-віч; візаві, той, хто сидить або стоїть навпроти; супротивний, підопічний (франц.).

²⁰ Невловимі чинники, сутності (лат.).

КІНЕЦЬ ВЕЛИКОГО ІНКВІЗИТОРА І ПАРТІЯ

«Запевняю вас, я не боягуз, часто бачив небезпеку і смерть, ніколи не тратив спокою і ясности думок при допитах у ЧеКа, але тут, під сим льодяним поглядом гадючих очей, мені стало ніяково. Було тяжко скупчитися, тяжко тримати в порядку нитку думок... Мені здавалося, що холодні зіниці прошивають мене наскрізь, немов рентгенівські промені... Коли ви хочете побачити очі Дзержинського, підіть до берлінського акварія і погляньте в очі крокодила, уявіть собі їх управленими у вузьку чашку дегенерата, під ними сухий довгий ніс, тонко, мов у гадуки, зложені уста і ріденьку клиновату рудаво-сиву борідку, – і ось вам Фелікс Дзержинський».

Так малює в «Рулі»¹ його портрет один із тих небагатьох, якому пощастило виїти живим із рук всемогутнього шефа Чрезвичайки. Думаю, що в сім портреті нема пересадки. Серед людей, що записали своє ім'я в історії, і то серед зірок першої величності, досить таких, що здобули свою славу протягом лише кількох небагатьох років, часом на заході свого життя. До таких належав і Фелікс Дзержинський, а що «славу» свою він здобув масовими вбивствами, то що ж дивного, коли число їх досягло страшної цифри? Ясно, що, маючи так мало часу – тільки шість років – для сповнення свого «історичного завдання», він мусив сповнити його ґрунтовно. Але ще ясніше, що людина, яка мала виконати се «завдання», не могла виглядати инакше, як дегенерат.

Хоч сей аргумент ледве діткнув би його. Від часів Ломброзо і Ле Бона поняття дегенерації стало занадто розпливчате і дуже помішане (навіть із геніяльністю), аби він міг собі робити щось із сього закиду. Певно, треба було бути «ненормальною» людиною, щоб натхнути своєю вбивчою ідеєю тисячі мордівень, які на просторі від Петербурга до Владивостока чинили свій кривавий безапеляційний суд над не одиницями, але цілими верствами суспільности. Та коли історія допроваджує до таких конфліктів, де не одна, то друга сторона мусить лишитися на боєвищу, коли перемогти можна лише безоглядним терором, то чи може вона доручити се діло «нормальній» людині? Створюючи ненормальні обставини, історія розв'язує руки ненормальним людям. Тому, як під час другої «ліквідації» ми не можемо собі уявити на московському троні толстовського Іванушку Дурачка замість Івана Грозного, так тяжко собі уявити в період ліквідації царату иншу особу на його «посаді» як Фелікса Дзержинського. Що він не був москаль? В сім також дотримано староросійської традиції: ніколи в переломові доби російської історії, коли доводилося збивати до купи розхитану державу, не обходилося без помочи чужинців.

Однак він був не лише «ненормальний», він був втіленням сліпої жорстокости. У своїх споминах про Леніна Чернов пише (у «Волі Росії»), що творець большевизму з погордою ставився до тих «солодєнких соціялістів», які відмовлялися будувати соціялізм на руїнах. Про сих ворогів руйнації Ленін говорив: «Вони чули і теоретично визнавали, що революцію можна порівняти з актом породу, але коли дійшло до чину, вони ганебно злякалися». Дзержинський був той, що не злякався. Для нього, як і для Леніна, «народини людини були долучені з процесом, який робить із жінки один вимучений, скалічений, збожеволілий від болю, скривавлений, напів мертвий кусень м'яса». Про

¹ Ч. 1717 с. р.

се він завше пам'ятав, коли думав «про стару суспільність, вагітну новою», про те, що коли «окремі особи гинуть від породи, то нова суспільність, що родиться зі старої, не може вмерти». Ось се і була теорія Леніна і практика Фелікса Дзержинського! Се він був той, що тисячами усував «окремих осіб», що не вагався зробити з цілої Росії й України один шмат скривавленого м'яса, аби могло родитися те царство «свободи», про яке він мріяв і яке так, як стоїть тепер перед нами, все більше зарисовується як «царство грядущого Хама», за висловом Д. Мережковського.

Він був жорстокий, сей совітський хірург із ножем різника в руці. Та ся жорстокість у людей його типу була в порядку речей. Іншим він не міг бути. Другий «знайомий» Дзержинського, одноденний французький прем'єр Герію, пише, що по розмові з шефом большевицьких жандармів у Москві нагадалися йому слова Достоевського про одного з його героїв: «Вів був молодий і повний відірваних (абстрактних) ідей, а *через те – жорстокий*»². Власне, через те! Хто стоїть за людей, той є лагідний, але зраджує ідею. Хто стоїть за ідею, той мусить переходити до порядку денного над людьми, той жорстокий... Часописи доносять, що на большевицькій («гражданской») панахиді по Дзержинським у Берліні співали стару революційну пісню: «Ви жертвою палі в боротьбі рокової *любові беззавітної к народу*». Се, очевидно, абсурд! Такі люди, як червоний Малюта Скуратов, не люблять народу, взагалі ніколи – *когось*, лише завше – *щось*. І він любив свою фантазмагорію, і тому був м'яким воском у могутніх руках доктрини і залізною сокирою супроти людей, що не визнавали її.

Цікаве оповідання розказує М. Горький про заснування сеї доктрини Леніна. Одного разу в розмові з Леніним Горький висловив своє здивування і жаль із приводу того, що большевики зробили ревізію в одного ліберального професора, який перед жовтнем багато і щиро помагав революціонерам. «Та ж він – вільнодумець і добряга, він усе стоїть за гноблених». Ленін із усмішкою відповів: «Власне тому, що він – добряга, ми й робимо в нього ревізію. Коли він допомагає всім тим, які зазнають гніту, то перше, коли гнобленими були ми, помагав нам, а тепер, коли ми гнітимо білогвардистів, мабуть, допомагає гнобленим білогвардистам. Він – дуже сердечна людина і через те може наробити шкоди революції. Він зле орієнтується в значенні боротьби, що тепер відбувається».

У сих словах (а ними виправдувалися не лише «ревізії», але й «стінка»!) цілий Ленін і цілий Дзержинський; обидва занадто були віддані своїй хворій ідеї, щоб, спіткнувшись об людину, від неї відступити. Гуманіст відкидає всяку ідею, яка переступає через труп людини, маніяк однієї ідеї переступить через тисячі людських трупів, які загороджують шлях до його укоханої мрії.

Ось через що був він жорстокий. Поза своєю метою не бачив нічого, а особливо – нікого. Він втілював у своїй обскурній постаті кривавий період большевицької бурі й напору. Він був більше цілісною натурою, ніж усі інші провідники червоної революції, не виключаючи «самого» Леніна. Троцький завше йшов із більшістю, а коли впадав у єресь, вистачило голосного окрику, аби покликати його до порядку, в нього не було нічого з Гуса або Лютера. Красіні ж і Рикови в порівнянні з товаришем Юзефом (партійна кличка Дзержинського) були пансіонерки, готові завше слухати наказу класної дами. І навіть Леніна змусили події зигзакувати: завзятий ворог селянства і московський шовініст до шпигу кости, він, коли того вимагала політика, здобувався на солодкі облудні слова любови до селянства і національностей. Дорога Дзержинського була проста, як лінія. Людина однієї гадки, він не відхилявся ні вправо, ні вліво, ніби сам добровільно убрав себе в шори, аби не зиркати на боки.

² La Russie nouvelle. – Paris, 1922.

Кажуть, що Ленін назвав його «золоте серце». Можливо. Бо коли не в ділах, то бодай у фразеології засвоїв Ленін щось із розчуленості того (дворянського) середовища, з якого вийшов. Казав і Микола І, коли засновував свою Чрезвычайку («Третье отделение»), що її завданням буде «осушувати сльози невинних». Але Фелікс не знав сеї розчуленості. Правда, він теж був із «доброї шляхетської родини». Та я гадаю, що більшу роль у нім грав атавізм, шумлива кров давнього «кресового» шляхтича, з його, як казав Куліш, «жадністю к захвату чужого імушества, дерзостью сілі і талантлівостью в делах домашняго разбоя»³. Лиш сей свій «разбой» він виконував із стоїчною мовчанкою. Про Марата оповідають, що стіни кімнати, де він жив, були записані словом «СМЕРТЬ» – універсальним ліком на всі людські нещастя. Іншим його колегам у часі терору, Бареру, Кало Д'Ербуа, приписують усякі «bons mots»⁴ для виправдання їхніх злочинств. Дзержинський, що з головою пірнув у «практику», не мав часу ані на сі чисто галійські фанфаронади, ані на позерство загалом. Існує лише одне «bons mot» тов. Фелікса, але від нього віє такою нерозводненою катівською психологією, з якою не зрівняються й філіпіки Марата. Оповідають, що на якимсь засіданні обговорювався проєкт одного большевицького ушасливителя людськості – перемінити всі тюрми на театри для народу. Проти сеї шляхетної пропозиції повстали всі, підносячи зрозумілий закид: що ж робити тоді з в'язнями? Але Дзержинський висловився за проєктом (який, зрештою, не здійснено), бо «нащо буржуям аж чотирьох стін, коли їм вистачить однієї?» Ізоляція, квантана для противника, чотири стіни – се був уже компроміс, а чи ж тов. Дзержинський був покликаний на свою посаду для компромісів?

Його прославили як аскета в приватнім житті. Гадаю, що він ним не був. Навіть зовсім ні. Він лише не дозволяв заглядати собі в карти, був відлюдок, мізантроп. Він не любив людей: ворогів через те, що не мав у собі нічого з «людяности», приятелів через те, що його загалом мало займали люди. Публіка думала, що коли він такий поважний, «нелюдський» і речовий у справах, то й все людське було йому чуже, навіть в інтимнім житті. Звідси легенда про його аскетизм, зрештою, вже трохи спростована пресою і зовсім не слухна. Бо хоч він і не мав приятелів, але чи не мав приятельок – се зовсім інша справа. Мав свою Елеонору чеснотливий Робесп'єр, мав її, мабуть, і Дзержинський. У газетах появилися вже глухі згадки про одну артистку Великого театру, далі – про жінку комісара Тунова. Нічого б не було дивного, коли б пізніша історія відкрила нам ще інші імена жінок, на яких зволяв звертати свою увагу Великий Інквізитор червоної Росії.

Але, будучи мізантропом і людиною скрайнього інтелектуалізму, він, незважаючи на те, був символом цілої патетики большевицької революції. Хоч як се дивно, Ленін, у якому кожне слово було афектом, став головою, мозком большевизму, а Фелікс Дзержинський, у якому все було холодним розмислом і жорстокою премедитацією, став серцем большевицької революції, інспіратором цілого бурхливого пафосу її перших днів. Ленін мусив говорити, переконувати, під'юджувати, поривати за собою; Дзержинський не потребував ні переконувати, ані агітувати (кажуть, що навіть на допитах тим не займався), він просто вбивав. Не шукав темних, щоб зробити їх видючими, лише живих, щоб зробити мертвими. Інші шукали нових кадрів борців за нову ідею, він – нових кадрів мучеників за стару. Тамті споряджали метрики народин, він – метрики смерті. Се був поділ праці. І тому перші, що мали діло з живими, вовтузилися, мов на пиру під час чуми: робили паради, червоне сукно трибун, пра-

³ Отпадение Малороссии от Польши. – Т. 1. – С. 40-41.

⁴ Гострі слова, дотепи (франц.).

пори, маніфестації, промови, діалектику, з криками «Браво!» й оплесками, на сонці, серед білого дня. Його середовище було інше: чорний трибунал революції, вночі, в льосі, віч-на-віч зі своїми жертвами, без публіки, без оплесків. Що голосніше там реагувала публіка, то було приємніше. Усяку галасливу тут реакцію заглушувано туркотом тягарових самоходів. Так, як там слова, дискусія і діалектика, так тут наган і безапеляційність належали до ритуалу.

І ще одна риса його вдачі, остання, але чи не найважливіша, – він був наскрізь людиною *ресентименту*. Зомбарт хотів бачити в сім почуванні кривди невдачу і в жадобі помсти цілу рушійну силу модерного соціалізму, а Ніцше – цілого егалітарного руху загалом. Такою людиною, безперечно, був і Дзержинський, біографія якого виказує низку неfortunних злетів, гірких упадків та всяких особистих невдач. Се був той довго збираний запас запального матеріялу, який привела до вибуху іскра 1917 року.

Він вибрав собі найбруднішу роботу і робив її понуро, без слів і спротиву, з насолодою генія, якому нарешті обставини дозволили розвинути в цілу широту своєї здібности. Ленін дав большевизмові теорію, два жиди – Собельсон і Апфельбаум – узяли в руки його закордонні агенти, третій, Бронштейн, армію. Всі вони, певно, були «репрезентативними постатями» большевизму, але той, через якого большевизм став пострахом світу, що надало йому понуру фізіономію, лише йому властиву, чогось безпощадного, неблаганного, мов стихія, – се був Фелікс Дзержинський. Леніна називали геніальним ослотом, Луначарського – «шутотом гороховим», із Зінов'єва сміялися, як із шулера, картяра, з Радека – як із кишенькового злодія. Дзержинського можна було ненавидіти, але не сміялися з нього. Сміялися там нагорі, на видимій сцені совітського будівництва, де галасливо з помпою займалися госпланом, бюджетом, партійною гризнею, а часом вакханаліями злодійства, крадіжок і розпусти нової бюрократії. Але все се було можливе, поки там, у льоху, під ними сидів товариш Юзеф зі своїм наганом і поки чутно було туркіт тягарового самохода. Ті, що нагорі, давно б вилетіли в повітря, коли б на початках революції не знайшли собі людини, яка добровільно взяла на себе обов'язки Великого Інквізитора.

Власне, коли можна запитувати про ідеологію такої людини-машини, якою був Дзержинський, то її хіба можна знайти в ідеології Великого Інквізитора Ф.Достоевського. Се був «дух самознищення і небуття». Він знав, що не можна приходити в світ «з голими руками», без приман і обіцянок, без – хоч би й брехливих – спокус, бо такого пророка люд сей «у простоті своїй і в природженій нікчемності не зуміє і зрозуміти». Треба пообіцяти йому, що камені обернуться на хліб, як спокушав Христа в пустині сатана, і «за тобою побіжить людськість, як отара вдячна і послушна», як запевняв його Великий Інквізитор у «Братах Карамазових». Свобода? Але ж для людини і для людськості «нічого й ніколи не було нестерпнішого від свободи. Спокій і навіть смерть людині дорожчі від вільного вибору в пізнанні добра і зла». Людина – «слаба і підла», вона так хоче, щоб її вели і годували. Часом бунтує, але «власного бунту свого не витримує». Ніщо її так не вабить, як таємниця, «коли коритися треба наосліп, навіть проти своєї совісті». Люди все шукають того, «перед ким можуть приклонитися, кому вручити свою совість» і хто б навчив, «яким способом злучитися всім в одне спільне і згідне муравлище». Бо й «кому ж, як не тим, хто володів їхньою совістю і в чийх руках хліб їхній, володіти людьми?» Се гріх, злочин над людським «я»? Але ж «злочину нема, а значить, нема і гріха, є лише голодні»...

Філософія большевизму! А практиком її, тим, який із кусником хліба в одній і з браунінгом у другій руці заганяв ось уже майже десять років нещасливу російську і

українську людність до спільного сажу, був якраз Великий Інквізитор Фелікс Дзержинський. Недарма він умер головою Совнархоза, і недарма зложили тульські робітники йому на труні вінок із револьверів.

На сім шляхетнім занятті і заскочила його смерть. Але не так, як войовника в розпалі боротьби, лише як другого російського тирана, Миколу I, який у кримським погромі бачив крах усієї своєї системи, цілого свого світогляду, на службу якому віддав він життя.

Оповідано, що той, якого поставили на чолі господарської відбудови СРСР, поволі переконався в повній безвиглядності системи. Кілька тижнів перед смертю на однім із засідань, гостро критикуючи совбюрократію, він сказав: «Мусимо побороти сю систему за всяку ціну, але як? Сього я й сам не знаю. Шукаю виходу, але досі його не знайшов»⁵. З тим він і вмер.

Камені не обернулися на хліб. Абсурдна система не могла зробити такого чуда. Переступаючи через гори трупів, за якими мало лежати його царство «щасливого муравлища», побачив Великий Інквізитор, замість нього, бездонне провалля, в яке безупинно скочувався совітський віз. Як людина без компромісів, він не міг витримати видива, що раптом з'явилося перед ним, коли на хвилю покинув свій льох і розглянувся по боках. Се «золоте серце», яке навіть не билося частіше на вид мільйонів, замучених ним, тріснуло від жаху, коли стрінулося віч-на-віч із большевицькою «дійсністю».

На Україні його «система» знайшла криваве пристосування. І кривавий відпір, який стане однією із славних сторінок нашої історії. Коли в Росії – з історичної перспективи – він нищив класу (дворянство), яка довела абсолютну нездатність правити краєм і повільною еволюцією ще за царату, засуджена на зникнення, то на Україні се був радше не Марат, а герцог Альба, тупий і жорстокий тиран, який в ім'я старого – в нашім випадку – в ім'я гинучої Російської імперії – хотів здушити свіжий порив молодій нації, що рвалася на свободу.

Як такий він перейде і в нашу історію, і коли ми оплакуємо його передчасну смерть, то лише з жалю, що він не дожив до тої великої хвилі, коли Україна покличе всіх малих і великих Інквізиторів із півночі на свій суд, «скорий, правий і рівний для всіх»...

Умерлий або усунений насильно (хто знає «тайни Мадридського двору» у Кремлі?!), Дзержинський лишив у партії, яка панує в Росії і на Україні, великий отвір. Із ним зійшов у могилу, може, останній «романтик» большевизму, який не витримав ударення з «совітськими буднями». Чи ті, що залишилися, зуміють се зробити? Чи зуміють погодити дві речі: економічне піднесення імперії і панування большевицької кліки? Се велике питання, до розв'язки якого приглядаються Росія і цілий світ. Конкретно се питання розбивається на кілька: чи большевицькій Росії вдасться одурити закордон і дістати потрібні капітали для відбудови свого зруйнованого господарства? Чи вдасться дати вихід приватній ініціативі, без якої нема економічної поправи, залишаючи непорушено диктатуру партії? Нарешті, чи вдасться теперішнім панам Росії затримати гегемонію москалів у свіжо зцементованій імперії, без якої нема большевизму?

Економічна ситуація СРСР розпачлива. Ані НЕП, ані НЕОНЕП не дали сподіваних наслідків. Зруйнувавши капітали буржуазної Росії, Совіти протягом останніх мирних років і досі не змогли надолужити втрачене. Заборгованість трестів у держави у сім півріччі зросла до 165 мільйонів рублів, а доходів, яких сподівалися від

⁵ Times. – 27.VII с. p.

сього кредитування, нема і не буде. Як кожна капіталістична держава, Світська Росія не виходить зі стану криз: то товарового голоду, то надміру товарів, яких збідніле населення не має за що купувати. «Надпродукція», яка за одночасної кризи збуту в усіх марксівських підручниках таврується як явище, властиве лише капіталістичним державам, цвіте в «соціалістичній» Росії. Експорт зменшується, а головню збіжжя – сеї головної додатної позиції торгового балансу в давній Росії. Причина, як і в занепаді промисловости, та сама: неповоротність, бюрократія і колосальні кошти продукції, не бачені в жодній «капіталістичній» державі. Цифри експорту від березня до травня виказують небувале падіння. Активности торгового балансу, попри напруження всіх зусиль, досягнути не вдалося. А се грозить руїною червінця, який утратив уже до 20% вартости. В той час, як у гірші умови поставлена «капіталістична» Німеччина, що також втратила свій капітал внаслідок інфляції, рапідно творила його заново. В той час, як там постають нові галузі промисловости (напр., штучний шовк), нові методи продукції, коли німецький торговий флот тоннажем поволі досягає передвоєнного стану, коли стретована німецька індустрія легко знаходить собі американські кредити, в той час большевицькі комівояжери в Парижі, Лондоні і Берліні даремно жебрають за марною позичкою... І вони ледве чи отримають. Коли вірити добре поінформованій «*Neue Züricher Zeitung*»⁶, в одній зі своїх останніх промов наслідник Леніна Сталін (Джугашвілі) гірко нарікав, що «Світська Росія, країна визволення робітників, готова внаслідок лінивства власних робітників стратити все те, що ми здобули». Апатії надолі, нарікав всемогучий грузин, відповідають «оргії і злочинне розкрадання товаришів (на партійних верхах), а ніхто не має відваги потягнути сих злодіїв до відповідальности». До сього пильно приглядається, з одного боку, село, яке працює, творить вартості, але яке мусить у чотири або й десять разів стільки працювати, що й місто, щоб одержати (і то не все) потрібні йому міські вироби. З другого боку, до сього процесу приглядається закордон, без якого Світська Росія ще менше, як царська, годна поставити на ноги свою індустрію. Розчарувавшись у старій Європі, Світи уп'яли очі в Америку, що душиться під навалою капіталу. «Сам» Лев Бронштейн звернувся із спеціальною статтею до знаного американського місячника «*Current History*»⁷ з метою «надуть» американця на позичку. Але й тут висланцеві Світів не пощастило. У низці відповідей, присвячених справі кредитування Світів, із компетентного боку дано Світам зрозуміти, що хоч (вираз Лойд Джорджа) з канібалами і можна торгувати, але не все і не за всяких умов. Секретар Гувер роз'яснив, що капітал іде лише туди, де є «безпека і свобода ініціятиви». Друга офіційна особистість Америки повчала Троцького, «що є утертою правдою, що капітал шукає якоїсь країни не конче через великі зиски, які вона може дати, лише також і через певність, що її внутрішні відносини усталилися та що вкладений капітал повернеться». Для того, щоб американський капітал ішов до Росії, мусить вона мати «форму правління, що відповідала б волі більшости населення і осноувалася б на здорових моральних засадах; по-друге, щоб уряд визнав старі борги; по-третє, щоб у країні запанували закон і порядок». Між Америкою і Росією існує не різниця між двома націями, лише «різниця між двома нормами цивілізації: між одною, яка визнає свої зобов'язання, і другою, яка їх не визнає», – іронічно і глумливо повчає американець жидівсько-російського революційного Лева. Не встане, каже він далі, запевнення Троцького: «Ми були досі нечемними, але тепер поправимось». Потрібні інші гарантії. Бо і як же виглядає теперішнє жебрання про

⁶ «Нова Цюрихська газета» (нім.).

⁷ «Актуальна історія» (англ.).

позичку совітських головачів? «Ми, мовляв, забрали те, що ви вкладали як капітали до нас, просимо: прийдіть та вкладайте ще!» Таке говорення можуть слухати Геріо і Монзі, але не практичні американці. Тим більше, як стверджує один із них, що Америка зовсім Росії не потребує, бо «закордонна торгівля Росії – се міт. Перед війною з населенням 180000000 і з розвиненою, хоч і невеликою, промисловістю, ся торгівля досягала висоти закордонної торгівлі Бельгії з її 7000000 людности». Що ж тепер?⁸ Нарешті, кожний розсудливий американець зовсім логічно запитає себе, нащо він буде позичати капітали Росії, яка, очевидно, має їх аж забагато, позаяк зможе тратити на філантропію аж 470000 рублів для англійських страйкарів? (До речі, замість видавати нікому не цікаві маніфести і резолюції, ліпше б наші соціал-демократичні провідники *in partibus* звернулися до англійських робітників і вказали їм на глибоку і обурюючу неетичність приймання сих грошей, буквально видертих із губ голодного і збіднілого українського селянства).

Справа з позичкою стоїть для Совітів рішучо зле, а без неї нема відродження російського промислу. Іншими словами, є лише його дальша руйнація, а з нею і руйнація тої соціальної верстви – робітництва, в ім'я якої Совіти виконують свою диктатуру. Де вихід? Вилізти за кордон зі старим гаслом «незабвенного» Ілліча: «Грабитель награбленное» – руки короткі, можна дістати по пальцях. Поховати мрії про світову революцію і поклонитися закордонному капіталові? І раді б, та капітал їм не вірить. Дати вільну дорогу приватній ініціативі, скасувати ідіотичну систему Внешторга, розв'язати руки приватній торгівлі і промислу? Се значить власними руками доконтрактувати «смичку» не між «робітництвом» (себто партією) і селом, але між селом і новою буржуазією, «смичку», яка скоро скрутить шию і самій диктатурі...

У сих суперечностях і б'ється, мов риба об лід, осиротіла по смерті Ілліча, партійна політична думка. Тут і джерело нових сварок панівної кліки, «опозиції» і боротьби з нею. Опозиція зліва (Апфельбаум) прагне повороту до «воєнного комунізму» й активізації Комінтерну, бо не вірить, що за теперішнього курсу партія затримає гегемонію. Опозиція справа (М'ясніков) хоче спершу Росію, а потім соціалізм, і волить перше, а не останнє, коли вже їх погодити не можна; або – як Троцький – стремить до держави і партії та до демократизації першої. І одне, і друге крило звинувачують центр (що тепер у владі) у «селянським ухилі», в «кулацько-селянським переродженні партії». Найхарактерніше ж в усім те, що вперше за час існування всяких криз у партії **опозиція намагається недвозначно вилитися в організаційні форми**. Тут головна небезпека для партії!

Як вона її переборє і чи переборє? Дуже сумнівно. Останні роки «мирного» комунізму покликали на арену нові верстви суспільности (молоду буржуазію) і значно зміцнили старі, ворожі совітській владі (селянство). Сі верстви чимраз рішучіше домагаються голосу в державнім будівництві, іншими словами, стремлять до зламання партійної монополії в управлінні державою, ще іншими словами – **ліквідації партії як правительки Росії**. Се питання про «бути» або «не бути» для Совітів, і вони се бачать. «Правда» нарікає, що «йде контрреволюційна агітація за необхідність осібної селянської партії і союзів», конче протиставлюваних пролетаріатові і компартії. На останніх виборах до Совітів партія зазнала поразки, «контрреволюція» вийшла переможно. Чужа комунізові стихія пре з усіх пор совітської держави, а заткати їх нема ні сили, ні змоги, навіть коли б жив Фелікс Дзержинський. Стара система (якої повороту жадає опозиція) – се «методи командування» і «масобозязни», які вже довели Совітську

⁸ Див. Current History. – 1926. – Vol. XXIII, Nr. 5; «United States official point of view» і «Replies to Trotsky by representative Americans».

Росію до «бюрократичного скостеніння». Нова система – се система «революційної законности» і «совдемократії», спроба «притягнення трудових мас під кермом робітничої класи (читай: партії) до участі в державнім будівництві». Але ся система на виборах у Совіти 1925/26 рр. привела до поразки Компартії... І так горе, і так біда!

Усі сі сварки нагадують наразі боротьбу різних «ліберальних» і «консервативних» течій серед російського дворянства за Олександра II і III. Антагонізм Зінов'єва і Сталіна, Лешевича і Рикова дуже нагадує боротьбу Лоріс-Мелікова і Победоносцева, або Віте і Сип'ягіна. Суть сих конфліктів лишилася та сама: безвиглядні спроби кліки втриматися при владі, якої не можна вже затримати ні реформами, ні канчуком.

За такого стану речей у перспективі залишається дальша партійна сварка, дальша економічна розруха і дальший зріст антисовітських настроїв у Совітській Росії і що найважливіше – дальший упадок престижу Совітів за кордоном і в краю. Поки, опріч правлячої кліки, не зажадають голосу самі широкі маси.

Сей упадок совітського престижу помітний, нарешті, і на Україні. Тут банкрутство російсько-совітського режиму виявляється дуже маркантно, і то під оглядом економічним так само, як і національним. Ось на пробу кілька даних, вирваних із одного лише числа «Українського Економиста» (ч. 139 с. р.) (який в зукраїнізованій Україні виходить, очевидно, по-московськи): «Селяни Правобережжя пильно зайнялися «трудомісткими» культурами. Селяни в сім році засіяли під буряки близько 70000 десятин». Але висліди не виправдали сподіванок. Бо в культурі буряків «головне – се якість, а не кількість». Для оброблення землі під посів буряків «потрібні «планетки» – маленькі хліборобські машини, які коштували перед війною 8-9 рублів. На 70000 десятин їх потрібно кількадесят тисяч. Тим часом їх у нас нема. За відсутности ж сих кінечних сільськогосподарських знарядь культура буряків відбирає у два рази більше часу, а наслідком того, «тоді як на Заході десятина дає 2000 і більше пудів збору, в нас десятина дає 800, до 1000 пудів буряків». А ось іще: «У сім році навесні Бердичівський округ заявив жадання на 5000 культиваторів, а одержав лише кілька соток. А тим часом застосувати культиватори в наших умовах (засміченість полів) – це значить піднести врожай на 20-30%. Картопля в нас на добрім чорноземі дає врожай удвічі менший, ніж у Німеччині, а кількість крохмалю у ній була в 1913 р. 20%, у 1921 р. – 15%, а в 1924 р. – 14%.

Програма бурякова на селянських землях виконана лиш на 64%. «Ми не мали часу вчасно дати селянам задаток на сівбу буряків, та й банки не давали досить довготермінових кредитів малосильному сільському господарству. Все се змусило селян звернутися до сівби «нетрудомістких» зернових культур, які не вимагають великих вкладів капіталу і великого живого й мертвого інвентарю».

Ось такі «досягнення» совітського режиму в хліборобстві.

У промислі не згірше. За останні 8 місяців українські трести ледве змогли виконати й невеличку частину завдання («продовольственного плана»): «Химуголь» – 48%, «Юрт» – 52%, «Укрсольтрест» – 55%, «Металотрест» – лише 49%.

Ось ще звістка: «Одеса. У зв'язку з добрими виглядами на врожай селянство через низову кооперацію зголошує величезний попит на товари, особливо на мануфактуру. Одначе попит низової кооперації **задовольняється лише на 10%**» («Український Економист», ч. 139).

Се «досягнення» соврежиму у відбудові українського промислу.

Причини ті самі: непродуктивність, розледаченість совітською системою міста, неможливість акумуляції капіталів у країні, де нема певности посідання, ані правових норм, нарешті, відсутність кредиту, коротко – «соціалізм».

Але зате «українізація» на Україні йде повним ходом! Тут досягнення совітського ладу, дійсно, вдарило. Ось витяг із газети: «Повіdomляють про енергійне підготування створення ще однієї совітської республіки в межах ССРСР – на сей раз польської. Її утвориться через примусове скупчення поляків на одній території і виселення звідтіля осіб іншої національності. Горожан польської національності числять у ССРСР близько 1200000. Більшість поляків перебуває на Україні, головно на Київщині, Поділлі й на Волині. Найбільший відсоток поляків мають південно-західні округи: Каменецький, Проскурівський, Мостиський, Літинський, Винницький, Брацлавський, Лесинський, Барський, Ямпільський та Ушицький, де місцева польська людність живе компактною масою. У сих повітах перед війною нараховувалося до 200 католицьких костелів і каплиць, що свідчить про велику кількість польського населення. Тут утвориться Польська Автономна Республіка, що ввійде до складу Совітської України. Область нараховує 91 польський район із кількома сотками польських сільсовітів. Продовжується примусове переселення поляків із інших місцевостей у сі округи, місцеве ж населення переселяється на Київщину. Таким чином, поруч зі східним кордоном Польщі за прикордонною річкою Збручем твориться безпосередньо величезна польська комуністична «ячейка»⁹.

Спершу витяли з живого тіла України Крим, роблено Росію через посідання сеї морської бази паном України, навіть коли б вона відпала від ССРСР. Далі викроемо якусь Молдавську Республіку на тілі нації, тепер – Польську. Але й се ще не все: твориться ще й жидівська. А поки до сього прийде, іде зміцнена колонізація України жидами. І то в дуже своєрідний і цікавий спосіб. Ось про що довідуємося з того ж самого «Українського Економиста» (ч. 149) у статті «Переселенческая кампания»: «Криворізький округ – се одне з місць оселення колоністів із переселенських районів лісостепу і прикордонної смуги. Усіх переселених в окрузі можна розбити на дві групи. Перша група – се переселенці-жиди. Ся група складається головно з міського, не хліборобського елемента: дрібних ремісників, торговців тощо. В організаційнім і господарським аспектах сю групу обслуговують жидівські суспільні організації ОЗЕТ і «Джоїнт». Друга група переселенців – українці. Далі довідуємося, що сі жидівські організації зібрали на жидівських переселенців: ОЗЕТ – 700000 рублів, «Агроджойнт» – 2350000 р., Сельбанк – 30000 р., машиновий кредит – 37000 і натурою – 17 тракторів. Се для жидів. Для українців ось що: «Треба підкреслити, що на 1926 рік плановано кредиту через Сельбанк 80000 р., з яких **фактично до половини третього кварталу одержано тільки 5000 рублів!**» Іншими словами – на жидівську колонізацію, на яку ідуть і без того мільйони капіталів, зібраних інтернаціональним жидівством, Совіти асигнують ще 30000 рублів; на бідних, без жодної помочі українських переселенців – 5000! Бідний Шварцбарт, мученик за жидівську справу, має повну рацію виступати як наймит Совітів. Де ж знайде він більшу «безсторонність» у трактуванні жидівської справи, як у ССРСР? Се ліпше за всякі культурні автономії. Чи, може, Совіти підпірають жидівську колонізацію як ліпший, спритніший господарський елемент? Зовсім ні! Автор статті в «Українському Економісті» зізнається, що «ненормальними в житті жидівських переселенців треба визнати надужиття в деяких випадках у застосуванні найманої сили в господарстві при існуванні її в подостатку у власних родинах і нахил до ризикованих комерційних операцій, причім їхніми об'єктами бувають іноді основні засоби продукції (коні, корови й ин.), набуті в кредит». Іншими словами, Совіти залюднюють Україну бандою шиберів і галапасів, які не лише видирають від укра-

⁹ Руть. – 22.VII с.р.

їнського селянина потрібну йому землю, але, користаючи з величезних кредитів, замість провадити «трудова господарку», запрягають до найму наших селян або у вільні хвилини займаються спекуляцією. Під дружньою протекцією «робоче-крестянського правительства» і його харківських лакеїв!

У нації, що шанує себе, подібна політика не могла б залишитися без відповідної реакції. І вже слідно її на Україні. Про неї з тривогою говорять московські підбрехачі в Харкові. На 5-му пленумі Київського Окружного Комітету КПУ «товариші» з жахом стверджують, що «час іде вперед, умови міняються, а в сьогочасний момент за обставин господарчого зростання та зростання дрібної буржуазії, куркулів і непманів... разом із відродженням дрібної буржуазії **зростають і шовіністичні тенденції**». На се кожний член партії повинен зважати, бо се зобов'язує нашу партію бути напоготові» («Пролетарська Правда», ч. 145). Очевидно, тут діло не в буржуазії, большевики самі беруть сю буржуазію в оборону (як, наприклад, «середняків» на селі), аби лиш вона працювала і давала себе політично вести на корді партії. (Під такими умовами і царат був демократичний, визволяючи селян у 1863 році і заграваючи з робітниками за Зубатова). Річ не в «буржуазії», а в тім, що величезна, очевидно, не пролетарська, а буржуазна маса України виламується з-під впливів партії, і се наповняє серця володарів України блідим жахом! Бо, як говорили на тім самім пленумі, «тепер на Україні і по інших національних республіках чувати голоси про те, що росіяни захопили нафту на Кавказі і вугілля в Донбасі... Або балакають про те, що трести та синдикати все забрали в свої руки, і що все се належить тому народові, на території якого лежить се багатство». Певно, ідуть ще й інші «балачки» про те, чому жидівських крамарів і спекулянтів осаджують на українській землі, а українців посилають у Сибір. Чому мільйони рублів ідуть у кишені англійських – найбагатших у світі – тред-юніонів, а для селян нема «планеток» або кредиту на сівбу буряків?.. Багато таких «балачок» іде в Україні. Гадаємо, недалекий той час, коли сі «балачки» виллються в відверту – спершу словесну, а потім і організаційну – опозицію Совітам і прискорять час остаточної загибелі на Україні режиму насильства, чужинецького панування, господарчої руїни, фальшу й облуди.

У «Тезах ЦК КП(б)У про підсумки українізації» («Вісті», ч. 134) стверджується, що «український шовінізм, безперечно, зростає на селі... Український шовінізм зростає також і в місті на рахунок... зростаючої української дрібної буржуазії та інтелігенції...», а також спеців і службовців, що українізують радянський апарат, бо їхній зв'язок із українською дрібною буржуазією чимраз зміцнюється... Тепер серед українських літературних груп... і в колах вищої інтелігенції спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану якраз на задоволення потреб української буржуазії... Характерним для сих кіл є прагнення звернути економіку України на шлях капіталістичного розвитку, державний курс на зв'язок із буржуазною Європою, **протиставляючи інтереси України інтересам інших радянських республік** (себто Москви)... Такі погляди знайшли собі певний відгук й у виступах деяких членів нашої партії, що знову висунули теорію **боротьби двох культур**». Зі здивуванням констатує прихильник московського месіанізму, що в той час, як «пролетаріят усього світу придивляється та прислухається тепер до Москви» (?), українські «шовіністи» висуюють гасло: «Подалі від Москви, в ній нема нічого путнього, чого можна навчитися».

Ось де ми вийшли! Можна сподіватися, коли «еволюція» російської влади в Україні та її політика підуть тим самим шляхом, що досі (а іншого вона не може взяти), коли відпір українського «шовінізму» також піде тим самим темпом, незадовго між Україною і Московщиною нарешті постануть граничні стовпи.

І в сей момент, коли ціла національна Україна готується до останніх зусиль, аби запропонувати свій рахунок наслідникам Дзержинського, тут, по сей бік кордону, розлягаються голоси, що сим наслідникам роблять рекламу; що проголошують завданням дня «об'єднання з матірнім пнем», але не для боротьби з Дзержинськими, лише для мирного співжиття з ними. Вдовбується в голови нещасливих селян, що винні лише «рішаючі польські чинники» та що «перехід влади до рук селян і робітників» (все одно яких – своїх чи чужих) «може здійснити класове і національне визволення українських працюючих мас»¹⁰. Є спеціальна фракція в соймовому клубі, яка під час дикої шовіністичної нагінки з приводу вбивства Петлюри на українську армію і націю проголосила «нейтралітет»... Є й «наш шановний письменник і громадянин», який під час вакханалії російської і жидівської преси проти української справи забрав голос не в обороні нації, лише в обороні «покривдженого» жидівства¹¹. Є українські часописи, які під час останніх подій у Росії, коли кожний український патріот із затаєним віддыхом чекав упадку зненавидженого режиму, журилися найбільше долею сього режиму, бо наслідки упадку большевизму «були б катастрофою не тільки для партії... а передовсім для господарського відродження ССРСР, а на наші землі принесли б «руїну» і «лихолітте»¹². А коли до того згадати ще й другий табір, що всякого авантюриста на Волині старається поставити на одну дошку з борцем за українську справу тільки через те, що їхні смерті настали майже одна по одній. Коли читаємо голоси поважних колись політиків, які знову зітхають за «автономією» і реальними здобутками тут¹³ або які не соромляться сидіти при одним столі (символ спільної політики «за нашу і вашу вольність») з Голувками і Дашинськими, то мимоволі хочеться протерти очі: чи се не сон?

Там на Сході назрівають великі події, але Україна з них ніколи не скористає, поки не випалить у собі того лакейського духу, якого вона не позбулася й досі!

¹⁰ Наше життє. – Ч. 30.

¹¹ Винниченко В. Небезпечні настрої // Діло. – Ч. 133 і Ч. 139 с. р.

¹² Діло. – 7. VIII с. р.

¹³ Див. лист д-ра Т. Окуневського в «Раді».

КОНСОЛІДАЦІЯ МОСКВОФІЛЬСТВА

Що гірше йде українська політика, то більше з'являється в нас об'єднань. У Галичині УНДО під'єднує під себе колишніх «загравістів», на Великій Україні КПУ – УКПістів. Нарешті, волинські москвофіли лучаться з лівими галицькими, а в перспективі маячить об'єднання правих москвофілів із хліборобами.

Тут хочу звернути увагу на консолідацію лівого москвофільства. Правда, загикуючись у своїх туманних постановах, трохи «не в сих, не в тих» у компанії приятелів Серебрянікова, «представителя руссаго народа Вольни», але все ж наші «сельсоюзянці» з'єдналися з Пелехатими, Зайцями і Вальницькими: «політичні амфібії» з «політичними скакунами», як прозивали вони себе взаємно перед об'єднанням. Довго до «сосів» залицялися «народовольці», мов ті євангельські діти, до них промовляючи: «Ми вам сурмили, а ви не скакали; ми вам жалібно приговорювали, а ви не плакали». Аж нарешті сталося чудо (живемо ж у країні див!): «соси» заскакали під москвофільські сурми, а майже ціла суспільність невимовно втішилася: навернений грішник! Тріумф української ідеї!

Де є причина злуки, і чи є рація з неї тішитися? Щодо причини, то шкода тратити час на її висвітлення: «Befehl ist Befehl!»¹ або, як казали в старі російські часи, «рады стараться, Ваше Превосходительство!», а ідейність має з сею злукою стільки ж спільного, як соціалізм із Сельсоюзом або з українством «Народна Воля» – sapientia sat!²

Але, може, незалежно від причин, маємо вітати Сельроб і «навернення» галицького лівого москвофільства? Ні, не маємо, таки зовсім не маємо. Бо се ніяке не навернення...

Вони кажуть, що є українцями, але одним духом заявляють, що людина може належати до двох націй (чому не до трьох?). Для реклами вони – українці, але на запит переляканих читачів, петитом, на останній сторінці, відповідають, що ніколи не були і не є українською партією. Вони – й за самостійність (із маленької букви), але лише наскільки сей клич є «у згоді з Соціалізмом» (з великої букви).

Що ж є сей «соціалізм», який має вирішити, чи ми маємо бути самостійниками політично, а українцями національно? Може, соціалізм української соціал-демократії або соціалізм Мак-Доналда чи Ренодела? Крий Боже, се – **соціалізм матушки Москви**. Ось ми і дійшли до того джерела, де черпають свої натхнення й переконання, змінюючи їх щоп'ятниці, наші «оборонці трудящого люду».

Чи маємо з сього тішитися? Радіти, що народовольці, разом із Раковським і жидівськими та російськими членами КП(б)У перебралися в українські сорочки «защитного цвета»? Здобуток! А, певно, але, коли сього наказу ще не було, чи боролися за українізацію сі «блудні сини»? Чи Чубарям і галицьким амфібіям завдячує українство ті, хоч і малі, але тяжко виборені права? Чи не сі ж люди безперестанно кидали колоди під ноги українству, і чи не грали вони в нас скоріше тої ролі, що Радек, Мархлевський і Держинський у поляків, а Дортен у німців?

Але ж вони нарешті стали на ґрунт українського культурництва! Не зовсім, але коли б навіть! **Українство переросло вже рамки руху культурно-соціального, і те-**

¹ Наказ є наказ (нім.).

² (розумному) досить (лат.).

пер перекинчиком є всякий, хто зраджує національно-політичний ідеал нації (хоч би й залишався українським культурником), як *колись* перекинчиком був культурний ренегат. Тому я цілком свідомо назвав «сосів» волинськими москвофілами – такими, яким був, приміром, Дмовський перед війною. **Не український табір збагатився новим членом, а москвофільський – новим перекинчиком із українського.** Добра причина для втіхи!

Уже навіть пан Прушинський песимістично задивляється на культурну асиміляцію українства, мріючи тільки про «асиміляцію державницьку». Зреклася наразі сеї культурної асиміляції Росія. Чи з тої причини маємо, як дурні, тішитися, що нарешті на сей погляд стали й надполтв'янські Бісмарки з москвофільського табору?!

І чи, може, маємо дякувати волинським «сосам» за те, що пішли в науку до партії, яка відверто протестує, щоб її називали українською, і яка бачить однодумців у русифікаторським шумовинні, залишенім по погромі царату на Україні, з Серебряніковими на чолі?

Ні, новітнє українство ставить до своїх визнавців трохи інші вимоги.

Але тут наші соціялісти, очевидно, виступлять із «принципіальними» доказами. **Там**, мовляв, – нове життя, **там** – правдива свобода, **там** може вільно дихати наша нація і т. д.

Як не смішно полемізувати з москвофілами, у яких (у тих, що з Волині) *місяцями* з нерозірваними опасками цілими стосами лежать у клубі зазбручанські газети (так їх цікавить, що робиться там!), які, опріч календарів, єгипетських сонників і популярних часописів, іншої лектури не знають, але нам вільно не обмежувати своїх інформацій на сих джерелах. Ми знаємо, що **там** робітник голодує або сидить без праці; що безпритульність і моральне зіпсуття дітей стає там світовим скандалом, а хуліганство і проституція – сталою прикрасою «нового побуту»; що там «галичанам не вірять, мов псам»; що, опріч чиновників і «буржуїв», усе ходить у брудних лахах; що інтелігенція каторжною працею мусить заробляти на кусник хліба; що село стогне в залізних обручах партійної диктатури; що «пролетарський» режим душиться в неможливій суперечності, яка є в тому, що «пролетаріят» *абсолютно* не в змозі боронити постулатів комунізму перед «буржуазним» селом без матеріальної допомоги чужоземного капіталу (Сталін) або без повороту до воєнного комунізму (Зінов'єв), до більшого визиску села, що веде до мирної або революційної ліквідації большевизму.

Соціалізм? Що ви звете соціалізмом? Те, що, замість царського «буржуя», прийшов «совбур»? Те, що на селі, замість комуни, запроваджується наймана праця і нові «столипінські хутори»? Ставка на «старательнаго крестьянина» або домагання: «Ми (компартія!) повинні допустити розвиток капіталістичної господарки на селі»³? Чи се соціалізм, коли, замість 2-го і 3-го класу, в потягах є «тверді» і «м'які» відділи? Коли, замість ЧеКа, що розстрілювало «буржуїв», постала ГПУ, що розстрілює опозиційних комуністів? Чи має щось спільне з соціалізмом приречення сплачувати царські борги чи обіцянка залишити фінансування англійських страйкарів на жадання сент-джеймського кабінету? Чи визиск українського наймита новими жидівськими поміщиками з допомогою міжнародної жидівської фінансерії?

Сельроб хоче боротися з «прихвоснями капіталу»? Так ніхто ж інший, як совітський уряд, є прихвоснем капіталу! Лише держачись за хвіст міжнародного капіталу, тримається московський уряд над проваллям, в яке інакше давно полетів би... Коли тут і можна говорити про якихось «прихвоснів», то хіба про прихвоснів московсько-

³ «Більшовик». – №2-3. – травень-червень, 1925 р. – С. 5.

го уряду, які, замикаючи очі на дійсність, відмовляють старий *Pater noster*⁴ перед вітварями, зруйнованими їхніми же таки жерцями.

Якщо наївне твердження, що «релігію видумали попи» для одурення народу, і має в собі правду, то хіба в застосуванні до «попів» московсько-комуністичної церкви. Смутно лише, що, подібно, як у XVII-XVIII віці, так і в XX в., знаходять вони ще стільки «дурнів» серед нашого народу.

Правда, «об'єднання» не пішло гладко. Володимирська організація внесла протест, не хочачи «до об'єднання з «Волею народу» пристати», бо «таке об'єднання, як не викликане життєвою потребою організації українських селян, приведе селянські організації під диктат міського пролетаріату». Се добре сказано. Бо вдарило в саму суть справи. Хоч ми сказали б інакше: не «під диктат міського пролетаріату», лише під диктат жменьки інтелігентських фактотумів Кремля. Іншими словами, до віддання проводу партії і нації в чужі й ворожі руки. Бо, всупереч рекламному галасові совітської преси, самі комуністи (з Леніним на чолі) визнають, що інтереси села ніколи не йдуть у парі з комунізмом чи соціалізмом, що ціла політика компартії є гвалтом, демагогією або економічними охлапами (цілком як за царату!), аби змусити селянина дати себе вбрати у твердий намордник партійної диктатури. На «вченій» мові комуністичних шаманів се звучить так: «Ставлення пролетаріату до дрібного і значною мірою до середнього селянства повинно бути ставленням союзу і *руководства*»⁵. Що се «руководство» і намордник є те саме, що українське селянство все ворожо ставилося до сего «руководства», – в сім *post factum*⁶ зізнаються й самі большевики. Ось кілька їхніх висловів про се з першого-ліпшого, що потрапило мені під руки, джерела: «На Україні село здебільшого *перебувало не радянським, а вплив комуністичної партії був не дуже великий*. Комбідни не знаходять для себе ґрунту. А куркуль із допомогою націоналістів, а особливо шовіністів, тобто тих, що дуже непримиренно ставляться до інших націй, згуртував навколо себе різні шари селянства аж до бідноти включно, і таке *куркульство боролось вперто проти радянської влади*».

Аж до самої Гетьманщини «майже все селянство було на боці Центральної Ради. А тепер... *лише незначна частина співчуває большевикам*»⁷.

Таке пишуть самі большевики в *популярній* читанці, отже, в книзі, яку, з огляду на її масове поширення, особливо уважно переглядає цензура. Очевидно, погляди, зацитовані тут, є утертими поглядами, і так воно дійсно і є. Рамки статті не дозволяють заглиблюватися у справи аграрної, фінансової й ин. політики московського уряду на Україні, але цитований уривок відбиває одну незаперечну правду: ціла політика большевизму на Україні є антиселянська, і тому всякий, хто, прикриваючись «інтересами селянства», зголошує свій акцес до сеї політики та її інспіраторів, працює не для свого народу і класу, лише для тих, хто хоче їх політично упідвладнити, – для визиску села містом, для віддання політичного проводу нації в чужі руки, а її економічної експлуатації – в руки акційної спілки, що складається з РКП, «пролетарського дворянства», «совбурів», з німецького й англійського капіталу, з жидівського Joint'у.

Але ж українізація! Так, так, українізація... Знаєте, яка се українізація? Така самісінька, як ось тепер германізація в Ельзасі. Тепер там також, як на Україні укра-

⁴ Отче наш (*лат.*) – перші слова християнської Господньої молитви

⁵ Див. «Проект тезисов по крестьянскому вопросу тов. И. Бухарина, одобренный делегацией РКП (б) и вносимый в пленум ИККИ» («Правда», 1.IV.25).

⁶ Після зробленого; після того, як щось сталося (*лат.*).

⁷ «Читанка-декламатор», уложив М. Панченко, м.Харків, ст. Д. Лебеда «Махно і махновщина».

їнізація українців, пішла германізація німців Францією. Новий курс! Потроху повертаються права німецькій мові в школі, суді і церкві, в пресі. До того навіть, що найбільш німецькожерний «Journal d'Alsace et de Lorraine»⁸, який усе тільки сміявся з «leur Muttersprach»⁹ німців (як у нас сміялися з «мови Грушевського»), нагло зачав випускати щотижневий додаток на сій самій німецькій мові! Цілком, як харківські «Вісті» або львівська «Народна Воля».

На довершення аналогії проводить сю ельзаську «українізацію» ніхто інший, як Deutschenfresser¹⁰ Р. Пуанкаре, а мотивується вона тим, що серед німців сильно збирають сепаратистичні течії, «а ми ледве можемо з тим боротися, бо величезна маса ельзасців лиш слабко володіє французькою мовою».

Ось вам ціла генеза й нашої «українізації», а також і «навернення» народовольців. Так само, як і в сільській, так і в національній політиці «українізаторів»: їм ідеться не про село і не про націю, лише про їхню деморалізацію. Се вовк, перебраний за «бабусю», аби звабити до себе Червону Шапочку, яка інакше до нього, певно, не зблизилася б. Маскарад з тою самою ціллю, що й у байці.

Певно, на словах вони за «національним самовизначенням». Але за яким? «Значнаємо, – писав із сього приводу Н. Бухарін, – тут мова йде про право на самовизначення *не нації*..., а робочих класів. Се значить, що так звана воля «нації» для нас зовсім не свята... І коли б у якому-небудь куточку Росії скликалося одночасно обидва зібрання: «установчі збори» певної нації і з'їзд Сівітів, причім «установчі збори» стояли б за відокремленням, а пролетарські з'їзди проти, ми тоді підтримували б ухвалу пролетаріату проти ухвал «установчих зборів» усіма засобами аж до зброї»¹¹.

Так сталося на Україні. Навіть більше: там, як визнають самі большевики, величезна більшість «робочих класів» виступила проти Росії, і тоді їм принесли «самовизначення» на вістрі багнетів «пролетарського» генерала Муравйова!

У сім і є ціла суть: боротьба за владу – скрізь і в усім! Коли Бухарін заявляє, що «теза про вищість великої продукції в хліборобстві» нітрохи не заважає комуністам стреміти до «роздрібнення великих маєтків на користь дрібного і середнього селянства, коли того вимагає революційна конечність», то очевидно, що соціалізм тут «ерунда», а суть – захопити владу над селом.

Коли Х. Раковський заявляє, що «визнання за кожною нацією права на національне існування не виключає їх об'єднання» та що «необхідність *використовувати якнайраціональнішим засобом ресурси країни*» владно диктувала радянським республікам (читай: Москві) єдність»¹², то кожному ясно, що на «самовизначення націй» Раковському «наплевать», а що ціла суть, власне, в сім «використанні ресурсів країни» нашої на користь Москві, як се було й за царату.

А коли Москва кликала в 1917-1919 рр. український народ повставати проти свого уряду в ім'я інтересів українського пролетаріату і селянства, щоб потім уярмити їх і забрати Крим і Донбас, то в сім є те саме дурисвітство, що й у Китаю, де Москва теж заохочує народ – очевидно, в ім'я інтересів пролетаріату – допомогти Москві відібрати від Чанг Зо Ліна східнокитайську залізницю і Монголію. Як колись Петлюра був «буржуєм» і «агентом європейського капіталу» через те, що хотів затримати Донбас і цілу Україну для українців, а не для Раковського і Леніна,

⁸ «Журнал Ельзасу та Лотарингії» (франц.).

⁹ Саркастична назва німецько-французького «суржику», яку приблизно можна перекласти українським суржиком як «їх рідний мов» (норм. «їхня рідна мова») (франц., нім.).

¹⁰ Германофоб, германожер (нім.).

¹¹ Бухарін Н. Програма комуністів. – Відень, 1920. – С. 78-79.

¹² «Черв[оний] Шлях». – 1923. – Ч. 1. – С. 74, 75, 81.

так тепер агентом Англії є манджурський диктатор, бо вважає, що Китай має більше прав на свої залізниці й провінції, ніж Москва. В обох випадках – недбання про інтереси інтернаціонального соціалізму, лише гола боротьба за *державні* інтереси Росії, прикрита (для дурнів) гамором прекрасних фраз. Те, що було за царату, те саме й тепер, змінився тільки фасад, а, зрештою, змішалися в одно: «Биль царей і явь большевіков»:

Что менялось? Знакі і возглавья.
Тот же ураган на всех путях:
В комісарах – дух самодержавья,
Взриви революції – в царях.
Вздеть на віску, вибїть із подклетья,
І швирнуть вперьод через столетья
Вопрекі законам естества –
Тот же хмель і та же трин-трава¹³.

По Версальським мирі настає в європейській політиці те, що по-німецьки називається Rükschlag¹⁴ – реакція. Розторощені в 1918 р. сили підносять голову цілком так само, як по 1815 р. зачали підносити голову Бельгія, Італія й Угорщина; стала на ноги Туреччина, стає Німеччина, ворушиться Ельзас, Македонія, Ірландія, чеські німці (яких уже мусили прийняти до чеського кабінету) і т. д.; держави-переможці опускають свої дотеперішні позиції, нарешті – Європа як цілість (Локарно, Туарі, Ромзі!) стремить стрясти з себе економічну залежність від Північної Америки. Подібний процес відбувається і в большевицькій Росії. Але в ній становище складніше, відповідно до подвійної ролі Москви по світовій війні. З одного боку, Москва розбита в сій війні, отже, її Rükschlag виявляється в зростаючій агресії на міжнароднім терені; з другого боку, Москва, втративши західні «окраїни», перемогла на Україні, отже, тут, своєю чергою, мусить витримувати український Rükschlag, свіжий напір українського націоналізму, який по кривавій лазні 1919-1921 рр. приходиться знову до себе. Звідси – збільшена галасливість Кремля на міжнароднім терені і поступливість на терені українським. Ся галасливість лякає українців і не дає в них захитатися вірі в страшну силу Росії. А поступливість – у культурній головно сфері – з'єднує для Москви серця всіх культурників із професії і просвітян світоглядом, які ніколи про ніяку українську державність не думали. Все се привело до нового «ренесансу» нашого москвофільства по обох боках кордону¹⁵, яке одначе, відповідно до змінених обставин, є майже винятково *політичним москвофільством*, що йому не перешкоджає бути течією, яку кожний український патріот має поборювати всякими способами.

Про «Волю Народу» не говорю тут. Сі, дійсно, політичні амфібії можуть десять разів перемальовуватися, се не змінить їхнього антиукраїнського характеру. Але соромно за волиняків, яких «вивели на сухеньке» сі демагоги. Коли б Сельсоюз справді виступив в обороні соціальних, політичних і національних інтересів українського села, то не шукав би рятунку в ідеології, яка у сфері національній задовольняє нас культурно-просвітянськими маслаками, у сфері соціальній веде до експлуатації селянина всякими міськими п'явками, а в сфері політичній – до експлуатації України тою чи іншою метрополією; організаційно ж робить із нас «хлопчика» на шахівниці в руках московського грача. Такими «хлопчаками» в руках Круліковських була

¹³ Волошин Максимилиан. Стихи о терроре. Книгопад писателей в Берлине. – 1923 г.

¹⁴ Зворотний удар; перен. реакція (у відповідь); спад (після піднесення); (різке) погіршення (нім.).

¹⁵ Щодо Великої України див. останнє «покаяніє» В. Винниченка (Поворот на Україну. – Л., 1926) і промову проф. М. Грушевського на ювілейнім святі.

і є наша (pardon! – офіційно польська) комуністична фракція в соймі, такими ж «хлопчиками» в руках – самі знаєте кого – є і цілий Сельроб, до якого ви не со-ромилися пристати. І одні, і другі організують і обробляють наш темний народ, як гарматне м'ясо для чужої ідеї. Коли у волиняків, членів організації Сельсоюзу, залишилося хоч трохи національного сумління і вірності інтересам села, яке їх ви-брало, то вони мають услід за Володимирівською організацією якнайскоріше вийти з сеї «грязной історії».

А далі? А далі, а ceterum censeo, що ані з москвофільством, ані з ніяким іншим фільством ми ніколи не зуміємо боротися, поки наш націоналізм буде представлений такими анемічними організаціями, як тепер у Галичині, які навіть до виповідження відвертої війни ворожим собі українським партіям не здобудуться, ані на нове якесь гасло.

Розмова з «ліпшою частиною польського суспільства» (ера Сікорського) або «ав-тономія», польська комуністична фракція з українських послів із Круліковськими і Ланцуцькими на чолі, Сельроб із українських послів і московських диригентів, і парламентаризм, і посольські крісла, про які сплять і мріють колишні і майбутні по-сли, чи субсидії на інституції – ось чим вичерпується тут наш «націоналізм». А тим часом ні автономія, ні чужі диригенти нічого не помагають, а парламентаризм – єди-ну надію – готові чорти взяти. Опріч того, й об'єднання всякі зачинають тріщати. І в передбаченні сього факту деякі з колишніх «загравістів» готові заново відновлювати зруйновану ними ж організацію, але не тим, хто тим гаслам спроневірився, вертати до них.

Галицько-українська політика по 14 березня, по травневім перевороті, по розві-яних надіях на консолідацію через об'єднання національного табору і на його зміц-нення знову стоїть на роздоріжжі. Анемія! І найгіршим її виявом є консолідація мо-сквофільства.

Сей вияв тим грізніший, що опортунізм в однім напрямку дуже легко переміню-ється на опортунізм в другім напрямку. Вже Сельроби заповідають боротьбу з «укра-їнською буржуазією» разом із «працюючими масами інших народностей» («Наше життя», ч. 42)... «Українськими буржуями» є для них всі українські партії, опріч їх-ньої москвофільської. **На практиці, отже, їхня боротьба з «рідною буржуазією» зведеться до поборювання українства в ім'я Москви, з одного боку, а з другого – в ім'я спілки з «працюючими масами» найближчого «другого народу», себто з па-нами Круліковськими і їхніми підбрехачами.**

Тому нова «соціалістична» спілка має зустрітися з якнайгострішою опозицією цілого українського табору.

Лиш для того сей табір повинен – й ідейно, й організаційно – здобутися на нове слово і вийти зі стану хронічної політичної анемії.

СМЕРТЬ КРИВАВОГО ПРЕМ'ЄРА (Микола Пашич)

Ще один із тих, які робили велику світову війну, зійшов із цього світу. Коли головний тягар цієї війни впав на головних противників, на великі держави, то все ж не можна недооцінювати ролі тих маленьких націй, що були передовими стежками своїх високих протекторів. Серед них, поруч із Бельгією, на першій плані стоїть Сербія, яка оплакує тепер смерть одного зі своїх провідницьких політиків – *Миколи Пашича*.

Поставлений на порозі нової весни народів, на порозі доби, коли треба було будувати нові авторитарні держави, а з другого боку – підготувати руїну старих, що сей авторитарний принцип найгучніше представляли, Пашич був, дійсно, *the right man on the right place – відповідна людина на відповідній місці*. Анархіст, молодим студентом у Швейцарії, він, ставши «буржуазним» політиком, затримав у своїй штудії правління багато з філософії насильства, як Мусоліні – з філософії синдикаліста Сореля і як Ленін – зі способу думання і діяння царату.

З погляду гуманності йому можна було багато закинути, але не з погляду політика, особливо ж політика нації, який бореться за свій найвищий ідеал. Ясні уявлення мети, безкомпромісність думки і безпардонне усування всіх перешкод до раз фіксованої цілі – ось були головні прикмети діяльності цієї людини, що як прем'єр або міністр закордонних справ довгий час кермувала долею свого народу і яка й досі окутана величезним серпанком усіляких таємниць.

У наші часи, коли чимраз більше років віддаляють нас від пам'ятного 1914 р., історія починає відслонювати деякі з цих таємниць, а особливо найважливішу з них – роль Сербії і, зокрема, Пашича, в розплутанні світового конфлікту.

На цьому моменті, як на найхарактернішому для М. Пашича, я й спинюся тут. Бо хоч і були в його кар'єрі й інші невисвітлені хвилини, але про них давно забули: про його змову проти династії Обреновичів, що скінчилася б для нього фатально, якби не заступництво австро-угорського посла; про палацовий морд 1903 р. у белградському конаку, жертвою якого впала династія, що стояла на дорозі до обрахунку з Габсбургами, і в якому теж була замішана особа кривавого прем'єра. Над сими моментами теж завис кривавий серпанок таємниці, але корону кар'єрі Пашича все ж таки дав пролог до Світової війни і сараєвське убивство влітку 1914 р.

Цікаве світло кидають на сю трагедію ревелюції знаного професора історії в Белграді Станое Станоевича¹. Його відомості спираються головню на інформаціях із першої руки, від особисто йому знамих змовників. Аби ослабити австрійську версію сараєвського убивства, Станоевич старається зіпхати відповідальність за нього з «Народної одбрани» на менш знану таємну організацію «Уєдінєнє ілі смерть» («З'єднання або смерть»), загальновідому під назвою «Чорної руки». Ся організація складалася з впливової кліки старшин, замішаних в убивстві короля Олександра та королеви Драги в 1903 р. і які грали темну роль у сербській політиці.

¹ У німецькому перекладі: Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand. – Frankf., 1923.

Головою і душею організації був шеф шпionського відділу сербського генштабу – полковник Драгутин Дімітрієвич. Його «фахом» було мордування пануючих. По убивстві короля Олександра він посилав висланців замордувати Франца-Йосифа або престолонаслідника. Безуспішно, що його, зрештою, не зражає. В лютому 1914 р. у порозумінні з таємним болгарським революційним комітетом він підготовляє замах на короля Фердинанда – теж без успіху. В 1914 р. його чергове «підприємство» (в Сараєві) вдається. Але сього йому мало! В 1916 р. він посилає своїх людей (із Корфу, де тоді був сербський уряд) замордувати грецького короля Костянтина – теж безуспішно. В сьому ж році його приховали на організації комплоту проти тодішнього сербського престолонаслідника – королевича Олександра. Тут кар'єра його скінчилася: він був заарештований, засуджений на смерть і розстріляний у Салоніках у червні 1917 р.² Але се була лише урядова версія Пашича, і тут ся таємнича постать знову виринає перед нами. Бо під час салоніцької розправи і пізніше голосно говорили навкруги, що ціла та нібито змова проти королевича Олександра була почасти лише претекстом і що причиною бажання замкнути раз і назавжди уста Дімітрієвичеві був страх партії Пашича, що він міг би колись відслонити перед світом правду про його, Пашича, роль у сараєвських подіях, що призвели до Світової війни.

Кілька місяців по появі книги Станоевича югослов'янський журналіст Баривое Євич виступив із цікавим памфлетом «Сараєвський замах» (Сараєво, 1924 р.), який теж приніс кілька ревелюцій про участь Сербії в сій справі, але з найбільш сенсаційними ревелюціями і найбільш важливими, бо зробленими високим сербським урядовцем, що був міністром освіти в кабінеті Пашича в липні 1914 р., а недавно головою скупщини, виступив Люба Йованович. У десятилітню річницю вибуху війни вийшов у Белграді збірник «Крев словенства» («Кров слов'янства»), в яким вступну статтю написав, власне, Л.Йованович.

І тут знову перед нами постає загадкова постать кривавого прем'єра... У своїй статті Л. Йованович визнав багато фактів, які досі і Пашич, і його уряд уперто заперечували. «Не пригадую, – читаємо там, – чи се було в кінці травня, чи з початком червня, коли Пашич сказав нам, що кілька осібників збираються їхати до Сараєва замордувати Франца-Фердинанда. Як мені пізніше оповідали, ся змова була організована одним таємним товариством (у пізніших публікаціях Л. Йованович зізнається, що тут ішлося про «Чорну руку»)». Пашич і ми всі сказали, і Стоян (Протич, міністр внутрішніх справ – О. В.) згодився з нами, що він повинен дати вказівки пограничній владі на Дрині затримати кожного, хто в тих цілях мав би їхати з Белграду. Але кордонна «влада» сама належала до згаданої організації і не виконала інструкції Стояна, лише донесла йому (як він пізніше мені оповідав), що вказівки наспіли запізно, бо юнаки вже перейшли кордон.

Із сього, отже, виникає, що цілий сербський кабінет знав про змову весь місяць перед доконанням убивства, але не вжив заходів, аби йому запобігти.

Кабінет Пашича не міг не знати про змову, організовану старшиною сербського генштабу, не перешкодив виправі змовників і не повідомив про загрозову небезпеку Віденського уряду... Але 3 липня на урочистім Requiem³ по замордованім престолонаслідникові в католицькій церкві австро-угорської леґації в Белграді

² Цитуємо з цікавої статті знаного американського професора загальноновизнаної поваги в питанні причини Світової війни: Sidney Bradshaw Fay. Serbia's Responsibility of the World War // Current History Magazine. – N. Y.

³ Реквієм, траурна заупокійна меса в Римо-католицькій Церкві (*лат.*).

були присутні міністри кабінету Пашича з прем'єром на чолі. А серед них і автор цих інформацій Люба Йованович – один із фундаторів «Народної Одбрани» і, як він сам оповідав, добрий знайомий Принчича.

Ревеляції Йовановича викликали скандал. Їхнє значення старалися ослабити, заквестійонували їхню точність. Але без великого успіху. І навіть такий випробуваний приятель Югославії, як шотландський журналіст Сетон-Вотсон⁴, був збентежений сими ревеляціями. У нью-йоркському часописі «Foreign Affairs» він зажадав від своїх сербських приятелів ясної відповіді на свої сумніви. «Громадська думка в Європі й Америці, – писав він, – більш ніж коли-небудь зацікавлена питанням відповідальності за велику війну і має право жадати повного і докладного в'яснення від Люби Йовановича і від його шефа, п. Пашича... Коли Люба Йованович заперечує сказане ним, то треба дивуватися, як відповідальний політик міг писати таким легкодушним способом. Коли ж він підтверджує написане, тоді його колега, тодішній міністр-президент Пашич, має немилий обов'язок вивіститися ясно й відверто та освітити належно факти»...

Але запитання були даремні. Пашич належав до людей чину, а не непотрібної балаканини!

По смерті цієї людини появилася звістка про залишені нібито ним спомини, що кидають світло на порушені тут справи, але ці спомини, мабуть, так само побачать світ, як «Синя книга» про вибух війни, яку від ряду років обіцяв видати белградський уряд.

Річчю «буржуазних» і «пролетарських» філістерів є розправляти над тим, **хто завинив світовою війною**. Так, ніби такі колосальні явища історичні завдячують своє постання тій чи іншій кабінетовій інтризі. Але що сербський кабінет не тільки не старався вибухові війни перешкодити, лише сприяв йому всякими способами, – тепер се ледве підлягає сумніву.

Українці під час Світової війни були по другім боці барикади, коли й не все фізично (в російській армії), то своїми симпатіями, які не могли бути по боці Москви та її союзників. У сім відношенні і Сербія, і її кривавий прем'єр були нашими ворогами. Але се не заважає нам признати ціле значення цієї ворожої постати. Як чудово зауважив у своїй книзі про Росію *Сер Галагед*, питання приятеля і ворога не покривається з питанням «так» і «ні», а питання «ausschliessen»⁵ не ідентичне з поняттям «verwerfen»⁶. Тому-то і в сім випадку ми можемо мати лише «Respekt vor dem heroisch formenden Willen, auch in feindlicher Gestalt» (респект перед героїчно формуючою волею, хоч би й у ворожій постаті).

Постать Пашича поруч із постатями Стамбулова, Стамбулійського, Венізелоса знайде своє місце в галереї нових політиків нових націй, яких ще недавно Маркс і Енгельс інакше не називали, як «diese Burschen»⁷, єдиним незаперечним правом яких було право «auf das Vieraub»⁸, але які тепер дали почути й свій голос при розв'язанні світово-історичних проблем.

Без особистих слабостей у національних справах (мимо урятування йому життя австрійським послом, лишився ворогом Австрії), без легітимістичних забобонів, де йшлося про побільшення вітчизни (його змова проти Обреновичів), він у

⁴ М. и., перед вибухом війни бував у Львові. – О. В.

⁵ Вилучати (із суспільства), відстороняти; залишати за (запертими) дверима, не впускатикогось (заперши перед ним двері) (нім.).

⁶ Відхилити (пропозицію), відкинути (думку) (нім.).

⁷ Ці хлопці (нім.).

⁸ На хижого звіра (нім.).

найспокійніші, здавалося, часи «європейського концерту» в кінці ХІХ в. зумів накреслити собі велику ціль – зруйнування тисячолітньої імперії Габсбургів, без якого не могла постати Велика Сербія, і ту ціль уперто й консеквентно, ступаючи через скривавлені трупи королів, жертвуючи особистими симпатіями і антипатіями, досягнув... Ні погляди на «еволюцію Європи», яка йшла ж тоді в напрямі консолідації держав-левітанів, ні на добробут краю, ні на ризик утрати самостійності, ні голоси «розсудних політиків», протестуючих проти «авантюри», не стримали його на раз обранім шляху. Останній його чин був комплот у Сараєві: fiat justitia (як він її розумів), pereat mundus – ці слова міг би він вибрати собі за гасло, як і всі великі борці за національну ідею – від Кошута до Кезмента і від Гарибальді до Бенеша.

1927

Націоналізм – течія, найбільш у нас проскрибована і по сей, і по тамтой бік кордону. Соціалізм? Монархізм? Хто з семи напрямками поважно числиться? Комунізм? На Україні він цілком освоєний, а якщо й збуджує острах, то тільки тоді, коли впадає в «націоналістическій уклон». Тут із комунізмом борються, але дуже часто ця боротьба є боротьбою з тим самим націоналізмом...

Психіка народів-колоній заглибоко вкорінилася в нас, щоби вштрикувана самим життям націоналістична бацила не викликала гвалтовної реакції. Тому поборюваний ззовні націоналізм рівночасно завзято нищиться зсередини: справа, зліва і зі сторони тих (вони є й на галицькім ґрунті), що вчать не «переоцінювати своїх сил», що не терплять «людей клерикального способу думання, для яких існують абсолюти», і що понад усе ставлять «гнучкість стратегії»¹.

За Збручем – спершу імпазантний вибух, потім – кривава реакція. Як свій Юніон Джек, що застромлював британський завойовник на новоздобутих краях, обіймаючи їх у посідання короля, – завісила Росія традиційний лапоть на Св. Софії, і «сторозтерзаний Київ» опинився в посіданні совітської пентаграми... Релігію проголошено «опіумом для народу», але натомість принесено нам інший дурман – інтернаціоналізму. І під впливом сеї отрути катівська червона ганчірка зачала здаватися наддніпрянцям прапором визволення, царське берло й яничарський ятаган – серпом і молотом, аракчеївські «воєнния поселенія» – фур'єрівськими фаланстерами, а обкраяна і обезголовлена нова «лоскутная держава», нашпигована жидами, румунами та ін., – самостійною Україною.

Омана тривала коротко. Здорова логіка «хлопа» відкинула марксівську «діалектику» і запитала: «Нас більше, а їх менше, ми повинні стояти спереду, чому ж ся влада називається владою робітників і селян, а не навпаки? Землю дали, обіцяли й машини, а де вони? Нехай зірка, нехай молоток, але для чого серп? Не діждуть, щоб ми ще серпом збіжжя жали! Машини давай! Вони про те лиш думають, щоб по інших краях комуни влаштуувати, з нами не рахуються, та прийде час, *ми* з ними порухуємося!»²

Се було протверезіння! Се був бунт проти ганчірки, проти серпа і молота, проти фаланстер, проти «Джойнту» з «Озетом», проти Комінтерну, проти китайської революції, проти страйку англійських шахтарів, коротко – проти цілого «радянського будівництва». А коли до того прийшов ще й бунт проти суздальської культури, ортодоксальний комуністичний Синод не витримав і кинув клятву на еретиків. Даремно ті заслонялися канонами або цитатами св. отців комуністичної церкви. «Libre examen»³ не існує в сій церкві. Толкувати комуністичне письмо мав право лише московський престол, і він осудив українських «отщепенців»... Колись, на початку царствования Миколи II, коли депутація вірнопідданих земців, вірячи в *tronfolgerlegende* і покликаючись на заміри Олександра II, висловила надію на конституційні свободи, «обожасемий монарх» розгнівався і порадив їм залишити

¹ Винниченко В. Поворот на Україну. – Львів – Пшібрам, 1926.

² З оповідань німця В. Бранцига з подорожі по Советській Україні // Руль. – Ч. 1816.

³ «Вільний іспит», філософський принцип, який лежить в основі свободи суджень (*лат.*).

сі «бессмислення мечтання». Подібну відправу одержали недавно й комуністичні ліберали з України: не помогли *тамтим* покликання на тінь Олександра II, не поміг і *сим* їхній нібито лєнінізм.

Честь відчитати Кремлівське *breve*⁴ збаламученим хохлам припала Затонському, і се *breve*, яке є програмовим маніфєстом, заслуговує на те, щоб над ним застановитися⁵. Непризвичасний до *ambre*, якою заносить від усякої офіційної московської творчості, скрутиться, мов дурману наївся, від читання сього документа. Все перемішане в нїм в одно: «крюкотворство» старомосковського под'ячого («діалектика»), і ерудиція сектярського «начотчика», і тупа нетерпимість розкольницького попа, що дав би себе замордувати за «двухперстное знаменіє», і задиркувата хвалькуватість царського фаворита, і столипінський рефрен: «Не запугаете!»

Спершу неминуча для совлітератури теоретична «отсебятіна». Теорія нації! Отже, української нації не було, поки її не створили Совіти. Не було тому, що не могло бути. А не могло бути для того, що, «як відомо», нація – се витвір капіталізму, а де ж він у Росії був? Правда, російська нація почала творитися в «те далеке минуле», коли в Москві царював ще цар Іван Грозний, але й тут «без капіталізму не обійшлося»: як, може, невідомо буржуазним історикам, країна Івана IV була країною типового капіталізму! Малюта Скуратов і Форд – «какая різниця?»

Але нехай! То бодай по знищенні капіталізму більшовиками витворилася вже українська нація з власною культурою та ин.? Наївність! Нація – вже нехай, але культура? «Про національну культуру взагалі можуть говорити лише клерикали або буржуа. Трудові маси можуть говорити лише про інтернаціональну культуру всесвітнього робітничого руху». Не розумієте, що се є? Се ж і є діалектика! Перед 1917 р. Україна не могла мати своєї культури, бо не була ще нацією. Тепер вона її не сміє плекати, бо національна культура – се нісенітниця, річ у природі не існуюча.

То бодай хоч сей інтернаціоналізм уже є на землі, і його тільки плекати? Не зовсім, бо показується, каже Затонський, що серед російського, напр., пролетаріату є «національні забобони», російський пролетаріат навіть, був час, «ненавидів усе українське», сміявся з якоїсь там української мови і чути не хотів про нову українську державу... Це означає, що сьому «пролетаріатові» властиві асиміляторські стремління, з якими чей же вільно боротися? Крий Боже! «Той не марксист, той навіть не демократ, хто не визнає та не обстоює рівноправности націй (се зі «Святого Письма!»), але (се з інтерпретації *ex cathedra!*) також безперечно, що той ніби марксист, що лає марксистів иншої нації за «асиміляторство», насправді являє собою просто національного міщанина... на зразок Л. Юркевича, Донцова і комп., бо «так говорив Ленін ще перед революцією».

Roma locuta, causa finita!⁶

Але на Україні підносить голову куркуль. Правда, се є флангантне порушення усталеного Марксом «закону» суспільного розвитку («Капітал» не передбачає в соціалістичній державі існування куркулів, що підносять голову!), але вони існують і, стверджує Затонський, кажуть: «Геть з української хати, чужинці! Своя хата, своя мова, а деякі договорюють – і своя віра!» Що тут робити, коли «у пролетаріату й селянства мова не завжди однакова», коли «не завжди в тон вони говорять?» Село «зберегло українську мову і свої звичаї вікові», і «власницьку душу» – що тут робити?

⁴ Бреве, коротке офіційне послання Папи Римського (*лат.*).

⁵ Доповідь Затонського на червневім пленумі ЦКЛКСМУ // Комуніст, 1926. – 11 і 13 липня.

⁶ Рим висловився – справу закрито. *Перен.* висловилася сторона, якій не можна заперечувати (*лат.*).

Дати йому жити за своїм ідеалом? Ні, се ні на що б не здалося, бо «вільна Україна в межах буржуазного ладу бути не може». (Так кажуть закон і пророки!). Тому куркулі **у власних інтересах** повинні «всі сили скупчити саме на революційну боротьбу на боці пролетаріату, а не висувати наперед національну справу. Коли переможе пролетарська революція, пролетаріат, не зацікавлений у національним визиску, дасть вам певну змогу: хочете – відділяйтеся, не хочете – будемо спільно працювати, **як се й стало в дійсності після жовтня**».

Як се й сталося в дійсності після жовтня... Отже, російські «товариші» сиділи собі, нічого не відаючи про Україну, на Москві-ріці, «не зацікавлені в національним визиску», не бомбардували Києва, не розганяли Центральної Ради, а з далекої України прийшов до них новий Гостомисло з товаришами і, вклонившись Совнаркомові, сказав: «Прийдіте і володійте нами!» Ідилія...

Але червоний дяк сам, певно, зрозумів, що ідилічно справу ставити не можна, що її треба вирішувати практично. А практично справа представляється так: «У який спосіб оту масу, що зберегла українську мову і свої звичаї вікові, переважно селянські, як її **потягти** ленінським шляхом до соціалізму?» І відповідь: «Тут **треба залізити в його (народу) душу**, зрозуміти її, і він зрозуміє твою думку. Ось для чого нам потрібна українська культура. Українську культуру треба **використати** для того, щоб **зробити з неї** пролетарське знаряддя...»

Се є мова! Се вже не «двохперстне знаменіє». Я вже поминаю суперечність, признання неіснуючої національно української культури, але **мова** чого варта! «Використати», «потягти», «залізити в душу»... Та як сміє казати тов. Затонський, що нема національної культури?! Та в якій іншій нації знайдете таку культуру, яка відбивається в проречистих словах комуністичного под'ячого? При чім тут «пролетаріат» чи там «буржуазія»? Тут просто Чехівський інтелігент, однаковий і перед революцією, і по ній. Читаючи промову Затонського – спершу про ідилію і народолобство, а потім про «залізити в душу», про «потягти» і «використати», – як не пригадати тиради Трофімова з «Вишневого саду»? У нас усі говорять лише про поважне, філософують, а між тим, ледве щось – зараз «зуботичина». І, очевидно, всі «хорошіє разговори» у нас на те лиш, щоб замазати очі собі та іншим. На устах – високі фрази, а за ними – «грязь, пошлость, азіатчина!» Сею то азіатчиною й понесло від красномовства Затонського. Особливо ж від сього «залізити в душу» аж на верству тхне московською національною культурою. Той самий традиційний лапоть: цибуляста баня над мазепинським бароко, трираменний хрест на Св. Софії в Стамбулі (в проєкті), собор на Саській площі у Варшаві, пострижені оселедці, неминучий колись московський водевіль по українській виставі, «єдіная неделімая» на постаменті гетьманського пам'ятника у Києві, вулиця Воровського замість тисячолітнього Хрещатика, – що се, як не те саме залізання в чужу душу, яке рекомендує Затонський. Що се, як не безцеремонність хама, виплекана довгою і одинокою в своїм роді «культурою» кочівника? Він має рацію, комуністичний под'ячий, що ніколи європейська душа не «зрозуміє його думку», поки він не «влізе в неї», поки її не знищить, бо без сього де ж їй зрозуміти одеж лаптя, толстовської сорочки, просмерділих матраців героїв Достоевського або веселих домів Єсеніна і нахабного дегенерата Еренбурга? Недурно комуністичний паламар знову цитує Леніна, що «учитися в Європі можна, позичати в неї гроші, розум, **але не психологію**!» Лапотники чудово знають, що європейська вільна психологія не знесе запаху суздальських онуч, що се смерть для них... «Європа чи просвіта?» – питає наш «приказний» і відповідає тоном царського чорносотенця: «Обидві вони, на нашу думку, сволочі», орієнтація мусить бути на Симбірськ

і на Казань, на Урал, з-за якого приходили всі месії людськості – від Тамерлана до «Ілліча!» «Розумійте, язици, і поклоняйтеся»...

А коли ні? Бо Затонського все-таки гнітить сумнів, він не закриває очі на небезпеку, «що наша молодь піде шляхом відродженого націоналізму з його романтикою, з тою романтикою, якої їй зараз бракує». Він визнає, що «національні суперечності в країні, що триста років була пригнічена, ... де й досі в багатьох грудях живе почуття старої національної образи, що в такій країні національний прапор – небезпечна зброя». Він визнає, що «бандитизм» протиросійський мав «ідеологічний цемент», і ... тут, власне, настає момент, коли кремлівський «начотчик» перестає «ламати дурака» і шпурляє набік пергаменти з комуністичною галімацією. Коли перед нами встає Пьотр Аркадьєвич Століпін зі своїм: «Не залякаєте!»

«Хто кого, – гукає червоний Століпін, – чи стихія (національна) вирветься з нашого проводу і нас затопить, чи, навпаки, ми *осідлаємо, сядемо верхи* на стихію і, *керуючи* нею, в'їдемо в соціалізм. Ось як стоїть питання!»

За ці слова складаємо щиру подяку нещасливому комуністичному «болтуну». Справді, що там «дурака валять» про серп і молот, про свободу самовизначення, – сісти верхи, осідлати, загнuzдати і батожити до кривавого поту, як степового скакуна, аби в'їхати на нім, як колись Петро, до тріумфального луку Російської імперії – ось ціль московських володарів нашої країни в її автентичній інтерпретації. Аби потім стати в позу і *urbi et orbi*⁷ проголосити: «Але об'єктивно ті, хто за українське слово розстрілював, от хто фактично збудував Україну!» Так, так, не Хмельницькі й Орлики, Мазепи й Гордієнки, не анархістичне отамання з куркулями-бандитами, а Петро, Катерина і Ленін – ось будівничі України такої, якої їм треба... Бодай так твердить большевицький Зарагустра.

Читача здивує, може, се нечуване умове ливоскоцтво? Як зачати від клятви на тих, хто не визнає рівноправності націй, зачати від права навіть на сепарацію, а скінчити заповіддю «відбудувати Україну», розстрілюючи за українське слово? Обурення смішне, бо тут є своя логіка, тільки не марксієвська, лише та сама логіка московського «думного дяка» – царського чи соціалістичного, все одно, хлестаковщина, про яку писав Салтиков-Щедрін: «Я сочиняю, – звирявся своєму приятелю щедрінський Хлестаков, – *ліберальнія зміишленія!* Ти знаєш... (отерев сльози), ти знаєш, друг, что я сделался руководителем по часті атечественной благонамеренності. I..., i... (тут он вновь залілся слезами) – і сквозь всхліпіванія я мог разобрать только следующее: «До тех пор не успокоюсь, покуда не переламаю все ребра!»⁸

Чи се не є той самий Затонський? Чи і він не зачав від «ліберальних вигадок», і хіба крізь усі його чулі вигуки про добро пролетаріяту і нації можна второпати щось інше, як «не успокоюсь, поки всі ребра не потрощу»? Повторюю, пан Затонський даремно силкувався довести мітичність національної культури: як і з Хлестакова, вона з нього так і прискає!

Але російські Хлестакови на Україні мають успіх. На «всхліпіванія» Затонського (зі згадкою про ребра) вже відгукнулися «раскольнікі» і покалися. М. Хвильовий, О. Досвітний і М. Яловий видрукували в «Комуністі» заяву, в якій стоїть: «Ми рішуче рвемо з тими своїми помилками, що давали привід ворогам компартії горнутися до нас. Ми визнаємо, що гасло орієнтації на «психологічну» Європу будь-яку, «минулу

⁷ Місту (Римові)і світові; цілому світові. У Римській імперії це був стандартний вислів, яким починалися оголошення Сенату. Тепер – назва документа Католицької Церкви, адресованого місту Римові і католицькому світові (*лат.*).

⁸ Салтиков-Щедрін М. Проект современного балета.

– сучасну», «пролетарську – буржуазну», враз зі змаганнями *розриву з російською культурою*, поруч із *нехтуванням Москви* ... було, «безперечно, збоченням із класової пролетарської лінії інтернаціоналізму», і тому присягаємося надалі ніколи сього більше не робити, а завше думати й писати так, як нам накажуть згори...»

Отже, з нашими протестантами поступили за рецептом полковника Скалозуба з «Горя от ума». «А, вам забаглося Європи, Вольтерів?! – реве партійний синедріон. – Ну, то я вам «фельдфебеля в Вольтери дам»:

Он в трі шеренгі вас построїт,
А пікнете – так мігом успокоїт!»

Ви, мабуть, згадали Достоевського з його *bouquet de l'Imperatrice*⁹, що не хотів його запаху промінати на всіх російських мужиків разом? Вам верне від наших пролетарських онуч як символу нашої державности? Ну, то ми ними заткаємо вам уста, і, клянемося бородою Маркса, вихвалитимете нас за се!

Так міг би сказати Затонський. Так воно й сталося. Але ми йому все ж вдячні за ясне й просте поставлення питання: *з Москвою чи проти неї?* Коли з Москвою, «благо ті буде і довголітен будеш на землі», хоч би ти й не комуністом був. Коли проти, то стережися, хоч би ти і цілого Маркса напам'ять вивчив. Слабше вийде тоді справа з довголіттям...

Був у Росії за Миколи I письменник Чаадаєв, який написав блискучу, глибоку й убивчу характеристику Росії та її культури, але, доставши свого «фельдфебеля-Вольтера», він написав «Апологію божевільного», в якій відкликавав усе написане ним перед тим і чорне назвав білим. Згадуючи сього письменника і знаючи атмосферу російської дійсности, я висловив свій сумнів із приводу виступів М. Хвильового, чи витримає він на становищі і чи не доведеться йому писати незабаром своєї «*Apologie d'une fou*»?¹⁰ Лиш я не припускав, що се так скоро настане. Тепер по торжественнім спаленні своїх еретичних творів радимо новонаверненим грішникам наступні свої книги присвятити Затонському з його портретом, як він «сидить верхи» на українській стихії з батоном у десниці своїй. У кожному разі Москва не змінилася: як за Миколи I, так і за Совітів кожний, хто сумнівався в місії російського кнута, стягав на себе славу вар'ята!

Клятва, кинена *ex cathedra*, подіяла не тільки на членів св. комуністичної церкви на Україні, але й на її єпископів *in partibus*. Один із них видав «послання», в яким остаточно покидає «раскол» та радить іншим те зробити та визнати волю тих, що «осіддали» українську стихію¹¹. Се той, якого в тій самій промові Затонський назвав «класичним плутаником», і про якого «не може сказати, щоб він добре знав, чого він хоче».

Правда, соціалістичний епігон і сам визнав, що є багато непевного в політиці Совітів: «Політика партії в економічній внутрішній тактиці? НЕП? Державний капіталізм? Становище робітничого класу, визиск? Зріст соціальних і економічних нерівностей? Так, є багато явищ, які викликають тривогу, сумніви, побоювання». Навіть «у самій партії є сили, що... тягнуть до реставрації приватно-капіталістичних відносин». Але це все пусте! Бо, «прийнявши диктатуру Політбюро ВКП, є надія і можливість змінити диктатуру на соціалістичну».

Чому можливість, де можливість? Чому ВКП, а не КПУ? ВКП для певности («Польсті, польсті!» – як казав один персонаж Достоевського), а «можливости» хоч і нема, але визнати сього не можна. Бо коли визнати се, то треба стати на шлях

⁹ Букет імператриці (франц.).

¹⁰ «Апологія одного божевільного» (франц.).

¹¹ Винниченко В. Ор. сїт.

революції проти совлади, а «плутаник» не тільки, що «не обоговлює революції як єдиного абсолютного способу досягнення мети», але й серцем прагне потрапити в «таку ситуацію, що досягнення мети було б можливе без революції, скажемо, одним референдумом (швейцарський демократ, одним словом). А звідси – конкретний висновок для таких соціалістів-емігрантів: вертатися на Україну й брати участь у праці й боротьбі за соціалістичний устрій». Правда, автор сам потерпає, чи їх до цієї праці Затонський допустить, але й те не біда, бо «тоді для такого соціаліста все ж таки не закривається можливість певної участі в конструктивній праці. Є величезне поле культурної, технічної, професійної праці. Є можливість до певної міри критики... Не треба переоцінювати своїх сил: стихія ще не оформлена як слід масовою свідомістю. Чи зможе вона відстояти всі здобуті позиції?» А, зрештою, чого ви ще хочете? «Коли зрівняти сей стан України, що є хоч би в сей момент, зі станом у 1916 р., то яке колосальне придбання! Найзапекліші націоналісти в 1916 р. не сміли вірити в можливість початкової народної школи українською мовою» (се «плутаник» плутає себе з «найзапеклішими націоналістами!»), а тепер! Тому їдьте на Україну. Не дозволять займатися соціалістичною працею – займетеся «конструктивною». Не дадуть втручатися в політику, то дозволять бодай писати романи або малювати театральні лаштунки або першомайські плакати, може, навіть відкрити якусь сценку, «Синю птицю» чи що, заложити фриз'єрський салон або, від біди, воду содову продавати. Хто казав, що радвлада се забороняє? Згадайте, що було в 1876 р., коли українське слово навіть знищили, і порівняйте з тим, що тепер, коли цією мовою дозволяють писати всякі дурниці, – чи се не поступ? А головне, є *можливість критики* (*vide*¹² вгорі Хвильовий і тов.). Правда, лише до певної міри, але інакше ж не можна: критика підкопує повагу робітничо-селянського уряду і загрожує поворотом старого ладу, а чи ви хотіли б, щоб, замість тисяч спідпомаганих «Джойнтом» бідних жидівських пролетарів із тракторами, на наших землях знов осів поміщик?!

Чудесна мова! Скільки глибокого розуміння, скільки самопошани...

Так, тов. Затонський має рацію: коли б із таких лише «плутаників» складалася наша нація, ніхто б не смів заперечити його словам, що української нації ще нема. Нема, коли один за одним її речники б'ють чолом перед кривавим пурпуром комуністичного кардинала, повторюючи побілілими устами: «Pater recsavi!»¹³ Не ті, *кого* за українську справу розстрілювано й забивано, а ті, *хто* за українську справу розстрілював, – ось хто фактично збудував Україну!» Як мусять у серці своїм реготати достойники партійного синоду в Москві, вислуховуючи сі покаяння грішників!

Та помилися б той, хто б думав, що ся психіка є властива нашим соціалістам. Праві теж мають її – се наша національна риса. Ми вже бачили, що соціалістичний єпископ *in partibus* казав, що стихія наша ще не досить свідомо національно, аби спиратися на неї у боротьбі з большевиками. Те саме твердять і праві. Вони теж проти опертя на національну стихію, бо не можна концентрувати того, чого ще нема. Не можна розпикати до національного жару тієї національної свідомости, якої маси українські на теперішній стадії розвитку ще не одідичили. Ні одні, ні другі в свій народ у суті речі не вірять. У кого ж тоді?

Соціалісти – в букву Маркса, в її московським толкуванні *ex cathedra*. Бо, мовляв Винниченко, компартія – се одинока партія, яка може запровадити соціалізм (очевидно, нам потрібний) на Україні. А праві? У 1918 рік, бо тоді українство осягло

¹² Дивись (*лат.*).

¹³ Отче, я згрішив! (*лат.*).

махітум можливого, й у всеросійське дворянство на Україні, бо лише воно може запровадити «порядок» на Україні.

Лівий напрямок уже прийшов до влади на Україні, і тому *наші ліві* офірують їм свою «конструктивну» працю під «керівництвом» тих, що «сидять верхи» на них. *Тут саму позицію супроти російських монархістів займають, отже, наші праві*. На їхню думку, коли б «свідома» українська інтелігенція мала хоч трохи державного, політичного інстинкту», вона б «... відвернулася від «бандитизму» і державних «руїників», а натомість сперлася на таких людей, як ген. П. Залеський, якому й робиться – як українському державникові і союзникові українських правих – відповідна реклама»¹⁴. А що говорить про себе сам ген. Залеський? У паризьких Мілюковських «Последніх Новостях» (29. XI. 26 р.) читаємо його лист до редакції. Генерал і український державник борониться проти закидів якогось Кноринга і пише, що «в тім, що п. Кноринг називає «українодержавством», активної участі я не брав, а скрізь, де се було потрібно в інтересах порядку, *боровся з українофільством*». Для того його скинули з посади харківського старости через три місяці. Щодо партійности, то український державник гордо заявляє: «Я – безпартійний, *бо в мене одна партія – Росія*».

От сих Залеських, що ніякої участі, як самі кажуть, у будові української держави не брали, дбаючи лише про «порядок», і для яких однією партією є Росія, і поручають нам наші монархісти як найкращих українських патріотів. А за Залеськими йдуть Долгорукови й Келери, які не лише запроваджували «порядок» на Україні, але й – подібно Затонським – «розстрілювали за українське слово». І сих людей праві вважають самотніми будівничими України точнісінько так, як самотніми будівничими України вважають своїх Залеських Затонські! Чи є в цій психології якась різниця? І одні, і другі зачали від зневіри в силу національної стихії, в силу націоналізму, і обидва прийшли до апотеози Залеських: одні – білих, другі – червоних... «Об'єктивно кажучи, ті, власне, хто розстрілював за українське слово, ті й збудували Україну» – ось спільна формула наших правих і лівих, їхній спільний шлях. «Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а в черепочку смерть!» – кажуть у нас. Чи йдеться в нас напрова, чи йдеться наліво, а все приходиться до програми: «В мене одна партія – Росія!»¹⁵.

«Чому Росія? Чому Месія? – питав колись В. Коряк. – Питати не можна. Незручно. Небезпечно. Бо се – ідея релігійна. І не ідея, а догмат... Але як бути з Україною? Чи вона є, чи її нема? Чи не почують у нас свого месіанізму? Ні, ми не можемо. У нас не те. Навпаки... Ми без догматів. І наше слово, наша думка – адогматичні!»¹⁶.

Се написано в 1919 р., і не зовсім неслухно воно ще й тепер. Бездогматична національна українська думка і там, і на еміграції столочена й досі чужими догматами. Як би не скидалася вона вгору, олово невільничих навичок у ногах – все її тягне вділ, і від «Європи» (комуністи) та від «державности» (праві) все, – мовляв Куліш, – «вертають вони у Малоросію, якої лучше для хахла не можна й вигадати».

Але незважаючи на все: ні на офіційні клятви, ні на приборкання «оглашених», ні на боротьбу з ним своїх, – націоналізм торік на Великій Україні рішуче набрав сили. Є ще і «реальна праця», і проповідь пристосування до існуючого, але нова ідея з брутальною силою продирається на поверхню громадського життя. Її, ще недавно неокреслену і неясну, визнав нарешті й ворог за небезпечний факт. Червоний кардинал заговорив про «відроджений націоналізм», про його «романтику», якої

¹⁴ Див. Хліб[оробська] Україна. – 1924-1925. – Кн. V. – С. 282.

¹⁵ Характерна річ, що нібито раг excellence державницька ідеологія монархістів стрічає найбільше визнання і хвалу з боку принципіального ворога української державности д-ра В. Панейка і д-ра В. Бачинського!

¹⁶ Коряк В. Чистилище // Мистецтво. – 1919. – Ч. 3.

бракує звивітрілій, перемолоченій до нудів язиками тисяч «начотчиків» доктрині комунізму. Сей націоналізм уже зачинає ставити всі крапки над «і», називаючи речі їхніми іменами, та – що найважливіше! – змушуючи до того й противника. Замість «соціалізмів», «демократизмів», «пролетаріатів» та «буржуазій», вирисовується в цілій своїй грізній поставі питання, сформульоване «середняцьким марксистом» Затонським : «*Хто кого?*»

Не буржуазія чи пролетаріат (замість пролетаріату вже є середняк), не контрреволюція чи революція (замість неї є вже НЕП!), не національна чи інтернаціональна культура (останню давно чорти взяли!), лише власновладство чи епігонство, Україна чи Малоросія – ось як тепер стоїть поставлене націоналізмом питання. Питання двох національних стихій, з яких одна хоче осідлати другу, а друга – не допустити до того. Всі серпанки протягом останніх десятиох років, обмотувані довкола найпростіших понять, зачинають розпадатися, і старий, не вирішений на полях Полтави спір встає наново в цілій своїй нагості як спір двох національних сил, як голе *Machtfrage*¹⁷. В глибинах народу по 1917 р. відбулися величезні здвиги, постали нові течії, пересунулося взаємовідношення різних суспільних верств, і, кажучи мовою Маркса, змінена «база» шукає нової «надбудови»: нова суть розриває старі форми, створені в 1919 р. на Україні, шукаючи нових, і не безграмотним партійним казуїстам із їхньою політграмотою затримати хід подій. Новий рух не дасть уже зробити з себе чиєсь «знаряддя», і бідна буде доля тих вершників із московських «приказів», які впадуть на божевільну ідею «осідлати» сей рух. «Бандитизм» на Україні – ви самі визнаєте – дістає вже «ідеологічний цемент». Сей цемент стане ще твердіший у вогні життя, і тоді вже не проб'є його ніяка цитата з Леніна. Саме життя жене події в цьому напрямку, в напрямку консолідації сього «бандитизму» в свідому національно-агресивну стихію, перед якою стане тоді дилема: *ми або вони?*

І тоді всіх тих, які цієї дилеми не розуміють, які, як учні Затонських і Залеських, мають по дві вітчизни – Малоросію і Росію, події, як у 1917 р., потягнуть за собою або, ймовірніше, метнуть їх набік. На шляху залишаться тоді дві сили, які боротимуться під кличем Затонського: «Хто кого?»

Це вже зачинають розуміти совітські дипломати, хоч і воліють заплющити на се очі. У своїм берлінському інтерв'ю глузував недавно совітський літаючий голандець Чичерін із «туподумства англійських консервативних політиків, які приписують нам зріст китайського національного руху, тоді як кожній думаючій людині мусить бути ясно, що сей велетенський рух видобувається з народної свідомости, і що він є законмірний щабель історичного розвитку китайського народу». Мудро часом говорять совітські дипломати, але хутко вони переконаються, що «народна свідомість» розвивається не лише в китайського народу та що «туподумство» не є якась спеціальна хвороба англійських консерватистів. Думаю лише, що в сім переконаються Чичеріні – *zu spat*¹⁸. Перефразовуючи Коряка, можна сказати, що в контакті з чужою релігійною і догматичною ідеєю і наша зачинає позбуватися своєї адогматичности. І се є найбільший плюс, який забирає в свою мандрівку на 1927 р. Велика Україна.

Коли ми звернемо очі на наше політичне життя в сім краю, то побачимо, що «епігонство» квітне і тут. Першу свою ставку націоналізм у Галичині і на Волині програв (упадок ПНРоботи). Натомість думки, колись пропаговані у львівській «Політиці», знаходять нових прихильників. Нарікається на «брак почуття дійности» в нашій політиці, на «занедбання потреб щоденного життя». Доводиться, що політика му-

¹⁷ Питання про владу, про те, хто є найсильнішим (нім.).

¹⁸ Пізно, запізно (нім.).

силь «стреміти до досягнення конкретних цілей» («Конструктивна праця» В. Винниченка), що роль «тамбура, що голосить, не вгаваючи, найвищі кличі національної думки», перестаріла, що се є «комбінація утопії і бунтарства». Говориться, що світ хоче миру; що «стале підкреслення максимальної програми часто шкідливе»; що замало знають у нас геніяльного Бісмарка, який радив пруським полякам «чесно й спокійно служити державі, в котрій вони найшлися по Божій волі»; що «мало розуміють наші політики геніяльні прямописання В. Липинського»; що, нарешті, «ми хворі романтикою»¹⁹, тою, відсутність якої оплакував у компартії Затонський і присутність якої в націоналізмі так денервує його.

Певно, цитовані гадки не пануючі; їх офіційно виреклася партія. Але, мимо грізних екскомунік, атмосфера стала більш «толерантною» супроти цитованих угорі думок. Деякі з сих думок були недавно думками й партії («автономія»). Потім сі думки й погляди, які перед роком ще на ширших зборах не можна було й помислити, а навіть написані викликали анатемизування, були тепер прийняті хоч негативно, але спокійно. Досить пригадати, напр., тон полеміки офіційної преси із «Загравною» і теперішніми «автономістами», щоб поставити собі запитання: чи тепер полемізується проти самої *думки*, чи лише проти *акції* «неумандатованого» Пилипа з конопель? По сім питанні насувається ще й друге: чи партія тому зреклася шукання шляхів до здійснення ширшої програми серед умов, що унеможлиблюють її моментальну реалізацію, що сих шляхів знайти не могла, чи тому, що сі шляхи для неї вже заросли тернами?

Сі питання, мабуть, ще довго позістануть без відповіді... У кожнім разі вони ні в чім не захитують нашого твердження про ідентичність тої кризи, яку проходить наша національна думка в сім краю і поза ним. Безперестанне ж вовгузіння пануючої партії з націоналістичною течією, яка переростає їй через голову і яку вона старається, коли можна, повалити фронтовою атакою, а коли ні – всякнути в себе і вивалашити, свідчить, що ся течія зростає, що й другий факт, який ми спостерігали в першій частині статті, можна спостерігати й тут. 1927, новий рік, буде роком, у яким процес уяскравлення національної думки в боротьбі з лікарями «романтичної хвороби» зростатиме, і, як такий, ми можемо лише вітати його прихід.

P. S. Тут мушу додати кілька слів pro domo sua²⁰. Останній місяць приніс кілька відважних випадів на адресу автора цієї статті. Виступив проти мене і проти «зоологічного націоналізму» знаний лазнеподобрядський соціолог і філософ Мандрика, виступили В. Липинський, Затонський, «Нова Культура», «Воля Народу», покликаючись один на одного, тримаючись один одного, як у байці, – «мишка за жучку, жучка за внучку, внучка за бабку, бабка за дядька», – аби витягнути ріпу націоналізму. Для сеї високої цілі вони навіть не посоромилися єдиного фронту: монархіст Липинський цитує з визнанням колишні фейлетони комуніста Винниченка проти мене; «Нова Культура» і «Воля Народу» з респектом передруковують «лицарську» критику на мої погляди монархіста Липинського. Хто б подумав, що всі прихильники епігонства – праві й ліві – так легко зйдуться на спільній платформі!

Я думаю, се тому, що їх усіх одушевляє спільний «лицарський дух». Але мушу сказати, що мені з ними полемізувати тяжко! На дещо, правда, легко відповісти. От, наприклад, Вацлав Липинський каже, що я – москаль, бо народився в провін-

¹⁹ Зі знаної промови голови правої опозиції на з'їзді УНДО. Сю промову розіслано до преси з проханням про надрукування. Гадаю, отже, що вільно з неї робити цитати.

²⁰ «Для власного дому» (*букв.*) (Цицерон); на свій захист; про себе (*лат.*).

ції, «яку російські колоністи називають Новоросією». Один мудрий жид хвалився перед іншим, що він – православний, бо родився в Москві. «Ну, так что ж? – сказав другий. – А если голубь родился в конюшне, так он лошадь?» Це саме я міг би відповісти й В. Липинському, але інші його закиди складніші! Запитає, наприклад, чому я зрадив російських революціонерів і перейшов до українських? Ну що ж на се відповім, коли я ніколи серед російських революціонерів не був?! Далі каже В. Липинський, що я в своїх поглядах не маю рації, бо я – сунс, а Мандрика – що я проповідую «орангутанський націоналізм», ну, що я на се пораджу? Зоологію давно забув, і тому для характеристики моїх противників ні до менажерії, ані до Брема не заглядатиму; се, зрештою, на ніщо б і не здалося! Бо що є наукова етикетка, коли ще сам Кузьма Прутков сказав: «Коли ти уздриш на клітці з ослом напис: «Лев», не вір очам своїм»...

Або докоряють, що я пішов в УСД і тим зрадив свого тата й маму (бо вони були порядні люди), іншими словами, в нечуваний спосіб погвалтував 5-у заповідь. Ну, і що ж я на се відповім? Я ж ніколи не цікавився ані татами, ані мамами моїх противників (їхні власні особи вистачали мені *vollauf*²¹). Згори й охоче визнаю, що се були прекрасні люди, що вони робили все можливе, присвячуючись тяжкій, невдячній і не все успішній роботі навчання своїх дітей доброго тону, виховання і пошанівку до себе самих. Як же повернеться у мене язик на полеміку з ними?! Кажуть, що я всіх зрадив: і гетьмана, і «Заграву»... Факт! Але як я можу полемізувати зі своїми противниками, коли згори знаю, що ніколи нікого вони не в змозі зрадити; що як були (наприклад, «Воля Народу») українцями 20 літ тому, так і лишилися ними, або як були монархістами (як Липинський) 20 літ тому, ще тоді, як були хліборобами-*демократами*, так і залишилися ними. Що я їм відповім, коли знаю, що вони навіть своїх правдивих думок ніколи зрадити не хочуть.

Але я можу зрадити деякі з них. Бо, жарт на бік, я не раз думав, чому полеміка проти мене російської й польської преси, навіть большевицької, все трималася в межах певної етики, а чому «полеміка» «Хліб[оробської] Укр[аїни]», «Волі Народу», «Культури» й інших не менш поважаних органів львівської преси завше переходила на чисто особистий ґрунт, вироджуючись у звичайне літературне хуліганство? І не знаходив відповіді, аж поки не пригадав, що ніхто не є такий образливий, як провінційні великості, і аж поки не прочитав одного пасусу *Леонарді*, з якого довідався, що ся злоба проти щирих (а я є щирий!) походить із того, «що, звичайно, сі щирі називають речі по імені. А то провина, якої не пробачає рід людський, що не так ненавидить справника зла і саме зло, як того, *хто їх називає по імені*».

Тепер, отже, я причину знаю! А знаючи її, розумію, що ся «лицарська» полеміка і в майбутньому мене не пощадить.

Тим гірше для вас, панове!

²¹ Удосталь; цілком (нім.).

ДВІ РЕВОЛЮЦІЇ

«У перші дні березневого повстання український робітник і селянин перебував у стані досвітнього сну, його ще не збудив дзвін алярму могутньої російської революції... Відтяти від передньої сторожі революції робітники й вояки тривожно прислухалися і чекали, що скаже червоний Петербург».

Так пише сумної пам'яті Євгенія Бош історію української революції, очевидно, фальшуючи її, як усі Іловайські – червоні й білі¹. Бо так звана велика російська революція, що скінчилася поваленням царату, *почалася на Україні*. На Україні вибухнули перші великі селянські повстання проти царсько-поміщицького режиму в 1902 році, захоплюючи цілу Полтавщину і Харківщину. Сі повстання розколихали селянське море і пхнули його до революції, яка без села ніколи б не загрюмувала в Росії: ні в 1905 р., ні в 1917 р., коли долю монархії вирішили не робітники і не Ленін, а Волинський полк імператорської гвардії, що складався з *українських селянських синів...*

Се до теми «о любові к атечеству і народной гордості» совітських Карамзіних.

Але в одному все ж таки має рацію малоросійська Клара Цеткін: вона пише, що з «моменту тривожного очікування (що скаже червоний Петербург?) скористали слуги буржуазії» української і повели народний рух у власнім напрямку і під власним проводом. Ось тут і закопана собака! Не було ніякої російської революції в 1917 році (вона була лише в 1905 р.), були дві революції: одна – російська, а друга – українська. Відмінні класи висунулися на чоло кожної з цих революцій, а цілі, до яких вони стреміли, теж були різні. Коли се стало ясно, між обома революціями зачалася невблаганна боротьба, яка пустила в непам'ять коротку хвилину *не спільної, а рівнобіжної* їхньої акції – повалення царату.

Отже, перша, російська... Як найшляхетнішу прикмету підносили москалі *безкровність* сеї революції і не розуміли, що тим обезвартнювали її, бо безкровно не можна *повалити* ніякого ладу, який борониться, безкровно гине лише режим, який *сам паде*. І так воно й сталося з царатом! Опора трону, «більшість дорянства, – пише компетентний свідок граф С. Віте, – з державницького погляду являла собою жменьку дегенератів, яка, oprіч своїх особистих інтересів і задоволення своїх забаганок, нічого не визнавала». Подібні свідощтва знайдете і в записках генерала Денікіна, у писаннях славнозвісного монархіста В. Шульгіна. «Перші стали останніми», – з сумом стверджує він в однім із своїх останніх творів². Але, зрештою, хто ж тому винен? Хіба ж ми не мали все? Владу, багатство, освіту, культуру? І не зуміли вдержати:

До таво-ль, галубчик, било!

В мяхкіх муравах у нас

Песні, резвость всякій час –

Рив'єри, Монако, вигоди й насолода, і... Ляоян, Цусима і Мазурські болота! Шлях, яким падуть у безвість усі еліти, які втратили право ними бути. Еліта, яка використовує свої соціальні привілеї для особистих цілей і не виконує своїх соціальних

¹ Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. – Москва, 1919.

² Шульгин В. В. Три столицы. – Медный всадник: Берлин, 1927.

обов'язків, *celle qui jouit et qui n'agit pas*³, – як чудово сказав Люсьєн Роме, – завше уступає місце іншій. Так сталося і з дворянством у Росії. Ні воно, ні партії, що його підпирали, не мали вже інстинкту панування. Століпінський фашизм зійшов у могилу разом із його творцем, і романовський табір залишився без проводу. Ідеологи «нового царату», октябристи, «не мали програми», ще менше «прогресивні націоналісти», що перебігали з одного табору до другого. До «прогресивного блоку» дезертували навіть члени Державної Ради – головної опори трону. Праві партії загалом перебували «в летаргічному сні», «розбиті й розпорошені», – так характеризує їх один поданий цареві монархічними колами меморандум, який ще за Штюрмера детально приповів прихід і перебіг цілої революції...⁴

Сила і думка – ось чим панувало дворянство в Росії, накидаючи народові себе і свою політичну ідею. У перших роках царювання Миколи II Росією володіла вже інша **думка**, інша, ворожа царатові, ідеологія. Коли ж по вибуху війни до головної **сили** режиму, до армії, разом із загальною мобілізацією вдерлася демократична, антимонархічна Росія, доля режиму була припечатана... Решту довершив воєнний розгром: цар зрікся трьохсотлітнього трону без спроб його боронити.

Упадок царату викликав революцію, себто вилив тих сил, що цілий час рвалися розірвати шкаралупу зненавидженого режиму, лише не мали на те потрібної сили. По короткім періоді ліберального хаосу влада перейшла до рук партії, яка готова була не лише боронити «здобутки революції», але й цілість імперії, і то засобами старого самодержавства, хоч і з іншими гаслами, – до большевиків. А большевики сперлися на міський пролетаріят, їхньою програмою було: в економіці – інтегральний комунізм, в політиці – централізм і «вся влада Совітам», в національним питанні – диктатура Москви.

Цілком інший вигляд мала українська революція. «На Україні головну роль у господарськім житті грало селянство, не робітництво. Всі, навіть большевицькі, історики української революції стверджують однозгідно, що «пролетаріят на Україні складав лише невеличку частину її населення, не маючи значного впливу на... життя»⁵. А тим самим не було навіть тих передумов для большевицької революції, які були в Росії. «Лише на крайнім сході (Україні) була збита робітнича людність і тим самим передумова для існування большевицької організації. Зрештою, на Україні існували об'єднані соціал-демократичні організації, де большевики мирно вживалися з різними відтінками меншовиків, аж до оборонців. Та й у самих большевицьких організаціях, оскільки вони існували самостійно, не видно було твердої визначеної лінії. Що ж до уявлення собі спеціальних українських обставин, то ся справа стояла в наших організаціях зовсім кепсько». У партійних колах сумнівалися, чи вдасться втягнути в революцію село, власницьке до шпика кости і зовсім відмінне від «общинного» московського. Навіть виникла спершу гадка виділити з України Донецько-Криворізький район, «полишивши три чверті України її долі, себто передати її в руки української дрібнобуржуазної контрреволюції» (в руки української національної революції). Але тоді «можна було легко передбачити, що полишена собі, скріплена дрібнобуржуазна стихія, засмакувавши влади, без труду затопила б і сусідні пролетарські острівці»⁶. Що було чинити?

³ Та, яка має і яка не діє (франц.).

⁴ Меморандум кружка Римського-Корсакова в «Архиве русской революции» (цит. за Slovanský Přehled. – 1926. – Ч. 2. – С.124 і наст.).

⁵ Скрипник М. О. Начерк історії пролетарської революції на Україні. – Червоний шлях. – 1923. – Квітень.

⁶ Бош Е. Год борьбы. – Москва, 1925. – Вместо предисловия.

На се большевики спершу не мали відповіді або, що гірше для них, мали їх десять і все різні. А тим часом українська національна стихія не «чекала, що скаже Петербург», а попросту вибухнула з властивим їй розгоном. За провідників взяла тих, які були, а за ціль – ту, яка диктувалася не Петербургом, а особливою соціальною структурою України. На Україні революція (большевицька) з самого початку спіткнулася об противника, якого в північній і середній частині колишньої Росії не було. Лютневі дні розв'язали сили молодого української буржуазії, що виступила з новими гаслами, створюючи нові ілюзії, користаючи з нової фразеології, як усякий молодий рух. Велика буржуазія майже зовсім не з'являлася на політичній арені. Її місце зайняли націоналісти, а на своїм стягу написали скасування поміщицького землеволодіння, укладення миру й опанування політичної влади народом. «Усе се, – пише большевицький історик, – не лише дало (Центральній Раді) успіх у масах, але... довгий час збивало навіть із пантелику багатьох товаришів із рядів нашої партії, привчаючи поважати Центральну Раду мало що не близьким по духу союзником»⁷.

Ще далі посувається у своїх твердженнях другий большевик: «Взагалі інтелігенція, особливо селянська, ...а також селянство і міщанство, й навіть досить широкі верстви робочих, – вся ся більшість місцевого населення України з перших же кроків революції опинилася під усе більш зростаючим впливом різних партій соціал-патріотизму української барви. Національне пригнічення... дало свої наслідки... Все сприяло тому, щоб боротьба класів на Україні на перших же кроках одяглася в шати національного питання, прийняла гасла... національної автономії, а навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробила досить значну міцну кількість представників цього руху, захопила національним питанням досить широкі верстви населення». Більше! Автор (Скрипник) виговорюється навіть, що «організація українських *націоналістичних сил*» була «мобілізацією української *революційної* демократії», що «український націоналістичний рух... мав також і значення революційного явища», що «українське селянство часів жовтня не поділялося ще на класові шари і виявляло собою майже на всій території України... революційну стихію, що знаходилася... під впливом напів революційних, напів шовіністичних гасел діячів УЦРади»⁸.

Такі самі червоні революціонери в нападі щирости визнають, що, oprіч російської революції, була інша – українська. Спиралася вона на інші верстви (селянство), ставила собі іншу мету – соціальну (не комунізм, а ліквідацію поміщицтва), іншу політичну ціль (національну незалежність), диктовану потребою взяти в свої руки провід переворотом.

Як поставилася до сеї української революції російська революція? Російський лібералізм (Керенський – Мілюков) хотів її задушити, а тоді пішов із нею на угоду, що залишилася на папері. Большевізм спершу цілковито втратив голову перед несподіваним явищем, на яке не міг знайти відповіді в марксовім Талмуді. Він і радий би був вступити у бій із новою силою, та «треба відверто сказати, що зброю до цього бою, хоч і дали нашій партії старі праці Володимира Ілліча, але в момент, коли сю зброю треба було вжити, вона виявилася не досить вигострена». Тому-то перші часи по скиненні царату «большевицька тактика на Україні була більш опозиційною, ніж революційною». Під впливами іншого оточення «вона була більш революційно-демократичною, ніж революційно-соціалістичною тактикою», а «пи-

⁷ Ibidem.

⁸ Op. cit. Червоний шлях. – 1923. – Квітень і травень.

тання соціальної революції, питання боротьби за владу вони (большевики) ставили лише як програмове, як питання пропаганди й агітації за конечну ціль, але не як гасло сьогоднішньої і завтрашньої боротьби⁹. Сили большевицької партії на Україні (сієї твердині меншовизму) були малі і розпорошені. На 6-ім партійнім з'їзді большевиків (26.VII.1917 р.) було занотовано по цілій Україні лише 22303 партчлени у 12 парторганізаціях. Осібного українського осередку для них не було, бо серед партії було, каже Скрипник, «деяке недовір'я до самої можливості всеукраїнського партійного об'єднання як факту можливого партійного сепаратизму». А «декотрі товариші доходили до того, що заперечували саме існування України як окремої країни», доводили, «нібито російська культура на Україні є культурою пролетарською і, як така, повинна культуру українську, селянську, відсунути»¹⁰. «Наслідком усього сього було те, що поруч із об'єднанням партійних інституцій дрібної буржуазії, з фактом існування й організації державного центру в Києві, не існувало жодного партійного центру большевиків, жодного центру для скупчення сил пролетаріату в боротьбі проти того дрібнобуржуазного центру», себто, як казав Скрипник, проти української революційної демократії.

А такий центр був потрібний, бо, «незалежно від нашої волі й нашого бажання, питання про державну владу для всієї України поставлено було життям, сим воно стало й перед большевиками, і вони мусили встановити до нього своє ставлення». Тим більше, що, захопивши владу в руки, Центральна Рада мусила виступити і проти большевиків. «Се було неминуче. До того вела вся логіка українського національного руху і соціальна істота головних партій, що стояли за УЦР, а також до того привела, без сумніву, й позиція большевиків України в питанні про владу. Всі большевики стояли за гасло: «Вся влада радам». Правда, заряд партії був «не об'єднаний організаційно, не виробив єдиної тактики та єдиних поглядів на головні біжучі питання моменту», але «з ентузіазмом брав на себе головне завдання – завоювання державної влади»¹¹. А що вона належала виконавчому органу української революції, то боротьба з нею стала гаслом російської революції.

Спершу українському кличеві «Українські установчі збори» протиставлено клич «Вся влада Совітам». Коли ж з'їзд Совітів, скликаний до Києва, теж дав більшість українській революції, большевики вдалися до засобів, до яких удаються всі «культуртрегери» й імперіялісти, які стремлять підбити собі якусь колонію: замовляють менш або більш численну маніфестацію, своїх агентів, ніби пригнічених владою, з проханням про поміч до імперіялістичної держави, яка бере їх в оборону, посилаючи своє військо проти нової жертви. Так робила Англія в Трансваалі в обороні «уїтлендерів», європейські держави – в Китаю. Так зробила й Совітська Росія, скликаючи до Харкова «з'їзд Совітів», представників «пролетаріату», який, як самі большевики свідчать, «значною мірою знаходився... під впливом обивательських міщанських поглядів, мав у собі багато різних угруповань революційно-міщанського кольору, як-то анархо-синдикалістів чи анархістів..., ідеологів босяцького пролетаріату»¹². Постанови сих ідеологів босяцького пролетаріату, що з'їхалися майже поза кордонами України, охрещено ухвалами Всеукраїнського з'їзду Совітів, а боронити їх послано з Росії банди червоного вояцтва з китайськими й латиськими наймитами.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Національна політика КП(б)У // Комуніст. – 21.VII.26.

¹¹ Червоний шлях. – 1923. – Ч. I.

¹² Ibidem.

Так зачалася боротьба за владу між українською і російською революціями, боротьба, яка й досі не скінчилася і привела до хвилевої перемоги Росії...

Розглядаючи річ ретроспективно, цілком ясно стає, що ціла боротьба на Україні у 1917 р. і аж досі зводилася, власне, до сього питання влади. Решта – се облуда і демагогія. Так, зовсім не тому виступили большевики проти української революції, що вона провадила «буржуазну політику на селі», бо самі тепер пишуть: «Ми повинні допустити розвиток капіталістичної господарки на селі»¹³, оскільки самі прийшли тепер до понехання своїх комуністичних утопій і до попирання столипінського «старательнаво крестьяніна», до цілої низки поступок буржуазній стихії (визнання приватної власности, найманої праці, оренди й ин.). Йшлося тільки про те, щоб звалити політичного конкурента та щоб економічними поступками на користь села купити собі політичне панування над ним цілком – так, як се зробив цар Олександр II у 1863 році, даючи волю селянам. Як царат тоді, так большевики тепер самі перекреслили засади своєї економічної системи, аби зберегти політичний провід. Про нього і йшлося в обох випадках, а зовсім не про якусь «революційну» чи «контрреволюційну» політику на селі.

Що тут не йшлося й про боротьбу з «контрреволюцією», свідчать уже вгорі цитовані висловлювання самих большевиків (в нападі ширости і *post factum*), що український національний рух був чинником революційним.

Так само не увільненням України з кліщів «європейського імперіялізму» журилися большевики, лише знову-таки захопленням влади над краєм, а найліпший тому доказ, що большевики готові були в Бересті так само «віддати край в експлуатацію Німеччині», як і Центральна Рада, за що на неї нападали червоні демагоги. Євгенія Бош пише, що під час Берестейських переговорів «на екстремнім засіданні Народного Секретаріяту (вигаданого большевиками «уряду» для України в Харкові) прийнято постанову всіма большевиками і лівими есерами вислати до Бересту мирову делегацію з наказом згоджуватися на все, **навіть на виконання торговельного договору, що уклала Рада**, лише за однієї умови – викреслення 4-го пункту мирного договору (що говорив про ліквідацію совітської влади на Україні). ЦК України підтвердив сю постанову вповні, підкреслюючи, що на всі умови ми повинні йти і підемо, бо вести війну під теперішній час не маємо сили, тільки ... домагаємося збереження совітської влади»¹⁴. Як бачимо, той торговельний договір, за який і досі ще большевицькі шахраї лають Центральну Раду, що вона «запродала край імперіялістичним хижакам», сей торговельний договір готові були визнати й вони самі, аби лише «імперіялісти» ласкаві були залишити в їхніх руках владу на Україні. Отже, і тут ішлося передусім і винятково про сю владу, а не про ніяку боротьбу з чужим імперіялізмом. Не про щось инше йшлося і тоді, коли вони заперечували значення державних кордонів у «соціалістичнім будівництві», а потім відкраювали від України Крим і Донбас.

Так само, коли большевики виступали і виступають проти Української Автокефальної Церкви, то зовсім не тому, що «релігія – опіум для народу», а тому ж, чому проти сеї Церкви виступав і цар Петро, щоб зломити її організаційну самостійність, через яку вона мала вплив у нації, щоб оволодіти нею. **Тоді** – через підпорядкувати Синодові, **тепер** – через запровадження московської експозитури «Живої Церкви».

Подібно диктатуру російської культури, про яку мріяли спершу большевики, вони хотіли встановити не тому, що «російська мова – мова революції», а з тих самих причин, що й декабрист Пестель у своїй «Русській правді», який всі племена і

¹³ «Більшовик». Орг. ЦК КП(б)У. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 5.

¹⁴ Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. – Москва, 1919. – С.33-34.

народи Росії прагнув перетопити в одну націю з однією культурою й мовою, зрозуміло – російською, для збільшення її сили назовні. А коли партія висунула клич «самовизначення народів», то знову не в ім'я якоїсь справедливості і не тому, що се було большевицьке гасло, лише на те, щоб, «оцінивши цілу вагу національної проблеми, вирвати се величезної ваги і сили гасло, гасло національного визволення,... з рук дрібної буржуазії, зробити його своїм»¹⁵, а тоді використати так, як царат гасло слов'янського визволення для уярмлення Болгарії, анексії Бесарабії й ин., для зміцнення своєї сили.

Так само, коли большевики воювали з українською «жовтоблакитщиною» в театрі, щоб потім знову пустити на сцену Садовських і Саксаганських; у кооперативах, щоб потім знову відкрити їх під власною орудою; у пресі, щоб потім знову пустити її в рух, але з комуністичним змістом, то не в ім'я боротьби з «контрреволюцією», лише на те, щоб громадську думку і чин позбавити власновільного вияву, зробити з них знаряддя для накинення чужій і ворожій стихії власних думок, угинаючи її в ярмо, під владу власної політики. Се було неможливо? Чому? Большевики вірили в можливість сеї операції, бо думали так, як той самий Павло Пестель, який казав, що «народи є такі, якими їх роблять закони і уряди»; який у майбутній «вільній» Росії хотів заборонити всі політичні товариства і який надавав у ній (цілком, як тепер большевики) величезну роль ... таємній поліції!

Так само, коли Ларін пише, що аж до 1926 р. «пролетарська революція» боролася «за утворення першої передумови для... нормального господарського розвитку, за збирання до купи, в єдине ціле, всіх частин розшматованої буржуазно-поміщицькою контрреволюцією... держави – України, Великої Русі, Сибіру, Туркестану, Дону»; що «воюючий большевизм, як новий Іван Калита, знову зібрав землю»¹⁶, спираючись тепер «на більші джерела могутности», то й у сім подвигу збирання «русских земель» ішлося не про інтереси пролетаріату, лише російської держави, які залишалися ті самі за Івана Калита, за Миколи Романова і за Володимира Леніна.

Ні, не за соціяльну революцію боролися большевики, повертаючи приватну власність на селі і роблячи ставку на середняка; не з шовінізмом змагалися, встановлюючи потьомкінську українську «державу» у власнім заряді; не в обороні пролетаріату проти Центральної Ради на Україні виступали, якому вони потім накинули акордову роботу і забрали в нього свободу слова, організування і страйків; не з європейським капіталізмом, забираючи Одесу... Вони просто боролися за захоплення влади у свої руки на Україні, а вживали для того всяких демагогічних засобів, які були під рукою; боролися за те, щоб пересіювати існуючу політичну «верхушку» нації і, обезголовлену та позбавлену мозку, уярмити її собі, загарбавши край. Цілком так, як колись Петро і Катерина нищили політичне значення українського козацтва – тодішньої провідної верстви. Оборона ж демосу в обох випадках була нікчемним «хлополапством». Усі трюки й фортелі, якими старалися Совіти закріпити свою владу на Україні, були позичені не з «Капіталу» Маркса, лише з арсеналу консеквентного державника, в Олександра II, Пестеля, трохи в Івана Лютото, Івана Калита, трохи в Петра і Катерини. Із затаєною метою забезпечити тріумф російського великодержавного імперіялізму засобами, якими він досі одиноким тримався: розпорошенням людности, нищенням незалежних органів громадського чину й громадської думки, знищенням самої можливості повстання об'єднуючих сю людність політичних кличів.

¹⁵ Бош Е. Год борьбы... Вместо предисловия.

¹⁶ Ларін Ю., Крицман Л. Нарис господарського життя і організація господарства Радянської Росії. – Київ, 1921.

Се явище страшніше, ніж видається на перший погляд. У нім – російськість російської революції і її світове значення. У тім, що московські слов'янофіли стали підпорою зненавидженої петербурзької монархії, у тім, що «західник» Герцен накликав на Захід катастрофу, у тім, що «марксист» Л. Троцький став практиком євразійства, що Ленін подібний до Петра, а Петро до Івана, у тім, що царське самодержавство мусило стати революційно-бунтарським назовні, а світово революційний большевизм – самодержавним усередині, як і в тім, що, обидва, ворожі засадничо Європі, сплелися в одно, у «биль царей і явь большевіков», – у тім і лежить ціле значення російської революції, ширше й глибше від її канонізованої офіційної ідеології.

«Росія, – писав знаний ідеолог московського імперіялізму К. Леонт'єв, – се не просто держава. Росія, взята у своїй всецілості з усіма своїми азійськими володіннями, – се цілий світ окремого життя..., що не знайшов ще собі своєрідного стилю культурної державности... Тому не лише вигнання турків із Європи і не еманципація слов'ян, і навіть не створення ...з усіх слов'ян... конфедерації, ми повинні мати на думці, а *щось за своїм задумом незалежне і ширше*»¹⁷.

У такій площині маємо й ми уймати російську проблему, що зморою тяжить на нас і тяжітиме на наступних поколіннях, як ідею чужу й ворожу нам, вихованим на засадах єдинотворчої культури Окциденту. Хто ж думає, що в нашій спорі з Москвою йдеться лише про форму правління або землеволодіння, той нічого не розуміє ні в російській, ні в українській революції. Коли йдеться про порівняння, то не Вандеєю була повстанська Україна, лише революційною Німеччиною, яка повставала проти французького революційного імперіялізму, що вийшов із засад 1789 року.

Але все ж таки факт є той, що нас перемогли та що ми ось уже кілька років мучимося питанням, чому се сталося. Не буду тут повторювати дурних фраз про *vis major*¹⁸, на се є спеціальні органи преси, що вибілюють своїх політиків, спихаючи цілу вину за їхню нездарність на так звані обставини. Не гадаю рівно ж писати цілі дисертації на тему «Чому», не вистало б на се тут місця. Хочу лиш (поминаючи обставини, які були і в балтійських державах, і в Фінляндії, і в Польщі) кинути кілька загальних і найважливіших уваг на вказану тему.

Земля, мир і влада – ось три кардинальні питання, які поставила для розв'язки нам революція, поручаючи одночасно розв'язати їх революційним шляхом. Спершу Україна й пішла сим шляхом, але недовго. Лише доти, доки не прийшов до себе зненацька заскочений противник. Відтоді в тактиці обох революцій спостерігаємо велику різницю.

Большевицька партія зараз від початку революції була «надхнута революційним духом» і «з ентузіазмом брала на себе головне завдання всього пролетаріату – *завоювання державної влади*».

А один із найвидніших провідників української революції, відповідаючи самостійникам, говорив на 2-му військовому з'їзді: «Сьогодні не можемо вимагати більшого, ніж автономію... *Захоплювати владу ми не хочемо*»¹⁹.

Большевизм уважав се захоплення політичної влади за своє *головне завдання*, а другий провідник української революції, її папа, писав у той час: «Українська інтелігенція повинна була відповідно зложити свою програму і тактику так, щоб *полі-*

¹⁷ Леонт'єв К. Восток, Россия и славянство. Собрание сочинений. – Т. V. – Москва, 1912.

¹⁸ Незборна сила, створена стихією чи обставинами (*лат.*).

¹⁹ Із промови В. Винниченка (Летопись революции. – № 1. – 1926. – С. 55).

тичні і національні *домогання*... являлися *побічними завданнями* при розв'язанні соціально-економічної проблеми»²⁰.

Українська Центральна Рада в I Універсалі відклала рішення земельного питання аж до Всеросійських Установчих Зборів, *яких ще не було*... А II Універсал «рішучо відкидав проби самочинного здійснення автономії України» знову до Всеросійських Установчих Зборів, *яких ще не було*. Большевики ж наступного дня по захопленні влади (8 листопада 1917 р.) оголосили декрет про скасування власності на землю і розігнали Установчі Збори, *які вже були*.

Центральна Рада висунула гасло миру, але його конкретну реалізацію відклала до утворення центрального російського уряду, «який користав би довір'ям усіх народів Росії». Селянський з'їзд за намовою наших провідників ухвалив (від 28 травня до 2 червня 1917 р.) укласти мир лише «по згоді з союзниками», бо «розгром російського війська загрожує руїною Україні». Бо найважливішою річчю для українських дипломатів було не допустити до сепаратного миру, не допустити, «щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших». Із тих самих причин той самий дипломат радив не проголошувати незалежності, бо «незалежність нам підсувають німці, і тому її не треба оповіщати», ліпше «помиритися з большевиками»...²¹

Такої лінії трималися у нас. Большевики ж зараз по перевороті починили перші дійсні кроки для укладення сепаратного миру, і тільки тоді, коли вони виповіли Україні війну і самі зачали мирні переговори в імені Росії і України, зважилися українські політики на IV Універсал і на замирення з центральними державами, коли «нас приневолити, щоб ми самі взяли нашу владу».

Большевики вже кількадесят літ перед революцією вирішили справу про форму правління. Ще на Стокгольмському з'їзді Плеханов говорив у 1903 р.: «Треба зберегти установчі збори по переможній революції, коли дадуть нам більшість, або розігнати їх, коли вони будуть проти нас». У нас же цілий час товклися з питанням: парламент чи Совіти, заміняючи суть формою, боротьбу за владу боротьбою за етикетки-«принципи». Програмова декларація Директорії побачила світ щойно півтора місяця по розпочатті повстання, а земельний закон – аж 8 січня 1919 року, доти ж українська людність мала вичитувати програму нової влади хіба з козацьких оселедців.

Російська революція відразу проголосила своїм ворогом українську революцію з її «шовінізмом» і «буржуазним» самовизначенням народів. І хоч самі зізнавалися, що український терен був несприятливий для большевицької революції, відразу взялися до її проведення. У нас вирішили, що «революція на Україні мала ті самі об'єктивні завдання, що і революція московська», а що «не мала таких внутрішніх умов для їх здійснення (насамперед вона не знайшла в себе розвиненого пролетаріату, який був історично покликаний відігравати за допомогою селянства провідну роль у сій революції), як у Росії», то й «підпорядкування України впливу російських політичних сил... стало неминучим»²².

Большевизм, поставивши собі одну мету – захоплення влади, не лякався збудити звіра – народний гнів, на гребені якого дійшов до шпилів влади. Провідники української революції робили все можливе, щоб не йти «самочинним шляхом», щоб не шкодити «безкровній революції», щоб здобути свободу «без різких пертурбацій» і

²⁰ Вислів М. Грушевського.

²¹ Із промов генерального секретаря закордонних справ О.Шульгіна (Летопись революции. – №1. – С. 70, 72).

²² Мазепа І. Большевизм і окупація України. – Львів, 1922. – С. 65.

«без конфліктів», без викликання розгніваного звіра; тому підтримували царську армію замість розкласти її; тому гальмували стихійну мілітаризацію нації; тому зволікали з радикальним рішенням земельної реформи; тому боролися з «шовінізмом» замість його підсичувати; тому, нарешті, уступили місце тим, хто краще розумівся на психології революційної маси і не мріяв під час перевороту про угоду. Або як меланхолійно пише про се проф. М. Грушевський: «Жаль, розуміється, що наші плани безкровної революції і мирної будови українського національного життя, можливо, без конфліктів і різких пертурбацій, з котрими ми вступили до революції, і вся та кропітка муравельна праця, котрою Центральна Рада збирала українську землю, розбилися об втручання сторонніх сил, і революція, вирвавшись із нашого проводу, пішла своїм стихійним, історичним розвитком»²³.

Мимовільне визнання, що сі люди хотіли спровадити революцію на протиреволюційний шлях! Се не була «контрреволюція» (як і большевицький підбій України не був «революцією»), але се було старе філістерство в нових шатах, се був страх перед стихією і її зривом, гамування його, який був на Україні гарним та імпазантним, страх перед «об'єктивним ходом подій», перед «союзниками», перед «урядом», перед кожночасною політичною констеляцією, перед власною тінню, страх ініціативи, а головне – чисто плебейське переконання, що соціальні й національні здобутки можливі без сягання на владу. Творення совхозів, жидівська колонізація, польські і молдавські райони на Україні, нечувана дорожнеча предметів продукції, величезні податки, обкраяння української території, трата українського майна на цілі совітської імперіалістичної політики в Китаю, над Балтикою і по цілім світі показали навіть сліпим, чого варта «земля і воля» без влади, але тоді в нас сього останнього чинника недооцінювали.

Убогодухі і тепер ще запитують: і що в тім злого? Чи ж не маємо досягнень і чи не отримали ми стільки, скільки могла якраз «вмістити» нерозвинена українська національна стихія? Ні, ситуація прикріша, як здається на перший погляд. Коли б лише ми були переможені. З ким то не лучалося? І чийх нервів не стала славною поразка? Але зручна політика московських переможців робить із поконаних рабів, які славословлять тих, яких треба послати на шибеницю. Робить за думкою всіх урядів колишньої Росії! Яка була ціль політики Петра і Катерини на Україні? Вибити з крепких українських голів «развратное мненіє, по которому считают себя народом, от здешняго (російського) совсем отличным». Один народ і одні політичні цілі! Ось був ідеал. Ту саму думку заново висловлює один зі слуг Миколи І. У записці до сього царя, шефа жандармів, графа Орлова (з приводу кирило-методіївців) знаходимо пораду, щоб усі професори й письменники (на Україні) писали *в напрямку урядовому..., не надаючи переваги любові до рідної землі над любов'ю до Російської імперії*, вилучаючи все, що може вадити сій любові. На папері царська примітка: «Справедливо!», під якою підписатися могли б і Сталін із Ленінін. А граф Уваров, царський міністр, розвивав сю думку так: «Малоросійський дух не причасний до ніякої лукавої зради. І коли він шанує свою минувшину..., так се ми бачимо і в інших народів, які мусили злитися з якимось могутнім народом, загубити своє окреме значення і змушені були *визнати над собою владу другого сильнішого початку*»²⁴. Теж большевицька програма! Минувшину можеш шанувати, але перед тим мусиш злитися з «могутнім народом»! Писати рідною мовою? Скільки хочеш, але «в урядовім напрямку»! Любити рідний

²³ «Борітеся – Поборете». – 1920. – Ч. 4. – Стаття «На село!»

²⁴ Ст. проф. Д. Багалія «Шевченко і Кирило-методіївське братство» у кн. п. т. Т. Шевченко. Кобзар. – Харків, 1913.

край? Чому ні! Коли вже тобі так імпонують галушки й запіканка, але понад сю любов повинна стояти любов до Російської імперії або (як кажуть тепер) до «світової (світ – Москва) революції»!

Прищепити почуття російського патріотизму і задушити власний патріотизм або звести його до вузьколокального – ось мета всіх урядів «сильнішого народу» на Україні. І, коли хочете, *від удачі або невдачі сеї забаганки залежить удача або невдача української справи*, а не від соціалізації чи куркулізації землі, кількості «Прогресиві», форми правління чи форми сполуки України з Росією. Ось що пише про се знаний монархіст, російський патріот, малорос-«богдановець» В. Шульгін: «Ось на вибір дві можливості. *Перша*. Нема не лише «самостійности», а навіть і «автономії». Україна правиться «на точних підставах» петербурзького обіжника. Але обіжник сей вбиває в людність думку, що вона... є *народ український*; що ніколи, ні у сні, ні на яву, український народ народом російським не був; що росіяни – се тільки ті, що живуть у Москві й Петербурзі; що Богдан Хмельницький вибивав із неволі не «руської», а український народ і т. д.

Друга. Постала самостійна полудневоросійська держава з королем Малої Руси на чолі, як було за Данила Галицького. В сім королівстві не гвалтують правди і совісти; дають народові правильні уявлення про те, який він народ за природою є; дають йому вільно розвиватися, як народові руському або малоруському.

Я без вагання вибираю комбінацію номер два. Чому? А тому, що король Малої Руси завше, зрештою, договориться з імператором Всеросійським, як договорилися незчислимі німецькі королі з Гогенцолернами.

Але, коли... вбити у народ, рівний чисельністю майже народам франкському й англійському, що *він – народ зовсім відрубний*, то сей народ, нарешті, зробить страшне повстання. Бо й нащо ж жити тридцятимільйонній громаді зовсім самостійного народу несамостійним життям?

Я умисне так різко ставлю питання, щоб із цілою ясністю висловити мою думку. *Найважливіше в так званім «українськім» питанні не форма «співжиття з Великою Руссю, головне – втримати полудневоросійську людність у свідомості своєї російськості*. Решта додається. Але без сеї свідомості, тобто, коли вона втратиться, всяка федерація є мара і мильний пухир... Як тільки пропаде ся свідомість, народ чорної землі і білих хаток, замість джерела сили, буде причиною вічної слабкості, кублом зради, буде тою «третиною російської справи, яка встромить ніж у спину іншим двом третинам, як тільки з'явиться до того нагода»²⁵.

Довга цитата, але повчальна! Вона вказує на суть української проблеми. Вона показує, що всі сі, хто ставить тезу ідентичности завдань нашої і російської революцій; хто хоче досягнути національну свободу «без пертурбацій»; хто хоче погодити «любов до рідного краю» з «любов'ю до Російської імперії», як се роблять «сменовехівці» і хлібороби, що осуджують заогнення ненависти до «братнього народу» російського, прирівнюючи його до прусаків, а нас – до баварців, що всі вони забивають в нації те почуття національної відрубности, без якої, – як стверджує В. Шульгін, – навіть у самостійній державі Україна буде колонією Росії.

«Втримати Україну в свідомості своєї національної відрубности, решта – приложиться!» – скажу я, перефразовуючи В.Шульгіна. Тоді і лише тоді зможе стати Україна тим, хто «встромить ніж» у тіло російського імперіялізму. Лише забивши в собі «любов до Російської імперії», знайдемо правдиву любов до «рідного краю»; лише тоді перестанемо вважати за свої чужі економічні, політичні, соці-

²⁵ Шульгін В. Ненависть или примирение? // Возрождение. – Париж, 13.1.1927.

яльні й культурні ідеї. Лише тоді здобудемося на відвагу створити, спершу в наших серцях, власний світ із голосу крові та інстинкту землі. Лише тоді вдасться нам гарячу лаву народної стихії, як у 1917 р., перелити у власні форми і ввігнати у власне річище. Коротко: тоді, коли *об'єктивно-революційна* українська проблема стане й *суб'єктивно-революційною* в головах нашої «еліти», свідомої непримиримої суперечності двох взаємозаперечних ідей – російської й української.

Брак сеї «суб'єктивно-революційної» свідомости в нашої «еліти», яка не здобулася надати власних форм ідеї, укритій об'єктивно в розгуканій стихії, та страх опанувати її – ось були причини невдачі нашої революції 1917 р.

Але річницю 1917 р. ми стрічаємо не з головою, посипаною попелом! Події останніх десяти років показали, що український Ольстер – без ваги в краю, а переважує нас лише тягарем метрополії. Сі події показали нам, що сили, приспані в організмі нації, нині викликають жах там, де вчора лише викликали глум. Події останніх десяти років показали, що сі сили, хоч і хаотичні, вже відірвалися духово від давнього метропольного осередку, шукаючи власний; що той давній центр – безрадний супроти нової проблеми.

Як і супроти інших. Тривожні для Совітів вибори 1926 р., повільне усування соціальної підстави комунізму – небезпечний пістряк у лоні єдиної колись партії, бита ставка на світову соціальну революцію, – ось той тягар, який тягне совітську Росію на дно. А разом із нею й російську імперську ідею загалом: 1855 р. – у Криму, 1905 р. – у Манджурії, 1914-1917 рр. – в Європі і воєнна боротьба з Україною, скінчена наразі «федерацією», – ось етапи повільного зануку російського імперіялізму, його гангрена... Революція 1917 р. у Росії була спробою *стримати* сей процес, збудувати на нових підставах імперію. Революція 1917 р. на Україні є спробою *прискорити* сей процес розпаду метрополії. Лише сліпий може сі дві революції та їхні цілі ідентифікувати!

В останні роки московська метрополія зробила дива політичної штуки, аби втриматися на українським вулкані, і ми є щасливими свідками того, як намарно йде ціла сизифова праця, як росте і кріпне економічно українське село і як зачинає готуватися до боротьби за політичну владу з наїзником. За сі десять років український селянин набрав досвіду, немов за сто літ; *ad oculos*²⁶ побачив він, що зміст історії – се не боротьба «панів», а народів між собою, та що лише та нація є щось, яка є силою; що байки про інтернаціоналізм є маскою фарисея, за якою визирає вовче обличчя цинічного імперіялізму, що не «союз» із ним, а повне знесилення кремлівського Івана Калити виведе нас на шлях світової історії...

«Кулацтво, – читаємо в «Комуністі», – (себто вороже Совітам село) внаслідок нової економічної політики... прийде скоро до безпосереднього конфлікту з диктатурою пролетаріату. Поки що воно займається дохіднішою справою, займається збагаченням себе в тих рамках, які встановила для нього нова економічна політика, але лише тому, щоби, коли сі рамки видадуться затісні, знову поставити на порядок денний рушницю».

Коли се настане, настане другий акт української революції, «последній і решительний бой» вмираючого комунізму.

У наших інтересах є, щоб ся смерть настала власне так, а не «еволюційним шляхом» і не шляхом палацового перевороту або інтервенції. Се полегшить Україні боротьбу з третьою Росією – ліберальною, есерівською, есдецькою чи монархічною.

²⁶ На (власні) очі (*лат.*).

MEMENTO (До паризького процесу)¹

Процес, що відбувається тепер у Парижі, полишить у тіні всі процеси-монстри, не виключаючи справи Дрейфуса і Золя.

Ніби велетенський фільм із недавнього минулого плине перед нами: перший сплеск революції, громадянська війна, про яку поняття не має новітня Європа, дим пожеж, підвали ЧеКа, походи, нелюдська посвята, а нарешті – героїчний катабазис «лицарів абсурду» і виття гієн, що зібралися на падло.

Пекельним вереском лящить воно з промов комуніста Тореса, який щодня каляє честь української армії; з реплік засудженого за крадіж «месника» жидівських «кривд» Шварцбарта; нарешті, з цілої жидівської преси, як львівська «Chwila», яка «відбирає народові українському право до незалежності», називаючи його «бандами убійників», не зупиняючись у своїм нахабстві навіть перед прибитою горем жінкою, яку вона «іронічно» називає «дамою в чорнім». Слабкий відгомін великої боротьби, що точилася від 1917 р. до 1921 р. між молодістю нацією і цілою зграєю пасожитів на її тілі: «байстрюків Єскатерини», жидівських спекулянтів і правдивих ініціаторів замаху на отамана – опричників із Кремля.

У чім річ? Звідки сей вереск? Про що гієнам ідеться? Про погроми... Які погроми? Погромів на Україні не було. Була громадянська війна, в якій масово гинули і жиди, і москалі, і українці: під Крутами, під Базаром, у льохах Чрезвычайки, під шомполами гетьманських і денікінських карних експедицій, у спалених селах, які за наказом Раковського щезали з лиця землі за одного знайденого в них повстанця, скрізь. Що жидів у сій громадянській війні загинуло більше? Смійтеся з того! Досить прочитати про сі «погроми» класичний «твір» Чериковера, щоб переконатися, якою свідомою брехнею і фальшивими датами оперують оборонці Шварцбарта. Щодо мене, я б не заложився, що в списках «погромах» не фігурують і чесні імена Шварцбарта і Тореса... для статистики, для того, щоб із одиниць зробити сотні тисяч.

А коли б навіть і без сих нулів була тисяча жертв, чи винні в тім ми? Та ж, починаючи від кінця минулого віку, від перших спроб організації українських мас під національними гаслами, хто ж, як не росіяни і жиди, кидали нам на кожнім кроці колоди під ноги в праці легальній і нелегальній? Хто ж, як не вони, не давали нам зробити з людського пороку, яким тоді була Україна, карну і свідому своїх цілей націю? А тепер, коли значною мірою завдяки сим Шварцбартам в анархії задушили вони останній наш зрив, мають чоло *до нас* заносити претензії, що другим кінцем анархія збила *і їх* із ніг? Яким правом?

Причини погромів, – писав Жаботинський, – «лежали не в суб'єктивному антисемітизмі осіб, лише в активнім «антисемітизмі» обставин... На Україні обставини проти нас. Сьогодні се так, сьогодні там витає в повітрі антисемітська отруя».

Звідки ж ся отруя взялася?

Звідки? Прочитайте-но лише один вірш *жидівського поета* Переца Маркуша під заголовком «Купа»²:

¹ Стаття писана напередодні присуду.

² У перекладі Тичини // Життя і революція. – Ч. 7/8 с. р.

І ось прилетіла вороняча згряя,
Й ворона такий повела їм розказ:
«Земля, де були ви, – безводна, сухая,
А тут нам удобіль, а тут нам якраз!»
І любо на купі: кагал такий, дим!

.....
То тут щось наглядять, ухватять щось там –
Живуть собі добре циганським життям.
На стерві окублилась чорная масть.
Плодіться і множтесь – і Бог вам подасть!

Ось вам **практика** жидівського месіянства, товмачем якого для українців є Тичина, а практичним виконавцем – Чубар та інші землеміри, що відбирають селянські землі під оселю, де б могла «окубитись чорная масть».

А хочете знати **теорію** сього месіянства, то ось вона. В автентичній інтерпретації Шолома Аша з «Хвілі»: «У нас, жидів, – каже Аш, – є звичай у нашу ідею месіянства вплітати не тільки визволення власне, але й визволення світу» – очевидно, чи хоче того світ, чи ні.

До світу, зрештою, поки що далеко, але Україну (з допомогою Москви) Шоломи Аші дійсно стараються «визволяти» на свій фасон. Ось вам і розгадка того «активного антисемітизму обставин», про який говорить Жаботинський.

«Громадянська війна – се погром!» – кричать Шварцбарти.

«Сільська кооперація – се тихий погром!» – пишуть жидівські часописи.

«Протестувати проти жидівської колонізації на Україні – се погром!» – заявив у залі суду в Парижі адвокат Торез.

А всі разом думають: пробудження мільйонних мас українського народу, зокрема, селянства до економічної й політичної самостійності – се погром! До цього не можна допустити, се був би кінець блаженних часів, коли «циганська згряя» могла «тут щось наглядіти, вхопити щось там», трактуючи Україну немовби завойований край.

Ось звідки і їхній гнів. Ось звідки нагла потреба вбити того, хто зробився символом незалежницьких змагань України. Ось звідки московсько-жидівська спілка, для якої Україна однаково ненависна.

Ось звідки цинічне цькування з боку російсько-жидівської преси, ось звідки огидні виступи жидівського оборонця, жидівського «месника» на Україні, яка намілилася струсити з себе пасожитів.

Шолом-ашівський месіянзм на Україні та український незалежницький рух себе взаємно виключають. Доки перший буде панюшитися не в Палестині, а в нашій країні, доти «вітатиме там у повітрі антисемітська отруя».

Але чому саме Україну вибрали вони для свого месіянства?

Тому, що вона себе дозволила вибрати. Тому, що забивати Пуришкевичів і Крушеванів, Денікіних і Врангелів Шварцбарти бояться. Тому, що в нас є шляхетні постаті Тичини, які складають гимни «чорній згряї». Тому, що в нас є Севрюки, Галіпи, Борщаки і Винниченки, які разом із «Хвілею», Ашами, Торезами і Пінхасами Красними виводять свій огидний танець над свіжою могилою замордованого отамана і – невільно сього забувати! – над могилами десятків тисяч, що полягли за ідеал нації. Тому, що «на стерні окублилась чорная масть», тому, що вважає вона нас за трупа. А вважаючи нас за трупа, має чоло вимагати, щоб ми виреклися замордованого і замордованих, виреклися «погромщика» Хмельницького, як вимага-

ли москалі, щоб ми виреклися Мазепи, виреклися їхніх мрій і минулого та зачали складати оди «воронячій зграї» та її московській протекторці.

Але не вимагайте сього від нас! Це ж є річ смаку. Лишіть нам наших Мазеп і Петлюр, ми ж готові залишити вам ваших Пінхасів, Штайгерів і Шварцбартів...

Не вимагайте сього від нас! Пригадайте, що писала про українську збунтовану стихію в своїй «Пожозі» пані Косак-Щуцька: «Назверх сліпі, в бездушній руїницькій фурії своїй удари (сеї стихії) не слушно здавалися нам потворними. Вони були одним із перснів цілого ланцюга причин і наслідків, яких наші короткозорі очі не можуть розрізнити... Мабуть, на кожний із тих домів (поміщицьких) кинуть колись каміння слушного гніву або жалю. Прийшов день, ті каміння ожили, а оживши, спали дощем на безпечні дахи. Якими б страшними не здавалися нам сі події, Бог так хотів, отже, так повинно було бути».

Не для виправдання антижидівських ексцесів наводжу я сей вступ, лише для їх пояснення. Бо, коли йдеться про «погроми» большевицьких комісарів, чекістів, начальників продовольчих комісій і їм подібних урядовців жидівського походження, то аналогія з випадком, про який говорить Косак-Щуцька, накидається сама собою. Не наша то була вина!

Ні, ми не виречемося нічого, чого жадає від нас месіянська преса: ні наших ідеалів, ні надії на дальшу боротьбу, наслідки якої необчислимі. Бо як це гарно співається в німецькій пісні:

Nie wieder Krieg, –
Heisst nie wieder Sieg,
Ni wieder frei,
Heisst Sklaverei!³

А народ, який раз засмакував п'яного повітря свободи, про нього ніколи не забуде і в рабстві не залишиться.

І тому ми не думаємо виступати як оскаржувані, лише як ті, що звинувачують. Погромів не робитимемо, бо се – соціалізм дурнів, а ми соціялістами не є, а дурнями бути не хочемо. Більше того! Ми будемо всякими способами з погромами боротися, але ми покличемо до суду їхніх правдивих винуватців.

Усіх фальшивників історії й адвокатів єдиної і неподільної Росії на Україні. Усіх Троцьких, Апфельбаумів і Паршаків, що, ховаючись за совітською звіздою, приносили на Україну ідею шолом-ашівського месіянзму. Усіх Чериковерів та інших «спеців» від брехонь і наклепів на добре ім'я армії і нації. Усіх Пінхасів Красних, які в момент трагічного фіналу з'явилися зі своїм ослячим копитом, – усіх!

І не перед чужий, а перед український трибунал покличемо ми колись їх, який дбатиме про справедливість і тільки про справедливість і не робитиме собі багато з одуреної «публічної opinio», ані з перекупленої преси.

А як науку з сього процесу засвоїмо собі кілька правил на майбутнє: ніколи не давати «меншостям» культурно-національних автономій, які закінчатся Шварцбартами. Не давати їм спеціальних тек міністерських, які закінчатся Пінхасами Красними. Пам'ятати, що нас не зобов'язують (у тім числі і колонізаторські) зарядження большевицького режиму, та що під тим оглядом ми застерігаємо собі цілком вільну руку.

³ Не буде більше війни –
Не буде більше перемоги.
Не бути більше вільним –
Називається рабством! (нім.).

Ми мали б багато дечого закинути політиці замордованого отамана, але коли йдеться про «меншості», то єдине, що ми можемо йому закинути, – се *слабкість*. Безмірно шкодуємо, що він показався слабким, щоб, з одного боку, загнздати стихію, а з другого – в залізні обченьки взяти Красних та інших подібних індивідуумів, що тепер із осячкою вдячності кóпають пам'ять свого добродійця... Ми шкодуємо, що покійний отаман не здолав змусити всіх цих людей стояти струнко перед Володимировим тризубом.

На всякий випадок, ліпше, коли вони заздалегідь знатимуть, що вирішувати про колонізацію на Україні будуть не Тореси, лише Україна; що про національну автономію і загалом про становище меншостей у нас вирішуватимуть не Рафеси, лише сама Україна, та що вирішувати про те, чи бути їй самостійною, чи ні, вирішуватимуть не Шварцбарти ані Троцькі, лише знову-таки сама Україна.

Тепер ми є під возом, і відра помий виливаються на голови поконаних. Але ж так було по Полтаві, так було перед великою війною, коли Равіта-Гавронський денунціював наш визвольний рух перед світом у брошурі «Un danger pour l'Europe»⁴; так було під час війни, коли повсталала легенда про Ruthenenverrat⁵; так є й тепер, коли банда лицарів із-під темної звізди в безмежнім і, на жаль, не укаранім нахабстві сміє «відбирати народів українському право до незалежності». Але все се не страшне. Називали ж німців під час Світової війни їхні противники «варварами» і «гунами», а тепер не один із тих брехунів тремтить перед сими «варварами» заново...

Усе се вже було, і сього ми не боїмося. Бійтеся *ви* сього! Бійтеся сього, коли вам залежить на якимсь *modus*'і *vivendi* з народом України, яка буде *наша* і ніколи – *ваша*. Бійтеся і далі виступати на нашій землі «культуртрегерами» російського і жидівського месіянства, бо Україна, на жаль, не є така велика, щоб на ній міг поміститися інший месіанізм, опріч українського.

А головне – не думайте, що ми – труп. Розстріляні вашими червоноармійцями і чекістами, як той наполеонівський вояк Гайне, не є мертві. Вони лише «liegen und horchen still»⁶, поки не вчують на Україні:

*Kanonengebrüll*⁷

*Und wiehernder Pferde Getrabe...*⁸

А тоді той народ, якого ви вважаєте мертвим, встане знову *bewaffnet emr og aus dem Grab*⁹.

І коли ви в стані уявити собі хоч десяту частину того, що нагромадилося на дні збірної душі сього трупа, то скоріше припніть на ланцюг «Chwil-ю» та інших ваших скажених газетних псів! Скоріше шукайте порозуміння з сим «трупом». Скоріше відступіть від того, солідаризуючись із ким, ви плямите самих себе. Завтра до сього може бути вже запізно, сьгодні ще є час. Коли ж процес скінчиться виправданням убивці, тоді про порозуміння з жидами говоритимуть тільки запроданці або ідіоти...

Сі рефлексії насуваються мені з нагоди процесу Шварцбарта. Не знати, як він скінчиться. Але неймовірна річ, щоб убивця, який заплямив ім'я армії і нації, що боролися за визволення, був виправданий. Для нас його злочин не знає міри, і хоч

⁴ «Загроза для Європи» (франц.).

⁵ Руська (русинська) зрада (нім.).

⁶ Спокійно лежать і прислухаються (нім.).

⁷ Гарматний гуркіт (нім.).

⁸ Й іржання та тупіт коней (нім.).

⁹ Озброєний з могили нагору (нім.).

би чим процес не скінчився для українців, Шварцбарт – вбивця, який повинен понести заслужену кару.

І ще одне. Усі оті «комуністи», москвофіли і «соціялісти», які страху ради юдейського, наказу Москви або передвиборчих коншахтів солідаризуються з жидівським національним «героем» чи з тим режимом, для якого він свій злочин доконав, хай пам'ятають, що *вдруге* їм їхній маскарад не вдасться; що коли впаде большевизм, і вони знову з'являться масово «для державної праці», їхні імена вже будуть поміщені на чорнім листі, з якого їх не стерти жодними інтригами.

P. S. В останній момент наспіла вістка, що на пропозицію Тореза адв. Кампінчі зрікся переслухання дальших свідків, так що присуд може запасти скоріше, ніж сподівалися. Се згільйотинування процесу якраз тоді, коли він зачав розгортатися в акт оскарження проти цілого російсько-большевицького режиму і жидівства, що його підтримує, є щось дике й незрозуміле. А факт, що пропозиція вийшла від Тореза, та що жидівська преса кричить, буцімто вона була «несподіванкою для жидівського комітету оборони», свідчить, що *ся пропозиція зроблена винятково в інтересі Шварцбартів*. Недавно в пресі з'явилася нотатка про закулісові переговори обох сторін у Парижі; про подібні ж угодові переговори доводилося мені чути ще влітку від одного сенатора, який казав, що, «може, се не було б навіть зле». Коли, отже, ми знову є свідками 1001-ої вдалої спроби «пошити в дурні» репрезентантів нашого народу, то нам доведеться говорити про *другий замах на отамана* і на його пам'ять, доконаний цього разу його найближчими приятелями.

ВОЮЮЧИЙ СІОНІЗМ

Кривавою луною відгукнулися останні випадки в Палестині в цілому світі. Особливо для України мають вони симптоматичне значення.

Знана декларація Бальфура 2.XI.1917 р. покликала до життя жидівське національне вогнище в Палестині (*nationale home*¹), а міжнародне жидівство взялося завзято до здійснення англійського приречення. Але, на жаль, обидві сторони інакше собі уявляли сей *home*. Англія думала його заснувати в Палестині, але жиди зробити сей *home* з *цілої* Палестини. Се була велика різниця! Бо Англія була зв'язана не тільки декларацією Бальфура, але й іншою – не тільки супроти жидів, але й супроти арабів. У нагороду за те, що в світову війну араби стали на боці Великої Британії проти турків, Англія уповноважила сера Генрі Мак-Магона, високого комісара Єгипту в 1915 р., в листі до мекського шерифа Хусейна обіцяти негайно по скінченні війни приступити до створення незалежної Арабії.

У повності сього приречення Англія не здійснила й досі, але вступила на шлях його реалізації. Постав напів незалежний Ірак, постала Трансйорданія, королівство Хеджасу і Нейджу. Разом із тим проклямовано суверенність Єгипту. В 1930 році двоє представників магометанських держав увійдуть як рівноправні члени до Союзу народів. Усе се незвичайно піднесло національну свідомість арабів і їхню національну гордість. І якраз у сей момент у середині арабського світу, в Палестині, яка межує з Трансйорданією, арабською Сирією і Хеджасом, у Палестині, де на 900000 населення є заледве 140000 жидів (решта – араби), має постати незалежна жидівська республіка! Як сказав видний діяч сіонізму Вайцман, «така сама жидівська, як Англія є англійською», де штучно (шляхом інтенсивної колонізації) мала би постати жидівська більшість або де арабська більшість була б зведена до ролі меншости, а жидівська меншість стала б пануючою...

Що дивного, що подібний проект відчуте як провокацію мусульманства в Єрусалимі (що є святим містом не тільки для жидів, але й для арабів і християн), Каїрі, Індії, Меці.

Коли на зміну консервативному кабінетові прийшли трудовики в Англії до влади, араби стали агресивніші: вони ж думали, що ціла імпреза палестинська є ділом консерватистів та що антикапіталістичний кабінет Мак-Доналда буде тим самим антисіоністичним. Необачне відкликання лорда Лойда, високого британського комісара з Каїра (не дуже там любленого), яке було заповіддю більших поступок мусульманському Єгиптові, ще болісніше дало відчуті палестинським арабам їхнє власне становище. Таке було психологічне підложжя останніх ексцесів, які треба якнайрішучіше нап'ятнувати, але за які вину можна буде скинути на якусь сторону аж по висліді праць слідчої комісії, встановленої лондонським урядом.

Не можемо передбачати майбутньої політики Англії в Палестині, але треба відразу ствердити, що у серпні сього року політиці сіонізму завдано страшного удару, від якого не знати, чи вона стане на ноги. Бо не може Англія знести ані втрати свого престижу в арабському світі, ані забути про його значення для імперії, особливо тепер, коли з відкриттям нафти в Іраку, з проектами експлуатації Мертвого моря перед

¹ Національний дім (*англ.*).

Месопотамією відкривається блискуча економічна будучина, коли з розбудовою порту в Хайфі і з поступами повітряної комунікації Палестина стає одним із важливіших етапів *нового*, суходільного або повітряного сполучення Англії з Індією.

Але якраз сеї свідомости конечности числитися з великобританською рацією стану і зі скріпленим національним почуванням арабів не видно у провідників сіонізму. Ось що, напр., читаємо в сіоністичній «Chwila» (5. IX. с. р.): «Також арабська проблема прибрала тепер дещо інші контури... Ціль сіонізму не позискає *ніколи* апробати арабів. Про те знає цілий світ ... і немає причини дурити себе». Отже, треба б ніби числитися з тим фактом? Та «Chwila» робить інший висновок, а саме: «Ані випадки теперішні, ані опір арабів, ані навіть гнів високого комісара не відстрашать жидів» продовжувати діло осадництва в Палестині.

Іншими словами, сіоністична газета заявляє, що, хоч Палестина є краєм арабським, хоч величезна більшість її населення колонізації жидівської собі не зичить, хоч противиться їй сильно, – мимо всього того, сіонізм і далі піде в ту чужу країну, щоб зробити її своєю – чи схочуть того араби і Англія, чи ні. Як? «З карабіном у руці». А висновок сим енуціяціям такий: «Існує ж ще справедливість! Є ще Бог на світі!» Можна було б сміятися з сього безприкладного засліплення, коли б від нього не пахло кров'ю і помстою.

А помста вже зачинається. От маленька депеша, яку ми вичитали в «Morning Post» (6. IX): «Єрусалим, 5. IX. Жидівська телеграфна агенція доносить, що за військовою вартою з закутими в кайдани руками переходили вулицями Єрусалима 200 фелагів (арабських селян) із села Ліфтен».

З одного села! Отже, коли в Палестині був жидівський погром, то тоді його, як звичайно в таких випадках, робило міське шумовиння, але коли його робили сотки селян, то се вже не погром, се повстання, над причинами якого повинні подумати провідники сіоністичного руху.

Зрештою, наша оцінка подій не є індивідуальна. Вона настільки очевидна для кожного незасліпленого, що подібні думки знаходимо в жидівському «Berliner Tagebuch», у статті Йозефа Шваба. На думку автора, перепроводжувати тепер декларацію Бальфура значило б для Англії «наразити на небезпеку ціле своє становище в магометанському світі від Суецького каналу до Бенгальської затоки... Жоден переляк і жодне обурення, які викликають у серцях арабські насильства, не заслонять від розважливої політичної думки факту, що джерело того, що ми пережили, лежить у помилках цілої політики жидівського національного вогнища в Палестині – в помилках сіонізму». Більше того! «Berliner Tagebuch» пише, що провідники сіонізму повинні були передбачати, що «араби боронитимуться руками й ногами проти можливости... випертя арабського населення (створеною колонізацією) жидівською більшістю». Тим часом бачимо, що «ті самі жиди, які в Женеві або деінде так проречисто боронять свобід меншостей, хотіли б з англійською допомогою створити унікат мандатної держави, в якій арабській більшості судилося б жити під загарантованою охороною права меншостей».

Але сі голоси є відосібнені. На загал жидівська преса провадить далі свою роботу засліпленців. А в способах не перебирає. Коли, напр., повідомляє, що араби домагаються безпартійного слідства в справі палестинських інцидентів, коли протестують проти відозви високого комісара, що пересуджує вину арабів перед вислідами розслідування, то з'являється се під заголовком «Арабська безсоромність» («Chwila», 5. IX). Коли доносять про акцію голови мандатної комісії Теодолія, то згори кидають підозріння на його безсторонність, доносячи, що одружений він із сирійською араб-

кою («Nash Przegląd», 7. IX) і т. п. Що за крик піднесла б та сама сіоністична преса, які обвинувачення в антисемітизмі посипались би, напр., на християнську пресу, коли б відважилася вона писати в подібнім тоні про справи жидівські!

А найстрашніше, що ся ментальність панує в головах Жаботинських не лише тоді, коли вони агітують у Палестині, але й тоді, коли вони агітують на Україні. У Палестині сіоністи перепроводжують колонізацію чужого краю жидами проти виразної волі місцевої більшості, не питаючи її, домовившись лише з силою, що тримає політичну владу в краю – з урядом II Інтернаціоналу. Чи не те саме робить сіонізм на Україні, колонізуючи чужу країну теж проти виразної волі її більшості (яка мусить вимандрувати в Сибір) і теж не питаючи її, лише домовившись із силою, яка в цей момент тримає політичну владу на Україні в своїх руках, – з урядом III Інтернаціоналу? Сіоністи вважають Палестину своєю землею, хоч є їх там максимум 11% людности. Українці мають берегтися, щоб відсоток жидів-осадників на Україні не досяг сеї цифри, щоб вони не опинилися, як каже «Berliner Tagebuch», в ролі більшості, що живе під «охороною» напливової меншости...

І так само, як у Палестині, де сіоністи апелюють до британського карабіна, апелюють вони на Україні до карабіна російсько-большевицького. Ось у тій самій «Chwila» (9. IX) читаємо, що в Ямполі відбувся суд над українськими селянами, які виступили чинно проти жидівських колоністів. Декого засудили на п'ять літ, декого – на вісім, двох – Юхима Дергаля й Івана Чорбана – на кару смерти... Певно, був страшний погром? Ні! Як доносить (жидівська!) «Chwila», їх судили за «напад на поля» (осадників) і за те, що при тім нападі «побили колоністів». За побиття – кара смерти.

Наразі сіонізм тріюмфує. Британський і російський багнети наразі сильніші за фелаків арабських і українських «куркулів». Але колись се все зміниться. Україна не є диким кочівничим плем'ям, а нацією. Прийде час, і ся нація всі пакти, які уклав сіонізм, не питаючи її, з російським урядом подре на кавалки. І тоді сіоністи не матимуть права звертатися до нас, бо і тепер до нас не звертаються.

Але тоді колонізація жидівська на Україні, dokonana без і проти волі українського народу, багнетами російського уряду і мільйонами нью-йоркських капіталістів, – **ся колонізація буде без решти зліквідована**. Так, як ліквідували в себе турки грецьке осадництво, а греки – турецьке.

Не хочуть сього сіоністи? То хай зроблять висновки. Коли ж так, як у Палестині, свідомі ворожости до сеї колонізації української людности, тим не менше провадитимуть її далі, ну то трудно... *Volenti non fit injuria!*²

² Згода потерпілого усуває протиправність шкоди (лат.).

ДМОВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Кожний український націоналіст повинен бути вдячний п. Р. Дмовському за його нову працю про українське питання. Ворог українства, п. Дмовський мусив признати йому силу одного з чинників не лише європейської, але й світової політики. А прислів'я німецьке каже: «Eigenlob stinkt, Freundelob hinkt, Feindeslob klinget»¹.

З'явилася нова праця Дмовського («Українське питання») в «Газеті Варшавській» (від 15 до 23 серпня) як передрук сімох розділів із готової до друку книжки «Przyszłość Polski», а що її автор досі є довголітнім і головним ідеологом величезного відламу польської політичної думки, то тим цікавіші для нас його погляди.

«Одним із найважливіших питань нашої політики, – починає Дмовський, – як внутрішньої, так і зовнішньої, є українська проблема». Як квестія національна є вона для нього «менш цікава і менш важлива, ніж проблема господарсько-політична, від розв'язання якої залежать великі речі в майбутнім укладі сил не лише Європи, але й цілого світу». З сього погляду українська політика, яка не числиться з тим значенням української проблеми, «буде непочитальною».

Що розуміє Дмовський під Україною? Зовсім не те, що його «партаймани». «Вираз «Україна» тепер вже не означає окраїнні землі на південному сході Польщі, набравши нового значення в політичній мові останніх часів». У теперішнім поставленні зачепленого тут питання Дмовський говорить «про той простір, людність якого говорить у більшості малоруськими наріччями; простір, на яким мешкають майже п'ятдесят мільйонів людей». Коли до цієї дефініції додати ще Крим, то нічого не можна буде їй закинути. Розглядаючи прогнози Київської України як відрубної формації, Дмовський зупиняється на об'єктивних передумовах її незалежності від Росії. Вони – першочергові. «Української квестії не можна трактувати так, як трактується справа першої-ліпшої народности, що прокинулася до політичного життя в XIX віці. Своім значенням переростає вона всі інші як з огляду на число людности, що говорить по-українськи, так і з огляду на роль простору, займаного нею, та його природних багатств у проблемах світової політики». Під тим оглядом «Україна ж не є якась ковенська Литва».

Але ці – такі багаті – об'єктивні передумови українського націоналізму є, за Дмовським, прокляттям для нього. Бо Росія «ніколи не погодилася б з її (незалежної України) існуванням»; бо росіяни «всі вважають Україну за частину Російської держави, назавжди з нею зв'язану»; бо «мусили б бути найнездарнішим у світі народом, щоб легко погодитися з утратою величезного простору, на яким знаходяться їхні (?) найурожайніші землі, їхні (?) вугілля і залізо, які становлять про їхнє посідання (кавказької) нафти та про їхній доступ до Чорного моря». Се була б «згуба Росії», на яку не згодився б «російський народ, народ із визначним державним інстинктом»; се був би для неї «смертельний удар».

Для Дмовського се є поважні аргументи, які мали б приголомшити самостійницькі аспірації молодого народу, навіть у добі нечуваних історичних переворотів і упадку трьох династій, що були цементами Габсбурзької, Гогенцолернської та Романовської імперій. Але він має й інші, яких достачає йому повоєнна економічна еволюція світу.

¹ Самохвальство смердить, другова похвала кульгає, ворогова похвала дзвенить (нім.).

Спостерігаємо по 1918 р. промислову децентралізацію світу, коли нові самостійні народи зачинають стреміти до промислової самовистачальності, до економічної незалежності від великих промислових націй (Англії, Сполучених Держав, Німеччини), для яких були досі ринком збуту їхніх товарів. Сей процес є катастрофічний для держав, у яких досі був сцентралізований промисел, бо має на цілі скінчити з поділом народів на вічних консументів і вічних продуцентів. «За одну з найбільших перешкод (для утримання стану, вигідного для *beati possidentes*²) уважається Савітська Росія. Виразно глузує вона собі із зусиль європейського капіталу відстоювати усталений у світі торговельний порядок, як про те свідчить хоч би остання промова Сталіна в Москві. Та глузування могло б, одначе, лишитися словами без змісту, коли б Росія була позбавлена вугілля й заліза, які посідає у величезній масі саме на українській території. Отже, відірвати Україну від Росії – це значило б вирвати їй зуби, значило б забезпечитися від її конкуренції та засудити її на роль вічного споживача витворів чужого промислу». Тим більше, що це відірвання потягне за собою й відірвання від Росії Кавказу з його нафтою.

Коротко: вимоги великодержавної політики й економічної самовистачальності змушують Росію за всяку ціну здавити незалежницький рух на Україні. Пригляньмося ближче до цих аргументів, які – по очищенні їх від заaktuалізованої фразеології – є старі, як старою є боротьба всякої імперіалістичної держави з народом, що хоче стати самостійним. «Під загрозою економічного рабства Росія не може й не хоче згодитися на відірвання України», – каже Дмовський. Передусім, при всім значенні України для промислу Росії відірвання її не було б катастрофою для останньої, бо вона має залізну руду, залізо і сталь також на Уралі, у Сибірі, в полудневій Московщині і на Волзі. Але нехай! Нехай Росія з відірванням України, як зі «смертельним ударом» для себе, ніколи не погодиться. Чи се значить, що се відірвання неможливе? Чи *хотіла* відірвання Хорватії, Чехії, полудневого Тиролю, Боснії тощо Австро-Угорщина? Чи *хотіла* відірвання своїх європейських посілостей Отоманська Порта? Чи їх відірвання не загрозувало самому існуванню цих імперій ще більше, як відірвання України від Росії? Але над цими «нехотіннями» історія перейшла до порядку денного, а Шобер і Кемаль-Паша погодилися з тим, із чим аж ніяк не «хотіли» погодитися Франц-Йосиф і Абд-ул-Хамід. Так буде і в спорі російсько-українським, бо хто ж із українців (за винятком зовсім наївних) думає, що здійснення їхнього ідеалу досягнеться шляхом подарунку шляхетної Росії?

Росія «не захоче»... Але звідки така віра в гранітову силу російського «хочу»? Чи дійсно «російський державний інстинкт», який так незмірно імпонує п. Дмовському, є той самий, що за Петра й Катерини? Не раз я писав на цю тему, отже, не буду повторятися. Тут зазначу лише, що цей *інстинкт є в безсумнівнім стані розкладу*. Російський імперіалізм є в такім самім стані відвороту, як і російська імперська думка. Починаючи від програної Кримської кампанії, від капітуляції на Берлінським конгресі (1878 р.) через Мугден, Цусиму, Горлиці, Берестя й Ригу, крок за кроком відступає Росія назад, подібно до Туреччини в XIX віці, розростаючись лише в Азії. А заразом її імперська ідея, що досі – добре чи кепсько – лучила під одним стягом величезний конгломерат народів, перестає бути ідеєю, що їх цементує. Під різними формами виступала вона як соціальна монархія, «оборонниця» простого народу перед шляхтою, балтійськими баронами, козацькою старшиною; як панславізм, як (за Миколи II) неославізм, як комунізм («атечество всех трудя-

² Щасливі ті, що мають (володіють) (*лат.*).

щіхся»), щоб нарешті зазнати поразки в кожнім зі своїх преображень. Російська імперська ідея не виправдала надій своїх підвладних і втратила в їхніх очах рацію існування, не в стані ані створити всередині нічого подібного до рах Romana³ або Britannica⁴, ані оборонити державні інтегральності ні зі Сходу (Японія), ні з Заходу (Німеччина), ні навіть із Півдня (втрата Карсу й Ардагану на користь Туреччини, англійський флот у Чорнім морі). Російській великодержавній ідеї не треба, кажучи за Дмовським, аж виривати зуби через відірвання України; вже майже сто літ, як вона ті зуби трагить, як никне міцність її «державного інстинкту». Як тепер із тим стоїть справа, «вето» російської державницької ідеї щодо відділення України може мати хіба характер зволікальний, а не вирішальний. Один американський автор, пишучи про революцію в Китаї, зауважив, що там радше може йти мова не про revolution, а про dissolution⁵, сказати б по-українськи: не про відродження, лиш про виродження китайської імперської думки. До чогось подібного призвела Туреччину її революція, до того ж іде й російська революція – до дезінтеграції держави.

У своїй праці, що з'явилася більш як двадцять літ тому, Дмовський писав, що білорусини й українці «можуть почувитися відрубними народностями, до чого існують вже тенденції на Україні. Все залежить від того, чи **російська держава й культура витворять для них таку атракцію, що втягне їх безповоротно в свою сферу**»⁶. Отже, кожний уважний обсерватор останньої політичної й культурної еволюції Росії мусить визнати, що **та атракційна сила стає чимраз слабшою**. І дійсно, що могло б бути такою атракцією для нас? Може, Соловки? Таненберг? Колективізація? Похід проти Церкви й релігії? Воскресла під ім'ям сталінізму опричнина Івана Грозного, від якої, як від першої на Дін, тікають тепер масово селяни за кордон? Колись молодий і невироблений український патріотизм ідентифікувався з великодержавним російським патріотизмом (Стороженко, Куліш, Квітка). Для Драгоманова ці подвійні патріоти мали рацію свого часу, бо «московський царизм є й українська історична святощ», бо Росія, на його думку (завоюванням Чорного моря й своєю західною політикою), «все ж таки виповняла й наші національні завдання», тому й шукав він розв'язки української справи «в лібералізмі, **спільнім** із освіченими великорусами»⁷. Але хоч як помилявся Драгоманов, та все ж ніхто не заперечить його ідейности. Натомість теперішніх російських патріотів на Україні серед ідейників Москва не знайде. Вона мусить їх оплачувати, шукаючи серед політичного шумовиння (Скрипники, Чубарі, Любченки, Хвилі та ин.). «Атракція» щезає... Державно-асиміляційна сила Москви так хутко нидіє, що українцям навіть, може, не зовсім до того приготованим, доведеться думати над самоорганізуванням.

У цитованій праці Дмовського з 1908 р. він пише про Польщу слова, які так само можна прикласти й до України: «Польська земля, **незалежно від бажання заселяючого її народу**, який, може, занадто голубить спокій, може зробитися тереном зяятої й зятяжної боротьби, що має першочергове історичне значення»⁸. Такий момент дійсно настав для Польщі у 1918 р. у боротьбі проти Росії і центральних держав, для України – в 1917 р. по упадку царату, коли, як стояло в однім Універсалі Центральної Ради, вона «мусила» (проти волі) взяти долю країни в свої руки.

³ Римський мир (лат.), у сенсі «Римське панування, стабільність».

⁴ Британський мир (лат.), у сенсі «Британське панування, стабільність».

⁵ Розчинення, розкладання, ліквідація (англ.).

⁶ Dmowski R. Niemcy, Rosya i kwestya polska. – С. 195.

⁷ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну.

⁸ Op. cit. – С. 166.

Цей «примус» повториться ще не раз, прискорюючи зріст нових українських і організуючих сил на Наддніпрянщині.

У своїй давній-давній праці каже Дмовський, що на теренах Київщини, Полтавщини, Херсонщини зачався «самостійний виступ нових елементів, що недавно були лише етнографічним матеріалом», та що поляки там не можуть відігравати ролі пануючого елемента⁹. Згода, але помилився б той, хто б думав, що цим елементом можуть стати на тих землях росіяни, історична роль яких на тих теренах теж закінчиться. По волі чи по неволі «нові елементи» будуть змушені обійтися без опіки вже непотрібного їм російського імперіялізму. Неминуче банкрутство останнього на Україні дуже ослаблює обидва аргументи автора проти українського націоналізму – вето Росії й політичну незрілість українства: кинутий у воду не завжди тоне, часом вчиться плавати.

Коли ж п. Дмовському здається, що нереальною річчю було б числити на розпад або докорінне знесення Росії, можемо пригадати, що багатьом також нереальною річчю видавався розпад Австрії, а крім того, погром Німеччини й Росії, але сьому «нереальному» фактові завдячує своє воскресіння Річ Посполита Польська. Тут ми приходимо до тих об'єктивних (поза українським націоналізмом) причин, які діють на користь українського сепаратизму проти Росії і які вчисляє сам Дмовський. На його думку, «Україна стає предметом живого зацікавлення» цілої низки міжнародних сил і «зайняла місце в їхніх планах політичного й господарського урядання світу на найближче майбутнє», а до тих сил зачисляє він і європейсько-американський капітал, і Ватикан, і Німеччину. Як п. Дмовський думає, звідкіля взялося це нагле «зацікавлення», коли не звідти, що остання еволюція російського «державного інстинкту» захитала в багатьох чинників віру в нього? Не тому з'явилася в політичній світі ідея відокремлення України від Росії, що прагне з останньої Захід зробити свою вічну колонію, ринок збуту, лише тому, що нікому невільно марнотратити дані йому Богом багатства. Російська еліта, яка марнотратить українські багатства, втратила в очах цивілізованого світу право на володіння ними, як втратила колись право на володіння своїми колоніями Іспанія або своїми землями Туреччина. Ось внаслідок чого – внаслідок затрати організаційно-творчої волі Росії – впливає проблема усамостійнення її «окраїн», в тім числі й України, справа якої актуалізується як справа політична, церковно-релігійна, економічна й геополітична (як проблема чорноморська). Росія конче потребує України, аби стати економічно на ноги? «Росіяни мусили б бути найнездарнішим у світі народом», щоб погодитися з утратою України? Рація, Росія хоче відбудувати і вже відбудовує свою імперію коштом безоглядного й безприкладно-цинічного колоніального визиску нашого краю, але коли б ми захотіли без озву зносити цей визиск далі, то були б найнездарнішим на світі народом. Тим нездарнішим, що ця потульність ні на що нам не здалася б, бо, як прекрасно писав колись сам Дмовський, «народ улеглий і покірний скоріше чи пізніше мусить бути знищений, а улеглістю своєю сам тому допоможе». Перелякані промисловою офензивою Заходу, можуть шукати захисту в потужній Росії деякі народи Середньої Європи, але не Україна, багатства якої звільнять її від цієї згубної політики...

У розділі VII «Українського питання» Дмовський пише: «Щоб хоч найбільші сили світу хотіли відірвати Україну від Росії..., їхні бажання залишаться тільки добрими бажаннями, коли головними виконавцями їхньої волі не будуть поляки

⁹ Op. cit. – С. 261.

і румуни, а бодай самі поляки». А до того, переконує Дмовський, не дійде, бо не лежать у тім інтереси його Вітчизни, яка має стреміти скоріше до союзу з Росією. Охоче віримо п. Дмовському, якому «здається, що на українське питання в нашій зовнішній політиці вже нема місця». Знаємо, що прихильників союзу 1920 р. дуже мало серед поляків, а ще менше серед українців. Припустімо навіть можливість польсько-російського союзу, як те здавна пропагує Дмовський або «Мисль Народова», яка говорить навіть про Польшу як члена «міжконтинентального євразійського блоку»¹⁰, то все-таки це ще не вирішує справи відділення України від Росії.

Україна під пануванням Росії межує не лише з Польщею й Румунією, бо через Чорне море – з цілим світом, отже, навіть коли б Варшава не схотіла прикласти рук до протиросійського руху на Україні, це зовсім не значить, що цей рух втратив би погляди на майбутнє.

Дмовський був би кепським полемістом, коли б не мав ще однієї лінії оборони своєї тези. Є цією лінією аргумент браку державотворчих елементів серед українства. Коротко: коли б українці навіть внаслідок тих чи інших комплікацій дістали свою київську державу, то не дали б собі з нею ради. Тут Дмовський порушує той «суб'єктивний момент» у націоналізмі, про який згадує Р. Ч'еллен. Цю суб'єктивну сторону називає він «елементом волі й тепла, який може підноситися аж до температури пропасниці, але й спадати нижче нуля. Коли заходить останній випадок, не допоможуть і багаті об'єктивні передумови, щоб одержати плацет історії для державницьких аспірацій (нації). Тут лежить, м. и., осередок ваги української проблеми. Вирішальним у цім питанні є суб'єктивний факт, чи існує національна свідомість, чи ні». Дмовський визнає наявність певного ступеня цієї свідомости в українців, але не такого, якого би вистачило для здійснення їхнього ідеалу. *Перше*, тому, що українська справа завдячує своєю популярністю не так стремлінням українців, як інтересам сторонніх сил; *друге*, тому, що український елемент є слабкий під оглядом культурним і позбавлений історичних традицій; *третє*, нарешті, тому, що не звикла сама собою рядити Україна, навіть усамостійнена, хутко стала б лише тереном для міжнародних пройдисвітів, «вередом на тілі Європи» і «міжнародним публічним домом». Даруймо авторові його незвичко в цьому випадку барвистий стиль (від деякого часу заразливо модний у польській пресі) й перейдімо до суті висунених аргументів. Отже, махінація сторонніх сил, зацікавлених в ослабленні Росії, висунула українське питання на порядок дня, а не сила українського націоналізму. Щодо «махінацій» тих сил, то вони з'являлися там завжди, де, з одного боку, розкладався якийсь державний організм, з другого – де розвивалися відосередковані національні рухи. Такою сторонньою силою були перший і третій Наполеони для італійців, перший – для поляків, Росія – для балканських слов'ян, Антанта – для австрійських, Німеччина – для фламандців і т. д. Отже, що дивного, коли знаходяться «сторонні сили», «які, – каже Дмовський, – готові попірати й український рух проти Росії»? Се лише свідчило б про паралельність інтересів обох чинників, а з другого боку – якраз про наявність того суб'єктивного моменту, без якого жодна сила жодного національного руху попірати не буде. Наявність сього суб'єктивного моменту в наддніпрянців не заперечує й сам Дмовський. Із нечуваною у своїх земляків цивільною відвагою він стверджує, що український рух почався «саможутно» (не видуманий німцями), і то на Полтавщині (а не в Берліні), «піднятий людьми чесними й безінтересованими» (а не платними агентами). Дмовський, правда, пояснює се зацікавлення

¹⁰ «Myśl Narodowa». – №31, 37.

винятково багатствами України. Але чи знає він, що, наприклад, таким промисловим центром, як Україна для Росії, є до певної міри Північна Франція для Полудневої? Що на півночі Франції добувається 64% усього французького вугілля, 83% коксу, 66% інших вугільних продуктів, що північ є осередком французької текстильної промисловости (опріч єдвабної), шкіряної, паперової, скляної? Що там лежать найважливіші французькі пристані Дюнкерк, Кале і Булонь? Що лише *два* французькі північні департаменти (Нор і Па-де-Кале) платять сьому частину всіх податків держави на суму, яку вносять *двадцять* полудневих хліборобських, покриваючи податковий дефіцит полудня, як Україна покриває дефіцит Росії? Та, незважаючи на се, ніякій «сторонній силі» й не сниться «цікавитися» відірванням півночі Франції від її полудня. Якраз тому, що ніякого «саможутного» сепаратистичного відосередкового руху там нема, а штучно його ніякими активними причинами не викликати. Деякі вчені (напр., Jean Brunhes) спостерігають навіть дві різні раси в обох частинах Франції, а постання на тій території «однієї й неподільної» республіки приписують лише «духові (єдності), який панує над матерією і ніби її інформує». Сей дух – се і є той «суб'єктивний момент» національної свідомости Ч'еллена, який є *один* на півночі й на півдні Франції, і який є *різний* на півночі й на півдні Російської імперії. П.Дмовський у сю «різність» не дуже вірить, він бачить лише слабкість українства під оглядом культурним і цивілізаційним та брак у нім історичних традицій: «Говорити про існування українського народу можна лише з великою ліценцією». Далеко нас запровадило б детальне міркування над цією темою. Але треба насамперед уміти розрізняти. Є народи державотворчі зі слабо розвиненою культурою. Є народи з блискучою культурою, але зі слабким державотворчим інстинктом (очевидно, говорю про певні періоди в житті народів). До перших, наприклад, можна віднести історичну Литву, яка створила велику державу, але яка була під впливом чужої, української, культури. До других можна віднести Італію, яка, mimo своєї блискучої культури, mimo Данте і навіть Мак'явеллі, віками не могла вибороти собі державної незалежності. Проблема державотворчої потенції, яка не є чимось, що нездібно еволюціонувала, є складніша, ніж здається Дмовському, й ані слабкість української культури, ані ноторичний брак в українства державотворчого інстинкту тепер не пересуджують політичного майбутнього київського українства. Що ж до традицій, то бувають роки, які створюють традиції, що їх безсилі створити сотки інших. П'ятнадцять літ наполеонівської епопеї створили традиції, якими досі живе Франція, а дехто навіть вважає Наполеона за хресного батька Бріянової Паневропи. А більш ніж столітнє панування в Швеції династії Бернадотів (які ведуть свій рід від Наполеонового маршала) не створило ніякої традиції... Бурхливі роки, які пережила Україна по упадку царату, коли країна жила своїм власним центром, коли в колективнім спільнім чині зродилася нова психіка нації, коли фактом (річ незмірно важлива в кристалізації ідей) довело свою можливість і пожиточність для нації окреме від Москви існування країни, не минули без сліду. З цієї традиції повними жменями черпатимуть прийдешні покоління. Не прийдешні покоління, не народ, скаже п.Дмовський, хіба лиш його провідна верства. Нехай, але ж йому самому вирвалася слухна увага, що «навіть у найбільш цивілізованих краях політичні стремління народу є передусім стремліннями його освічених верств». Що ж до цієї освіченої верстви, до української інтелігенції, то вона, безперечно, здобуває чимраз більший вплив на свою масу. Що «українська національна свідомість поробила значні поступи», що чимраз тяжче втримати «демаркаційну лінію між

українізмом і рутенізмом», що «вплив українізму серед руського люду збільшується», – се визнає й рідна п. Дмовському преса¹¹. Певно, цей ростучий вплив – се лише тенденція, але в справі, що нас тут цікавить, важливий не абсолютний ступінь того «суб'єктивного моменту», лише якраз тенденція його розвитку.

Але й се ще не розв'язує справи для автора «Українського питання», Відбудована як самостійна держава, Наддніпрянська Україна, пише він, опинилася б перед непоборними труднощами. Треба буде розв'язати цілу низку питань: економічної експлуатації багатств країни, етнічно не українського чорноморського побережжя, відносин до Дону, Криму, Кавказу. «Новий український народ мусив би відразу знайти свої способи полагодження всіх тих проблем і, певно, довідався б, що це понад його сили. Правда, знайшлися б такі, які б тим зайнялися, але тут, власне, й починається трагедія». Бо тоді Україна стала би «збіговищем аферистів цілого світу», капіталістів, організаторів промислу, техніків і купців, спекулянтів, інтриганів та ин. Зібралася б ціла свого роду «ліга народів», ціла «колекція міжнародної каналії». Настав би, замість власної держави, «поступ розкладу і гниття». Визнаємо Дмовському, що досить мала б труднощів молода Наддніпрянська держава. Це доля всіх новотворів.

«Навіть ми, – пише Дмовський, – які не перестали бути великим народом, внаслідок розмірно короткої перерви в нашій державній бутті, по відбудові держави виказали великий брак досвідчення й велику невправність у розв'язанні завдань, що спали на нас». Що ж дивного, коли б сі труднощі спали і на плечі Київської держави? Чи це значить, одначе, що конечна в таких випадках чужа поміч оберне Україну в дім вар'ятів? Не стали ж таким домом американські колонії Англії, коли їм на допомогу прийшов Лафает і Косцюшко, які, здається, не були аферистами. Не стала ж таким домом Німеччина, коли дістала Паркера Жильберта. Чи аферистом був полковник Кенігсек, що геройськи боронив гетьманського Батурина за Мазепи? Чи п. Дмовський і Девея назве «аферистом» і чи Україна конче завалиться в порох, коли дістане, наприклад, міжнародну позичку (і то, напевно, скоріше, як хто инший), коли ся позичка поставила на ноги Німеччину? Що ж до «колекції міжнародної каналії», то є вона в кожному краю, так само і на Україні – навіть не самостійній. Тепер її там репрезентує московський Інтернаціонал і, власне, цілий сепаратистичний рух на київській Україні, скерований саме на те, щоб позбутися цієї «міжнародної каналії».

Дмовський силкується довести нездійсненність українських аспірацій, але йому виринається таке речення: існування українського народу (чи племена, все одно) «родить квестію, яка в *сприятливих умовах* з'являється на політичній терені чи то внаслідок *стремлінь діячів*, що виходять із того люду, чи то через *махінації держав*, що силкуються виграти її в своїх інтересах». Се, на думку Дмовського, є «неминучий» процес. А коли так, то вже не такі фатальні перспективи Київської держави. «Сприятливі умови», з огляду на актуалізацію чорноморського питання й заквестіонування прав Росії на Україну, існують. «Стремління діячів» набирають усе більше відгомону в «люді» (див. харківські газети). Що ж до «махінацій держав», що діють у тім самім напрямку, то їхні впливи скоріше перебільшує, ніж зменшує, сам Дмовський.

Чи ті стремління матимуть успіх? Що є успіх? «Успіх чи неуспіх усякого підприємства, – каже Мелфорд, – більше залежить від переважаючого в нас настрою, не від чого иншого... Існує магічне слово, яке зневолює цілий світ: слово «хочу»,

¹¹ Див. *Myśl Narodowa*. – №31. – Lw.: Kurjer Poranny. – 6 і 13.IX.

коли його вимовлено кров'ю серця, мільйоном розродчих комірок, цілою нашою істотою, цілою душею»¹². Оце «хочу» – це і є той «суб'єктивний момент» Челлена, це і є «дух» того цитованого француза, це та «національна свідомість» Дмовського. Він остаточно вирішить і в справі сепарації від Росії. Наявний зріст цього суб'єктивного чинника серед українства, а ніщо інше, змусив, м. и., і Дмовського написати про українську справу в 1930 р. зовсім інше, ніж те, що він писав про неї в 1908 р. Вплив того самого чинника змусив Дмовського, мимо позоставших забобонів, здезавувати своїх «партайманів» і визнати (страшна єресь!) термін «Україна», ідейність українського руху та його великі перспективи й визнати «непочитальними» політиками тих, які з тими перспективами числитися не хочуть.

У своїй праці він пише: «У перших роках по світовій війні і російській революції ніхто не передбачав ще, що українське питання в короткім часі набере світового значення». Дмовський цього не передбачав так само, як не здає він собі досі справи з наглою і тривалого заламання російського імперіялізму та поступового розпаду Російської імперії; як не здає він собі справи з ілюзорності будування своєї політики на актуальнім перед 1914 р., але не по Версалі російсько-німецьким антагонізмі; як не здає він собі справи з величезної ваги суб'єктивного чинника української проблеми, який росте на наших очах і який не дозволяє вже нам дати себе трактувати так, як трактувала колишня Росія сучасників П.Дорошенка: «Аки безсловесних і нічто не вєдущих скотов».

Автор сих рядків є свідомий величезної праці, яка стоїть перед українством, свідомий величезних зусиль, які має затратити наш «провід», щоб з'єднати собі нашу «масу». Велика прірва не раз існує між підбуреною большевизмом українською масою та активними борцями за відірвання України від Росії, але величність завдання ніколи ще не лякала жодний, справді здатний до життя народ. То правда, що росіяни «всі вважають Україну за частину Російської держави», обіцяючи собі, що так буде завжди, але «що чоловік собі обіцяє, тоє Бог ницує», як свідчить Величко «подлуг давного прислов'я»...

Певно, воно і на сей раз буде так, а не инакше.

¹² Mulford. *Мос ducha* (пол. пер.).

БЕЗ ОМАН

Не знати, що є гірше: чорна меланхолія чи невиправданий оптимізм; чи гасло «Рятуйся, хто може!», чи наївна віра в силу чудесних формулок, як-от «демократія», «загальне роззброєння» і т. п., які знову приведуть до порядку європейський хаос.

Хаосу ще нема, але він загрожує нашому континентові. І якраз у сей момент виходять на сцену баби-шептухи від політики і проголошують, що «лише тріумф демократії може забезпечити загальний мир», як казав Геріо в Ґреноблі; або що (як казав хтось інший), незважаючи на все, наше «національне життя ми мусимо провадити по шляху боротьби за демократію», що чудесним кличем, який загоїть усі рани, є клич «автономії», виборів і т. п. Очевидно, ці гасла є *щось* у порівнянні з меланхолійним гаслом «Спускатися на дно». Та на ділі нічим вони від останнього не різняться. В однім випадку бачиться небезпека, хоч і не вихід із неї; в другім – летиться наосліп в давно замуровані двері тільки тому, що чиясь дотепна рука залишала над ними стару табличку: «Вихід».

«Стара Європа, – писав Роме¹, – зробила компроміс із моралі любови й моралі меча. Європа новітня згубила любов і не важиться послужитися мечем. А тим часом нові народи, які взяли від нас техніку і стали через неї сильними, стараючись накинути нам свій спосіб життя, ніколи не знали моралі любови, як її знали ми. Не мають вони і тої нашої нерішучості. Їм знана лише мораль сили або меча. Яку науку дають нам під тим оглядом москалі, сі напів європейці, напів азіяти з їхньою погордою до демократії! У японців модерна техніка стоїть на послугах феодалізму. Володарі марокського Атласу подорожують автами, але оточені невірниками. Що ж до американців, то хоч би як ми їх поважали, а все ж мусимо пам'ятати, що вони лінчують чорних».

З витріщеними від жаху очима вдивляється Франція в страшне завтра, страшні сили новітньої історії, сили нового демосу. Се отой демос, ота демократія має врятувати мир? Але хіба ж не демократії народів Австро-Угорщини накликали війну на стару монархію, аби стати вільними? Чеські демократи докладали нелюдських старань, аби, крий Боже, не перервано світової різанини сепаратним миром із Габсбурзькою імперією, а до її упадку більше спричинилися демократи Бенеш і Масарик, аніж всемогутні Ришельє і мадам де Помпадур. Хіба не божок демократичного плебсу Д'Анунціо пхнув у війну Італію майже проти волі короля? А чи сигнал до світової масакри не дав бідний сербський студент, до тої масакри, яку хотів усякими способами уникнути аристократ граф Стефан Тиса?

Чи се не є, отже, самодурство, коли ґренобльські радикали кличуть сю демократію, щоб вона їм «врятувала мир»? Хіба найнебезпечніші порохівні Європи не містяться там, де про війну чи мир вирішують вчорашній капрал Беніто Мусоліні, шкловські фармацевти з Комінтерну або вчорашні мешканці ґеневських мансард із сербської «Народної одбрани», що є тепер підпорою югослов'янського трону? Та ж се все демократи!

Так щодо миру... Але так само і щодо полагодження внутрішніх конфліктів поверсальських націй. Національне і соціальне урівноправнення досягнеться «на шляху

¹ Lucien Romier. Explication de notre temps.

боротьби за демократію». Се звучить дуже гарно. Але хіба се не ще гірша омана? Де ви бачили упосліджену націю чи клас, які б залишилися вірними ідеалам демократії по тім, як вони стали панівними? Чи не омана – переконати їх застосовувати суперечні тепер із їхніми інтересами демократичні засади fair play?² Що се вигідно було б кому іншому, що ж то болить *beati possidentes*?³ Вони домагалися перестереження правил гри, коли чулися слабкими. Тепер, коли сі правила демократичної гри готові зашкодити їм самим, вони просто перевертають догори ногами шахівницю і проголошують диктатуру «пролетаріяту» над селянством, як у Росії, або народу над народом, як у Югославії. Пишуть: «Не все одно для хорватів, чи був парламентаризм у Югославії, чи його не стало». Певно, певно, але забувається, що якраз тому й «не стало» там парламентаризму, що не чулася при нім на силах демократія зробити з королівства SHS⁴ єдину Сербію, якої вона так само хотіла. «Мораль меча» панує в душах демократичних мас, які ідуть не за гаслами логіки і серця, а за тими, хто запалює їхню уяву.

І смішно казати, що сі рухи мас недемократичні. Хіба є рухом не демократичним, не широко народним рух гітлерівців, що на останніх виборах зібрав майже стільки голосів, як соціал-демократія? Але якою ж антидемократичною є тактика Гітлера, яка стремить «підтримувати все, що шкідливе для існуючого ладу», яка «управляє політику катастроф, через те, що лише катастрофа може усунути теперішню державу»⁵. Хіба не є демократичним (бо масовим) із походження і революційно-антипарламентарним, антидемократично-насильницьким рух Stahlhelm-ів⁶ у Німеччині, Heimwehr-ів⁷ в Австрії або лаповців у Фінляндії? Але як мало відганяє старою парламентарною демократією спосіб, яким вони воювали з усіма своїми противниками, або – свіжий факт – «чорні сорочки», розгромлюючи приміщення словенських «Novi Listy» в Гориці. А факт незаперечний, що всіх тих чудес доконала революційна **демократія!** Факт незаперечний, що жодній конституційній монархії не снилися такі методи боротьби.

Певно, кожний пригнічений соціальний клас або нація репетують за демократією, республікою, свободою та ин. «Ніколи, – сказав, здається, Клемансо, – не була республіка такою гарною, як за імперії!» Але засада демократії не забороняла визволенням рабам згори дивитися на інших: пролетаріятові, що боровся з феодалами, – на селян; сербам, що боролися з Австрією, – на хорватів.

Війна знищила старі монархії і старі засади авторитету. Нові ще не здобули собі загального визнання. Що ж дивного, що їх вбивають у голови непокірних так, як се не вбивали в голову за старих часів? Акт 28 червня 1919 року в Версалі не міг відразу знищити всі психологічні наслідки війни, ані всіх симпатій і антипатій. Отже, з огляду на се, новим демократіям довелося хаятися засобів, яким позаздрили б і Франц-Йосиф, і Микола II.

Національне життя треба «провадити по шляху боротьби за демократію»? Коли демократію Гітлера і «Народної одбрани», то вже її маєте, можете заощадити собі

² Чесна гра (*англ.*); система етичних і моральних засад, які ґрунтуються на внутрішньому переконанні спортсмена в справедливості і шляхетності у спорті. Поняття започатковане ще в часи лицарських турнірів, а його назва (*fair play*) відома з твору В. Шекспіра «Життя і смерть короля Джона».

³ Щасливі, що мають, володіють (*лат.*).

⁴ Država Slovenaca, Hrvata i Srba (Держава Словенія, Хорватія і Сербія).

⁵ З «Führerbrief-ів» німецьких націонал-соціалістів.

⁶ «Сталевий шолом», німецька консервативна напіввійськова організація фронтовиків, створена після поразки Німеччини в 1918 р. патріотично налаштованими офіцерами (*нім.*).

⁷ Ополчення, загони самооборони. Таку назву мала «Спілка захисту вітчизни», створена в основному з колишніх фронтовиків, як націоналістичне воєнізоване об'єднання, діяло в Австрії від 1919 до 1938 року (*нім.*).

сил боротися *за неї*, аби назбирати їх для боротьби *проти неї*. Коли ж під «демократією» розумієте инакше, до якої зітхали кабінетні мрійники міжкласового і міжнародного братерства в ХІХ в. («свобода слова», «незайманість особи», «рівне право голосу» та ін.), або з якої користали «Nove Listy» і Радичі за Габсбургів, то треба показати і ті чудесні закляття, якими оту демократію можна пробудити від сну. А перед тим усякі розмови про демократію залишаться фразами, видуманими, аби дурити себе й інших, аби закрити перед світом свою безпорадність.

Коли хто думає инакше, то хіба тому, що не звик ні думати соціологічно, ні вглядатися в біжучі події, ні розуміти їх. Що є «демократія», демократичний устрій? Се теорія вигадана *ad usum*⁸ певного класу, що носить з нею лиш доти, доки йому допомагає вона вийти наверх. Се скрижалі, які перекреслюються, як тільки лише хтось зачне послуговуватися ними проти їхніх авторів.

У своїх спогадах Л. Троцький пише про організацію нової большевицької влади: «Стара армія ще бродила по країні, розносячи ненависть до війни, а нам уже доводилося складати нові полки. Царських офіцерів виганяли зі старих армій, часто-густо розправлялися з ними безпардонно. Між тим, нам доводилося запрошувати царських офіцерів як інструкторів нової армії. Комітети в старій армії виникали, ніби втілення самої революції... У нових полках «комітетчина» не сміла бути як елемент розкладу. Ще не замовкли прокляття на адресу старої дисципліни, як ми вже почали запроваджувати нову. Від самохотництва довелося в короткім часі переходити до примусової рекрутації⁹. Ось чудовий приклад демократичної метаморфози! Вартоці, які в час боротьби з царатом вважалися за негативні, – військова ерархія, дисципліна і т. д. – стали тепер, по захопленні влади, позитивними. Навпаки, всякі демократичні гасла, позитивні перед тим, як «комітетчина» та ін., відкидалися тепер як «розкладові». Такому самому переглядові підлягли й інші «недемократичні» установи – поліція, жандармерія (перемінені на ЧеКа і ГПУ). Суть залишалася, мінялися тільки «люди і заглавья»...

І сю систему Катерини ІІ, систему царську в управлінні, запровадили заново вчорашні борці за народоправство – ті большевики, з яких ще в 1917 р. «ніхто не йшов далі демократії»¹⁰.

Метаморфоза? Жодної! Звичайний соціологічний факт. Різні верстви і нації все огоргатимуть блискучими шатами теорії чи програми свої підсвідомі стремління. Перші – то змінна частина людських почувань (*dérivations*), другі – то стала частина (*vésidus*). Поки се лежить в інтересах групи, її мрії про щастя таємничо лучаться з демократичними ідеями свободи, рівності і справедливости. У змінених обставинах, коли ідеї стають шкідливі групі, вона про них забуває. Так сталося не тільки в цьому випадку, так сталося з Угорщиною Кошута – колись речника національної свободи, а потім пана в Загребі; так сталося з Сербією Пашича, що колись боровся з Габсбургом, а потім із іншими. Жодна догма, не виключаючи демократії, не має самостійного існування. Коли заходить потреба, соціал-демократи стають антидемократами (комуністами), гітлерівці – соціялістами й організаторами робітничих страйків, французькі республіканці – прихильниками царату, а царі – адораторами республіки, що стають «на позір» при звуках «Марсельези»...

«Але ж «боролися за демократію» в 1848 р. в Європі, – скажуть мені, – або в 1905-1917 рр. у Росії!» Чому ні, але тепер, у час загального навчання і загального розпо-

⁸ До вжитку, для використання (*лат.*).

⁹ Троцький Л. Моя жизнь. Опыт автобиографии. – Берлин: Гранит, 1930. – Т. II. – С. 169.

¹⁰ Троцький Л. *Op. cit.* – С. 50.

літикування мас, у час різних «балів» і «комсомолів», у час спорту і мілітаризації молоді, найбільший нахил до протидемократичних методів у політиці виявляє якраз отой демос, на який спиралися колишні демократи в боротьбі з абсолютизмом. Але припустімо, що демократія знову зацарює по теперішніх диктатурах, як зацарювала вона по Наполеонах; так се мало б значення, скажімо, для Франції або для Італії, та й тільки. Та ж теоретики націоналізму в инакше уложених державах відверто кажуть, що «давній демоліберальний погляд, який бачить тільки громадянина і без огляду на національне почуття визначає йому роль у державнім житті, стає в явній суперечності з політичною дійсністю. А претензії окремих меншостей до ролі співвласників держави суперечать істотним державним інтересам». І се кажуть якраз противники диктатур, прихильники демократії. Що супроти сеї еволюції і сих заяв значать оті автономії, оті накликування «провадити національне життя по шляху боротьби за демократію», як не те, що німці зуть *Verlegenheitsprogram*¹¹, сказати щось, коли нема чого сказати?

Так, значить, «спускатися на дно»? Аж ніяк, бо до того нема причин. Усі легальні можливості мусять бути використані. Лише перестати жити оманами і не виховувати в їхньому дусі народ. Ігнорувати вибори? Се була б велика тактична помилка, яку робити було б злочином. Але ще більшою помилкою є прив'язування до них значення, яке прив'язується, наприклад, до виборів у Франції або Англії. А се останне якраз і робиться. Репрезентація, мовляв, була добра, лише мала деякі «слабкіші пункти». Які? А ось, наприклад, «відчувався брак у її складі інженера, що міг би працювати в комісії публічних робіт, відчувався брак фахівців: економіста для праці в бюджетній і скарбовій комісіях»; треба більше людей, що знають «техніку парламентарної праці»... Все-все любенько-спокійненько пишеться року Божого 1930-го, вересня 29-го; не на Марсі, не на місяці, а на нашій грішній землі.

Автор навіть не запитує: а може, сі комісії, хоч які важливі, радитимуть лише два або три тижні на рік? То для нього не має значення. Засада понад усе! *Vivat*¹² демократія, *regeat*¹³ здоровий розум!

Коли таке чуєш у відповідь на питання «що робити?», то мимоволі виникає друге: чи то парламенту потрібно «інженерів» та «економістів», чи парламентові потрібно «інженерам» та «економістам»?

До виборів не тільки можна, але й треба йти, та не треба падати жертвою хвороби, здавна прозваної «парламентським кретинізмом».

Коли ж поставити питання не «що робити?», а «з ким?», то і тут не почуємо нічого нового, крім старих нібито демократичних рецептів. Отже, єдиний фронт! Прекрасна річ, чудова річ! Один за всіх, всі за одного! Але – паки і паки – з кого єдиний фронт? Вже цитований політик пише: «Практика виявила, які люди, якої освіти, професії, стану й особистої вдачі найбільше надаються на те, щоб бути послами». Отож, власне! Для нього **на першій місці**, аби людина мала певну освіту, професію й належала до певного стану (або до певної партії), і аж **наостанку**, щоб мала відповідну «особисту вдачу». А тим часом є якраз навпаки! Навіть у звичайні часи, не кажучи про ті, що тепер переходить Європа, «особиста вдача», характер – се є перше, се головне, що має вимагатися від політика. Наполеон писав, що характер без інтелігенції більше вартий, ніж інтелігенція без характеру. І се не парадокс, а правда, яку можна довести фактами історії. А єдиний фронт, який не дбає про се і про свою внутрішню

¹¹ Програма збентеження, скрутного становища (нім.).

¹² Хай живе (лат.).

¹³ Хай згине (лат.).

чистоту, сам по собі не багато pomoже. Чи був би багато вартий той фронт, який, припустімо, толерував би в своїх рядах на відповідальнім становищі аж до смерти людину, яка не тільки що стає москвофілом-комуністом, але ще й проти того фронту активно в пресі (хоч і під псевдонімом) виступає? Чи багато був би вартий фронт, який, припустімо, толерував би в своїх рядах як «спеца» закордонної політики активного противника самостійности, пропагатора «з'єднаних держав Східної Європи», фронт, публіцисти якого не здолали б мужньо відповісти на полеміку різних «Сил» і «Нив»? Фронт, який не зробив би радикальної чистки у своїй середині з погляду не «стану» і «професії» чи партійности, а характеру, «особистої вдачі» своїх членів? Чи закликати до механічного об'єднання як до панацеї, без об'єднання фактичного і морального, не значить гонити за оманаю?

Виборчі листи уложені, народ піде до урн. Піде рівно ж, щоб зачати муравлину будівничу працю на полі освітнім, культурнім, церковнім, політичним і економічним. Але се все не звільняє інтелігенцію від праці над генеральним зреформуванням самих підвалин, на яких базується національне життя.

Коли се життя не розвивається так, як належить, то причин треба шукати в несвідомості, у зневірі і недооціненні квантитативного чинника громадського життя. Несвідомість не дає бачити великих психологічних зсунень по 1914 р. та ще більшої еволюції середньоевропейської демократії. Несвідомість змушує вірити, говорячи мовою літописця, «неширим а нігди исполниться не могучим обітницям і асекураціям», не даючи заглянути просто у вічі фактам. Зневіра викликає москвофільство («рускогососне», «сельробівське» чи «новошляхівське») і, що ще гірше, поблажливе до нього ставлення, а також до його рівнобіжника на іншим бігуні (головно на Волині). Недооцінення квантитативного чинника в громадськiм житті відбивається в перебільшеній увазі до механічного об'єднання; в тім, що вважають його за самоціль, за панацею; в тім, що забувають за моральний цемент, за те, що в своїй промові канцлер Брюнінг назвав річчю, найбільш потрібною його Вітчизні, – за «sittliche Stärke»¹⁴, «моральну твердість», яка не шукає потіхи в оманах і без лементу приймає все, що несе життя. «Така вже наша натура, – писав Стороженко, – що не сміється з чужого лиха, а тільки зі свого». Сеї натури, властивої колись землякам Стороженка, за якою ховалася велика гордість і велика віра «народу мужнього і лицарського», як писав Величко, і бракує нам тепер. Послідовно й уперто сю «натуру» роками в собі виховати – ось шляхетне завдання тих, які оту «моральну твердість» ставлять над усе.

¹⁴ Моральна сила, стійкість (нім.).

ВІД КАРЛА МАРКСА ДО АДАМА СМІТА (Вигляди совітського самодержав'я)

Грузинський «всеросійський самодержець» знову здивував світ несподіваним політичним вибриком. І всім адміраторам Сталіна з буржуазної преси знову не стає віддиху від захоплення. Сей «інородець» має рішуче щастя! Допроводжує большевицьку «твердокамінність» в політиці до абсурду (об мур головою!). Всі подивляють його «залізну енергію». Збочує від марксівського шляху, і ті самі одописці захоплені «реалізмом» його політики! В обох випадках плеще завзята клоака, мов театральна, що її винаймають тенори з підмоченою славою.

Досі все було ніби ясно. Всі знали, що Росія готується до війни; що коли за останні сім літ великі держави або зменшили свої воєнні видатки на 10% (Велика Британія), або збільшили лише на 28% (Сполучені Держави), чи на 36% (Італія), в той час миролюбна Росія збільшила ці видатки на 184%, перевищуючи навіть мілітаристичну Францію (на 110%)¹. Усі знали, що, переносячи осередок своєї вугільної, залізної, сталеві і машинобудівної продукції на Урал і над Волгу, Росія шукала лиш затишнішого місця, де б – здалека від фронту – можна було б тим легше перемінити ті фабрики на російські «Шкода» і «Крезо» з танками замість тракторів. Усі знали, що для війни форсовано перепроводжувано п'ятилітку і колективізацію, нищено «спеців», уїдано на Францію, що от-от уже склеїть нову коаліцію. І нагло по цілому антиселянському, антиспецівському і антиєвропейському фронтові наказ: «Здержати вогонь!»

Довгалевський переговорює за кулісами про «пакт неагресії» з «інтервенціоністичною та імперіалістичною» Францією. Сопівчеський чоловік-гума Літвінов (Валах) соловейком співає в Женеві про «пакт економічної неагресії» між державами та про «мирне співіснування обох систем», капіталістичної і комуністичної. А сам наслідник Леніна Сталін нагло заповів великі зміни в досі – за прикладом царів – офіційно похвалюваній політиці «обожаємого родителя». І переслідування «спеців» осудив, і колективізацію ніби стримав, і про поліпшення стану пролетаріату щось заговорив, і про амністію. Зміна курсу та й годі! «Казьонная» весна!

Так і оцінюють «новий курс» Сталіна совітські, емігрантські і західні Бідні Дем'яни. Чи мають рацію?

Видумуючи свою «п'ятилітку», не багато оригінальності виявив Сталін. Военна (вдала) блокада Німеччини союзниками і (невдала) Англії Німеччиною навчила всі держави дбати про забезпечення себе на всякий випадок засобами поживи. В ім'я політичної безпеки протегується тепер навіть нерентовна продукція в багатьох країнах Заходу. Що ж дивного, що на ту позицію став і кремлівський самодержець, особливо з того часу, як, усупереч Енгельсові й Марксові, відкрив, що і пролетаріат може мати Вітчизну?

Ту політику самовистачальності («хоч кров із носа!») й започаткувала компартія, а тереном її стали всі «zusammengeraubte Länder»² «марксохранимої держави Російської». Партиїний фанатизм і карність дозволили партії вирости в силу, що набагато перевищувала її чисельну міць. Але той самий фанатизм та доктринерство зробили

¹ Цифри подані в квітні 1931 р. англійським секретарем війни Шоу у Палаті громад.

² Спільнопограбовані країни (нім.).

партію менш гнучкою, а її політику наражали на вічне спотикання об ворохобну дійсність.

Спіткнувся оце і Сталін. А коли спіткнувся, затрубив навідворот. Тільки й усього, а поза тим ані «залізної енергії», ані «тверезого реалізму». 23 червня біжучого року на нараді господарників у Москві виголосив «чудесний грузин» промову, яку західні ворожки витолковують як «зміну курсу». З тої промови зі здивуванням довідалися Росія і світ, що «з погляду виконання плану наша (совітьська) промисловість виказує досить *сорокату картину*». Є галузі блискучі, але є й «такі, що дали не більше ніж 20-30% приросту», а є й такі, що дали *мінімальний приріст* – 6-10%, *а то й менше того. До числа останніх* треба зачислити *вугільну промисловість* та чорну металургію».

Далі з промови довідуємося, що хоч і нема безробіття в ССРСР, але робітники *не хочуть працювати* (у власнім «соціалістическом отечестве!») і тікають із фабрик, як від дідичів селяни за царя Бориса; що умови праці і житлові – злі, що нема «стимулу до піднесення видатности праці». Довідуємося з тої-таки промови, що «*старих джерел нагромадження* капіталу (легка індустрія, хліборобство й податки – Д. Д.) починає вже *не вистачати*, щоб далі розгортати промисловість»; що сільське господарство, хоч і є «багатим джерелом нагромадження, але воно саме потребує тепер, у період його реконструкції, фінансової допомоги від держави». Довідалися, нарешті, що окремі трести й комбінати не сміють уже без рахунку затягати кредиту з Державного банку, що мусять перепровадити «раціоналізацію виробництва» і перейти на «хозрасчѐт».

Що се за музика? Що за мінорні тони, коли наше вухо ловило досі з Москви лише старе: «Гром пабеди раздавайся, веселіся, хоробрий рос»? Що за «маніловщина» в устах колишнього кавказького експропріятора? Що це все значить?

Нічого більше й нічого менше, тільки *автентичне ствердження краху п'ятилітки*.

Крах п'ятилітки у тому, що (1) підупадає якраз та підставова індустрія, паливом і сирівцями якої годується ціла важка індустрія, без якої підупадає цілий «план»; (2) коли «старі джерела нагромадження» капіталу «вже не вистачають», то, значить, село вщерть ограбовано, і з нього нема вже що дерти сталінським посіпакам для виконання їхнього «плану»; (3) коли підприємства мають перейти на «хозрасчѐт» (себто коли державні кредити мають бути надавані лише мірою *доведеної* рентабельности підприємства), значить тих кредитів нема вже звідки давати; (4) коли робітник втратив стимул для збільшення видатности праці, значить нема й мови про нагромадження тих капіталів, які осягаються через зниження коштів продукції і збільшення продуктивности праці.

Ось що значить балакучий маніфест «обожаемого монарха!» А інші джерела підтверджують смутні висновки узурпатора. І Найвища Господарська Рада Росії ствердила, що найважливіші трести тяжкої індустрії продукційного плану *не виконали*: в першій половині біжучого року виконано їх лише на 64%; замість жаданої *знижки* коштів продукції настала їхня *звизжка* на 11%. Вугілля вже потиху купують за кордоном, бо «залізний вугляний фонд» (на зиму) вичерпаний. У зв'язку з тим «український» Совнарком поручив ощадність щодо опалу (забагато «цапнула» «союзная» Москва!) в промислі, транспорті і комунальній господарці. Основні для цілої промислової відбудови галузі індустрії кількісно і якісно ідуть назад.

Правда, з поглибленням кризи росте й блага совітьських проєктярів. У сім році «мають бути пущені в рух» 29 нових копалень у Донеччині, а в цілім «Союзі» за-

кладено 95 нових копалень, хоч це є *технічно невиконально*³, і т. п. Але совітські агенти за кордоном друкують оті цифри, не розуміючи їхньої нісенітності, а інтелігентський читаючий (але не думаючий) мотлох «мовчки чухає чуби» і дивується!

Іноді приписану цифру продукції досягається («ударние брігади», «саревнаванія» і т. п.), але ціною величезного відсотку браку, ціною *знижки якості*. Нечисте вугілля, непридатний кокс, кепське сирове залізо, неможливе виливання, ще гірша сталь і валкове залізо – як вислід «большевицьких темпів» і паперової відповідальності⁴.

Про цей «большевицький темп» кричать і перегукуються всі совітські часописи. На ділі ж він виглядає інакше. На Заході, коли якась фабрика виконає в приписанім часі замовлення, це є щось, що само собою розуміється. У Світітськїм Союзї про такий нечуваний випадок горлає ціла преса. А тим часом при порівнянні виходить, що річна продукція одного робїтника в продукції камїнного вугїлля є: 164 т у Росїї і 715 т у Злучених Державах; відливаного залїза: 218 т і 1270 т і т. п.⁵ Іншими словами, видатність праці робїтника з «гнилого Заходу» в п'ять разів перевищує таку ж видатність «вїльного пролетаря СССР».

Беручи до уваги розрахунок совітських економїстів, що кожний відсоток *зменшення* коштїв продукції значить нагромадження до 200 мїльїонїв рублїв капїталу, легко зробити висновок, що *збїльшення* коштїв продукції совітської індустрії на 11% рївнозначно зї *втратою мїльїардїв рублїв*, брак яких в оману обертає надїї на здїйснення п'ятилїтки.

Чим пояснити це збїльшення коштїв? Перш за все, певно, російською «обломовщиною», що нею (ствердив Ленїн) і російський пролетар заражений. По-друге, тим, що в неможливих обставинах праці в Світітськїй Росїї *робїтник не хоче працювати*. Так званї «прогули» в чотири рази частїше за Світітїв, як були за царату. Петербурзький «Строїтрест» стереже своїх працївникїв жандармським «караулом», щоб не повтікали. Рубачї лїсу на Мурманї «зрївнянї в правах» з каторжниками. Праця в соціалїстичному «атечестве» – така божеська приємність, що, як у своїй промовї дослївно заявив Сталїн, «ви знайдете мало пїдприємств, де не мїнявся б склад робїтникїв протягом пїв року або і кварталу бодай на 30-40%». Так виглядає, що «революцїйний ентузіязм» будївничих соціалїзму і ця «плинність» робочої сили теж є причиною упадку продукції і знищення мїльїардових вартостей, яких бракує манїякам п'ятилїтки. Перешкоджає акумуляцїї капїталу і страшенно низький рївень споживання маси населення. Консум бавовняних матерїялїв per capita⁶ в Росїї ледве сягає однієї третини консуму Злучених Держав, вовняних – однієї десятої, шовкових – ще менше. Це все (ї тому подїбне) є витвори «легкої індустрії», яка, попри важку індустрію, хлїборобство і податки, є одним із головних фїнансових джерел промислового будївництва Росїї. Дорогї цїни, зубожїння людности й упадок її споживчої сили пїдмінують те будївництво не менше від «плинности» робочої сили або розвалу важкої індустрії.

Сталїн визнав, що в розбудовї важкої індустрії є не план, а балаган. Визнав і те, що в умовах «диктатури пролетарїату» пролетарїят втратив усякий стимул до праці, якого йому не бракувало перед запровадженням соціалїзму. Нарештї визнав, що і в колективїзацїї треба відступити на «зздалегїдь приготованї позицїї» (бо коли з кулакїв *брано*, то колективам треба давати): 2 серпня бїжучого року Центральний

³ Див. Der erweiterte Fünfjahrplan für den russische Steinkohlenbergbau, von Reichsminister a. D. Bergrat Dr. Ing Gotheim (N. Fr. Presse, 12.IX.1931).

⁴ Ibidem.

⁵ З реферату Куйбишева на XVI з'їзді компартїї.

⁶ На душу (населення) (лат.).

Комітет Компартії видав декрет, що «боротьба за втягнення селян у колхози не має стати нездоровою погонею за роздутими відсотками колективізації», та що вже при колективізації на 68-70% треба уважати її за цілковито виконану. В Росії все робиться декретами. Декретовано ж, що диктатура над пролетаріатом є диктатурою пролетаріату, що тиранія є народоправством, чому ж не декретувати, що невиконана колективізація є виконаною? Такий декрет навіть просто конечний! Бо як проводити стовідсоткову колективізацію, коли 87% чинних тракторів вимагають ґрунтової направи, а 12% – легкої,⁷ коли найбільша тракторна фабрика Росії припинила роботу через брак фахових сил? Як проводити стовідсоткову колективізацію, коли за два останні роки кількість рогатої худоби, овець, коней і безрогих зменшилася в Союзному Союзі на 40 – до 54,5%?⁸

Але не найстрашніше визнання, що 68% = 100% (до таких чудес большевикам не звикати). Найстрашніше, що вогнем і мечем сколективізований хлібороб залишається «кулаком», себто тим, що хоче працювати на себе, а не на диктатуру. Перед 1914 р. російський хлібороб забезпечував у збіжжі себе і цілу націю і вивозив за кордон 11,9 млн. т. Тепер він голодує, голодує місто, голодує держава, а вивозить тільки 4 млн. т.⁹ «Хлібозаготівлі» виконує підсовітський гречкосій із недобором у 20-30%. Чому? Тому, що «серед колгоспів є такі, що визначають собі надто великі норми споживання» (sic!); що зауважено «глитайські спроби зриву хлібозаготівель по колгоспах», де беруть гору «злісні групи колективістів»¹⁰. Отже, виходить, що Маркс помилявся! Що (колективістичне) «буття» аж ніяк не детермінує (колективістичної) «свідомості»! Всупереч Марксу, «кулак» із *економічної* категорії став категорією *політичною*, щось як «внутренній враг», про якого вчили царські фельдфебелі своїх вояків на лекціях «словесности». Ідеш на руку владі, даєш збіжжя, їси сам деревну кору – ти комуніст! Не даси хліба – глитай! А ці «глитай» і «злісні колективісти» своєю несподіваною тактикою провадять до того, що хліборобство, одне з найважливіших трьох джерел нагромадження капіталу, потрібного для п'ятилітки, *теж зачинає недописувати!*

Перед колективізацією міський соціалістичний сектор совітського господарства, порівняно з селом, пасожитничав, жив коштом «приватницького сектора». Тепер, коли «приватницький сектор» на селі знищено (хоч і не зовсім), пасожитницький «соціалістичний сектор» завис у повітрі. Нема у кого красти марксівського Mehrwert¹¹. Звідси переляк Сталіна, звідси нові формули совітських математиків від економії (68 = 100)! Звідси той цілий балаган, яким є урядова творчість і закордонні виступи агентів ССРСР. Тим «більше, що й кишені III Інтернаціоналу треба наповнити, хоч би (як це вже зроблено) для того призначити ціну цілого урожаю тютюну в Криму і на Кавказі, для зроблення комуністичної революції в Німеччині. Подібною господаркою ані революції не зробити, ані п'ятилітки не сфінансувати, хіба лиш зробити приємність тов. Радеку-Собельсону, що вже має призначення на посаду червоного пруського генерал-губернатора.

Але Радека наразі Москва тримає на припоні. Замість нього представником совітської групи комедіантів за кордоном виступає Літвінов-Валах. Той самий, якого його одновірний, знаний Пауль Шефер, навернений грішник із «Berliner Tagblatt»¹²,

⁷ Заява наркомзема Яковлева на XVI з'їзді партії.

⁸ Комуніст. – 21.I.1931.

⁹ Ost-Europa. – 1931. – Juni. – С. 544.

¹⁰ Комуніст. – 5.X.1929.

¹¹ Додаткова вартість (нім.).

¹² «Берлінський денний листок» (нім.).

славословить як світлого «діалектика» за те, що тренувався на Талмуді»¹³. Сей незрівнянний жидівсько-російський «діалектик» мимоволі виволік у Женеві на денне світло сумний факт, що Совітська Росія вивозить за кордон значно менше, ніж майже перед чвертю віку царат: і збіжжя, і марганцю, і льону, і масла (зам. 78 тис. т – лиш 10)¹⁴. Коли в 1913 році Росія вивозила *per capita* на 23,85 млн. марок, тепер вона вивозить тільки на 18,20¹⁵. А свідчить це про те, що наступне **страшенно важливе джерело нагромадження капіталів** (валюти) для п'ятилітки теж **представляється досить марно**. І це в той час, коли подача канадської пшениці підскочила з 2350 тис. т (1913) на 10900 тис.; коли експорт аргентинського масла рівняється 810% передвоєнного; коли світова продукція нафти зросла на 300%, каучуку – на 900%, сталі – на 37% і т. д.; коли в порівнянні з цим продукція головного експортного товару Росії розвивається набагато повільніше, ніж перед війною. Коли від 1910-1915 рр. збір збіжжя в Росії піднісся на 16,9%, то від 1913 до 1930 рр. – лише на 8,5%, за розрахунком просовітських економістів¹⁶.

Своїми цифрами Літвінов хотів довести затуманеним «буржуям», який величезний чинник світового економічного життя в Совітській Росії. Насправді ж він довів, яким чинником **могла б бути** Росія, коли у ній не панував би абсурдний режим большевизму. Блискучий совітський «очковтіратель» довів мимоволі, що так, як справи стоять, позиція Совітської Росії у світовій торгівлі аж ніяк не виправдовує перебільшених надій, які покладає на неї Кремль як на джерело (чужа валюта!) забезпечення потрібними фондами п'ятилітки.

Загалом совітські «діалектики» дозволяють собі перед Європою на фортелі, які могли б зробити враження хіба в царевокшайській «ком'ячейці». Коли, наприклад, Молотову треба розпорозити побоювання перед совітським демпінгом, він (на VI з'їзді Совітів) бере відсоток загального совітського експорту в світовому (0,5%), не зупиняючись на окремих позиціях і не згадуючи, наприклад, про експорт дерева, і питає із тріумфом, чи ж такий відсоток може зашкодити світовій господарці?! Коли ж у Женеві треба (для перепачкування пакту економічної неагресії) довести, яким величезним економічним чинником є Совітська Росія, тоді, навпаки, талмудський «діалектик» лишає **загальні** цифри на боці і говорить про окремі позиції, про те, скільки, наприклад, марганцю спроваджує з Росії саме Америка! Так захвалює свій товар маломістечковий жид: він продає масток, а покупець хоче, щоб той лежав коло самісінького Дніпра. Чому ні? «Вот – Днепр, а вот – іменіє. А еслі наводненіє? А! Еслі наводненіє... Где Днепр, а где іменіє?!» Подібна й діалектика Літвінова: «О, така потужна й міцна Совітська Росія! Дайош пакт о неагресії! А чи та потужна Росія не зашкодить нашій Європі демпінгом? Звідки зашкодить? Та ж вона так мало вивозить, зовсім мало, щоб мої вороги так мало жили!»

Відсталість Совітської Росії в закордонній торгівлі, яка загрожує через брак валюти п'ятилітці, ще більше дається в знаки через **катастрофічний спад цін на міжнародних ринках**. Ніде, може, не виступає так яскраво трагікомічна безвиглядність большевицького експерименту, як тут: большевизм, що прагне знищити європейський капіталізм, страшенно терпить від кризи капіталізму! За самий 1930 рік світові ціни цукру спали на 46%, нафтової ропи – на 45%, кави – на 42%, вовни – на 33%, бавовни – на 29% і т. д. Ціна пшениці впала (від березня 1929 р. до березня 1931

¹³ Див. «Current History». – 1931. – VII.

¹⁴ Maxim Litvinov. Soviet International Economic Policy // Current History. – 1931. – July. – С. 510.

¹⁵ Ost-Europa. – 1931. – Juni. – С. 502.

¹⁶ Ibid. – С. 542.

р.) на лондонському ринку на 48,3%. Для совітських кавалеристів від економіки це значить, що їм треба в три, чотири і п'ять разів більше вивозити своїх товарів, аби одержати ту саму кількість валюти, що перед роком чи двома літами! А чи це можливо?

Але і це ще не все. Європі й Америці дуже мало заімпонували бердичівські «діялектики» в Женеві. 12 урядів – Франції, Бельгії, Румунії, Угорщини, Канади, Латвії, Іспанії, Югославії, Персії, Люксембургу, Тунісу і Злучених Держав – підняли акцію, що обмежує совітський імпорт митами, системою ліцензій або ембарго. До тих 12-х держав готові приступити Швеція, Голандія й Аргентина. А наслідок того всього: упадку совітської експортної промисловости, спаду цін і протизаходів держав? Наслідок є **наглий спад експортних цифр ССРСР за перші місяці біжучого року**.

Підсумовуючи все сказане, п'ятилітка стоїть на порозі краху. **Джерела нагромодження капіталу в Росії висихають**, як мусив визнати у своїм маніфесті всеросійський самодержець Сосо Джугашвілі (nomme de guerre¹⁷ – Сталін). Важка промисловість – у розвалі, легка – через зниження консумпції зубожілої людности – рівно ж; «глитайські» тенденції колхозників указують, що завели надії на колективізацію як нове джерело нагромодження капіталів; система «хозрасчота» свідчить, що і Державний банк (себто держава, себто податкове випомповування) теж не має капіталів; фіяско демпінгу, спад світових цін і економічна контрофензива Заходу розбивають віру в нагромодження валюти. А єдиний, хто міг би то все змінити, – робітник і його праця, працювати не хоче («втратив стимул до праці», як сумовито зазначав «височайший маніфест»).

Нема кому працювати, нема вже з кого здирати! Революційний ентузіазм скінчився. А там, де ніхто нічого не має, le roi perde son droit!¹⁸

Ось для чого і випустив Сталін свій маніфест. Такий солодкий! І до селян (60=100 – колективізація стоп!), і до робітника (поліпшення умов праці), і до спеца, аби лиш «стимул» до праці в них збудити. Ось для чого Довгалецький неагресією з Францією кокетує. Ось для чого й Літвінов соловейком «розоряється» над Лиманом та про «мирну співпрацю» з капіталізмом співає! Як Криловський «вовк на псарні», оточений грізними небезпеками, совітський хижак, неначе не той став, звертається до тих, кого вчора хотів ще загризти:

Друзья, к чему весь этот шум?
Я, ваш старинный сват и кум,
Пришел мிரиться к вам

Совсем не радї ссори...
Я волчьей клятвой уверяю и т. д.

Одним словом, такі самі залицяння, як царя Миколи II в Гаазі в 1899 р. (заініційована ним конференція роззброєння), коли перелякався, що не пережене озброєнь Німеччини й Австрії, або як Леніна в Бересті 1918 р., коли він перелякався удару п'ястком по столі генерала Гофмана. Типова російська тактика «передешкі»!

Що, отже, який вихід пропонує Сталін? **Звернення від Карла Маркса до Адама Сміта**.

Адам Сміт каже, що багатство народів залежить від двох чинників: перше – від «здібности, зручності та інтелігенції» працівників, а друге – від «пропорції між числом тих, які займаються корисною працею, і тих, які нею не займаються». Забез-

¹⁷ Іменованій війною (франц.).

¹⁸ Король утрачає право (франц.).

печення суспільності добрами і капіталом «залежить **більше від першої, ніж від другої** з тих обставин. У націй диких, що живуть із рибальства й ловецтва, кожна одиниця, здатна до праці, зайнята нею менше чи більше. Але ці народи, незважаючи на це, терплять нужду, є бідні. Навпаки, у цивілізованих... націй, хоч і мають вони велике число непрацюючих, а з них багато й таких, що споживають... у сто разів більше, ніж більшість працівників, сума продуктів праці суспільності така велика, що всі забезпечені ними досхочу, а робітник із найнижчих верств... може «мати речей, потрібних для життя, набагато більше, ніж міг би собі надбати дикун»¹⁹. І ще: «**Висока винагорода праці** заохочує робітника і підносить видатність його праці..., а солодка сподіванка поліпшення відносин... змушує його видобути зі своєї фізичної сили все, що вона може дати»²⁰.

Вірний букві марксизму большевизм, всупереч А.Смітові, вірив, що багатство народів досягається не інтенсивністю праці, лише експропріацією і винищенням «тих, які працюють (себто фізично) не займаються». Праця була для них чимось механічним: більше годин, ліпші машини, ліпший поділ праці... Чинник квалітативний, організуючий, інтелектуальний, особистого зацікавлення для них не існував. «Буржуїв» мала соціалістична бюрократія змусити до праці, пролетаріят – загірті вогнем ентузіазму, а решту зроблять американські машини.

Так переломлювалися закони економіки в замотеліченій марксістичній талмудом закавказькій ментальності Сталіна, так думав він на місце старого викресати в масах російського робітництва новий робочий етос.

Але замість етосу, як у того цигана, замість плуга, вийшов пшик. Тоді вдалися до засобів примусу й терору, і стало ще гірше. І щойно тоді, по новій інсценізації старої байки про слона в складі порцеляну, вирішив Сталін закинути «азбуку комунізму» і взяти старий підручник із 1775 року буржуазного класика національної економії. Що він зробив свій відворот, ховаючись за цитатами з Леніна, ніхто йому не може взяти за зле: треба ж було «зберегти лице» перед пошитою в дурні авдиторією...

Так сталося, що Сталін несподівано забалакав про вищу платню для «кваліфікованого робітника», забуваючи про соціалістичну засаду: «Від кожного – відповідно до його здібностей, кожному – відповідно до його потреб». Забалакав про потребу «відкрити перспективи» («солодку надію» А. Сміта) для некваліфікованих робітників і дати їм заохоту («заохочення» А Сміта) просунутися вгору, в ряди кваліфікованих. Забалакав про «поліпшення харчових і житлових умов робітників» та їхньої платні («висока винагорода праці» А.Сміта), що «дали б їм змогу підвищити видатність і поліпшити якість продукції», щоб дати для того «стимул», якого соціалістична економіка не змогла з них викресати, та... щоб припинити «масове ламання верстатів».

Забалакав Сталін і про нову еру для «спеців», про те, що «політика розгрому» спеців є шкідлива, що їх (окрім уже розстріляних) треба поставити в ліпші умови праці (буржуазна особиста зацікавленість), що Совітам потрібна «технічна інтелігенція» й поміч «**здібних та ініціативних професіоналів**» і т. п. Коротко, визнав, що добробут народу творить не «ідеальний» розподіл («Грабь награбленное!»), лише ота «**здібність, зручність та інтелігенція**» А. Сміта, хоч би й за ціну зречення з ідеалу загальної нівеляції й «рівності». Екситований роками надлюдських зусиль

¹⁹ Recherches sur la nature et la causes de la Richesse des Nations par Adam Smith. – Paris, 1859. – Introduction.

²⁰ Ib. – L. I. – Chap. VIII.

партії «революційний ентузіазм» як стимул праці дістав у лоб, і диктатор вирішив заапелювати до тих засад, що, як каже Сміт, є «первісними джерелами народного добробуту»²¹ і що їх большевики викинули за борт.

Що вийде з цієї спроби? До чого допровадить оця зміна курсу? *Передусім, це не є жодна зміна курсу.* Трагедія російської державности в тім, що вона *досі не могла не бути деспотичною.*

Про Петра I писав Ключевський, що його реформа «була боротьбою деспота з народом... Він сподівався погрозами влади викликати самодіяльність уярмленої суспільности і через рабовласницьке дворянство ввести в Росії науку й освіту як неминучу підставу суспільної самодіяльности, хотів, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо й свобідно. Рівночасна дія деспотизму і свободи, освіти і рабства – ось була політична квадратура кола, загадка, яку розв'язують у нас від часів Петра два століття і досі не розв'язали».

І досі не розв'язали! Російський уряд може хотіти, щоб раб «діяв свобідно». Але рівночасно не сміє випускати нагайки з руки, *щоб імперія не розпалася.* Про це забули на час Олександр II і Олександр Керенський, відомо, з яким вислідом для себе і для імперії. Сталін боїться повторити їхню помилку, і тому з цукерками й Адамом Смітом в одній руці він у другій тримає батіг, щоб «раб залишився рабом». А се робить із його «нового курсу» нісенітницю, староросійську нерозв'язану політичну квадратуру кола. І справді, в своїй промові Сталін заповів не лише приємні речі (які лишаються на папері), але й зміцнення рабства (яке постарасться здійснити). Він заповів конечність «перейти до політики організованого набору робітників для промисловости» шляхом «договорів господарських організацій із колхозами», себто заповів *примусову рекрутацію селян для праці на фабриках*; далі – «закріплення (чому вже не закріпачення? – Д. Д.) робітників за виробництвом», особливо кваліфікованих, і далі – «закріплення робітників за цехом», знищення плинності робочої сили, себто скасування права вільного переселення. Іншими словами, відкинувши Росію *політично* в часи Петрів й Іванів, большевизм хоче те саме зробити під оглядом *економічним*. Послідовно політичні раби мають стати й рабами економічними. І тут Сталін виказав себе чортівськи неоригінальним! За Петра I, як щойно поставала російська фабрика, «іноді для забезпечення фабрик робочими руками *приписувалися до них цілі села*»²². Цілком так, як тепер колхози! Регламент мануфактур-колегії визначав високі кари за «подзivanja работных людей с одной фабрики на другія»²³, себто, кажучи мовою большевиків, за потурання «плинності робочої сили», що, як за кріпацького царату, так і за кріпацького большевизму, не допускається. Крім того, «практиковалась ссылка в дальніе города или на Камчатку на работу, чтоб другим был страх»²⁴. Те саме практикується й тепер, лише що Соловки заступили Камчатку. А попри те, лишається нерушима стіна червоної «охранки» (ГПУ), «корпусу жандармів» (ЧОН), терору і повного безправства особи і майна. Чи серед цієї *дійсности* допоможуть щось Сталінські *слова*?

Певно, що ні. Ось уже голова Совнархозу Орджонікідзе заборонив підвищувати заробітну платню без згоди Совнархоза і заявив, що фінансове становище СРСР держави не дозволяє на поважну звижку заробітної платні. Це значить, що вимога диференціації заробітних плат досягнеться не через *підвищення* платні кваліфікова-

²¹ Іб. – Л. II. – С. III.

²² Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем, историко-экономическое исследование. – Санкт-Петербург, 1900. – Т. I. – С. 21.

²³ Id. – С. 24.

²⁴ Ibid. – С. 26.

них, тільки через **зниження** платні некваліфікованих! Так виглядатиме сталінська «реформа» для пролетаріату. Часописи доносять, що лише деяких «спеців» звільнено з тюрми зовсім, а більшість працює для слави Сівітів замкненими в ізоляторах, не бачачи нікого, крім приділених до них чекістів. Так виглядає «реформа» Сталіна для «спеців». Не потрібно розводитися, як виглядає вона для селян.

А для всіх разом, для совітського «раба» загалом? «Реформа» хоче будувати на особистій зацікавленості працівника, на надії поліпшення життя, на новім стимулі до праці. Чи може з'явитися в СССР цей стимул? Один німецький «спец», що вернув із Росії, мав «зайвих 500 рублів». «Мені, – пише він, – вони були непотрібні, і я хотів їх віддати комусь із російських знайомих. Виявилось, що се не було так легко зробити. А пропонував я шістьом совітським горожанам. І всі сахалися від мене, мов від вогню. «Що ви? У мене, – казав один з них, «спец», – щочотири дні трус, чи ви знаєте, що з цього може вийти?!» Так і залишились ці 500 рублів у мене»²⁵.

Кого серед таких обставин звабити ліпшою платнею, можливістю «поліпшити своє становище» і т. п., коли трохи готівки є карний злочин?

Або, припустімо, совітський громадянин купує жереб (офіційно й примусово розпиханої) лотереї, виграє і дістає виплачену показну суму. Коли він – хлібороб, купити собі коня або теличку, може, воза, щоб завтра попасти в «кулаки» і бути вивлащеним або й вивезеним на Соловки. Навіть коли сама держава тицькає вам у руки гроші, це – небезпечна річ. Яку ж вартість матимуть заохочення «поправити своє становище»?

Сталін хоче провести рабсько-державну форму господарства, але прищепити робітникам, селянам і «спецам» новий стимул до праці, який діє лише в країнах, де праця є вільна; хоче, «щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і свобідно». Спроба, яка могла зродитися лише в азійськiм мозку і яка згори засуджена на провал. Вірити в її успіх і «випередження» нею Європи можуть або ті, які Європи далі Пацикова не оглядали, або ті геніяльні європейці, які уважають себе компетентними давати суд про країну, що числить десятки мільйонів квадратних кілометрів, 160 млн. людности і говорить незрозумілою їм мовою, надивившись на неї протягом кількох днів із вікна своєї салоники. Очевидно, поминаю тут тих, про яких кажуть, що «так Сірко бреше, як його годують»...

А вигляди? Вигляди такі: дивацький план большевизму при занепаді совітського експорту, спаді світових цін, упадку внутрішньої консумційної сили, браку валюти, зворохобленні колхозів, вичерпанні фінансових джерел нагромадження капіталу і зникненні стимулу до праці мусить привести до стремління уряду **ще більше затиснути пояс населення, зміцнити політику випомпування у нього всіх «зайвин», зміцнити терор**. Економічним же наслідком цього буде **дальший упадок цілої промисловости СССР**. Перед 1863 р. «ті галузі продукції, в яких кріпацька праця і далі панувала, переставали розвиватися, а Європа хутко випереджувала нас у тім відношенні»²⁶.

Те саме буде і тепер.

П'ятилітка, як писав недавно американець Джон Гайнес Голмс, буде виконуватися, але «багато з того доведеться заново перебудувувати», великі фабрики будуть вибудовані, але «жодне фабричне колесо не буде крутитися», будуть верстати, «яким доведеться павзувати літами через відсутність сировини», а потім треба буде виробити новий столітній план, аби упорядкувати хаос, що виникне внаслідок успіху п'ятилітки»²⁷.

²⁵ Сегодня. – Ч. 199 біжучого року.

²⁶ Туган-Барановский М. – Op. cit. – С. 82.

²⁷ Руть. – I.XI.1931.

Так скінчиться ставка Малюти Скуратова на Адама Сміта, очевидно, якщо перед тим нове самодержав'я не спіткає доля старого, що не є виключене, бо, зреволюціонізувавши проти себе своїх позавчорашніх союзників-селян, Совіти зачинають революціонізування проти себе і своїх вчорашніх союзників – робітників, які вже бачать, що Совіти принесли їм, замість хліба, миру і свободи, голод, громадянську війну і рабство.

Посунення Сталіна було продумане як «передишка», як кажуть «gesuler pour micux soter», відскочити, аби стрибнути ще краще. Але... чи так дійсно буде? Гаага (1899 р.) була теж задумана як «передишка», а на ділі виявилася початком кінця царату. Берестейський мир (1918 р.) теж був продуманий як «передишка», а виявився початком розвалу імперії. Сталінська «передишка» може стати початком кінця большевизму. Тим більше, що в Парижі і Женеві спіткали совітські агенти холодне прийняття. Числити на сильніші нерви Росія не має права. Європа довше витримає, як довше витримала вона в світовій війні, коли першою «кляпнула» та сама Росія. Недурно навіть проносовані приятелі большевизму з «Ost-Europ'и» перестерігають перед «переоціненням Росії» та приготовляють читачів до всяких несподіванок...

Про це нам треба пам'ятати. У нашумілій книзі Е. Е. Двінгера білий офіцер Костя каже: «Так, так, ми, росіяни, – анархісти з природи, парламент роз'їв би нас, як кваси... Лише добра диктатура може зробити наш народ великим!»²⁸. Чи се правильно, сильно сумніваюся, але всі росіяни вірять, що не утримати їм «zusammengeraubte Länder»²⁹ у своїй імперії без диктатури, – вірять і червоні, і білі. Щось подібне спостеріг у москалів сто літ назад за Миколи I один француз, який, згадуючи благання катованих москалів до Івана IV не кидати трону, зауважив, що росіяни «волили скоріше тигра своїм богом, аніж розпад держави». Ся логіка, зауважив автор, і досі живе в москалів, і «матиме свій вплив ще нині під подібним правлінням, якщо землі нашої доведеться вдруге носити на собі Івана IV». На жаль, цей випадок стався. Нам він має служити пригадкою, що в своїх історичних позовах із Москвою ми змагаємося не з тим чи іншим класом, ні з формою правління, ні навіть із імперією, лише з філософічною концепцією народу-завойовника, народу-месії, який під найрізномірнішими еманациями знайде вияв тій своїй концепції. Гадаю, що большевизм хилиться до упадку, але політика Росії загалом була і буде чиста «Machtpolitik»³⁰, тому боротьбу з нею треба поставити в ширші рамки: ся Macht мусить бути зламана, зламана на Україні, на Кавказі, на Дону, в Сибірі. Лише тоді згасне цей вулкан, який і досі заливає нас лавою вогню і бруду.

Виявом рабської ментальности є зауваги, що потуга Росії росте, отже, треба з тим числитися. По-перше, не росте, а падає. А коли б і росла... Чи ірландці не підносилися проти Великої Британії в хвилині її найбільшого тріумфу, в 1918 р.?

Але для того мусимо викохати в собі душу, яка б могла успішно протиставитися душі Івана IV, яка переживає в Росії свою безнастанну реінкарнацію.

²⁸ Dwinger Edwin Erich; Zwischen Weiss und Rot, die russische tragodie 1919-1920. – Jena, 1930. – S. 148.

²⁹ Разом пограбовані країни (нім.).

³⁰ Політика сили (нім.).

АЯКСИ «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ»

Прошу прочитати цей вступ і відгадати, звідки його взято: «Усі партії, що мають коріння в Галичині, є буржуазні і нічого спільного з життям українських мас, які працюють, не мають». Галицька преса є «українською лише за назвою, а по суті є буржуазною і підтримує обшарництво та панування клерикалів... Український «націоналізм», що... з соціальним рухом українського народу не має нічого спільного..., прямує до закріпачення українського селянина... панськими наганячами».

Напевно, скажете, що це з «Сельроба», «Сили» чи «Нових Шляхів»? Ні! Це з «Української Ниви» (20.X.31), органу волинсько-української філії «Безпартійного блоку», орган т. зв. ВУО (Волинського українського об'єднання). Але не випадково між фразеологією «Української Ниви» і фразеологією «Нових Шляхів» є приголомшлива подібність, майже ідентичність. Бо що се є – звинувачення української інтелігенції в «буржуазності»? Як у «сельробів», так і в «ниваків» українських – це лише демагогічна форма, фраза, в яку вони, очевидно, самі не вірять, але яка покриває однакову суть, однакову ціль: зогидити українській масі її інтелігенцію. В ім'я чого? В ім'я «інтернаціоналізму» (про що нижче), бо «Українська Нива» і ВУО є незгірші «інтернаціоналісти» від «Сельробу» і «Нових Шляхів».

Відкриємо тепер «Нові Шляхи». Те саме! Причім їхньою особливою метою стало стрілецтво. Його стараються «Шляхи» понизити в очах українського загалу. Ідеологія стрілецтва – це «національна романтика», очевидно, нічого не варта. Із задоволенням згадано, як тій українській «романтиці» «кінець поклала» російська армія, названа евфемістично «червоною армією» («НШ», VII/VIII, 30 р., с. 218). Організації української інтелігенції названо «всякими організаціями націоналістичної молоді, всякими культурними, економічними і подібними центральними» («НШ», XI, 39 р., с. 216). Виступається проти них тому, що вони не «увзглядають інтересу трудового масиву нації» (там же, с. 218). Пресу українську ганьбиться як «нечесну» тому, що дозволяє критично ставитися до Росії («НШ», VII/VIII, 31 р., с. 360). А цілу ідеологію стрілецтва висміюється і картається як ідеологію «короткозору» (там же, с. 354) в тих протистрілецьких «Нових Шляхах», які, як вмовляв у нас їхній головний редактор Ф. Федорців (V. 1929 р.), є «продовженням «Шляхів» із-перед 11-и літ», які видавало якраз оте «короткозоре» стрілецтво!

Ще цікавішу аналогію знайдено, коли відкриємо третій орган «інтернаціоналізму» на нашій землі – вже покійну «Прикарпатську Русь», ту, з якої вилупилися оті «Сельроби» і «Нові Шляхи». І вона накидалася передусім на українську інтелігенцію. І вона боронила інтереси «трудящого народу». Писала, що тільки галицьке москвофільство, тільки «наш табір (і його московські протектори – О. В.) є єдиним оборонцем... прав широких трудящих мас нашого народу», а не якась там «галицька Мазепія» зі своєю інтелігенцією («Прикарпатская Русь», 4.VII.1913 р.). І ще цікавіша (для однаковості думання «інтернаціоналістів») річ: «інтернаціоналісти» з «Української Ниви» намагаються не тільки порізнити наш народ із його інтелігенцією, але, крім того (додаткове «ударне» завдання!), – галицьку інтелігенцію з волинською. Те саме старалися робити москвофільські «інтернаціоналісти» перед війною, намагаючись порізнити наддніпрянську інтелігенцію з галицькою: і одні, і другі передусім

на пункті мови. «Українська Нива» пише: «У додаток до всього ці панки (з галицької інтелігенції) не знали і до цього часу не вміють української мови» (цит. число). А знаний москвофіл, посол Скоропадський, говорив у російській Думі: «У нас, малоросів, є язык Шевченка, але я прошу його не плутати з тою українською мовою, яку заново твориться (в Галичині) і яка нам, малоросам, малозрозуміла» («Прикарпатская Русь», 11.VII.1913 р.)¹.

Отже, вирити прірву між галицькою і наддніпрянською інтелігенцією, показати українську інтелігенцію перед своїм народом як йому чужу («буржуазну») – спільна мета всіх «інтернаціоналістів» різних «орієнтацій». Яку ціль вони мають?

Георг Зимель пише про роль інтелігенції і маси: «Коли якась соціальна форма, якась група спирається вже на певні органи, тоді «єдність тої групи об'єктивується, своєю чергою, у вужчій групі. Таким чином релігійна громада репрезентується священством; суспільно-політична – в адміністрації і армії; армія – в корпусі старшин, політична партія – в її парламентарнім представництві та под.». Коли такий орган витворила собі ця група, тоді вона виявляє велику звинність і розмах в акції. Без сієї ж провідної верстви група є нездатною до планової акції і самооборони чередою. Бо тоді настають «труднощі в моральній концентрації» групи, труднощі в осягненні «однозгідности», непевність, боротьба партикулярних інтересів, ніким не приборкувана, байдужість одиниць тощо. І навпаки, керівний орган легко може усунути всі оті «імпедименти», бо він «створений для певної визначеної мети, зложений із відносно невеличкого числа осіб, спричиняючись таким чином до консервації групи, роблячи соціальну акцію більш прецизною і наглою»². Се, отже, роль старшини в армії... Роль цієї старшини в армії, конечної для її акції і для того, щоб військо не обернулося в отару, в інших суспільних угрупованнях грає інтелігенція. Хто хоче якийсь колектив обернути в таку безрозумну і тупу отару, той мусить, насамперед, знищити або деморалізувати інтелігенцію тої групи.

Тепер уже зрозуміла мета, з якою «інтернаціоналісти» намагаються скомпрометувати і зогидити, отже, обезвладнити українську інтелігенцію. Ціллю їх усіх є обернути наш національний колектив у череду, яка сліпо йшла б за якимось «інтернаціоналом», а в суті речі – за ненаціональною інтелігенцією: царофільською («Прикарпатская Русь»), російсько-большевицькою («Нові Шляхи») і т. п. На те треба свою інтелігенцію представити як чужу й ворожу народів, а чужу – як свою й рідну (коли не з погляду національного, то бодай соціального, церковного etc.)³.

Але так зразу знищити? Це занадто тяжка річ, і тому «інтернаціоналісти» вдумали перехідний етап, перехідову стадію, якою є «співпраця» в спільних організаціях обох інтелігенцій – своєї і чужої – як вступна стадія до остаточного усунення своєї інтелігенції. Історичний прототип цієї стадії – «Малороссийская коллегия» (по скасуванні Гетьманщини): напів із українців, напів із москалів; КП(б) України – з перевагою москалів (і жидів), з повільним викиданням Шумських і Мазуренок. Остаточна мета – післати власну інтелігенцію певного колективу «в дураки», але спершу її толерування як статистів. Звідси програма: спільні

¹ На жаль, є групка галицької інтелігенції, що хоч не належить до згаданих «інтернаціоналістів», а все ж старається викопати прірву між наддніпрянською і галицькою інтелігенцією, доводячи, що все добре йде з Галичини, висміюючи себе з наукового погляду, навіть із Б. Хмельницького роблячи галичанина, вмовляючи, що Наддніпрянщина – край анархії. Ся нагінка на Наддніпрянщину іде часто-густо з виявом недвозначних симпатій до Росії, а все разом робить несмачне враження і є водою на млин отих «інтернаціоналістів».

² Simmel G. Comment les formes sociales se maintiennent.

³ скорочення від *лат. et caetera* – і т. д. (і так далі).

економічні, освіткові, політичні, парламентарні організації, один парламентарний клуб, «малороси» Скоропадські, Родзянки і Савенки разом із «великоросами» Столипініми, українці Шумські з «українцями» Шліхтерами і Кагановичами, спільна кооперація, українці з Сельробу з вчорашніми москвофілами Вальницькими і т.ин. Словом – організаційний «інтернаціоналізм», який раз «орієнтується» в один бік, раз – у другий, а все стремить до однієї поставленої мети, все спритно наділяє одних роллю керівників, других – хоч часто добре платних – статистів.

Із таким «інтернаціоналізмом», очевидно, легко погодиться і другий бік, серед якого знаходяться «теж українці», які з цього хвилевого маскараду нічого не втрачуть, а зискують багато: деморалізують чужу інтелігенцію і знаходять доступ до чужого колективу, досі для них недоступного. Головне, щоб той колектив позбавити впливу його інтелігенції, тої, що рідна йому мовою, кров'ю, традицією, психікою, територіальним походженням, а дати цьому колективі за провід іншу.

Таке є походження цього «інтернаціоналізму», не з потреб свого колективу, лише іншого, наївними або свідомими прислужниками якого і стають оті «інтернаціоналісти», тим свідоміші, чим у більшу моральну тогу (як «Нові Шляхи») вони одягаються. Але щоб цей «інтернаціоналізм» реалізувати на практиці, мало зогидити певному колективу його власну інтелігенцію (як «буржуазну» тощо), треба ще зробити так, щоб він прийняв іншу. Тоді, власне, висувається гасло «об'єднання», згоди в сімействі, боротьби з «сіянням штучного антагонізму», із «зоологічним шовінізмом» і т. п.

Таку «єдність» із російською інтелігенцією – поруч із огидженням власної – проповідують «Нові Шляхи». Кожний українець, чи то Чупринка, чи Хвильовий, чи Старицька-Черняхівська, чи Єфремов, чи Дурдуківський, чи Стефаник, коли проти «кооперації» під директивами Москви, зразу осуджується в «українських» «Нових Шляхах» як зрадник українського народу. Натомість усякий росіянин, такий, як Скрипник, Ленін чи Сталін, – із тих, що прагнуть (вислів Затонського) «осідлати українську стихію» для московського вершника, – відразу стає приятелем українського народу в «українських» «Нових Шляхах». Головне – «інтернаціоналізм», головне – «об'єднання». Найважливіше для цього журналу, щоб ніхто на Україні не розвивав проти Росії «сепаратистичних змагань». Він тішиться, що українська культура під большевиками «форму переймає з Москви», а не має «власної» («НШ», VI. 1929 р., с. 107). Протестує проти українського «зоологічного націоналізму», вираженого в пресі, натомість мовчить про Чупринку та Леонтовича і вибілює Соловки (IV. 1931 р.). Картає українську інтелігенцію, що вона «сіє ненависть до нового життя на Україні», себто до Росії (V. 1931 р., с. 195). Намагається довести, що все стало добре на Україні лише тоді, як росіяни запанували в усіх її політичних, економічних і просвітних установах. Вмовляє, що лише чужа інтелігенція приносить добро нашому колективу. В цім захвалюванні діла чужої інтелігенції посувається шановний журнал до меж комічності, твердячи, наприклад, у статті Ф. Федорцева, що «там, де не було ні одної української школи, сьогодні існує українське шкільництво від найнижчого до найвищого» («НШ», I. 1930 р., с. 103), так, ніби не було ні одної української школи ані за Центральної Ради, ані за гетьмана, ані за Директорії, так, ніби це все щойно принесли на Україну російські большевики! Але рекламисти чужої інтелігенції і зогиджувателі своєї мусять творити волю того, хто послав їх. У цьому їхнє завдання. А по-друге, коли не хвалити, то як довести конечність і корисність «згідної праці» обох інтелігенцій? Як довести корисність «Малоросійських колегій»?

Подібну працю проповідує і «Українська Нива». Проти галицької інтелігенції воює головно за те, що «виросла вона на ґрунті австрійської розкладової акції, що мала на меті внести ворожнечу» між українським та іншими народами; що нам, навпаки, треба стреміти «до добросусідського з ними життя», творити з ними спільні інституції та бути добрими і прикладними статистами. Хто ж гадає, що українська інтелігенція має закладати для свого народу власні культурні, економічні і партійні організації, той, очевидно, сіє незгоду, заколючує «мирне співжиття» і є ворогом «трудящого народу»...

Такий самий був і погляд москвофілів. Москвофільський посол до Думи Макогон заявляв під оплески росіян, що «малороси» повинні «любити свою російську державу», не «стреміти до відособлення» («Прикарпатская Русь», 30.VI.1913 р.), цілком, як Крушельницький, що радить любити «Радянський Союз» і п'ятнує «сепаратистичні змагання» українців, які про той «союз» знати не хочуть. Подібно й Скоропадський, що в тій самій Думі благав своїх земляків, щоб не була їхня «душа отрута ненавистю», щоб були вони «доброзичливі до Росії і всього російського» (як до всього російського є «доброзичливі» «Нові Шляхи»), щоб стреміли «до якомога тіснішого з Росією об'єднання» («Прикарпатская Русь», II.VI.1913 р.). І все се в ім'я «поступу». Так самісінько, як в ім'я того самого нещасливого «поступу» воюють «Нові Шляхи» з українськими «реакціонерами», щоб загнати всю українську інтелігенцію до ролі статистів російської «радісної творчости» на Україні, де треба було аж приходу москалів, щоб Україна дістала національну школу.

Мета всіх отих акцій є одна – полегшити збаламученим українським інтелігентам зректися прав первородства і «за миску сочевиці» засісти в тій чи іншій «малоросійській колегії», аби потім бути з неї викинутими «за ненадабнастью»; полегшити перехід від стану, коли певний національний колектив провадить власна інтелігенція, до стану, коли це завдання сповнятиме чужа. Як показав приклад «сельроба» Чучмая або деяких колишніх російських чорносотенців, а тепер членів ВУО, «орієнтація» в цім процесі грає підрядну роль, головну – психічне наставлення, здатність до мімікрії. У Лондоні тепер демонструють один рід жаб-хамелеонів, які, посаджені в чорну коробку, вже після 13 годин набирають чорного коліру шкіри, в червону – червоного. Все, отже, залежить від коробки і від душі хамелеона. До згаданих можна додати ще один дуже характерний приклад акції отих жаб, які стремлять через підпорядкування рідної певному колективу інтелігенції іншій розбити свій колектив морально і розумово та зробити з нього череду. Сей приклад дають нам галицько-українські комуністи з КПЗУ. Багато говорять вони про «союз польського і українського фашизму», і говорять, ясна річ, *mala fide*⁴. А тим часом ніхто так не є патріотично в цім сенсі налаштований, як галицько-українські комуністи. Що вони проти існуючого режиму – це инша річ, проти нього в опозиції є і Вітос, і Недзялковський. Такими самими патріотами (хоч і противниками режиму) є і галицькі комуністи, які стоять за повну без застережень співпрацю з КП Польщі. І так поширений пленум ЦК КПЗУ (жовтень 1927 р.) «постановляє провести негайно в життя всі постанови IV з'їзду КПП» (Є. Гірчак. Шумськізм і розлам у КПЗУ. – ДВУ, 1928 р.). Хто проти інгеренції КПП і проти її опіки над українським комуністичним рухом, той – зрадник, бо «політична автономія в українській справі – це означає, що справу українську можуть розв'язувати тільки самі українці (злочин – в очах комуністів!); це означає перенесення в царину робітничого руху гасла «Україна для українців», отже, це є скасування одного з найважливіших принципів міжнародної ленінської партії» (там же, с.22).

⁴ Несумлінність, недобросовісність (*лат.*).

Для «згідного співжиття» галицькі комуністи повинні були (на домагання Москви) визнати, що «керівником» галицького пролетаріату має бути КПП, якій треба підлягати без озву (там же, с. 84). Думка, яку певний час боронили еретики з КПЗУ, що польські комуністи і соціалісти «повинні займатися справами польськими і не втручатися в українські справи», була осуджена як ворожа «ідеї комунізму» і «братерства пролетаріату» (там же, с. 88). Взагалі ж II з'їзд КПЗУ бере за підставу (своїєї політики) тези III пленуму ЦК КПП і визнає цілком слушною політику ЦК КПП в українським питанні (Братківський Ю. Шляхами націоналізму і пр. – ДВУ, 1928. – С. 79-80)... Як КП(б)У визнає правильною українську політику РКП і як «Нові Шляхи» визнають за найсправедливішу українську політику не політику якого-небудь українського київського уряду, лише московського. Але все ж цього визнання було замало. І тому Москва наказала утворити в КПЗУ «Малоросійську колегію». Керівництво КПЗУ після зради старої провідної групи (яка стояла за право власної інтелігенції провадити власними масами) стало іншим – «з додатком нових товаришів – представників ЦК КПП і Комуністичного Інтернаціоналу», тобто Москви (Гірчак Є., Данилович К. III з'їзд КПЗУ. – ДВУ, 1929. – С. 38). Як кажуть німці, *sicher ist sicher*⁵, мовляв, і «самоотверження малороси» щось варті, але ліпше їм представників «братнього пролетаріату» в керівництво партії дати: певніша справа і гарантоване «співжиття».

Російський слов'янофіл Погодін і «приятель» українців писав колись, що росіянам «нужна тепер общність і салідарність», «нужно руссае национальнае сазнаніе, каторое далжно стать више местних националізмав». Він згадує одну фразу, яку чув у Німеччині: «Ми, саксонці і прусаки, славимо нашого цісаря і короля», хоч які племінні різниці між тими народами і заходять («Прикарпатская Русь», 18.VIII.1913 р.). Такої єдності і спільного «национальнава сазнанія» і жадав він від українців, бо в цім керунку мають іти зусилля «прихильників російського поступу»... До такої ж єдності кличуть, між иншим, «Нові Шляхи», «Сельроби» та ин., щоб східнослов'янські «саксонці і прусаки» могли славити «свого» короля і цісаря Сталіна. Бо де нема «єдності», там своя інтелігенція не годиться на «Малоросійські колегії», а там знову чужий колектив не є безрадною отарою в руках «цісарів» і до спільного «национальнава сазнанія» його не так легко привести.

Такий сенс отих «усіх інтернаціоналізмів» у стосунках між різними колективами. А коли так є, коли завданням цього «інтернаціоналізму» є зломити гомогенність чужого колективу шляхом здеморалізування його провідної верстви і пропаганди «общности і салідарности» різних інтелігенцій, то як же оцінити роль тих представників рідної інтелігенції, які цю роль не своїй інтелігенції полегшують? Давніше у нас не було двох думок щодо подібних типів, а на прикладі галицьких москвофілів ми знали, як до них ставитися і яка є їхня суспільна і моральна вартість. Тепер, коли у нас завелися, замість «тоже малоросів», «теж українці», карти змішалися. А тим часом річ лежить дуже просто... «Нові Шляхи» оповідають гумореску, не прочуваючи, як знаменито пасує вона якраз до них (вибачте, шановні читачі, за вульгарність тону цитати): «Як на службі середньовічних європейських феодалів для поневолення національного кріпака стояв національний піп, так той самий піп-місіонер, член інтернаціональної колегії, «для пропаганди віри серед поган» виконує завдання агента європейського імперіялізму з тією самою метою за змінених обставин» серед людей Африки й Азії. Для полегшення акції, для панування над розумами і психікою своїх кольорових підданців зачали висвячувати в Парижі «перших мурунів на католицьких

⁵ Надійне є надійне (букв.); береженого Бог береже (нім.).

попів. Се, звичайно, не капітуляція білої раси перед кольоровими. Се пристосування білошкірого імперіялізму до змінених обставин: білошкірого агента європейського імперіялізму має заступити такий самий агент, але уже чорношкірий», ближчий до свого чорного колективу («НШ», XII.1931 р., с. 345)... Добре видумано! Очевидно, не гадаємо прирівняти «агентів» ідеї християнства до агентів комунізму, але... замінімо трохи цитату, і тоді вийде так: «І як на службі царату для поневолення однонаціонального селянина стояв однонаціональний піп із Почаївської лаври, що в «Союзі рускаго народа» видавав українські цареславні брошурки, так комуністичний «піп» нової релігії комунізму, комуністичний редактор, член інтернаціональної колегії, для пропаганди російського більшовизму серед поган («іногородців» і галичан) виконує завдання агента російського імперіялізму з тією самою метою за змінених обставин». Для ліпшого «панування над розумами і психікою своїх «іногородців» зачали в Москві висвячувати в комуністичні редактори і «муринів», себто не лише росіян, а й тих «іногородців» і галичан, щоб наvertsали на російську віру «рідною мовою». Се, розуміється, не капітуляція російської нації перед «інородцями», це пристосування російського імперіялізму до змінених обставин: російського агента має заступити такий самий агент, але уже «малоросійський», до свого колективу (хоч би мовою) ближчий, щоб скоріше його збаламутити...

Ось такими муринами – з тих, про яких кажуть: «Мурин зробив своє, мурин може забиратися», – і є всі перераховані «інтернаціоналісти». Лаяти віру власного колективу, викпивати її жерців – її інтелігенцію, хвалити віру чужу і «співпрацю» з чужими жерцями з метою полегшити їм «опанувати розуми і психіку» свого колективу, зробивши з останнього безвольну і безпроводну череду, – ось шляхетне завдання отих «інтернаціоналістів», різних «напрямами», але тих самих у цілях своїх. Повторюю, це люди, що, як казав Щедрін, «по павеленію начальства пазналі істиннаво Бога».

Повторюю, звинувачення національної інтелігенції в «буржуазності», в тім, що вона представляє лише частину нації, – демагогія («Нові Шляхи» і «Прикарпатская Русь») так само, як звинувачення її в «контрреволюції» тепер, в «антипоступовості» давніше (яка подібність «аргументації!»). В одній комуністичній брошурі читаємо: «Буржуазія, як відомо, ніколи не виступала відверто під своїм класовим прапором, вона завше виступає як представниця національних інтересів..., як творець національного добробуту» (Демченко М. Національне питання та пролетаріят. – ДВУ, 1930), себто як представниця загальних інтересів усього народу, всіх класів. Але чи ж инакше робить яка-небудь инаша класа? Чи ж инакше робить та кліка, яка в Росії виступає від імені пролетаріату? Чи ж не монополізує вона репрезентацію всієї людности, в тім числі ворожого собі селянства? Чи це не узурпація, особливо на Україні, в цій, як самі більшовики визнають, типово дрібнобуржуазній країні?

Не раз на зміну старій інтелігентській еліті приходиться нова, бореться зі старою, але в ім'я заміни однієї національної еліти другою, теж національною, тою, що вийшла з крові певного колективу і зросла на його території. Зовсім инакше виглядає боротьба «інтернаціоналістів» із власною інтелігенцією колективу. «Інтернаціоналісти» прагнуть повалити власну інтелігенцію і замінити її чужою. У цьому зразу ж пізнаєте їх! Коли, замість Гінденбурга і Брінінга, хочуть прийти до влади Шайдемани і навіть німецькі (не жидівські) комуністи – це одна річ. Але коли на місце українців із Києва чи Харкова приходять москалі з Москви і Рязані (з парою «рідних» шабесгоїв), – се инаша річ. В однім випадку – боротьба еліт, в другім – «Малоросійська колегія». Говорячи про Україну й Росію, той самий більшовик М.

Демченко пише: «Справжня рівність націй полягає в розвитку всіх продукційних сил відсталої країни, який може відбуватися лише за умовин великої і щирої допомоги з боку пролетаріату колись (?) пануючої нації...» Власне! Усю облудність цієї «аргументації» відкриває хоч би совітська практика. Росія ж є «відстала країна», порівняно з великими країнами Заходу. Але чи гадає Сталін прийняти «щирю допомогу з боку пролетаріату» поступовіших народів? Ані йому це не сниться, навпаки, ще накидає «допомогу» своїх агентів усьому світові. Отже, «аргументація» Демченка видумана спеціально для «малоросів» і для їхніх «інтернаціоналістів». За цією «аргументацією» їх і пізнаєте: чи то ті, що говорять про «закріпачення українських селян» українською національною інтелігенцією («Українська Нива»); чи ті, які кажуть, що київський Союз визволення України хотів «відібрати в українських селян землю» (а, крий Боже, не інспіратори «колхозів»); чи ті, що звинувачують національну інтелігенцію в «зраді» інтересів «широких трудящих мас» («Прикарпатская Русь») чи «трудового масиву нації» («Нові Шляхи»); чи ті, які твердять, що тільки чужий «пролетаріат» дасть щастя нашому селянинові» (КПЗУ), – всі вони зачинають отою протиінтелігентського демагогією, а закінчують «Малоросійською колегією», апелем до «щирої допомоги пануючої нації»... Се каїнова печать, за якою цих «інтернаціоналістів» можна пізнати.

Зайняти виразне становище супроти отих «інтернаціоналістів», роз'яснити засадничу брехню їхньої демагогії, здерти з них маску – одне з найважливіших завдань нашої політики. Тут менше, ніж де-небудь, можна спускатися на *vis medicatrix naturae*⁶. Але все ж «інтернаціоналісти» так само винні, як деякі з тих, що зуть себе націоналістами. Недавно один із наших політиків оповідав мені про видного волинського «інтернаціоналіста», що ще рік тому був страшним націоналістом, співробітником національного щоденника, погромцем усякої «національної зради»: шкода, що йому не дали мандату, ось і вийшло – пропала така сила! Мене взяв жаж: так, значить, у наших партіях за добрий будівельний матеріал уважають людей, які в разі відмови мандату можуть за 24 години перекинутися до «інтернаціоналістів»? На мою думку, треба було їх уже давніше не допускати до якої-небудь національної роботи, бо тоді б, перекинувшись, скомпрометували б тільки себе особисто, а так – національну справу. Але в нас думають, як бачимо, інакше... Або дозволяють виступати в ролі Катона й учителя у справах «етики і громадської відваги» («НШ», VI. 1929 р., с. 317), журналіста, який під псевдонімом провадив «інтернаціоналістичну» роботу в «Нових Шляхах», будучи рівночасно редактором національного щоденника. Коли національна інтелігенція дозволяє у такий спосіб розкласти себе зсередини, що допоможе боротьба з табором «інтернаціоналістів» ззовні?

Зимель мав рацію, що лише зорганізована соціальна група, яка має свою провідну верхівку, свою інтелігенцію, дозволяє колективу діяти доцільно, але під умовою, коли ця верхівка хоронить себе від зарази. Інакше така інтелігенція розкладе свій колектив не згірше від «інтернаціоналістів».

⁶ Цілюща (оздоровча, оздоровлювальна) сила природи (*лат.*).

ПРО АКТУАЛЬНІ РЕЧІ (Діялог)

Дон Базиліо: Я не розумію, як можна трактувати проблему нового покоління і справу Церкви нарізно. Ми ніколи не погодимося з тим спустошенням, яке чинить так званий націоналізм серед молоді. «Нація понад усе!» Значить, і понад Церкву? Се ж клич новітніх варварів! Всюди вив'язуються конфлікти між Церквою та її найвищим авторитетом і націоналізмом: у Франції – з Мора і цілою Action Française¹, хоч ті й удають архієпископів, в Італії – з фашизмом. Із сим канібальським рухом мусимо боротися і в нас.

Єретик: Comparaison n'est pas raison», лишімо аналогії на боці. Звернімося до логіки: чому «понад усе» має означати і понад Церкву? Чи ми є над нашими антиподами, чи наші антиподи над нами? Від того часу, як стали вірити, що земля – куляста, смішне таке ставлення питання. Церква і нація – частини того самого суспільства, але, як дві півкулі, живуть кожна у своїй сфері. Ніхто не «над», ніхто не є «під».

Дон Базиліо: Не розумію...

Єретик: Нема чого розуміти. Націоналіст не заперечує виняткового права Церкви вирішувати у справах тлумачення Св. Письма, ані взаємин між головою Церкви і його підвладною єрархією. Тут Церква не є «під», а нації не є «над». Але в справах державного устрою, шкільництва, просвіти, загальної політики й ин. нація є понад усе, себто понад одиницю, подекуди понад родину, понад окремі верстви загалу, понад інтереси певного моменту. В ці справи не повинен втручатися ніхто, навіть...

Дон Базиліо: Навіть Церква?

Єретик: Навіть Церква. Я не чув, щоб Ватикан застерігав своїй компетенції такі національні справи, як справи війни чи миру, системи виборів або організації просвітньої праці. Се справи нації. Так само, як журба про спасіння душі одиниці та її ставлення до Бога – се діло совісти кожного і Церкви.

Дон Базиліо: Се в теорії, а на практиці – се джерело безлічі конфліктів.

Єретик: З непорозуміння. Певно, коли якась релігія чи секта (наприклад, менонітів) не визнає за нацією права жадати від її визнавців оборони держави, є конфлікт. Але такий конфлікт, напевно, виник би й тоді, коли б державні мужі мали божевільну ідею накидати Церкві ті чи інші догми. Церква, яка проти таких претензій не боронилася б, навіть при видимій підтримці держави скоріше чи пізніше (як російська) схилилася б до упадку.

Дон Базиліо: Так само, як і Церква, яка б дала собі видерти право навчання молодого покоління.

Єретик: Націоналісти не зазіхають на сі права Церкви, оскільки вона залишається у своїй сфері і розрізняє «кесареве» від «Божого». Наскільки мені, зрештою, відомо, Енцикліка від 31 грудня 1929 р. не претендує на монополію Церкви у справі виховання, признає його також і родині, й нації. Та й Лев XIII в «Immortale Dei»² визнав, що і Церква, і держава має зверхність кожна *у своїй сфері*. Ніхто не є ні «над», ні «під».

Дон Базиліо: Се софізми. Як ви кажете, що націоналізм не ставить себе над Церквою, над релігією? Та ж він не є звичайна доктрина, він – релігія, фанатична, варвар-

¹ Французька дія (фр.) назва націоналістичної організації у Франції.

² Безсмертному Богові (лат.).

ська, але релігія! А одна людина не може визнавати дві релігії. Зрештою, націоналізм скрізь однаковий. Чи ви не були колись на зборах гітлерівців? «Вождь» ступає на катедру. Для промови, дискусії? Ні, він взагалі не дискутує, він справляє сакрамент. Дзвінким, урочистим голосом проповідника з катедри кидає вділ, до своїх оглуплених слухачів, свої правди, повний містичного натхнення. Його мова, музика довкола, уніформи, хорал, прапори, пишні слова: Німеччина, Бог (їхній бог, «бог» націоналізму) – все це цілком виглядає на сходини Армії спасіння. І тим Гітлер з'єднав уже собі мільйони прихильників. Програма? Нащо йому програма? Її заступає трамтадрація і містика. Бо се релігія! А у віруючих у неї сильніше б'ється серце, зроджується нездоровий фанатизм, готовий жертвувати всім для нової ідеї, для нової віри, для свого «Drittes Reich»³. Повторюю, в однім серці нема місця на дві віри. Де спалахує одна, гасне друга.

Єретик: Отже, щось є гідне осуду через те, що викликає жертвоність, ідеалізм, запал! І то запал, зовсім не скерований (як, наприклад, большевизм) проти Церкви... За те його треба поборювати, а не з'єднати собі? Чи Церква так уже багато має союзників? Чи так багато ідеалізму в нашому житті? Чи що скористала Церква з того, що згинула на вогнищі перша апостолка націоналізму Жанна Д'Арк, яку 500 літ пізніше довелося канонізувати?

Дон Базиліо: Тут поєднання не може бути. Власне, за цей фанатизм ми й поборюємо націоналізм. Націоналіст, сфанатизований для своєї справи, не знаходить уже місця для віри Христової в своїм серці. Мусите ж визнати, що наша інтелігенція є байдужа до справ своєї віри...

Єретик: І обряду. Але, по-перше, коли інтелігенція, то якраз націоналісти є ще найменш індіферентні, порівняно з лібералами, соціялістами чи радикалами. По-друге, індіферентний до обряду стає подекуди і народ. Але не завдяки націоналізмові. Чи, може, завдяки ньому покидають рідний обряд деякі підльвівські громади? Чи, може, темна Лемківщина, що поринає в православ'ї, є гніздом націоналізму? Байдужість байдужістю, але нема рації вішати кравця, коли завинив швець. Націоналізм, хоч би через афішовану відданість традиції, не може бути небезпекою Церкві в практичній житті.

Дон Базиліо: Власне, власне! Я маю на увазі практичне життя. Що ж, як не націоналізм, вносить у наше життя той огидний дух трамтадрації, пустомельства, безглуздої задирикуватости, критикоманії і варварської нетолеранції до протилежної думки? Що ж, як не націоналізм, захитує всяким авторитетом старших серед молоді, політичного проводу серед громадянства, єпископів серед пастви? Що ж, як не та нова «віра», пхає молодь мріяти примарами, коли вона натомість повинна би з вірою в Бога і покорою в серці братися до практичної праці та глибоко шанувати світські і церковні авторитети?

Єретик: Чи захитання авторитетів завше зле?

Дон Базиліо: *Завше!* Ми, власне, завдяки отим трамтадратам опинилися в сліпій вулиці і не чутливим дітям вивести нас із неї. Націю ставлять на ноги не ревуни, лише люди позитивної праці, що беруть до уваги обставини й обома ногами стоять на грішній землі.

Єретик: Наприклад?

Дон Базиліо: Наприклад? Погляньте на наших сусідів! Хто перед війною зробив із Галичини польський П'ємонт? Чи пара агітаторів із Конгресівки, чи ті, що відважилися сказати: «При Тобі, найясніший Пане, стоїмо і стояти хочемо»? Ті, що крок за кроком, мозольною буденною працею створили вогнище польської національної культури в Галичині – єдине на всі три ділянки розібраного народу. Се вони, станчики, в Галичині (як і позитивісти у Варшаві) викоринили серед свого загалу передчасний

³ Третій Райх (нім.).

гіпноз «державности», а наперед виховали громадянство на новочасну націю з усіма її функціями, прикметами й потребами.

Єретик: Не знаю, хто створив галицький «П'ємонт», знаю зате, хто створив отой дійсний італійський П'ємонт; хто кинув цілу його вартість на терези історії. Се були Гарибальді і Мадзіні. Чи вам доводилося колись переглядати старі енциклопедії років 50 тому?

Дон Базиліо: Гадаю, що за свіжими відомостями треба шукати в новіших енциклопедіях.

Єретик: Можливо, але читати старі дуже повчально. Я, наприклад, натрапив там на ім'я Мадзіні і довідався, що був він – вархол, трамтадрат і взагалі непевний тип. Але якраз оті «непевні типи» натхнули життям П'ємонт.

Дон Базиліо: А найбільше Кавур, про якого ви, мабуть, забули.

Єретик: І Кавур. Але коли ви хочете зробити з нього одного з тих, що шанували авторитети, а з Віктора-Емануїла – когось схожого на Людовіка XVIII, то не вийдете на своє. Один і другий були першорядними «інтриганями» (за се і всіяли їхніми пам'ятниками цілу Італію), король – «жахлива дитина» серед пануючих, а обидва й у сні конспірували з Наполеоном III, як би...

Дон Базиліо: Кавур, сей непохитний прихильник монархічного принципу, є у вас трамтадратом? Бачу, що тут ми не договоримося до нічого. Але ліпше буде, коли ви не ухилитиметеся від теми і лишитесь при тій, яку я порушив, – при справі іншого П'ємонту.

Єретик: Ах, ви таки хочете лишитися при щасливій Австрії... Але я не хочу при ній лишитися, і то з простої причини, що не може для вас бути жодною аналогією держава, в якій пануючий народ (чи народи) складала заледве 40% всієї людности. Інші, неповторні, то були часи і відносини. Повернімося краще до ближчих нам. Не запитую, хто створив П'ємонт, а хто створив Річ Посполиту в 1919 році?

Дон Базиліо: Історія се вже давно встановила – Падеревський і Дмовський, яких ви, чей же, не зачислите до трамтадратів?

Єретик: З певністю ні. Але коли створили?

Дон Базиліо: Як коли? На мировій конференції.

Єретик: Власне. Себто, коли їх покликали до зеленого столика і коли в Варшаві вже існував уряд і зав'язки армії, на чолі якої, мабуть, не стояв Падеревський? Ви згадали про «позитивістів» із Конгресівки. О, я визнаю їхні заслуги для свого народу! Дмовський так боронив свою справу в Думі, але чи то, може, він і ті, що з ним, «випросили» у царя ту Думу? А що робив би Дмовський, якби тої Думи не було? О, він прислужився до воскресіння своєї Вітчизни, але, мабуть, так само, як Ксаверій Друцький-Любецький, як Казимир Бродзинський, який у 1815 році вітав Олександра I у Варшаві віршем: «Chwała Ci, mądrości synu, chwała niech będzie na wieki... Mu prosimy twej orieki»⁴. Або як той анонімний автор, що переклав у 1840 р. із французької біографію-панегірик на честь Паскевича. Або як ті патріоти, що вшанували своєю присутністю відкриття пам'ятника Катерині II... Апостоли, як їх звали поляки, «згоди з льосем»... Напевно, вони! Лише чомусь невдячна історія забула їхні імена.

Дон Базиліо: Ви б хотіли, щоб по поразці Наполеона вони поїхали до нього на св. Єлену? Вони робили, що могли, а коли прийшов відповідний час...

Єретик: А коли прийшов «відповідний час», обсіпали квітами донських козаків у Варшаві в 1914 році.

Дон Базиліо: Тут треба розрізняти. Я проти політичного сервілізму. Я хочу лише сказати, що досягнути великий ідеал дуже важко і не так просто. Але ще тяжче управ-

4 «Слава Тобі, сине мудрости, слава вовіки... Ми ж просимо Твого захисту» (польськ.).

ляти нацією по досягненні цього ідеалу, бо для цього треба вчитися, вчитися і ще раз вчитися.

Єретик: Ага, то ви гадаєте, що ті самі чесноти потрібні, щоб «створити» і щоб створеним «рядити»?

Дон Базиліо: Авжеж!

Єретик: Фатальна помилка. Бог із ними – з небіжкою-монархією Габсбурзькою і з П'ємонтами. Повернімося до ближчої дійсності. Чи знаєте ви, як творилися нові арабські держави?

Дон Базиліо: Гадаю, що так. Зрештою, коли вже Туреччина лежала на обидвох лопатках, нетяжко було з її тіла викраювати, які хочете держави.

Про це інакше думав таємничий полковник Лоренс, якому Велика Британія доручила це завдання. Ось як про це оповідає літаючий голандець світової війни у своїй трагічно-прекрасній книзі «Бунт у пустині» («*Rewolt in the desert*»): по скінченні війни «взялися ми до праці. Нашою метою було зорганізувати арабський уряд із досить широкими підвалинами, аби зужиткувати при їхній будові цілий запал і офірність бунту, перераховані на вартості мирних часів. Нам треба було заощадити частину давнього пророчого запалу на будову державних підвалин, що мали двигнути ті 90% людности, яка була занадто незрушима, щоб бунтувати, і на незворушеності якої мала опертися й двигнутися нова держава». Бо «бунтівники, а особливо бунтівники, яким повелось, є з природи речі лихими підданими й ще гіршими правителями.

Дон Базиліо: Ага! Чи ж то не те саме, що кажу я? Ви вибрали кепську для себе цитату.

Єретик: Я цитую далі: «Смутним обов'язком Файсала було звільнитися від своїх воєнних приятелів і заступити їх тими елементами, які були колись корисні для турецького уряду».

Дон Базиліо: Я бачу, що той англієць не є такий дурний. Та ж тільки сліпий не бачить, що для розбудови держави важливіші позитивні люди й діла, ніж негативні. В таких випадках все треба розумних, розважних і досвідчених людей.

Єретик: Так, так, але перед тим? Перед тим Файсал звертався не до «корисних» людей, що здобули практику на турецькій службі, а до..., вибачте, він їх називав просто бандитами. Зрештою, і по створенні арабської держави Файсал залишився на її чолі, як на чолі нової Туреччини стали теж ті, які скинули султана, – Кемаль-Паша і Ружді-Бей. Що *потім* вони покликали «корисних», «розумних і досвідчених» людей, – се річ природна. Бонапарт теж кликав для будови імперії графа Сегіра і князя Талейрана де Перигора. Але не Сегіри і Талейрани брали Бастилію.

Дон Базиліо: Чи ж ви на правду гадаєте, що без Талейрана дав би собі раду корсиканець або без Брусілова і Чичеріна большевики?

Єретик: Нічого я не думаю. Лише кажу, що коли інколи Файсали й будували «новий» лад, то ніколи ще не спричинялися до його постановня Брусілови ані інші «розумні» та «корисні мужі». Я стверджую, що оті «досвідчені», «позитивні» мужі Іраку чи Хеджасу, які сиділи при турецьких бюрках у Константинополі, при них би й сконали, коли б не затрюмфував демон історії в особі Файсала й Лоренса і їх звідти не витягнув, і не казав будувати Арабії.

Дон Базиліо: Але ж мусять бути оті власне практики і тихі працівники, бо без них Лоренс і досі би їздив верблюдами по пустині зі своїми башибузуками, як ми зі своїми Махнами і його тачанками.

Єретик: Ніколи не думав, що з Махнів можна зробити націю. Але ще менше – з цісарських – радників або «тайних саветників» Його Царської Величності. Я вихову-

вався в середовищі російського дворянства і знаю, що цей клас Обломових із погляду національного був для нас страчений, а з усякого іншого – наскрізь розкладений, хоч би в нього були закохані гетьмани.

Дон Базиліо: То для вас не мають значення імена Лизогуба, Ханенка, Устимовича й інших, що стали на чолі новозбудованої гетьманської держави в 1918 році? Та ж тільки тоді Українська держава була справжньою державою, в якій не анархія панувала, а лад.

Єретик: Був момент, коли я вірив, що гетьман піде слідами Бонапарта і зіпреться на нову, національну, а не на стару, денационалізовану, верству народу. Ся віра не справдилася. Лад підтримували в Гетьманщині не Лизогуби, а фельдмаршал Айгорн, генерал Гренер та карні експедиції російських офіцерів. Але не вдаватимуся в дискусію на цю тему. Зверну лише увагу, що тільки тоді, коли наші «башибузуки» і Файсали звернулися до мас (невміло так, але звернулися), коли створили особний орган правління в Києві (по довгих ваганнях, але створили) і сяку-таку армію, щойно тоді могли «позитивні елементи» засісти при бюроках міністрів Української держави. Перед тим вони були головами земств, маршалками шляхти і давали обіди Його Царській Величності, коли той приїздив у «Малоросію». Любов же до України виявляли – найліпші з них – будинками в українському стилі і пожертвами на ту чи іншу установу. Се було дуже гарно з їхнього боку, але не була то праця Масариків, Бенешів і Кемалів...

Дон Базиліо: Повторюю, все у свій час. У той час, у який вони жили й діяли, не можна було робити нічого іншого. Але коли прийшла пора...

Єретик: Ніяка пора *не прийшла*, її *припровадили* оті згадані Файсали. Вже тоді вони думали про настання тої пори, коли «розумні і досвідчені мужі» посилали лише вірнопідданські депеші... Яка пора «прийшла» для Кемаля, коли союзна ескадра стояла в Дарданелах, а греки штурмували Смірну? Ви, мабуть, читали спомини, здається, Чикаленка?

Дон Базиліо: Я гадаю.

Єретик: Він там оповідає, власне, про одного такого «досвідченого мужа»: десятки пар сподень протер він, сидячи в якомсь міністерстві над Невою і досвіду державного набув велетенського (для того й став пізніше українським міністром). Сидів... Але як вибухнула революція, і коли петербурзькі українці пішли на авдієнцію до нового республіканського прем'єра, кн. Львова, з наріканнями на свої «кривди», на чолі тої депутації став, власне, наш «досвідчений муж»... Коли його уздрів кн. Львов, підійшов, сердечно стиснув руку і сказав: «Галубчик, двадцять лет тебя знаю, а не падазревал, что ты – українець!» Ось вам класичний тип отих «розумних і досвідчених мужів». Коли б не прийшли петербурзькі «Іди марта» 1917 р., трапили б вони марно і свій «розум», і свій «досвід» на скріплення «єдиної і неподільної» Росії, роблячи незлу особисту кар'єру, а по-критому видаючи раз на п'ять літ якийсь український альманах.

Дон Базиліо: Я б хотів, щоб наша молодь так працювала, як оті старші. А щодо їхньої кар'єри, то, бачите, придалася вона і Українській державі, як настав час. А молодь наша хай учиться, хай працює.

Єретик: Що таке «хай учиться»? І чому лише молодь? Я б сказав, хай вчиться не лише молодь, але й ті, які молодь мають вчити. Чи ви знаєте, що серед наших лікарів, може, 10% пренумерує фахові журнали? Чи ви не знаєте редакторів, які пишуть про події світової політики на підставі «Вінер журналъ»? Оповідують, як працює Бриян. Увечері слуга приносить йому чистий аркуш паперу та сигару, і Бриян сідає до столу писати промову. Коли вранці слуга входить зі сніданням, кімната повна диму, Бриян біля столу, а на столі чистий аркуш паперу. Бриян свої промови ніколи не пише, але

думає над ними всю ніч. Наші думають над засадничими енуціяціями п'ять хвилин, щоб за першої нагоди цофнути їх. Так само і з газетними «маніфестами». Маєте рацію – вчитися треба.

Дон Базилю: Неуцтво старших не виправдовує неуцтва молоді. Я взагалі за тим, щоб ніхто не займався тим, на чому не розуміється. Молодь – за шкільну лавку.

Єретик: Не тільки молодь, я б і деяких редакторів послав за шкільну лавку, які перед тим замало на ній сиділи. Кожен повинен посвятитися своєму фахові і займатися тим, на чому розуміється. Та прогріх проти цього правила не є властивий лише молоді. Чому, наприклад, адвокат кидає канцелярію і хоче стати рідним Бісмарком, викликаючи не раз сміх? Чому дідичі не пильнують ріллі, а бавляться в дипломатію? Чому мужі науки стають совітськими «райзендерами»? Як на мене, хай кожний займається своїм фахом.

Дон Базилю: То ви кидаєте каменем на людей, що в тяжку хвилину для народу стараються служити йому за найліпшим знанням і совістю!

Єретик: Не кидаю в них каменем, лише закидаю вам неконсеквенцію. Коли старші, покидаючи свій фах, хочуть служити громаді, чому мають забути про неї молодші? Коли б останні слухали ваших рад, не мали б ми таких сторінок нашої історії, як РУП або Крути.

Дон Базилю: Знаєте, як поставилася наша преса до святкування Крут.

Єретик: Знаю, хоча се захоплення не в'яжеться з вашими поглядами. Коли молодь не має займатися політикою, то ви повинні осудити і РУП, і Крути.

Дон Базилю: Не осуджуємо їх. Ми просто тримаємося в цій справі думки Драгоманова, який хоч і був анархістом і безбожником, але в справі виховання молоді мав здорові думки. Се ж він у програмі «Вільної спілки» рішучо забороняв її членам спонукати молодь до передчасної для неї громадської боротьби. Молодь повинна, на його думку, при помочі загальної і фахової освіти вчитися на свідомих і впливових діячів.

Єретик: Тепер уже Драгоманов – ваш союзник? Але лишімо його на боці. Драгоманов писав, що «московський царат є й українською історичною святощею, і через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, були патріотами і для свого часу мали рацію». Зрозуміло, що він мусив противитися «романтичній» молоді... Але мене переконують не аргументи, а факти. Чи, проганяючи «чутливих дітей» із форуму, устоїмося в цім світі нових понять і людей, де фашисти від 7 року життя втягають дітей до «Баліль», а большевики – до піонерів? У світі, де, як в Англії, вже в коледжах уряджуються політичні сходина і дискусії? З тих шкільних клубів вийшли Гладстони. Може, зі шкодою для Англії, що «втягали молодь» у громадську боротьбу?

Дон Базилю: Але це ж наука, і ви забуваєте, що в Англії нема пайдократії, як у нас.

Єретик: У нас нема пайдократії (подекуди є хамократія). А щодо Англії, то помиляєтеся. Черчил був послом у 26 років (як і багато інших), а підтримували його при тім старі партійні діячі, Солсбері та ин. І ніколи нікому з його противників на зборах чи в парламенті і в голову не спадало збивати його аргументами від «пайдократії».

І тільки у нас можливий такий дивогляд, що якась ad hoc утворена група вимагає для себе послуху тому лише, що кожний із її членів переступив 70 рік життя. В Англії з того сміялися б. У нас маніфести тої групи з поважанням друкують у пресі.

Дон Базилю: Але за ними величезний досвід громадської праці!

Єретик: Шанується досвід якісний, не кількісний, що міряється метрами чи роками. Але я думаю, що ми надаремно сперечаємося, бо, мабуть, ви не так уже протестуєте проти «чутливих дітей», коли вони прихильні вашій групі і, наприклад, готові її підтримувати на виборах?

Дон Базиліо: Ми вчимо молодь не політики, а правди Божої і засад моралі. Мусимо ж ми боронити душу молоді від тої літаючої рожи націоналізму? «Майбутнє нації», «воля» – це все дурман для слабких голів. Наша нездатність не в недостатнім хотінні, «волі», а тільки в тім, що ми ще не підготовані культурно, соціально й економічно. А передусім – культурно. Те, що підноситься як «націоналізм», – це дегенерація національної ідеї, це поворот до ідейного поганства, це культ варварства...

Єретик: Дозвольте поставити вам кілька запитань?

Дон Базиліо: Прошу.

Єретик: Чи не вважаєте ви, oprіч «варварства», за головну провину націоналізму, що він є «зарозумілий на власну думку», що в нього, може, «брак об'єктивної оцінки праці та становища інших»?

Дон Базиліо: Добре сформульовано.

Єретик: Що дивиться він на історію, як на «арену взаємного морду»; що «перестав вірити в духові творчі сили людства, в гуманність почувань»?..

Дон Базиліо: Ви ніби вийняли мені це з уст.

Єретик: Що «вірять лише в фізичну силу»; що своєю ідеологією «цофає політичну культуру наших часів», що...

Дон Базиліо: Звідки ви це...

Єретик: Я закінчу: що аби ту варварську доктрину побороти, треба натомість «опертися на етичним, гуманним вихованні мас, на поступі, поширенні освіти і науки», чи не так?

Дон Базиліо: Але ж очевидно, тільки чому це все ви мені кажете?

Єретик: Тому, щоб одержати вашу апробату для слів, узятих із уст не ваших, як вам здавалося, а наших лівих, у тім числі і соціалістів. Щоб показати, що доктрина, яку я бороню, не спрямована проти релігії чи Церкви, лише проти невикоріненого філістерства, в яким єднаються різні групи.

Дон Базиліо: Не знаю, звідки ви взяли ті слова, але я завше погоджуюся з противником, коли він має рацію...

Єретик: Ні, це тому, що вони *не є вашими противниками*. Ви не визнаєте, що я маю рацію. Але все-таки, чи не здається вам, що всі ті «гуманні» мудрощі є трохи спізненими під час еспанських ілюмінацій, бомбардування Шанхаю, в часи Сталіна, Бели Куна, Мусоліні, Гітлера, Тард'є, що на останній конференції у відповідь німцям заслонилися духом Клемансо? Хто в ці часи проповідує, що не треба бути «зарозумілим на власну думку»; що треба бути «об'єктивним» супроти цеглини, що нею із-за рогу влучили вам у тім'я; що треба вірити в «гуманність почувань» ГПУ та в автоматичний поступ, як китаїці – в Союз народів, той мав би був народитися відразу в країні утопії...

Дон Базиліо: Коли світ божеволіє, то це не означає, що й ми маємо йти до дому вар'ятів.

Єретик: Припустімо, що світ божеволіє, та коли так, то вар'яти не сидять за ґратами, вони вибігли на вулицю. Не думаю, щоб «об'єктивна оцінка» їхніх вар'ятств рятувала вас від небезпеки самому потрапити за ґрати.

Дон Базиліо: Не віддаляймося від теми. Ми говорили про освіту і молодь. Не лише я, навіть Шпенглер у промовах до молоді закликає її до науки і позитивної праці.

Єретик: Шпенглер, отой «зоологічний націоналіст», апостол «раси і ґарту», апологет «хижацької етики» і ворог «травоїдів»?! З таким самим правом могли б ви притягти ще на свідка Барє або Гітлера.

Дон Базиліо: З Гітлером нам не по дорозі. Се божевільний, нетолерантний догматик.

Єретик: Авжеж. Ви не любите їх і їм подібних. І я вам скажу чому. Ви не терпите тих, які вам відчиняють очі на дійсне обличчя світу тому, що це зобов'язує, що це вимагає прокинутися з солодких мрій, що це жадає зусиль, яких зробити ви заліниві, ревізії цілого світовідчужання й зміни власної натури, що для вас неможливе. Ви не терпите «догматиків», бо *ваша* віра є без догми, мов дриглі; бо ваша душа є, як глина, з якої можна виліпити всяку форму, аби лише дотепу різьбярєві вистачило. Ваша «віра» може виховати лише таких самих, як ви, – ні теплих, ні холодних. А такі – знаєте з Євангелія – до раю не ввійдуть.

Дон Базиліо: То тепер уже націоналісти тримають ключі від раю? Звідки у вас ця теологія? Чи не вплив Шевченка?

Єретик: До речі його згадали. Коли «шовіністи» є для вас «пустомелі» й «анархісти», то як ви можете приймати Шевченка з його гайдамацькою філософією?

Дон Базиліо: Шевченко? Я не захоплююся ним. Не розумію, як міг він висунути на головного творця української національної думки? Його наука має занадто емоційний характер. А його поняття національної свідомості заоднобічне. Те, що він пише, – це ж апотеоз бунтарства! З культом Шевченка давно пора скінчити.

Єретик: Ось ми й домовилися: «емоційність» і «бунтарство». Бачу, що ви не в змозі прийняти *жодної* релігії. Бо «бунтарство» проти фарисеїв є в основі всякої релігії, а «емоційність» – це пристрасна відданість одній ідеї, і її не можете знести ви, що віддається різним. І вашою наукою, яка заморожує всякий порив, вбиває всяку сміливішу думку, ви мрієте протиставитися большевизмові?! Церква перемогла колись поганський Рим фанатизмом і «емоціональністю». Коли ви дійсно поборюєте большевизм, то мусите вітати націоналізм як єдину зброю, небезпечну большевизмові. Як писав один совітський поет, звертаючись до націоналістів: «Бо ми є ви, лише з іншим змістом». Однаковий фанатизм із іншим змістом. Коли ви дійсно хочете валити большевизм, а націоналізм відкидаєте, то подбайте про власних кардиналів Мерсьє...

Дон Базиліо: Поборювати безбожницький большевизм може лише доктрина, яка за найвищу силу визнає Бога. Є щось вище понад націю. Чи ви волієте, щоб хтось був колись чесний, поважний чоловік, але засимілювався, став, наприклад, німцем чи щоб він усе життя був найгарячішим українським націоналістом, але за злочинство загинув на шибениці?

Єретик: До такої «аргументації» я не звик. Дозвольте мені, як тому жидові, відповіді запитанням на запитання: чи ви волієте, щоб хтось був колись чесний, поважний чоловік, але перейшов, скажімо, на православ'я, чи щоб він усе своє життя залишався католиком, але за злочинство повиснув на шибениці?

Дон Базиліо: То ви рівняєте...

Єретик: Я відповідаю вашим «аргументом», а втім... Пригадайте, як по війні вабила Франція мешканців Райнланду, щоб відчепилися від проскрибованих «гунів», німців, і стали «чесними» і «поважними» французами. Відомо, як відповіли райнландці на ці спокуси. Власне тому, що в патріотизмі більше ідеалізму, ніж «злочинства». Бувають і такі, що не під загрозою шибениці, а втрати посади пристають до «чесних» і «поважних».

Дон Базиліо: Мало є серед чесних [людей] націоналістів. Я бачив багато робітників, які, захопившись большевицькими кличами і розчарувавшись у них, стали потім зразковими членами суспільності і Церкви. Але я ще не зустрів чоловіка, який, захопившись пустим націоналізмом, взявся опісля до якоїсь основної, позитивної роботи.

Єретик: Е, чому б ні? Перегляньте ряди ваших однодумців, чи там не знайдете таких, що були колись «пустомелями» із «Заграви», а потім схаменулися і стали зраз-

ковими членами суспільности і Церкви (правда, не вашої парафії), і то з чисто ідейних мотивів? Але я не про се. Тепер ви проти большевизму?

Дон Базиліо: Большевики сіють таку гнилизну й деморалізацію у нас, як і націоналісти.

Єретик: Гаразд, отже, як ви гадаєте, хто більше спричинився до його поборювання: «зразкові члени суспільности» чи «пустомелі» і «чутливі діти»?

Дон Базиліо: Себто як, будемо важити, чи що?

Єретик: Ні, ось колись Технічне товариство запросило на якісь свої збори львівського представника того самого большевизму (отого, що під Крутами на нас ішов). І йому навіть руку подавали. І хто ж поклав край тому згіршенню? Уявіть собі, якраз націоналістичні «пустомелі», бо «зразкові члени суспільности» в тім жодного згіршення не бачили.

Дон Базиліо: Не виправдовую те заховання.

Єретик: Не йдеться про вашу апробату. Коли жменьці продажних індивідуумів наказують видавати газету чи журнал для розкладу суспільства, коли ці наймити, що продають свою совість і честь, приступають до своєї каїнової роботи, хто проти того підносить голос протесту? «Хаотики і шкідники!» У той час, як деякі «зразкові члени суспільности» навіть активно допомагають тим наймитам розкласти суспільність (за доларові гонорари), серед них і «наші високоповажні», і різні «ніцшеанці», «ніцшеанки» чи «аристократки духу», оті «поважні», які «люблять перші місця на бенкетах і вітанья на торгах і щоб звали їх люди: «Учителю»!

Дон Базиліо: Наша преса зайняла супроти того ясне становище.

Єретик: «Зайняла становище!» Не займати становище треба, а систематично, консеквентно, уперто цю гниль нищити! Але для того, власне, треба мати більше «емоційного характеру» в своїм світогляді. Для того треба мати більш «однобічну національну свідомість». Для того треба бути «зарозумілим на власну думку» і не розумітися на «об'єктивній оцінці» становища інших. А це рідко мають «розумні й досвідчені мужі.

Дон Базиліо: Се, власне, характерне для вашої божевільної секти, що робить із мухи слона, узагальнюючи виїмкові факти, аби виступити в ролі спасителя Вітчизни, замість взятися до якоїсь корисної праці. Критикувати – дуже легка робота.

Єретик: Дуже тяжка і невдячна. Що ж до «виїмків», то рішучо їх забагато намножилося в нашій житті! Виїмок є «високоповажний пан професор» (вихователь молоді!), який намовляє своїх учениць не йти на протибольшевицьке свято, бо там – «бандити»? Виїмок – міжпартійні скакуни від лівих до правих, від комуністів до католиків і навпаки? Виїмок – співробітник богословських українських журналів, москвофіл і оборонець большевиків у пресі? Виїмок – батьки народу, що, поки пустять в обіг «свою» думку, як той Бобчинський, спершу заглянуть у дірку від ключа (чи сприятлива атмосфера?), потім легенько відхилять двері (як налаштована публіка?), аби аж тоді ввійти на катедру або по першій незадоволеній муркотинні відтягнутися назад, запевнюючи, що вони зовсім так не думали, а думали отак, як більшість. То все є виїмки? О, то не вони «сіють гнилизну!» Але, на вашу думку, цих «авторитетів» невільно рушити, особливо ж не сміє робити цього молодь, яка має лише уткнути носа в книжку. Може, щоб не чути запаху тої гнилі? Коли так, коли ви поручаєте науку в цілях громадської профілактики, то, може, маєте якусь рацію.

Дон Базиліо: Ніхто не повстає проти права критики (хоч не до молоді це належить). Але коли на морі шаліє буря, то чи матроси мають право, замість слухати наказів, хоч і не дуже доброго капітана, збиратися на віче або скидати капітана за борт?

Єретик: Певно, ні. Але коли, припустімо, у 1915 р. німецькі матроси побачать, як, скажімо, їхній капітан вивішує прапор «Юніон Джек» на щоглі, або коли ви побачите,

що ваш водій їде в протилежнім від указанного напрямку чи уряджує собі «кавалерську їзду» вашим коштом, то, шануючи його авторитет, ви маєте сидіти тихо тільки тому, що шойно завтра станете повнолітнім?

Дон Базиліо: Повторюю, критика є критикою, але авторитет є авторитетом, а демократія не є пайдократією. Випадки ж, коли провід нації можна прирівняти до п'яного водія, досить рідкісні, щоб усправедлилювати ними дикі й некультурні випадки проти найціннішого, що має нація. Не лишаємо молодь із її книжками, не кажемо старшим лише командувати нею. Старші мають **виховувати** її в душі ідеалу, про який лише вміють кричати «хаотики».

Єретик: Виховувати, як той професор, який висміює «політичну романтику», який проповідує, що «ми не дозріли» до нічого, каже «виректис передчасного гіпнозу» зачмарних мрій, а слово «ідеал» бере в знаки наведення?

Дон Базиліо: Се негідно – перекручувати й фальшувати вислови заслуженого діяча. Так може робити «невменяємий» шкідник!

Єретик: Знаю, не любите ви заглядати в дзеркало. Не любите, коли некритичним читачам, загалюканим фразою, вказують на **суть** вашої ідеології, обдираючи її з прекрасних словесних шат. Самі ж знаєте, що цитовані слова дійсно є в статтях того професора? Де ж тут фальш?

Дон Базиліо: Фальш у вириванню їх із контексту.

Єретик: То, може, ви, «критикуючи» думки противника, не вириваєте їх із контексту, лише передруковуєте цілі праці противника? Відсилаю читача до самої статті, звертаю увагу тільки на суть ідеології, яку той «контекст» аж ніяк не ослаблює... Вам тяжко догодити. Зацитую Липинського, як він говорив про «необхідність тісного союзу з Москвою»; про те, що скасування гетьманом самостійності Української держави було **конечне**, бо були на се «поважні причини»; що «три Русі» нібито творять одну цілість («Схід Європи») і що не можна протиставляти Україні Москві як націю нації, лише як Баварію Пруссії, і приберу належну назву отій «ідеології», зчиняється гвалт про «фальшування»! Так і з вашим професором, якому (зрештою, як і Липинському) як **історикові** (не як політикові) признаю великі заслуги.

Дон Базиліо: Щодо гетьманської федерації, виправдовую її. Коли степовий хан зачав власними руками руйнувати свою державу, не було іншого виходу як рятувати те, що далось рятувати.

Єретик: Нічого іншого й не хочу я своєю критикою досягнути, як змусити вас заговорити такою мовою. Коли вважаєте, що треба було скасувати самостійність і запровадити «федерацію» з Росією («єдину і неділиму»), прошу **сю тезу** й боронити, себто, що державна самостійність була тоді шкідлива... для Української держави, та що для рятування держави треба було... оту державність скасувати. Але не заслоняйтеся гарними фразами і не вдавайте, що бороните гасла, які не визнаєте. Нащо словоблудити? Нащо під популярним прапором везете контрабанду? Висміюючи ідеалізм, не приготуйте ніякого «реального матеріалу» й нікого не виховаєте, крім покоління бюрократів, отих «галубчиків» князя Львова. Бо виховуєте в них все: і «розум», і «досвід», і знання, лише однієї речі не згадуєте, яка є найважливіша.

Дон Базиліо: І нею є?

Єретик: Характер. І в цім суттєва різниця між нашими думками.

Дон Базиліо: Характер виробляється послухом. Хто не слухає, не вчиться командувати. Треба передусім забезпечити бодай якусь частину молоді перед згубними впливами новітньої цивілізації. А найліпшим середником для цього є організація молоді на християнських засадах. Се й виховає її характер.

Єретик: Нічого проти того не маю. Але самою наукою і вправлінням інтелігенції нічого не досягнете. Характер без інтелігенції вартий більше, ніж інтелігенція без характеру.

Дон Базиліо (хоче перебити).

Єретик: Не «хаотик» це видумав, а Наполеон. Трохи навіть інтелігенції твердій душі дасть більше, ніж «усі розуми» якійсь Dreckseele⁵. Розум має *спрямовувати* людську енергію, але не може *створити* її. Енергія, що є самим життям, не є «розумна». Без неї нічого не може «досвід» і «розум». Але той, хто озброїть нею своє практичне «вірую», того нічим не зіб'єте з його стежки.

Дон Базиліо: Фанатична упертість осла, неприступного для доказів розуму. Її знайдете у большевиків. Не дивуюся: крайності сходяться.

Єретик: Згадали про большевиків. Один російський революційний діяч (І. Солонмон) оголосив свіжо в Парижі книжку про Леніна, якого він знав ще на вигнанні особисто. За свідомством автора, Ленін був відріженим противником у дискусії. Його натура деспота, що не зносив спротиву, тішилася, коли могла глузувати зі слабого противника. Коли ж надбирав на такого, якого тяжко було стероризувати, півнявся й казався: татарські вузькі очі майбутнього диктатора набирали тоді жорстокого виразу, і видно було в них бажання усунути зі шляху відважника, що посмів опонувати йому.

Дон Базиліо: То оце є ваш ідеал характеру? В татарській вдачі Леніна?

Єретик: Адоратором ані росіян, ані большевиків не був ніколи. У своїх практичних гаслах Ленін є азіятом, у «буквоідстві», у прив'язанні до літери – типовий москаль. Але я беру його не в конкретнім, а в абстрактнім, не в арифметичнім його розумінні, а в алгебраїчнім, у його ставленні до ворожого світу, у волі. І тут ся вдача набирає вселюдських прикмет, бо мали їх і Кромвел, і Лютер, і Лойола. Се, власне, і є той фанатизм віри, якого не збити жодними аргументами, та переконаність у своїй правді. Між такими людьми і людьми «толерантними» та «об'єктивними», людьми не характеру, а розуму, є та різниця, що ті другі змінюють свою волю під впливом аргументів, коли перші змінюють свої аргументи і гасла, незмінною залишаючи свою волю та її об'єкт. Се є їхній компас, якого інші не мають...

Дон Базиліо: І той «компас» має довести до чогось практичного? На мою думку, ці розумування – це просто туманна метафізика, мілка публіцистика, гучна вічева резолюція, яка прикриває собою брак зміслу для дійсности.

Єретик: Так думаєте? Певно, для вас не існують «імпондерабілія», а тим часом тільки вони є пружинами історії. Бажання скорити собі світ, внутрішня тривога, шукання нових, далеких берегів є тими «імпондерабіліями». Тільки насичена ними психіка може дати щось практичне. Що це є за психіка? Се, як відповідає Шпенглер, – радість Колумба, коли він по тяжких змаганнях уперше уздрів нову землю. Се – Мольтке під Седаном, де біля його ніг агонізувала армія Луї-Наполеона.

Дон Базиліо: І Сталін, що глядить із Кремля на Червону площу...

Єретик: До правди, як ви не вмієте думати абстрактно! Я говорю про чисто відірване душевне наставлення, незалежне від його конкретного змісту: один зміст ми можемо прийняти, другий – відкинути. Але саме в собі таке наставлення є додатне. Така віра в себе дає змогу посилати інших і себе на непевне. Вона дозволяла Торквемаді віддати в руки «світської справедливости» єретиків, а еспанським єзуїтам приймати смерть від руки американських пуритан.

Дон Базиліо: Дійсно, оті ваші «імпондерабілія» мусять бути зовсім без ваги, що я не можу їх відчутти ані схопити. Не знаю, як ви приплели сюди й християнський закон і що він має спільного з Мольтке і Леніним?

⁵ Брудна душа (нім.).

Єретик: Має. Чи вас цікавила колись мандрівка птахів та її причини? Молода зозуля відлітає до Африки. У певний час огоргає її якась тривога, викликана, очевидно, внутрішніми органічними процесами, якийсь неспокій, що вправляє її в рух так, що вона мусить відлетіти геть. Мета? Вона її спершу не має. Лиш інстинктивно тримається околиць, де знайде тепло і поживу. Так летить на полудне. (Лезер так пише про це). Оцей, власне, гін, неспокій, тривога, надмір сил, спершу без мети, і є те, що знаходимо у Мольтке й у апостолів Лойоли в Америці. Вони ж гонили англійців до Індії. Різні є форми того інстинкту і різні амбіції людей. Згодом вони конкретизуються, усвідомлюються, «урозумовуються», але спершу це – абстрактний порив, як у тих птахів. І бідний той, хто його не має. Хто ж має, той робить і практично дуже багато, як оті приклади свідчать.

Дон Базилю: Я не люблю залазити в хмари. Се, власне, наше нещастя, що є у нас шамани, подібні до вас. Вони роблять те, що в нас політична думка дуже мало зв'язана з реальними потребами народного життя. Коріння цієї проповіді лежить у сфері абстрактної теорії, поверхової доктрини або й чистого тільки бажання – все це на убогим інтелектуальнім, культурнім і соціальнім підкладі, тому й раз у раз стає поперек вимог практичного життя. Те, що ви кажете, – це пуста романтика і фантазія.

Єретик: Якраз недавно читав я «Пролетарську Правду», яка закидала мені оту саму «національну романтику, яку нам треба подолати». Цікаво, що й вам її треба серед нашого загалу подолати, і російським большевикам. Отже, не є ті «імпондерабілія» без ваги, скоро їх із різних боків нищать! А без фантазії не доїдете не тільки до Африки, а навіть до Пацикова. Колумб, Мольтке і Ленін багато студювали (шанував вашу кохану освіту навіть Черчил, якого били за латинські завдання). Але без того «інстинкту», без бажання перевернути свою волю, без тої «нетолеранції» до іншої, коротко – без характеру, ми б навіть не знали, чи жили колись такі люди на світі, а Колумб не відкрив би Америки. Як бачите, наша тема ширша, ніж суперечка між «націоналізмом» і «позитивізмом». Забиваючи характер як «критикоманію», «пайдократство», «непошанування авторитету», літання за хмари, брак почуття гуманності і об'єктивності в оцінці явищ життя, ви витворюєте тип сервіліста, маніяка фактів, а не тих, що їх змінюють.

Дон Базилю: Добровільний послух не є сервілізмом, що ж до літання за хмари, то в нас кажуть: «Хто високо літає, низько сідає», як ми вже протягом останніх ліг мали нагоду, чей же, переконатися.

Єретик: Але в таких англосаксонців, які, здається, ще низько не сидять, та філософія певности себе є офіційною філософією життя, і зле вони на тім не виходили. Переді мною праця одного англійця під характерним заголовком: «He can who thinks he can» – «Той може, хто думає, що може». Він пише, що в деяких дівочих школах в Англії першим кроком навчитися фізичного виховання є прищепити дівчатам впевненість у собі (уявіть собі: не пошанування авторитету і не послух!), змусити їх думати тільки про *мету*, яку треба досягнути, ніколи не про *засоби* для цього. Він старається навчити їх, що у м'язах і мозку криється більше сили, ніж ви самі припускаєте. Знана є річ, що у крайніх випадках, наприклад, у час пожежі, у небезпеці життя, людина розвиває силу поза всякою пропорцією до її м'язів. Словом, виховує та школа фантастів. Одні люди напружують свої сили відповідно до своєї фантазії, мети, інші редукують свою фантазію й мету відповідно до своїх переменшених у паніці сил і тоді беруть ту мету в знаки наведення, а інших роблять вар'ятами. Правда? А щоб вже вас не мучити, остання цитата з того «вар'ята»: «Кожний палац, кожна прекрасна будівля є перше *мрією* будівничого. Здібність до мрій є божественною іскрою в людині» і великою практичною силою, бо фантазія не бачить перешкод, часто уросних, перед якими зупиняються люди розваги і розуму.

Дон Базиліо: Добре, що Колумб мав фантазію і відкрив Америку (хоч це сумнівно, чи на добре нам вийшло його відкриття, яке, до речі, навіть і не було його). Але, що б то було, коли б Колумбові наказали «фантазувати» один рік, і другий, і третій? Коли б усі Америки було вже відкрито? Я гадаю, що в такому випадку відкривав би він не нові Америки, лише нові гулі в себе на лобі, як той Дон Кіхот, який добрих стусанів дістав від фактів життя. Але для вас дійсно не існують ні факти, ні час, ні логіка, тільки власна «фантазія», як для Дон Кіхота.

Єретик: Нарешті ви призналися до філософії Санча Панси! Ми не кажемо себе вести без спротиву фантазії і пристрастям, як ви нам закидаєте. Се Санчі Панси непогамовані в своїй єдиній пристрасті, над якою жодна думка не панує, – *в культурі вигоди*. Де кінчиться вигода, там для Панси зачинається «фантазія», «трамтадратство» і «хаос». Зрештою, ми ж, здається, ще тої Америки не відкрили?

Що ж до фактів життя, то є, власне, два сорти людей (*суть нашої суперечки!*). Ідеї – то факти в плинний стані. Факти – се стверді ідеї. Ви даєте собі імпонувати отим ствердлим ідеям. Ми думаємо, що і їх можна обернути знову в плинний стан, як лід у воду. Треба тільки самому мати в собі багато тепла, тої «емоціональності», якої ви не терпите.

Дон Базиліо: Чи ви можете говорити простою мовою, а не як пітія? Я вважаю, що ця метафізика є просто маскою для нецтва, пустомельства і шарлатанерії. Треба не тільки плекати *захоплення* якимось завданням, але й виховувати і практично підготувати до нього. А словесна буфонада і саме тільки оте ваше «хотіння» не веде до нічого.

Єретик: Отже, знову «просвіта» і «освіта»?

Дон Базиліо: Авжеж!

Єретик: Не «саме хотіння»..., але воно спершу. Зрештою, поговорімо конкретно. Мав я одного колегу. Учився він пильно, університет скінчив. Одним словом, «капацітас» і щирий патріот. Такий щирий, що всякого, хто не народився у його Чернігівщині чи Полтавщині, а особливо, хто не адорував, як він, російської культури і не падав ниць перед Белінським, навіть за українця не вважав, а за зайду. Одного разу він каже: «Слухайте, єретику, ми і в царських тюрмах сиділи, і пишемо про самостійність, але... не будьте ж фантастом (тут іде низка доказів від логіки) і визнайте, що се – утопія, яка ніколи не здійсниться! Ну, там федерація, але»... Після того, що робила з нами ліберальна Росія і большевики, казати таке...

Дон Базиліо: Що ж, властиво, се доводить?

Єретик: Се доводить, що «факти» і «аргументи» зіб'ють з пантелику всяку «розумну і досвідчену» людину і змусять її забути про все, коли вона не має отого «хотіння», яке висміюєте ви, яке було у Леніна, хотіння стати над фактами і «нетолеранція» до чужих думок. Без них нічого на вдіє «підготування культурне, економічне і соціальне», бо духове підготування до життя важливіше від технічного.

Дон Базиліо: Живі люди переконуються живими фактами, і чого ж тут дивуватися? Ваш колега просто вважав, що до однієї мети можна йти різними шляхами, що з ненависти між народами ніколи нічого позитивного не виходить. Можна з ним не погоджуватися, але я його розумію. Більше, як вас. Се здорова реакція на «проповіді», подібні до вашої. Невільно ставити на місце моралі права мораль сили. Те, що хочете мені накинути, – се ідеї, які перевертають усі основи християнської і чисто природної моралі.

Єретик: Є мораль і мораль. У книзі про Мак'явеллі пише – чей же не «хаотик» – Фіхте: «Треба відрізнити особисту мораль і мораль, де йдеться про громаду, мораль «вищого етичного порядку, матеріальний зміст якої міститься у словах: «*Salus et decus populi suprema lex esto*»⁶.

⁶ Благо і слава народу – найвищий закон (*лат.*).

Дон Базиліо: Знову фрази!

Єретик: Не мої, а Фіхте.

Дон Базиліо: Я знаю лише одну етику, моєї релігії, яка ідентична з природною і яку ви нищите.

Єретик: Що є природна мораль? Я недавно розмовляв із одним ліберальним і «гуманним» старим професором. Він дуже мудро говорив мені якраз про ті великого напняття електричні струми, що непокоять світ, про нагромаджені пристрасті. Говорив, що завше культура людська старалася запобігти їхньому високому напняттю і руйнуючій силі мораллю, гуманністю або залякуванням. Але що тепер робити? Чи нага динаміка людських повоєнних взаємин дасться приборкати в наші часи культу агресії і безоглядності? Як виховувати дітей: для ідилії чи для боротьби? Певно, для ідилії, казав він. І потім зі збентеженим поглядом запитував: «Але чи маємо ми право робити з наших дітей овець, коли з інших роблять вовків?» Він думав про большевиків, фашистів...

Дон Базиліо: Я бачу, що ваш старий професор з'їхав із глузду. У вас сама негація. Саме – «проти», ніколи – «за». Виступаєте *проти* Церкви, проти авторитетів, *проти* того чи іншого діяча, *проти* «овець», але де ж ваше «за»? Все це безплідне, позбавлене всякої позитивної думки як у націоналізмі, так і в деяких подібних фанатичних рухах минулого: в революції 1789 р., в протестантизмі. Коли се – ідеалізм, то на послугах негачії.

Єретик: Негації? Так, протестантизм теж почав як негація. Коли Лютер гримів проти «романістів», він негував Римську Церкву. Бо розумів церкву «у вірі і духово, не тілесно», бо те, у що віряться, не є «ні тілесне, ні видиме». Казав: «Стару римську Церкву ми всі бачимо, *отже*, не може вона бути правдивою».

Дон Базиліо: І цю маячню ви вважаєте за дуже мудру?

Єретик: Уважаю її за наївну. Звичайне балакання тих реформаторів, ідеї яких ще не ствердили у факти. Їхнє замилювання своєю *мрією* і негація *існуючого* світу допроваджені тут до абсурду. «Невидиме» проти «видимого», бо вони ще не знають, що і їхні ідеї, щоб відіграти роль, мусять наступного дня по їх перемозі скристалізуватися в «тілесне» (як це сталося і з протестантизмом) і прийняти форму, бо без форми є лише хаос. Всяка Церква спершу «невидима» і поборює «видиму» Церкву. Але лише ігноранти можуть протиставляти церкву «духову» тій, що постала «тілесно», бо кожна ідея шукає і знаходить форму. Але без тих мрійників «духового», без тих «негаторів» життя гние в старих формах. Хто, як ви з вашими «практиками», чіпляється існуючих форм, викпиваючи Дон Кіхотів та їхню мораль, той забиває життя. У «проти» є часто більше творчої сили, як у «за». Кожна негація закінчиться афірмацією і має практичніші наслідки, ніж позитивізм Санча Панси.

Дон Базиліо: Ви знову рівняєте божественну установу, Церкву, до пустого «націоналізму»?

Єретик: Не я, ви. Ви ж казали, що націоналізм – віра, отож, з погляду соціологічно-го – явище того порядку, що й релігія. Хочу тим сказати, що в нашій спорі не про нову «ересь» ідеться, а *про щось ширше* – про цілий світогляд, про ціле наставлення до життя, про ціле ставлення до його фактів, про життєву мораль. Не лише в суспільнім житті, а скрізь перемагають оті «імпондерабілія», і завше до смерти веде ваш «позитивізм». Так у національнім житті, так у літературі, у того Шевченка...

Дон Базиліо: ... перед яким давно треба перестати ходити навшпиньках і вважати за недоторканного.

Єретик: О, і ви нищите авторитети? Так і в релігії, яка перемагає лише через запал і фанатизм над тими, які той запал втратили. Не хочу покликатися на «фанатиків»,

лише на старого, поштивого Адама Сміта, який каже, що Церква, яка складається з «людей *освічених* і милих, які мають усі прикмети світських людей, але які втрачають ті добрі і лихі прикмети, що дають їм авторитет і вплив серед нижчих верств народу, завше гине в конкуренції з іншою». Які ж є ці прикмети? Се прикмети «секти гарячих *ентузіастів*», це «гаряча, пристрасна і *фанатична* мова» новаторів. Оці прикмети перемагають скрізь: у суспільності, в нації, в Церкві. І коли ми їх не матимемо, зле буде з нами. Бачите, що «дурноверхий націоналізм» – це щось ширше і важливіше, ніж вам здавалося, коли старий Сміт протиставляє «фанатизм» «освіті»; коли ви ці прикмети хочете забити, ви забуваєте ідеалізм і плодите духових кастратів.

Дон Базиліо: Ви знаєте, що фрази на мене не діють. Коли у вас за тими фразами збереглося хоча би трохи здорового розмислу, хочу вас запитати: чи при наших безсиллі корисно дразнити долю нашими «ідеалами»?

Єретик: У наведенні?

Дон Базиліо: Так, у наведенні... І заохочувати її до ще дальшого основного підтинання нашого слабкого організму в самім корінні? Ми на її ласці! Але ще можемо відвернути її караючу руку.

Єретик: Так думали й атенці, і їм відповідав Демостен: «Філіп хоче панувати і на своїм шляху не бачить жодного ворога, oprіч вас. А що він приписує вам розум, то мусить думати, що ви його ненавидите» і відповідно до того з вами чинити. На те ні я не маю ради, ні ви, бо атенці не переконали Філіп, що є не мудрі, а дурні.

Дон Базиліо: Коли ви на останній аргумент так відповідаєте, нам нема про що більше балакати. Так говорити може хіба гад, шкідник і...

Єретик: За мовою впізнаю ученика «Хліборобської України».

Дон Базиліо: Взагалі не розумію, нащо ви полемізуєте з противниками?

Єретик: Щоб переконати читачів «ЛНВ», щоб не йшли вони за гробами повапленими і розрізняли науку Церкви від вашої.

Дон Базиліо: Але ми можемо ще заапелювати до тих, які в суспільності мають змогу не дати шкідникам руйнувати залишки суспільних сил та дискредитувати дійсних провідників! Розумні й розважні підуть за нами!

Єретик: «Etiamsi omnes, ego non»⁷.

⁷ Якби навіть усі, я – ні (лат.).

СИСТЕМА СТРАХУ

Статті «ЛНВ» («Аякси інтернаціоналізму», «Вчора і нині», «Принагідно») викликали чергову нагінку на наш журнал у совітській пресі: у «Вістях» і «Західній Україні»¹. На жаль, першого часопису не вдалося нам дістати. Натомість є другий, у якому п. С. І. Холодний на 22-ох сторінках розправляє про занепад галицької «буржуазії», про кризу капіталізму, про «бурхливий розвиток» большевицької імперії і про те, куди має іти галицька інтелігенція.

Насамперед до фактів, до «бурхливого розвитку». Твердить совітський одописець, що совітська закордонна торгівля стоїть «поза загальним процесом занепаду» світової торгівлі (с. 67). А що кажуть цифри? Цифри кажуть, що експорт совітський у 1931 р. (перші 9 місяців), порівняно з експортом у 1930 р., спав із 739,7 млн. р. на 593,2 млн. р. Імпорт за той самий час – з 821,1 на 805,6. Отже, експорт *зменшився* на 19,8%, імпорт – на 1,8%. Коли в 1931 р. пасивність совітського торговельного балансу (який у СССР майже покривається з платничим) становила 81,5 млн. р., то в наступному році – уже 212,4 млн. р. Так виглядає у «вирішальнім році» п'ятилітки, за совітським джерелами, совітська торгівля, яка нібито стоїть «поза загальним процесом занепаду» світової торгівлі². Не інакше виглядає і «бурхливий розвиток» совітської промисловости. Автор оперує, як це модою є в совітській пресі, відсотками. Я волю абсолютні цифри. Подає Холодний, що в 1931 р. видобуто вугілля аж 58,0 млн. т, і пишається «досягненням»! Але коли б він заглянув в «Ізвестія», то на підставі денного видобутку вугілля знайшов би, що в 1932 р. добудеться його лише 52,1 млн. т, себто *значно менше*, як у минулому році.

Коли б скромний автор із «Західної України» ще згадав, що план передбачає на 1932 рік видобуття 90 млн. т. вугілля, то побачив би, наскільки бідна совітська дійсність кпить собі з «бурхливої» фантазії совітських одописців. Нафти видобуто в 1931 р., за Холодним, 24,0 млн. т. Знову – «досягнення»! Тим часом, за тими ж «Ізвестіями», у лютому біжучого року видобуто 975411 т нафти, а в квітні – 1872000, отже, за цілий 1932 рік добудеться, мабуть, не більше, як 18 млн. т, себто на 25% *менше*, ніж у минулому році, і на 10 млн. т менше від плану (28 млн. т). Подібно стоїть справа і з іншими «досягненнями» совітської промисловости. Холодний про «бурхливий» зріст продукції сталі і заліза промовчав, але, на підставі даних про денну продукцію в тих самих «Ізвестіях», Росія випродукує в 1932 р. ледве 5,3 млн. т заліза і 4,8 млн. т сталі. А за планом ці цифри мали виносити 9 і 9,5 млн. т. Бодай так заповів на 17 партійній конференції (в січні б. р.) «сам» Орджонікідзе, а голова «Госплану» Куйбишев на сесії ЦКК в грудні м. р. гірко нарікав на металургію, на брак металу і на те, що це нищить цілу п'ятирічку.

«Бурхливо», очевидно, розвивається і хліборобство в уяві одописців. Певно, колективізація принесла «успіх». Але до головного її успіху треба зачислити те, що внаслідок неї згнуло в короткім часі (зарізані або здохли) в СССР 50% биків, третина

¹ Холодний С. І. Із західноукраїнського блокноту (про кризу, моральну пацифікацію УНДО-петлюрівщини та про лицарів завмираючого капіталізму) // Західна Україна. – Харків, 1932. – Ч. І. – Січень.

² Ізвестія. – 9 б. р.; Ost. Europa. – 1932. – П. – С. 266. За даними «Остенспресу», журнал редаговано випробуванним прихильником Росії – проф. О. Гецшем.

корів і овець, половина свиней, до трьох четвертих птиці і до 15-18% коней³. Додати до цього вирвар заповіджуваної і касованої колективізації, руйнацію індивідуальних господарств і цілого реманенту, слабкий розвиток продукції тракторів, з яких до 70% вимагає «капітальної репаратури» (Ost-Europa⁴. – 1932. – IV. – С. 393), а також факт, що в колхозах із цілої уживаної тяглової сили 76% припадало не на трактори (без яких нема колективізації), а на тяглову силу худоби⁵, – і ясними стануть «досягнення» Со-вітів на полі рільництва. Ще смішніше захоплення «Західної України» «підвищенням товарности сільгосподарських продуктів». Коли б так дійсно було, нащо б з'явилися свіжі декрети Совнаркому і ЦК ВКП(б) про скорочення планів «хлібозаготівель», про подвійне зменшення плану «скотозаготівель», про свободну торгівлю «ізлішками»? Чим викликаний цей новий облудний відклик до особистої заінтересованости проду-цента, як не крахом забезпечення міського консументу засобами поживи? Що він озна-чає, як не визнання, що колхозна система не склала іспиту весняного засіву? Коли вам не говорять нічого ці капітулянтські декрети, то прочитайте, що говорив Рудзутак на ІХ Всеросійському з'їзді профспілок про те, що «в атнашенії мяса і жироф у нас сейчас імеюся труднасті», що в індивідуальнім секторі «животнаводство сакратілась», а со-ціялістичний «ещьо іспитиваєт балезнъ роста» (чуже зруйнували, свого не збудували), що міщух знову стоятиме в довгих хвостах, як у Західній Європі під час війни.

Але це все не існує для Холодного. Він навіть важиться твердити про «піднесення добробуту трудящих» у Росії! Може, піднісся добробут совітських «списователів» (так по-чеськи буде «письменник» – дуже добра назва для совітських скриб!), але трудо-вого народу? За даними Центральної контрольної комісії, у 1927/28 рр. по проведенні «хлібозаготівлі» селу залишилося 658,3 млн. ц, в 1930 р. – тільки 648,6 млн. ц., а в 1931 р. – уже тільки 550 міл. ц., тим часом, коли план «передбачав» набагато більшу цифру – 837,6 млн. ц.⁶ Життєвий рівень сільської людности (яка стало збільшується) рапідно маліє. Залишаються лиш «бурхливі» фантазії совітських «списователів» і «передба-чення» плану, який нічого не передбачає. Зрештою, XVII конференція партії заповіла в плані нової п'ятилітки «потрійне збільшення споживчої норми рго голову людности». Аж «потрійне»! Мабуть, добре виглядає в дійсності «консумційна норма» отих «тру-дящих» у Совітах, коли офіційно вважають її *втричі меншою від нормальної*! А за упадком села йде упадок міста. План 1932 р. «передбачає», що соціялістичний сектор має дати на ринок 344200 т м'яса і 1923000 т молока. А за планом п'ятилітки останній «вирішальний» її рік мав дати 2410000 т м'яса і 12180000 т молока! Іншими словами, «план зменшено до 14-16% «передбаченого». Холодний говорить про «скажений на-ступ на житевий рівень працюючих мас» на Заході (с. 54). Дійсно, він є, але не на За-ході, а в СССР!

Чим же є, на підставі тверезої оцінки, ціла совітська п'ятилітка? Є вона просто чер-говим большевицьким «мітом», як перше були ним «соціяльна революція», «установчі збори» і «долой самодержавіє». Мітом, який має запрягти одурену масу до воза нового класу, який репрезентує надгнилу стару імперію. Спершу обіцяли, що напруженню при-йде кінець за п'ять літ, тепер – ще за п'ять і т. д. Коли хвороба невиліковна, з'являються знахарі і баби-шептухи, які обіцяють чудо. Обіцяють це чудо і большевики.

³ Der rote Handel droht! (der Fortschritt des Fünfjahresplans der Sowjets) von N. R. Knickerbocker. – Berlin: Rowohlt Vg., 1931. – С. 158.

⁴ «Східна Європа», заснований 1925 р. в Берліні журнал міждисциплінарних досліджень політики, економіки, суспільства, культури, історії країн Східної, Центрально-Східної та Південно-Східної Європи (нім.).

⁵ Известія. – 1932. – 5 январа.

⁶ Ost Europa. – 1932. – III. – С. 330.

І на Заході є криза. Не вистане журнальної статті, аби над нею застановитися. Але не про те йдеться і авторові «Західної України». Йому йдеться про тези: Росія «бурхливо» розвивається, «гнилий» Захід гниє. Дійсно гниє? Вернімо до абсолютних цифр, не до відсотків. Зі статті Холодного побачимо: в Росії під час «вирішального року» п'ятилітки в 1931 р. випродуковано 5,3 млн. т вугілля, а в Сполучених Державах Америки, як подає той самий Холодний (с. 69), – 22 млн. т! І без жодного «плану» і патріотичного кудкудакання. Але 22 мільйони в меншій числом людності і простором Америці має бути доказом «гниття», а 5 мільйонів у Росії – «бурхливим розвитком». Витоп чавуну в ССРСР (все за даними Холодного) в 1931 р. – 5 млн. т, в Америці (рахуючи 300 робочих днів праці на рік) – 11,3 млн. т (с. 69). І це теж є доказ «вирішальної перемоги на фронті соціалістичного будівництва» (с.54).

Подібних цифр можна було б назбирати і про торгівлю. У Росії в 1931 р. сума торговельного обігу із закордоном рівнялася 1398,8 млн. руб. Та ж сама сума для Англії становила 1092 млн. фунтів, а для Америки – 4132 млн. доларів⁷. Навіть рахуючи лише 2 рублі за долар (передвоєнна вартість), що тепер зовсім не відповідає зменшеній вартості рубля, мусимо ствердити, що, на європейсько-американську мірку «гнилого» Заходу, російська торгівля – однієї шостої земного суходолу, як люблять патріотизувати Літвінови, є у шестеро менша, ніж в англосаксів. Се не заважає совітським «списователям» твердити, що совітська торгівля стоїть «поза загальним процесом занепаду світової торгівлі».

Подібних порівнювальних цифр можна було б досхочу навести не тільки про промисел і торгівлю, але й про хліборобство, і про середній рівень життя, і про добробут людності тощо. А зрештою, коли б навіть фантазії совітських «списователів» були правдою, то яке б то мало значення для людності? Колись соціалістичні агітатори, коли їм вказували на пишний економічний розвій передвоєнної Європи, гукали: «Яке це має значення, коли «народ страдає»? Народ там менше «страдає», ніж у ССРСР. Але таке саме запитання ще з більшим виправданням сміємо поставити «списователям»: «Що варті ваші п'ятилітки, коли навіть їхні марні висліді осягаєте ціною викачування останнього поту з робітничої людності ССРСР і обернення її в кріпацтво?» Правда, Радек у російським числі «Berliner Tageblatt» доводив, що ця соціална організація може бути організацією «вищого порядку», хоч людності і збуватиме на молоці і м'яси... Але виголоджувані маси мають, мабуть, своє поняття про критерій вищости соціальної організації.

Совітська Росія, як і Захід, переходить страшну кризу, набагато страшнішу, ніж Захід, мимо того, що не обтяжена царськими та воєнними боргами і що конфіскує людності такий відсоток додаткової вартості, про який не сміє навіть мріяти жодний західний «експлуататор».

Як же бореться Росія з кризою? Чи є щось, що вказувало б, що вона хутко з кризи вийде? Знаний дослідник Росії, американець Нікербакер, пише: «1913 виносили доходи з вивозу в Росії 1,250 млн. руб.; 1924/25 – 559 млн.; 1925/26 – 676,6 млн. р., 1926/27 – 780,2 млн.; 1927/28 – 777,8 і т. д. (цифри останніх літ подані вище)». «За такого повільного темпу, – пише Нікербакер, – потрібно буде десяток або більше років, щоб осягнути вивозовий рівень передвоєнного часу»⁸. Подібні цифри можна навести і щодо інших галузей економічного життя, а доводять вони, що Росії не так легко «догнати і перегнати» Захід, як самій «догнати і перегнати».

Але, борючись безуспішно з кризою, Совіти в суті речі *не мають жодного плану ліквідації кризи*. Той самий американець пише: «Совітські політики твердять, що со-

⁷ Der Economist. – 1931. – Eine Ökonomische Rundschau // Neue Freie Presse. – 1932. – 01.01.

⁸ Op. cit. – С. 148, 155-156, 160.

ціялістична планова господарка є вища від безпланової капіталістичної, бо кризи, які періодично спадають на капіталістичний світ, не мають місця в соціалістичній системі. Тим часом історія перших двох років п'ятилітки показує, що події, не передбачені хресними батьками п'ятилітки, впхнули країну в період більших недостатків, аніж її через економічні причини проходила яка-небудь капіталістична країна в новітніх часах». Сими непередбаченими подіями були *форсована колективізація* (і її наслідки – знищення живого реманенту села) і *спадок цін товарових у цілім світі*. Обидві події перевернули догори ногами цілий «план» безпланових економістів, унеможливили нагромадження девіз та капіталу і привели Росію на край руїни. Сі недостатки і браки, які терпіла людність, передбачав план, але «в розмірах, які з дійсними мають дуже мало подібности». Здавалося, що автори планів, які «передбачали» і т. д., нічого не передбачили, діючи навмання⁹.

Другим непередбаченим явищем було зниження товарових цін. Правда, всі країни, які вивозять у першій лінії сировину, терпіли зниження цін. Але велика різниця між тими країнами і СРСР полягала в тім, що всі інші країни скоротили свій експорт під час цієї неінтратної хвилини, а СРСР мусив *свій експорт збільшити*¹⁰. І тут Захід виявився більш еластичним і пристосованим, ніж «планова» совітська господарка, вимушена простягати руку по кредит і купувати канадське збіжжя. Уявіть собі, що Фінляндія зачала би ввозити дерево, а Франція – вино, і зрозумієте тоді, до якого упадку скотилася Росія під большевиками.

Чи ця безплановість не має якоїсь органічної причини? Чи не має знову якоїсь органічної причини більша пристосованість Заходу в боротьбі з кризою? Я гадаю, що так. Яка різниця між совітським соціалізмом і західним «капіталізмом»? Зовсім не та, яку підкреслюють марксисты. Бо експлуатація «трудящих» є, безсумнівно, страшніша в Росії, аніж на «капіталістичнім» Заході. Бо під оглядом витиснення з працюючих «надвартости» соціалістична Росія далеко позаду себе залишає капіталізм; бо ще більше, як капіталізм, відриває большевизм продуцента від права власности на продукт його праці, ще більше викорінює робітника, стандардизує його, робить додатком до машини, затирає всяку особистість у нім. Отже, не в тім різниця, вона – в іншій. Влучно і глибоко вказав на ту різницю один американський економіст¹¹. За ним, є два сорти витворювання речей: *контрактовий* і *авторитарний*, система добровільної *умови* і *винагороди* за витвір потрібних нам речей та система *наказу* і *кари* в разі невиконання наказу. Мотиви: в першій випадку – *сподівання* чогось приємного (винагороди), в другій – *страх* чогось неприємного (кари). Нагромадження капіталу в країнах першої, контрактової, системи відбувається шляхом добровільної ощадности, в країнах наказу – періодичною примусовою експропріацією («чорний передел»).

Як виглядає цей «страх» – основна підстава совітської економіки, дає уявлення нова п'єса совітського автора Афіногенова, що так і зветься «Страх». Одна з постатей п'єси, проф. Бородін, говорить: «Люди у вчинках своїх кермуються не класовими інтересами, не політикою, не соціальними причинами, а вічними біологічними стимулами любови, голоду, гніву і страху. *Страх детермінує поведінку совітської людини*. Знищіть страх – і відчиняться шляхи до добробуту, до творчої праці. Але страх – це диктатура. Знищити страх – це означає знищити диктатуру. 80% усіх досліджених живуть під вічним страхом нагримання і страти соціальної підпори. Молочарка боїться конфіскації корови, селянин – примусової колективізації, совітський урядник – безнастанних «чи-

⁹ Op. cit. – С. 155-156.

¹⁰ Op. cit. – С. 160.

¹¹ «Capitalism Survives» by Thomas Nixon Carter, prof. of Polit. Economy, Harvard University.

сток», партійний урядник – звинувачень в ухилі, науковий – звинувачень в ідеалізмі, техник – у шкідництві. Живемо в добі великого «страху». Оцей «страх» і є основною рушійною силою совітської економіки, і тому її не можна назвати вільною організацією працюючих, а скоріше – державним капіталізмом; і тому нічого ця економія не може дати, бо людина потребує інших стимулів до праці: особистого зацікавлення, «сподівання чогось приємного», а не вічного кнута. Ось чому ніколи большевизмові не догнати Європи, ось чому Європа й Америка успішніше борються з кризою і скоріше з неї вийдуть. У 1927 р. ми пережили добу «госси», і один сей факт розбиває аргументи крикунів про невиліковну кризу добровільної системи продукції («капіталізму») та про «бурхливий» розвій системи примусу і кнута («соціалізму»), бо і в 1927 р. було політичне заборгування, і тоді проведено раціоналізацію продукції, і протиприродні мирові договори існували, але піднесення було.

Високість народного доходу, що припадає робітництву, залежить не від періодичних «чорних переделів» (не від підкреслення моменту *консумції*), а від найбільшого *нагромадження капіталу* (підкреслення моменту *продукції*). Де скоріше громадиться капітал, де більше розквітає «капіталізм», там і робітник стоїть краще; де цей капітал громадиться слабкіше, там ніякі «справедливі поділи», ніякі «чорні переділи» не врятують суспільности, а разом із нею, отже, і робітництва, від голоду й нужди або від залежності від «капіталістичних» країн, як вимовно про це свідчить приклад Совітів. Але ото нагромадження капіталу може dokonуватися лише на базі контракткової системи продукції, а не системи наказу.

Я згадав, що країни «чорного переділу» завше потрапляють у залежність від чужого капіталу і мусять йому платити значно більшу надвартість, ніж платили би своїм «капіталістам» (а з населення витискати значно більшу надвартість), хоч би фіктивно і були «незалежні», як ССРСР. Але, з другого боку, навіть система вільної продукції в країні не врятує її від залежності від чужого капіталу і від витиснення великої частини надвартости праці її людности, коли ця країна – як було на Україні за царату і як є тепер – піддана чужій політичній організації. Звідки вихід із кризи для Великої України? Звільнитися від подвійного визиску: політичної залежності від Росії і економічної руїни, до якої завше допроваджує накидувана насильно російська система «страху». «Знищьте страх – відчиняться шляхи до добробуту». І тому треба знищити економіку, збудовану на страсі. «Але страх – це диктатура. Знищити страх – значить знищити диктатуру». І тому треба знищити диктатуру Росії на Україні, а для того – знищити в собі «страх» перед нею і віру в її непереможність. Такий шлях виходу з кризи.

«Західна Україна» пише: «Донцову – одному з найуважніших обсерваторів свого класу – є чого бити на сполох, коли на сторінках української контрреволюційної преси роздаються голоси про неминучість краху капіталізму», коли спостерігається «параліч вольових центрів» деяких кіл української інтелігенції (с. 56). Лише не подобається авторові, що Донцов шукає пояснення (і виходу) з «паралічу» «як справжній ідеаліст» не в «об'єктивних умовах нашої епохи». Він, навпаки, шукає «першопричини всіх нещасть у самому суб'єкті історії, в людині» (с. 56). Так, то правда, але, зрештою, всі шукають причини всіх нещасть у суб'єктивній волі. Большевики самі знають, що об'єктивні умови для соціалізму на Україні – жодні, а, мимо того, своєю суб'єктивною волею хочуть на ній соціалізм защебити. Сам Холодний перестерігає проти віри у всемогутність «суспільно-історичного автоматизму», відводячи велику роль «свідомим діям» (вчинкам) історичних акторів (с. 73). Один пильний обсерватор сучасної кризи в Німеччині теж констатує, що «ніхто не заперечить, що ми перебуваємо в дуже критичній ситуації. Але розпачливою стане вона тільки тоді,

коли спаралізується воля витривалості». Лише «хто вірить в нове піднесення», той його спричинить». «Чи Німеччина витриває, чи світ перетриває, чи ні, є в дійсності *питання нервів*»¹².

Так думаю і я. І для того звертаюся до «суб'єктивного чинника», і то не лише «буржуазії», як думає Холодний, а всіх верств нації, бо всі вони хворіють на ту саму недугу спаралізування волі. Колись Карл Абель писав про Росію: «Існує в Росії народність, важливіша більше, ніж яка-небудь із двох вище згаданих (москалів і українців). Той непересічний гатунок людей складається з найвищих класів імперії. Посталі зі злиття найрізномірніших рас, сполучених під пануванням царя, ті найвищі класи являють найбільш здібний, відважний і підприємливий тип людськості, який витворився коли-небудь на земній поверхні. Тверезий фінський розмисел лучиться в ньому з політичною сміливістю, вірменські хитрість і сприт – із методичністю німецької думки, а витривала терпеливість татарина зливається з гнучкістю слов'янина»¹³. Усе, що зробила царська Росія для себе, зробила їй ця верства. Скрізь, у кожній суспільності (і в совітській), веде її ота спеціальна «нація» в нації, яка навіть «страх» іншим, але сама йому не піддається. Подібну верству, коли хочемо перебороти всякі кризи, мусить витворити і наш народ на Великій Україні.

Холодний думає, що одинокий вихід для української інтелігенції, що втратила компас, – це комунізм; що є криза українського «мітельштанду» та що для нього «нема жодного порятунку в рамках капіталістичного ладу» (с. 63). Але вірить у це автор не дуже міцно, бо сам визнає, що в деяких шарах нашого дрібноміщанства «міцно засіло коріння націоналізму» і «фашистівської демагогії» (с. 64). Правда се, і Італія та Німеччина – найкращий доказ, що свідомий середній клас і інтелігенція відвертаються від соціалізму і шукає іншого рятунку.

Той шлях – єдиний до поконання кризи. Її поконають ті, що не зважають на «автоматичність історичного процесу», які є «ідеалістами», як каже автор із «Західної України». «Ми потребуємо, – писав представник молоді Німеччини, – позитивної сили, яка тримала б нас укупі: це є глибокий зв'язок найліпших із нас із народом, зв'язок, якого не пояснити ні раціонально, ні матеріально, але який існує сам через себе і який, хоч і викривається як сентиментальна романтика, є такою ж міцною дійсністю, як індекс заробітної платні... Зв'язані договорами і диктатами, не хочемо ми копіювати жодної системи і не прийємо наказів ні з Риму, ні з Кремля... Наша боротьба принесе успіх лише тоді, коли її провадитиме не один клас, а всі *здорові* і безінтересовні елементи серед німецького робітництва, міщанства і села»¹⁴.

Підписуємося під цим обома руками. Але успіху доб'ємося лише тоді, коли не відмовлять нам послуку нерви. А для цього треба привести до безсилля істериків, що шукають рятунку для свого класу чи нації в капітулянтстві, всіх отих, кого заступають Назаруки, Певні, Крушельницькі, Чучмаї, Власовські і «списователі» з «Західної України», нерви яких уже не витримали, які репарують їх раз у Ризи (з Йофе), раз (як Богдани Слов'янські) у «Веку», раз у «Сельробі», раз у «Рідній Хаті»; які для того так і нищать, м. и., спільним фронтом і наш журнал (раз «ідеалістичний», раз «шовіністичний»), що передумовою їхньої роботи є визнання «об'єктивного», є зламана душа, зламана віра, знищені нерви, істерія, панікерство.

Кризи (передусім, у нас самих) не поконаємо, поки не втратять впливу в нашій суспільності оті істерики.

¹² Krise in Etappen, von R. Beerensson. Finanz u. Handelsblatt d. Voss. Zeitung. – 1932. – 8.V.

¹³ Brandes Jerzy. Rosya. – Lwów, 1905. – С. 345.

¹⁴ Mehnert Klaus. Die Jugent in Sowietrussland.

ПОЯСНЕННЯ РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ

А

- абдикація** – зречення (престолу, влади тощо)
- авспіція** (*лат.* *auspicia* – ворожіння за птахами, небесними явищами) – *перен.* види на майбутнє
- авторамент** – приналежність до авторів певної орієнтації, напряду тощо
- адміратор** – прихильник, шанувальник
- адогматичність** – недогматичність
- адоратор** – шанувальник, обожнювач
- адорувати** – схилитися перед кимось або чимось, обожнювати когось чи щось
- акварій** – акваріум
- акцес** – участь, приєднання
- алюр** – спосіб, характер ходи, бігу коня: крок, галоп, кар'єр та ін.; *перен.* наїзд, наскок.
- амальгама** – сплав якого-небудь металу із ртуттю; *перен.* про будь-яку суміш різно-рідних речей, ідей тощо
- анатемизування** – проголошення анатеми (анафеми)
- анаціональний** – безнаціональний
- Ангора** – Анкара
- ангорський** – анкарський; ширше – турецький
- апанаж** – уділ (нерухомість); *перен.* допомога (матеріальна), підмога; платня; утримання
- апел** – звернення, заклик, відозва
- апотеоза** – апофеоз
- апробата** – схвалення, згода; дозвіл
- аракчєєвські «воєннія поселєнія»** (*рос.*) – створені за ініціативою графа Аракчєєва поселєння, в яких сільська праця поєднувалася з нещадною військовою муштрою, суворим режимом та жорсткою регламентацією всіх сторін життя. В Україні такі поселєння були в Катеринославській, Слобідсько-Українській, Херсонській губерніях, пізніше – на Київщині і Поділлі
- арго** – таємний жаргон, відомий соціально обмеженому колу мовців
- арлекін** – блазень
- ароганція** – нахабство, зухвалість, грубість
- асєкурація** – забезпечення, страхування, гарантія
- аспірації** – стремління, запити, домагання
- атєнци** – афіняни
- Атлас** – гірська країна, яка простягається на 2400 км від Атлантичного узбережжя Мароко до затоки Габєс у Тунісі та на 2000 км між Середземним морем і Сахарою. Найбільші висоти – у Мароко
- атональний** – атонічний, без тональності, логіки ладових і тонічних зв'язків. У медицині – який стосується атонії, спричиняється ослабленням тонусу м'язів скелєта і внутрішніх органів
- атракція** – розвага; щось цікаве, привабливе, притягальне
- атракційний** – захопливий, принадливий, заманливий
- афірмація** (*лат.* *affirmo* – підкріплюю, стверджую) – ствердження, визнання, схвалення.
- афірмативний** – стверджувальний

Аякс – один із претендентів на руку Єлени Прекрасної. Як найхоробріший воїн мав отримати обладунки свого загиблого кузена Ахілла. Але Одисей підкупив полонених, і вони сказали, що саме він убив найбільше троянців. Розлючений до нестями Аякс накинувся з мечем на отару овець, гадаючи, що це греки. Отямившись, від сорому заколов себе мечем

Б

Баліль, точніше, **Балілля** – дитяча організація Opera Nazionale Balilla у фашистській Італії. Назва – від прізвиська хлопчика з Генуї, який 5 грудня 1746 р. кинув камінь в австрійського солдата і тим почав повстання проти австрійських окупантів

барін (рос.) – людина з вищих станів російського суспільства, дворянин, поміщик, пан

башибузуки (турецьк. başıbozuk) – загони турецької іррегулярної піхоти за часів Османської імперії; *перен.* головорізи, розбійники; розбишаки

безвидний – безперспективний, безнадійний

безінтересовний (з польськ.) – безкорисливий, безоплатний

без озву – безвідповіді, мовчки

безрога – свиня

бельведерська (політика) – у 20 рр. – першій половині 30-их років ХХ ст. палац Бельведер у Варшаві був місцем перебування найвищого керівництва Польщі

Берест – Берестя, одне з найдавніших міст Волині. 1918 р. ввійшло до складу УНР. Первісна відома назва – Берестье (1019). Інші історичні варіанти назви: Берестий, Берестя, Бересть, Брест-Литовськ(ий) (XVII – поч. ХІХ ст.), від 1939 р. – Брест

берло – палиця, оздоблена коштовним камінням і різьбою, як символ, знак влади

Бедний Дем'ян – большевицький поет (справжнє ім'я – Єфім Прудворов), який оспівував Троцького, Леніна, Сталіна. Був українофобом

бігун – полюс

бідермаєрщина – від нім. Biedermeier – стиль (напряму) у німецькому й австрійському мистецтві, архітектурі, дизайні 1815 – 1848 рр. Назва – від псевдоніма поета Л. Айхродта – Готліб Бідермаєр – «простодушний Маєр». У цьому стилі відбилися уявлення бюргерського середовища, занурення в сім'ю, в коло друзів, пошук романтики в маленьких радощах життя, у домашньому затишку тощо

бічева (рос. бечева) – довга груба линва (канат) з лямками, впрягшись у які, бурлаки йшли вздовж берега і тягнули річкові кораблі проти течії

«благо ті» (старосл.) – добре тобі

блямажа – компрометація, конфуз

бляга (польськ.) – хвастощі, брехня, вигадка

блямувати – компрометувати, ганьбити

Бобчинський – комічний персонаж комедії М. Гоголя «Ревізор»

бомбастичний – пишномовний, бундючний

брюмер (франц. *brumaire*, від лат. *bruma* – туман) – 2-й місяць (22/23 жовтня – 20/21 листопада) французького республіканського календаря від жовтня 1793 до 1 січня 1806 р. 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799 р.) у Франції відбувся державний переворот: позбавлено влади Директорію, розігнано Раду п'ятисот та Раду старійшин і створено новий уряд на чолі з Наполеоном Бонапартом.

бургфріден (нім. Burgfrieden) – громадянський мир, перемир'я

В

Вандея – департамент на заході Франції, який наприкінці XVIII – початку XIX ст. був центром заколотів роялістів та католицького духівництва проти республіки.

Символ вогнища конрреволюції

вархольство (польськ.) – чвари, каламутництво

вар'ят (польськ. wariat) – божевільний, психопат, навіжений

веред – гнійний нарив, болячка

весьєгонський (рос.) – прикметник від назви м. Весьєгонск у Тверській губернії

велія (старосл.) – великі

верхушка (рос.) – верхівка

вздєть на віску (рос.) – повісити на шибениці

вибіть із подклєтья (рос.) – слово «подклєть» означає нижній, нежитловий, поверх у старовинних російських будинках та «избах» (хатах) для зберігання чого-небудь, а також нижній ярус у церквах

вивалашити – каструвати

видатність – продуктивність

виїмок – виняток

відірваний – тут: абстрактний

відмінок – тут: різновид, варіант: російські діячі доводили, що українці – етнічний різновид росіян, а польські – що українці – етнічний різновид поляків. Те ж щодо української мови

відосередковий – відосередній, відцентровий

відруховий – рефлексивний, машинальний, несвідомий

вільсонізм – від прізвища президента США (1913 – 1921) Томаса Вудро Вільсона. Означає прагматичну політику під гаслом відкритої дипломатії. У січні 1917 р. він оголосив, що право нації на самовизначення є однією з цілей війни. «14 пунктів президента Вільсона», надісланих Конгресові США 8 січня 1918 р. – проект мирного договору у щодо завершення 1-ої світової війни, який ліг в основу Версальського мирного договору

«**Вінер журнал**» (нім.) – «Віденський журнал»

волипюк (Volapük) – штучна мова, яку 1879 р. створив німецький пастор Йоган Мартин Шлаєр. Він знав 13 мов, і для конструювання воляпюка використовував різномовні слова, видозмінюючи їх. Тому слово «воляпюк» вживається і в іронічному або й саркастичному сенсі на позначення незрозумілого чи змішаного мовлення

вотум (лат. votum – бажання, воля) — думка, висловлена шляхом голосування

в пророках – фрагмент із фрази Спасителя: «Потрібно, щоб виконалось усе, що про мене в Законі Мойсеевім, та в Пророків, і в Псалмах написано» (Лука, 24: 44).

Перен. ірон. сказане незаперечними авторитетами

вчасніша – радніша

Г

галапас – дармоїд

галімація (рос. галиматья) – дурниця, нісенітниця; балаканина, що не стосується основного змісту

гекатомба – в античній Греції жертва богам зі ста биків, пізніше – велике урочисте жертвоприношення. *Перен.* великі жертви війни, терору, організованого голоду тощо

герольд – оповісник, парламентар, церемоніймайстер

Гогенцолерни (нім. Hohenzollern) – династія курфюрстів Бранденбурга, потім королів Пруссії, які . від 1871 до 1918 р. були одночасно німецькими імператорами

гомогенний – однорідний

гордійський (гордіїв) вузол – вузол на царському возі у святині Зевса в місті Гордіоні, у Фригії. Той, хто розв’яже цього вузла, стає володарем Малої Азії. Александр Македонський розрубав його мечем. *Перен.* «розв’язати гордіїв вузол» – вирішити важку справу, розв’язати складну проблему

горожанський – громадянський

Гостомисло – Гостомисл Буригойович, легендарний новгородський(?) князь, що володарював до приходу варягів і, не маючи спадкоємця, начебто заповів обрати князя від варягів, який би всім володів і керував. За однією з версій – дід Рюрика

ГПУ(рос.) – Государственное политическое управление – Головне політичне управління при Народному комісаріаті (міністерстві) внутрішніх справ РРФСР у 1922 – 1923 рр. Наступник ВЧК і попередник ОГПУ і, відповідно, КГБ

гумбуг – блеф, обдурення, містифікація

Г

галлійські фанфаронади – галльські хвалькувато-зарозумілі манери, хвастощі, висловлювання

гест – жест

гльорифікувати – прославляти, славити, звеличувати

Гориція – словенське місто, центр графства Гориця. Тепер у межах Італії

госса – підвищення курсу акцій

грім’яльно – разом, колективно, спільно

Д

датки (з польськ.) – пожертвування, милостиня

двухперстное знаменіє (*старосл.*) – у давньому православ’ї хрестилися двома пальцями. У грецькій Церкві «двоперстие» практикувалося до XIII ст., у Московії – до реформ патріярха Никона в середині XVII ст., коли було офіційно засуджене на помісних соборах і на Великому Московському соборі 1667 р., а всі, хто продовжував хреститися «двоперстно», були проголошені еретиками, піддані анафемі і жорстоким гонінням як розкольники. Старообрядці продовжують так хреститися донині і, зокрема, тому вважають православними християнами тільки себе

девизи – валюта

девятка – святенниця

дезаувація – дезавування

декорум – зовнішня, показна пристойність

демісія – відставка

демісіювати – піти у відставку

денунціювати – доносити на когось

денунціаторство – донощицтво, стукацтво, сексотство

держава-левітан – держава-потвора, держава-монстр. Слово «левіфан»- назва біблійногоморського чудовиська – вживається як синонімом слів потвора, монстр тощо

десигнування – призначення на посаду(и)

десятина – староросійська одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 гектара (2400 квадратних сажнів)

дефетизм – невіра в успіх якоїсь справи, передрікання поразки

дефетист – пораженець; людина, яка не вірить в успіх справи, передрікає поразку

децидувати (з польськ.) – рішати, мати рішальне значення

джавр – джаур, або г’яур, слово, яке в мусульманських країнах означає «вогнепоклонник» і, ширше, з виразною негативною конотацією – невірний (немагометанин), християнин

джентрі (англ.) – нетитуловане середнє й дрібне дворянство в Англії XV – XVII ст., яке перебудувало своє господарство на капіталістичних засадах

«Джойнт» – «Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет» (англ. American Jewish Joint Distribution Committee), найбільша єврейська благодійна організація, створена у 1914 році, зі штаб-квартирою в Нью-Йорку. У 20-их – на початку 30-их років XX ст. «Джойнт» фінансував єврейську колонізацію в Україні, тобто «фермеризацію» понад 150 тисяч євреїв. Цей процес припинила колгоспизація сільського господарства

дистинкція – вишуканість, елегантність

дівітьсяся (рос.) – дивуватися

дідич – поміщик; великий землевласник

дідичівський – поміщицький

діловці – автори часопису «Діло»

доживотність (з польськ.) – довічність

дозір (діял.) – погляд

дописувати (з польськ.) – оправдовувати надії, не підводити

доривочний (з польськ.) – тимчасовий, непостійний, нерегулярний

до шпиків кости – до мозку кісток

Дрейфусіада – тривалий і гучний судовий процес над офіцером французького Генерального штабу євреєм А. Дрейфусом, якого звинувачували у державній зраді: нібито він працював на користь Німеччини

дриглі (діял.) – негустий холодець

думний дяк (рос.) – у Московії до XVII ст. – нижчий думний чин і посада. Думні дяки уклали і правили проекти ухвал Боярської думи і царських указів, займалися справочинством Боярської думи і найважливіших адміністративно-судових органів центрального управління – приказів

Е

евентуальний – можливий

егалітаризм – утопічна теорія знищення соціальних відмінностей та соціальної нерівності шляхом загальної зрівняльності

егалітарист – прихильник егалітаризму, зрівняльності

екзекутива – виконавчий орган

екзистувати – існувати

екскомуніка – відлучення від Церкви

експозе – у парламентській практиці – коротке повідомлення представників уряду з питань поточної політики

екстермінаційний – від слова «екстермінація» – фізичне знищення

екстратур – відхилення від визначеного маршруту (під час подорожі)

ексцеленція (лат. excellens – високий, піднесений, знаменитий) – високоповажність; титул у називанні (*Його Ексцеленція*) високих осіб, зокрема вищих єреїв Католицької Церкви, та у зверненні до них (*Ваша Ексцеленціє*)

ексцитований – збуджуваний, спонукуваний

елян (франц. ?lan) – порив, устремління, зусилля

емфаза – напруженість мовлення, посилення його емоційності

ендеція (з польськ.) – націонал-демократи

енунціяція – заява, декларація

енцикліка (лат. encyclicus) – письмове звернення Папи Римського до всіх католиків або вірних якоїсь країни чи групи країн з релігійними або політичними настановами.

есдецький – соціал-демократичний (с.-д.)

ес-ер – есер, член створеного 1901 р. російського Союзу (пізніше – Партії) соціалістів-революціонерів

етос – узагальнена характеристика культури певної соціальної спільноти, виражена в системі її домінуючих цінностей і норм поведінки

Є

єдиногласіє (*старосл.*) – однаковість, однаковість, одноголосність

З

завести (*з польськ.*) – не оправдати надій, обдурити

загальнореспектований – загально шанований, загально дотримуваний

заглавья (*рос.*) – заголовки

заквестійонувати (*з польськ.*) – піддати сумніву, засумніватися

закуси (*з польськ.*) – підступи, інтриги, домагання

заложитися – закластися, посперечатися на заклад

замотиличений (*діял.*) – запаморочений; від слова «потилиця» – фасціольоз

заогнення – запалення; загострення

западники (*рос.*) – представники російської суспільної думки ХІХ ст., які виступали за поступ Росії шляхом країн Західної Європи

заряд – правління, управління

зарядження – розпорядження

заховання (*з польськ.*) – поведінка

зачіпний (*з польськ.*) – наступальний; агресивний; задержуватий

збавлений – рятівний, благодійний, багатий

зводитель – звідник

звинність (*з польськ.*) – проворність

згл. – зглядно, порівняно, відносно, відповідно

здемаскування – викриття

зеро – нуль

зіпун (*рос.*) – верхня одежина без коміра, виготовлена з саморобного сукна

злуда – омана, ілюзія, примара

знаки наведення – лапки

И

ИККИ (*рос.*) – Исполнительный комитет Коммунистического Интернационала (Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу)

І

іди марта / мартовские иды (*рос.*) – іди березня / березневі іди (*лат.* idus, від *етруськ.* iduare, «ділити») – у римському календарі це був день у середині місяця. У березні він припадав на 15-е число, і ним починався новий рік. У цей день 44 р. до н. е. змовники убили Юлія Цезаря. Фраза «Бережись березневих ід!» з п'єси Шекспіра «Юлій Цезар» стала крилатою

імпедимента (*франц.* impedimenta – обози і везене майно) – *перен.* утруднення

імпет – стрімкість; сила; натиск

імпондерабілія (*лат.*) – невловимі (не означувані, непередбачувані, які складно взяти до уваги) фактори, чинники, сутності

імпутований – приписуваний, необгрунтовано звинувачуваний

інгеренція – притаманність, органічна (невід'ємна) властивість; іманентність

інтелігенція – розум, тямущість, кмітливість; інтелігенція

інтерприз – очевидно, тут має бути слово «антреприза» (*франц.* *entreprise*), серед значень якого є і «починання, акція політичного характеру»

ісконніє начала (*рос.*) – споконвічні засади

К

камарилля (*ісп.*) – камарилья, група осіб при якомусь уряді або правителі, що інтригами скеровує державні справи у власних інтересах

каналія – підступна, хитра людина; шельма, пройдисвіт, шахрай. Також збірна назва для таких людей

Каноса – замок у північній Італії, де в січні 1077 р. відбулася зустріч Папи Римського Григорія VII з позбавленим трону і відлученим від Церкви німецьким імператором Генрихом IV на принизливих для нього умовах. «Піти в Каноссу» – погодитися на принизливу капітуляцію перед противником

капацітас (*лат.*) – потуга

карний – дисциплінований

карність – дисципліна

квантитативний – кількісний

кварантана – карантин

квас – тут: кислота

квестія (*лат.* *quaestio*) – проблема, питання

кертичний (*діял.*) – кротячий

клер – клір, духовенство

кляка – клака, група глядачів, яких наймають для створення через оплески, свист тощо штучного успіху або провалу акторів, вистави

кнут (*рос.*) – батіг

Ковно – польська назва литовського міста Каунас. У 1919 – 1939 рр., коли частина литовської території з містом Вільнюс, належала до Польщі, Каунас був тимчасовою столицею Литовської Республіки

ковенська Литва – міжвоєнна Литва зі столицею в м. Ковно

коловатиця, *діял.* – вертячка (хвороба птахів), веретенниця (овеча хвороба)

комбіді (з *рос.* комбеды) – комітети бідноти, органи радянської влади, створені на селі в час «воєнного комунізму» декретами Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (11 червня 1918 р.) та Ради народних Комісарів (6 серпня 1918 р.). Мета – під виглядом боротьби з куркульством організовано грабувати селян для потреб більшовицької влади, міського пролетаріату та сільської голоди. В Україні аналогом комбідів були комнезами – комітети назаможних селян (1920 – 1932 рр.)

комплот – злочинна змова, спілка проти когось

конак – на Балканах і в Туреччині палац, будинок сановника, вельможі, князя

конвентикль – таємні збори

Конгресівка (*польськ.* *Kongresówka*) – Польське королівство (*рос.* Царство Польське), створене на основі російсько-австрійсько-пруського трактату, який увійшов до кінцевих постанов Віденського конгресу 1815 р. Пізніше так називали польські землі, що належали до Росії

кондотьєр – командир найманого військового загону в Італії XIV – XVI ст.; *перен.* людина, готова за плату битися за будь-яку справу

конкордат – угода між Папою Римським і урядом певної держави щодо діяльності Католицької Церкви в цій країні

консеквентний – послідовний

консум – споживання; споживчий кооператив

консумент – споживач

консумпційна норма – норма споживання

конферувати – засідати, радитися

концедувати (*лат.* concede – поступатися чимось, бути нижчим, притакувати комусь) – поступатися

коншахти – закулісні переговори, таємні зносини (зв'язки) тощо

корда – довгий мотуз, на якому ганяють коней по колу під час навчання та виїжджування

корсиканець – тут: Наполеон

косоворотка – російська сорочка з розрізом для шиї збоку

креси (*польськ.* kres – край, межа, кордон; кінець) – тут ідеться про «східні креси», тобто території України, Білоруси і Литви, які в період між двома світовими війнами були в кордонах Польщі

кресовий (*польськ.*) – окраїнний; здебільшого йдеться про землі України, Білоруси і Литви у межах польської держави

кроати – хорвати

кулі – в Китаї, Індії, Індонезії, Японії – вантажник, чорнороб

кунктатор – повільна, нерішуча, обережна людина

курателя – опіка; нагляд, контроль

курільна система – виборча система не на основі загального рівного виборчого права, а на поділі суспільства на курії, що визначаються за становою, національною, релігійною, конфесійною, майновою, професійною тощо належністю виборців. Голоси виборців з різних курій мають не однакову електоральну вагу

курчиться (*польськ.* kurczy się) – скорочується

Л

лазнеподебрадський – у чеському місті-курорті (*чеськ.* lázně) Подебрадах за фінансової допомоги уряду Чехо-Словаччини в 1922 – 1935 рр. діяла Українська господарська академія

лапті (*рос.*) – личаки

лаповці – члени фінської націоналістичної організації

леґація – депутація, посольство, місія

линвоскоцтво – стрибки на канаті

ліценція – дозвіл

лоскутная (*рос.*) – клаптикова

лотрик (*польськ.* łotrzyk) – шахрай, шельма

лук (тріумфальний) – арка

людовий (*польськ.* lud – народ) – народний, передусім селянський

людовці (*польськ.*) – члени, діячі селянської партії в Польщі

ляндштурм (*нім.*) – народне ополчення (Прусія); формування з військовозобов'язаних третьої черги (Австро-Угорщина)

ляїк (*франц.* laïque – мирянин) – дилетант, профан

лянсувати (*з польськ.*) – популяризувати, рекламувати

льокай – лакей

льоос (*польськ.* los) – доля

М

майоризування – надання (використання) кількісної переваги

маларасійская самаатверженность (*рос.*) – «малоросійська самовідданість»

Малюта Скуратов – Григорій Лук'янович Бельський, один із керівників опричини в Московії, улюбленець царя Івана Грозного. Малютою його називали через малий зріст, а Скуратовим – по батькові, який мав прізвисько – Скурат (*пор. укр.* «шку-

рат»). У Московії і та після її перейменування на Росію ім'я Малюта Скуратов слугувало називним – для катів і лиходіїв

маріявіти – незалежна християнська конфесія, що виникла в Польщі на початку ХХ ст. Її заснувала черниця Марія Франциска Козловська, яка закликала якомога частіше здійснювати Євхаристію і невпинно поклонятися діві Марії. У її проповіді була і критика церковної єрархії та реалій церковного життя. За підтримки російської влади рух маріявітів швидко поширився серед католиків Росії

маркантний – помітний, яскравий, характерний

маршалок (*польськ.* marszałek) – маршал (голова) сойму

Мар'янна (франц. *Marianne*) — алегоричне зображення Французької республіки у вигляді жінки у фригійському ковпаку (символ свободи)

масакра – різанина, побиття, кривава розправа

медіум – медіум, особа, яка вважає себе або яку вважають посередником між людьми та світом духів

Межнародівка – Інтернаціонал

мементо (*лат.* memento – пам'ятай) – нагадування, застереження

менажерія – звіринець

меншовизм – помірковане крило в Російській соціал-демократичній робітничій партії (РСДРП). Поділ цієї партії на більшовиків і меншовиків відбувся на її П-му з'їзді 1903 р. Остаточно меншовики зникли після «великого терору» 1936 – 1938 рр.

мерзость запустення (*рос.*) – гидота запустіння

Мефісто – Мефістофель

міжкотерійний – від слова «котерія» – партія, угруповання

міттельштанд (*нім.* Mittelstand) – середні класи (суспільства); проміжне становище

модус дієслова – категорія способу дії: дійсний, умовний, наказовий

морд (*нім.*) – убивство, умертвіння, знищення, винищення

м'ясні – м'язи

Н

навідворот – тут: навпаки

надуть (*рос., перен.*) – обдурити, піддурити, ошукати

напняття – напруга

на позір – струнко

нап'ятнувати (*польськ.* napiętnować) – *перен.* затаврувати, суворо засудити

наставлення – налаштованість

націхований – позначений

начотчик (*рос.*) – начитанець; у російському мовленні здебільшого вживається у значенні, «людина, яка багато читала, але засвоїла прочитане некритично, формально».

негація – заперечення

невідкличний – неминучий, невідворотний

невміняємий (*рос.* невменяемый) – неосудний, несамовитий

незрізничкованість – недиференційованість

неінтратний – неприбутковий, недохідний

неконсеквентність – непослідовність

не одоліють і врата адові (*старосл.*) – не переможуть і ворота пекла

непочитальний (*з польськ.*) – неосудний

непідхлібний – невтішний, неприємний, непохвальний

нетолеранція – нетерпимість

нищувати – переінакшувати, перетлумачувати

нігди (*заст.*) – ніколи
нотка – примітка, виноска
ноторичний – закоренілий, невинувачений

О

обжалуваний – оскаржений, звинувачений
обильний (*старосл.*) – рясний, багатий, щедрий
обскурант – ворог науки, освіти, реакціонер, мракобіс
обскурантський – те саме, що «обскурантський», див. **обскурант**
обсервація – спостереження
обсервувати – спостерігати
обсервування – див.: обсервація
обуздиваючеє (*рос.*) – яке приборкує
обшарництво (*з польськ.*) – збірн. поміщики
оглашенні (*зі старосл.*) – кандидати у члени Церкви у християнстві, ті, що проходять підготовку до обряду хрещення. Тут: кандидати в націоналісти
«Озет» – від *рос.* «Всесоюзное общество по земельному устройству трудящихся евреев в СССР», громадська організація «аграризації» євреїв – залучення до сільськогосподарської діяльності. Заснована 1925 р. в Москві. Мала філіяли в Україні: УкрОЗЕТ у Харкові і КримОЗЕТ у Сімферополі. Ліквідована Сталіним у 1938 р.
Окцидент – Оксидент, Захід
опаска (*діял.*) – смужка паперу, тканини, якою перев'язують або обклеюють щонебудь; обв'язка, обклейка
остоя (*рос.*) – опора
офензива – наступ, напад
охлап (*польськ. ochlap*) – недоїдки, залишки; подачка
очковтіратель (*рос.*) – окомилювач, брехун

П

паки (*старосл.*) – знову, ще
паливода – відчайдушна людина, яка нікого й нічого не боїться і ні перед чим не зупиняється; бешкетник, пустун
панлатинський – вселатинський, який стосується всіх країн, де розмовляють мовами, що виникли на основі латини
пантевтонізм – всегерманство
панмосковізм – всемосковство
панургові барани – вислів із книги Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», де з корабля за бараном, якого купив і викинув за борт Панург, у море бездумно поистрибували всі вівці. *Перен.* група людей, які сліпо підкоряються комусь або наслідують когось, не думаючи про наслідки
парвеню (*франц. parvenu*, від *parvenir* – досягати успіху) – зневажлива назва людини, що вийшла з низів і прагне наслідувати панські манери; вискочка
партайман (*нім.*) – партієць
партикулярний – приватний, неофіційний
пасія (*лат.*) – пристрасть
пасожит – паразит
пасожитничати – паразитувати
пасус (*лат. passus* – крок, слід) – розділ, пункт у резолюції тощо
пенати (*з лат.*) – у давніх римлян боги – захисники родини, ширше – батьківщини. *Перен.* рідний дім

- первінь** – первень, (першо)елемент
- передышка** (рос.) – перепочинок
- перекоряючися** – сперечаючись, докоряючи один одному
- перманенція** – перманентність, неперервність, постійність
- післанництво** – посланництво, призначення, місія
- пістряк** – канцер, рак (хвороба)
- Пітія** – Піфія, в античній Греції жриця у храмі Аполлона в Дельфах, яка передрікала майбутнє. *Перен.* особа, що робить нечіткі, двозначні висновки
- плацет** (лат. placet mihi) або тільки placet – вважаю за добре, погоджуюся з цим, схвалюю) – формула згоди з рішенням, ухвалою тощо
- поваплений** (старосл.) – повапнований, побілений. Біблійний вислів «гроби поваплені» живається на позначення кого-, чого-небудь, що під привабливим зовнішнім виглядом ховає найгірші, найогидніші якості, властивості
- погратулювати** – привітати
- подлуг** (польськ.) – згідно з, за
- подриг** – конвульсія
- под’ячий** (рос.) – писар і діловод приказної канцелярії в Московії XVI – XVIII ст. *Перен.* дрібний чиновник
- позір** (діял.) – погляд, вигляд
- полудне** (діял.) – південь
- попирати** (з польськ.) – підтримувати
- пописуватися** (з польськ.) – намагатися показати себе, хизуватися
- поселеніє** (рос.) – відправити / заслати «на поселение» – покарання, яке полягає в примусовому порядку оселення на постійне проживання у віддаленій місцевості
- посибілісти** – назва однієї з соціалістичних партій у Франції. Заснована 1882 р. Принципом її тактики була «la politique des possibilite’s» – «політика можливого». Звідси її назва. На початку XX ст. французькі посибілісти ввійшли до складу соціалістичної партії. У тексті Д. Донцова слово «посибіліст» уживається у ширшому сенсі – стосовно до політиків будь-якої орієнтації, що йдуть за подіями, а не намагаються на них впливати
- посполите рушення** (польськ. ruszeniepospolite) – народне ополчення
- посунення** (з польськ.) – крок, захід, починання
- потульний** (з польськ.) – покірний, послушний, сумирний, лагідний
- почвірне** (з польськ.) – четверне
- почієт** (старосл.) – тут: спаде, ляже
- предатель** (рос.) – зрадник
- предкладати** (з польськ.) – подавати, вносити
- премедитація** – попереднє обдумування, продумування, обмірковування заздалегідь
- преміса** – засновок (у силогізмі), початок
- пренумерувати** – передплатувати
- претор** – у Стародавньому Римі – заступник і помічник консула, згодом вища урядова особа, наділена судовою та адміністративною владою
- прецизний** – точний
- прецизація** – уточнення, чітке визначення чогось
- прецінь** (діал.) – адже; все-таки; принаймні
- пригуни** (рос.) – секта, яка на початку 50-их років XIX ст. виділилася на Закавказзі з російського релігійного руху молоканів. Інші назви: сопуні, (сапуні), трясуні, сіонці, веденці
- приречення** – обіцянка, присяга
- присні** – одностудці, поплічники
- провансальство** – від назви провінції Прованс, яка колись мала квітучу мову і пре-

красну літературу, але, потрапивши до складу Франції, її не малий за європейськими мірками народ виявив байдужість до своєї національної долі, своєї мови, денационалізувався. Аналог провансальства – українське малоросійство
провіденціяльний – зумовлений волею Провидіння, визначений (наперед), приречений.

провізорії – провізорні, тимчасові стани, становища тощо

продуцент – виробник

прононсований (з *франц.*) – певний; явний

проречистий – красномовний

проскрибований – оголошений на вигнання, конфіскацію майна, передання маєтку в державне володіння тощо

«П'яст» (*польськ.*) – прізвище першої династії польських королів, яке носила Польська селянська партія

п'ятнувати (з *польськ.*) – засуджувати, таврувати

Р

райзендер (*нім. Reisende(r)*) – мандрівник, подорожній

райя – в Османській імперії – немусульманське населення, незалежно від соціального становища

Рапалло – місто в Італії, де 16 квітня 1922 р. було укладено мирний договір між Російською Соціалістичною Федеративною Советською Республікою і Німецькою Державою

рапідно – швидко

рація стану (*польськ.*) – інтереси держави; міркування державного порядку

реасумувати – висновувати, підбивати підсумки, узагальнювати, резюмувати

ревалізуючі – ті, що ривалізують, змагаються

ревеліяція – відкриття, одкровення; сенсація

револьта – бунт, заколот

регулямент – статут, регламент

резигнація – відмова, зречення; смирення, покірність

рекомпенсація – компенсація, відшкодування

рекримінація – взаємні звинувачення

ректифікація – розділення

ремінісценція – невиразний спогад, відгомін якоїсь події чи вражень

ресантимент – невдоволення, ворожість

речевий – предметний; діяльний, діловий

ривалізація – суперництво, змагальність

рисорджименто (*итал. Risorgimento* – відродження) – національно-визвольний рух за самостійність і соборність Італії, який успішно завершився 1870 р.

рожа літаюча – інфекційна хвороба з загальною інтоксикацією організму та запальним ураженням шкіри. Буває локалізованою (ніс, обличчя, спина тощо), метастатичною і блукаючою (переходить з місця на місце)

розродчий – генеративний

«Розумійте, язичи, і поклоняйтеся» (*старосл.*) – фрагмент із пророцтва Ісайї; *язичи* – тут у значенні «народи»

руководство (*рос.*) – керівництво

РУП – Революційна українська партія; перша активна політична організація на Центральних і Східних Українських Землях, заснована 11 лютого 1900 р. у Харкові. 1905 р. трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію

рутенизм – від слова «рутени» (*лат. Rutheni, Ruteni*) – латинізованої форми етноніма русини, яке від XI ст. вживалося в Європі для ідентифікації давніх русинів-

українців, а пізніше також і білорусів на відміну від московитів. Від XVIII ст. етнонім «рутени» стосувався українців Австрійської (від 1868 р. – Австро-Угорської) імперії. У др. полов. XIX ст. виникло і слово «рутенці» на означення русинів консервативно-угодової орієнтації, надто лояльних до австро-угорської влади і своєю поведінкою подібних до вірноповіданих «малоросів» на підросійській Україні
рушада (*польськ.* *roschada*) – рокирування

С

сакрамент (*церк.*) – таїнство

салонка – салон-вагон

саможутно (*з польськ.*) – стихійно, самовільно

самосжигатели (*рос.*) – самоспалювальники; старообрядницький рух у московському православ'ї другої половини XVII – у XVIII ст.: з метою «очищення вогнем» ченці, селяни масово спалювали себе живцем

самохотництво – добровільність

святощ – святиня

сепарація – відокремлення, унезалежнення

сепія – каракатиця, із «чорнильного мішка» якої виготовляли чорну фарбу з такою ж назвою

сервітут – обмеження права користування чужою власністю, головню землею, забороною проїзду через приватні володіння тощо.

сердюк – на Лівобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст.: козак найманих піхотних полків, що був на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана

середник – засіб

синедріон – найвища юдейська релігійна та політична інстанція – Верховна Рада й одночасно Вищий суд

сієнська мудрість – ідеться про з дитинства фанатично віддану Богові і Церкві черницю з Сієни (Італія) Катерину Беніказа (1347 – 1380), яка, будучи неписьменною, але маючи природну мудрість, домоглася позитивних змін у релігійному, суспільному і моральному кліматі Італії. Зокрема, вона домоглася повернення Папи із Авіньйона до Рима, подолання розколу в Католицькій Церкві тощо

скаптований (*з польськ.*) – заманений, схилений на чийсь бік

скобки (*рос.*) – дужки

скриба (*лат.* *scriba* – писар, секретар) – писака

скупщина – парламент у Югославії

сменовіхівці (*рос.* *сменовеховцы*) – прибічники ідейно-політичного руху, що виник у 20-і роки XX ст. в середовищі російської еміграції. Назва походить від збірника статей «Смена вех» (Прага, 1921), автори якого виступали за примирення і співпрацю із Советською Росією, оскільки та начебто переродилася і діє в національних інтересах Росії

смичка (*рос.*) – серед низки значень цього російського слова у перші десятиліття советської влади особливо частотним у советській «новомові» було політичне, яке реалізувалося у словосполучі «смичка города с деревней», тобто злиття, поєднання їх з політичною і економічною метою

снісхожденіє (*рос.*) – полегкість, поблажливість, вибачливість

совбур (*рос.*) – советський буржуї

Совнарком (*рос.*) – Совет Народних Комісаров, таку назву мав уряд СРСР і уряди його «республік». 1946 р. її замінили на Совет Міністрів

соглашательство (*рос.*) – угодовство

солдатеска – воячина, солдатня

- спец** – розмовний варіант слова «спеціаліст». Однією з масових кампаній більшовицького режиму була боротьба проти буржуазних спеців, яких звинувачували у шкідництві, зриві планів соціалістичного будівництва тощо
- сподні** (діял.) – штани
- справоздання** (з польськ.) – звіт, доповідь
- спроневіряться** – зневіряться
- с.р.** – сього року
- стан посідання** (з польськ.) – наявне майно, активи; *перен.* межі (сфера) володіння, впливу
- статус кво** – див: **status quo**
- стеся** (старосл.) – путь, дорога, шлях
- стінка** – тут: з рос. «к стенке» – дуже поширеного у перші десятиліття радянської влади вислову зі значенням «поставити під стіну і розстріляти»
- столпники** (старосл.) – стовпники, подвижники християнської віри одного з періодів в історії Церкви, прихильники аскетизму і добровільного мучеництва, які проповідували і спілкувалися з вірними зі стовпа, вежі тощо. У наш час стовпництво практикують для молитви деякі ченці на Афоні
- странствующий** (рос.) – мандрівний, мандрований
- страха ради їудейска** (старосл.) – слова із старослов'янського тексту Євангелія від Івана (19: 38), де розповідається про Йосифа з Ариматеї, який зі страху перед юдеями приховував, що він учень Ісуса Христа, але просив Пилата дати дозвіл зняти тіло Спасителя. Пилат дозволив. Вислів уживається з жартівливо-іронічною конотацією у значенні через страх перед владою, керівництвом тощо, через страх за свою безпеку, майно, становище та под
- субтельний** – тонкий, витончений, делікатний, м'який, чуйний, ніжний
- супремачія** – перевага, панування, гегемонія
- сходи мірські** (рос.) – нижчий орган селянського самоврядування в Московії-Росії XVI – XIX ст. Пізніше були названі «сільськими сходами»

Т

- тайний саветнік** (рос.) – таємний радник
- тарговичани** – від топоніма Targowica (Тарговица) – польського варіанту назви українського містечка Торговиця у Луцькому повіті на Волині. Намагаючись ліквідувати реформи Чотирирічного сойму, Торговицька конфедерація (спілка польських магнатів) звернулася за допомогою до царського уряду, внаслідок чого відбувся другий поділ Речі Посполитої (1793 р.). Тарговица стала символом продажності і зради
- татьянинские вечера** (рос.) – 1755 р. у день св. мучениці Тетяни російська цариця Єлизавета підписала указ про відкриття Московського університету. Згодом цей день став святом російського студентства, а св. Тетяна була оголошена його покровителькою
- тиранісідство** (грецьк. τυραννίς – свавілля) – форма державної влади, встановлена насильницьким шляхом і заснована на одноосібному правлінні; тиранство
- толерування** – терпляче ставлення до когось чи чогось
- толк** (рос.) – тут: напрям, течія
- Торн** – німецький варіант назви міста Торунь
- торпар** – у Швеції і Фінляндії (від кінця XVI – поч. XVII ст. до серед. XX ст.) – орендар невеликих ділянок землі (торпів)
- трамтадрат / тромтадрат** (польськ. tramtadrat / tromtadrat) – людина, яка крикливо, з розрахунком на зовнішній ефект виражає свої погляди або проголошує високі фрази, позбавлені змісту
- трамтадрація** (польськ. tramtadracja / tromtadracja) – поведінка в стилі трамтадратів

тресований – дресирований
трудовики – тут: лейбористи
трусливий (рос.) – боягузливий
тягаровий самохід – вантажівка

У

узгляднити – взяти до уваги, врахувати
уїтлендери (ойтлендери) (мовою *африкаанс* – uitlander – чужоземець) – європейські, головню англійські, переселенці 70 – 90-их рр. XIX ст. у бурських республіках Трансвааль і Помаранчева вільна держава
улеглий (з *польськ.*) – поступливий, згідливий
улокований – розміщений, вкладений
уняття (з *польськ.*) – підхід до чогось, схоплення, розуміння, трактування
устава (*польськ.* ustawa) – закон; положення
уступ – частина тексту, абзац, уривок
утьос Стенькі Разіна (рос.) – стрімчак Степана Разіна

Ф

фаворизування – надавання переваги комусь, виділення когось
Фатерлянд (*нім.* Vaterland) – батьківщина, вітчизна
фактотум (*лат.* fac totum – робивсе) – довірена особа, яка беззаперечно виконує чийсь усі доручення
франктіреп (*франц.* franc tireur) – франтиреп, вільний стрілець, партизан
фелах (*араб.* феллах) – осілий селянин-землероб в арабських країнах
філіпіки – гнівні викривальні промови, виступ проти когось чи чогось. Від імени македонського царя Філіппа, проти якого гостро виступав грецький політик і блискучий оратор Демосфен
філістерство – філістери, самовдоволені, обмежені люди з міщанським світоглядом і святенницькою поведінкою; міщани, обивателі
флагрантний (з *лат.*) – явний, очевидний, такий, що впадає у вічі, кричущий
фортель – спритна витівка, несподіваний вибрик
фризієрський – перукарський
фузія – злиття; об'єднання
фурерівські фаланстери – створені на основі вчення французького філософа і соціаліста-утопіста Ш. М. Фур'є трудові громади (фаланги), які провадили колективне господарство і проживали у фаланстерах – палацах фаланг. Попри десятки проєктів, які реалізувалися в Європі й Америці, жоден із фаланстерів не проіснував більше 12 років – усі вони закінчилися провалом

Х

хвіст – тут: черга у крамницях
хлисти (рос.) – російська секта, яка виникла в середині XVII ст. серед православних. Інша назва – христововіри. Самоназви – люди Божі, Христова віра
хозрасчѐт (рос.) – госпрозрахунок
хруніяда – від слова «хрунь» – свиня; *перен.* непорядна, підла людина; продажний виборець; зрадник, запроданець

Ц

цвінгліянство – близька до лютеранства течія протестантизму, започаткована у Швейцарії Ульрихом Цвінглі (1484 – 1531 рр.) під впливом філософії Еразма Роттердамського

цісарські селяни – наприкінці XVIII ст. цісарська влада ліквідувала в Галичині кріпацтво, залишилася тільки панщина – 30 днів (у гірській місцевості – 12) на рік, за яку поміщики платили селянам

ц. к. – цісарсько-королівський. В Австро-Угорській монархії цісар (імператор) Австрійської імперії одночасно був королем Угорщини

цофнути(ся)(*польськ.* cofnąć (się) – відійти, відсунути(ся) назад

Ч

чартизм – соціально-політичний рух в Англії кінця 30 – 40-их років XIX ст. Назва – від петиції під назвою Народної хартії (*англ.* charter), поданої до парламенту 1839 р.

Чрезвычайка (*рос.*) – Всероссийская чрезвычайная комиссия (ВЧК) (Всеросійська надзвичайна комісія), в 1917 – 1922 рр. державно-політичний карний орган уряду «більшовиків», що здійснював «червоний терор»

ЧОН (*рос.*) – части особого призначення, частини особливого призначення, «комуністичні дружини», «військово-партиїні загони», створені при заводських партійних осередках, районних, міських, повітових і губернських комітетах большевицької партії для боротьби з тими, кого советська влада вважала своїми ворогами. Діяли до 1925 р.

чужання (*з польськ.*) – тут: пильність

Ш

шабесто́й – чоловік-неєврей(гой) дружини-єврейки

шибер (*нім.* Schieber) – спекулянт

шигальовци (*рос.*) – від імени Шигальова з роману Ф.М. Достоєвського «Біси» – теоретика комунізму, «плутаника», за яким, «кожен належить усім, а всі кожному, всі раби і в рабстві рівні».Поборник рівності і «філантроп» Шигальов, який виходив «із безмежної свободи», а завершував «безмежним деспотизмом», оправдував поневолення людей любов'ю до них

Шлеськ (*польськ.* Śląsk) – Силезія

шпіцрута (*нім.* Spiezzrute) – довга гнучка лозина, якою в Росії били солдатів, проганяючи крізь стрій

шут гороховий (*рос.*) – блазень

Щ

щедрінський – від прізвища російського письменника-сатирика М.Є. Салтикова-Щедріна

Ю

Юніон Джек (*англ.* UnionJack) – поширена неофіційна назва прапора Сполученого Королівства Великої Британії

юнкер – великий землевласник-шляхтич у Пруссії, а пізніше в цілій Німеччині

Ярослав Радевич-Винницький

КОМЕНТАРІ

Підстави нашої політики

Текст подано за першодруком: Донцов Дмитро. Підстави нашої політики. – Відень: Видавництво Донцових, 1921. – 212 с.

У першому виданні розділи книги не мали назв, лише – нумерацію. Назви з'явилися у другому виданні: Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957.

Нафта, Царгород і Україна

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 2.

Підпис автора: О. В.

Варшавська криза

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 5.

Підпис автора: О. В.

Упадок комунізму на Заході

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 8.

Підпис автора: Devius¹.

Велика павза (З галицько-волинської політики)

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 2.

Підпис автора: О. В.

Розклад нашого партійництва

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 5.

Підпис автора: О. В.

На шляху до усамітнення

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн. 9.

Підпис автора: О. В.

У десятилітню річницю

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн. 7-8.

Підпис автора: Д. Д.

1914 – 1924

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн. 7-9.

Підпис автора: О. В.

Єдинофронтна метушня

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн. 9.

Підпис автора: О. В.

До останніх подій

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн. 6.

Підпис автора: Д. Д.

¹ Побічний, сторонній, усамітнений (*лат.*).

Кінець Великого інквізитор і партія

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 9.

Консолідація москвофільства

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 9.

Підпис автора: Д. Д.

Смерть кривавого прем'єра (Микола Пашич)

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 1.

Підпис автора: О. В.

1927

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 1.

Підпис автора: О. В.

Дві революції

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 1.

Підпис автора: Д. Д.

Memento (До паризького процесу)

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн. 11.

Воюючий сіонізм

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн. 11.

Підпис автора: Devius.

Дмовський і українське питання

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн. 10.

Підпис автора: О. В.

Без оман

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн. 11.

Підпис автора: О.В.

Від Карла Маркса до Адама Сміта (Вигляди совітського самодержав'я)

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1931. – Кн. 10.

Аякси «інтернаціоналізму»

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1932. – Кн. 2.

Підпис автора: О. В.

Про актуальні речі (Діалог)

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1932. – Кн. 3.

Підпис автора: Д. Д.

Система страху

Текст подано за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1932. – Кн. 6.

Підпис автора: Д.Д.

ЗМІСТ

<i>О. Баган. Стратегія для України: через героїчну націософію до наступальної геополітики</i>	5
---	---

ПІДСТАВИ НАШОЇ ПОЛІТИКИ

I. Москва і Захід.....	17
II. Варварія московська.....	29
III. Україна проти Москви.....	58
IV. У політиці внутрішній.....	77
V. Демосоціалістичний табір і Драгоманов.....	92
VI. Іспит історії (1917-1920).....	106
VII. Месники дужі.....	136

СТАТТІ ТА ЕСЕЇ

Нафта, Царгород і Україна.....	145
Варшавська криза.....	150
Упадок комунізму на Заході.....	156
Велика павза (З галицько-волинської політики).....	164
Розклад нашого партійництва.....	168
На шляху до усамітнення.....	173
У десятилітню річницю.....	181
1914 – 1924.....	188
Єдинофронтова метушня.....	193
До останніх подій.....	202
Кінець Великого інквізитора і партія.....	208
Консолідація москвофільства.....	219
Смерть кривавого прем'єра (Микола Пашич).....	225
1927.....	229
Дві революції.....	239
Memento (До паризького процесу).....	250
Воюючий сіонізм.....	255
Дмовський і українське питання.....	258
Без оман.....	266
Від Карла Маркса до Адама Сміта (Вигляди совітського самодержав'я).....	271
Аякси «інтернаціоналізму».....	281
Про актуальні речі (Діялог).....	288
Система страху.....	303
Пояснення рідковживаних слів.....	309
Коментарі.....	325

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Донцов Дмитро

ВИБРАНІ ТВОРИ

У десяти томах

Том 5

Політична аналітика
(1921–1932 рр.)

Відповідальний редактор і упорядник
Олег Баган

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1695 від 18.02.2004 р.

ВФ «Відродження» заснована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишиним

Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Гор Бабик*
Головний бухгалтер *Надія Волянська*
Верстка *Василь Герман*
Коректор *Ірина Михаць*

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-72-93.
79049, м. Львів-49, аб/с 10480.
Тел./факс: (032) 240-59-39.
www.vidrodzhenia.org.ua

Здано до набору 19.07.2013 р. Підписано до друку 28.11.2013 р.
Формат 70x108 1/16. Гарнітура Times. Папір офс. Офсетний друк.
Умовн. друк. арк. 28,7. Обл.-вид. арк. 27,69.
Наклад 1000 прим. Зам. № 1754

Друк ПП «ПОСВІТ»
82100, м. Дрогобич, вул. І. Мазепи, 7.
Тел./факс (03244) 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76.
posvit_druk@mail.ru